

મેમ્બર હાજર સુલેમાન શાહમહમદ લોધિયા અંથમાળા

પરિચય

મુસલમાન કામમાં સાંસારિક રીતરિવાજોમાં સુધારો થાય, નીતિની વૃદ્ધિ થાય અને સામાન્ય જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનો પ્રચાર થાય એવાં પુસ્તકો ઇનામ આપીને રચાવવા માટે કાઢવાવાળા ધોરાજી ગ્રામના વતની અને વેપારઅર્થે દક્ષિણ આફ્રિકાના કેપ-ટાઉનમાં રહેતા તથા “પૃથ્વીપ્રદક્ષિણ” નામના પુસ્તકના કર્તા મેમ્બર હાજર સુલેમાન શાહમહમદ લોધિયાએ રૂ. ૨૫૦૦) ની તથા ટકાની સરકારી પ્રોમિસરી નોટો સન ૧૯૦૩ માં સોસાયટી હસ્તક સોંપી હતી. ફંકની આવકમાં કામગીરી વધારો થાય એ માટે સોસાયટીએ એ જ સાક્ષમાં સફરકુ નોટો વેચી એનાં અમલવાદ મ્યુનિસિપાલિટીનાં સવાચાર ટકાનાં રૂ. ૨૨૦૦) નાં ફિગેન્સરો લીધાં છે. એના બ્યાબમાંથી “મેમ્બર હાજર સુલેમાન શાહમહમદ લોધિયા અંથમાળા” ના નામથી બ્યાબ સુધીમાં નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો રચાવી સોસાયટીએ છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે:—

પુસ્તકો

લેખક

કીમત

૧. મુસલમાનોની રાજકીય તેમજ વિજ્ઞાન સંબંધી ચક્રાંતીનો ઇતિહાસ અને તેમની પાતીની કારણો મહેબૂબમિયા ઇમામખાન કાદરી ૦-૨-૦
૨. ઇસ્લામની જરૂરીઓ નનામિયા રસુલમિયા ૦-૮-૦
૩. સર સિમદ એહમદનું જીવનચરિત્ર મહેબૂબમિયા ઇમામખાન કાદરી ૦-૮-૦
૪. મિરાતે સિદ્દકો આતમારામ મો. દીવાનજી ૧-૦-૦
૫. અમામા અમીરમિયા હમદુમિયા ફારૂકી ૦-૧૦-૦

કુસ્તકો	લેખક	કીમત
૧. મિરાતે સિકંદરી		
કો. ૨. ખં. ૧	દો.મ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી	૧-૦-૦
૭. " " ખં. ૨	"	૧-૦-૦
૮. " " ખં. ૩	"	૧-૦-૦
૯. " " ખં. ૪	"	૧-૦-૦
૧૦. ગુજરાતીઓએ લખેલાં ફારસીમાંથી	"	૧-૦-૦
૧૧. ગુજરાતીઓએ લખેલાં, ૧ મો એલેક્ઝાન્ડર નંદવી		૨-૮-૦
૧૨. હિંમત અધ્યાય	કાલુ. એલેક્ઝાન્ડર મુસ્લીમ ન. રાજકોટવાળા	૨-૦-૦
અ વિદ્યાસભા	} બેઠાસાહેબ જીવજીતસાહેબ માંધી	સહાયક મંત્રી
અમદાવાદ, તા. ૧૩-૭-૪૯		

ઉપોદ્ધાત

નંદવા કોલેજમાંથી અભ્યાસ ખતમ કરી ‘હું ઈ. સ. ૧૯૧૦માં નીકળ્યો ત્યારે મારું વલણ પુસ્તકો લખવા તરફ વિશેષ હતું, તેથી જે વિષયો ઉપર પુસ્તકો લખવા હતા તેમની ફેહરિસ્ત તૈયાર કરી તેમાં ઉમર ખયામની રૂબાઈઓ પણ હતી. ઈ સ. ૧૯૨૫-૨૬માં ઉનાળાની મોસમમાં સીમલામાં હતો ત્યાં ઉમર-- ખયામની રૂબાઈઓનો અનુવાદ શરૂ કર્યો. પાંચસો રૂબાઈઓનો તરજૂમો સમજૂતી સાથે તૈયાર કર્યો, એટલામાં મારા પહેલાં પત્નીના આ ફાની દુનિયા છોડી જવાથી હતાશ થઈ ગયો, અને થોડા સમય માટે મેં એ કામ પકડું મૂક્યું. એ સમય દરમ્યાન મારા માનનીય ઉસ્તાદ અલ્લામા સૈયદ સુલેમાન નદવીની “ઉમર ખયામ” નામની કિતાબનું પ્રકાશન થયું. તેના અભ્યાસ પછી આ વિષય ઉપર વધારે સારું લખવું કાઢતે માટે પણ અસંભવિત લાગ્યું, તેથી મારું અધૂરું રહેલું કામ છોડી જ દીધું ને પછી એ પુસ્તકનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરવાનો ખ્યાલ મને સૂઝ્યો. તે સમયે મારા શિષ્ય અભ્યાસ મુલ્કાં નજરઅલી રાજકોટવાલા અરબીના અભ્યાસ માટે મારી પાસે દરરોજ આવતા હતા. મારા મિત્રોએ તેમના ગુજરાતી ભાષાના સારા જ્ઞાન વિશે મને વાત કરી, તેથી મેં તેમને આ પુસ્તકનો તરજૂમો કરવા જણાવ્યું. અને ખુદની મહેરમાનીથી તેમણે એ કામ સખત મહેનત લઈ ખતમ કર્યું. અસલ પુસ્તકને છેડે ઘણા રિસાલા ફારસી અને અરબી ભાષામાં છાપવામાં આવ્યા છે. એ તે સમય પર્વત છપાયા ન હતા. અલ્લામા સૈયદ સુલેમાન નદવીએ તેમને પ્રકાશન માટે પુસ્તકમાં શામેલ કર્યા છે, તેમાં ઘણાખરા ફિલસફીના વિષયો ઉપર છે. ગુજરાતી જાણનારાઓને આ પુરાણી ફિલસફી તરફ કંઈ ફિલચરપી હોતી નથી તેથી મેં આમાં તેમને ઇખલા કર્યા નથી. આ પુસ્તકના પ્રકાશન પછી આતેર બીજા બામ રૂબાઈઓના તરજૂમા સાથે તેયાર કરવાનો ઈરાદો છે. ખુદા કરે તો એ કામ જલદી પાર પડે.

અમારી સંસ્થાના ફારસી બાંધાના અધ્યાપક, મારા સંમાન્ય મિત્ર ડૉ. હોટુલાઈ નાયક (એમ. એ., બી. ટી, પીએચ. ડી.) નેા હું આભાર ન માનું તો ધણું જ અયોગ્ય મળ્યામ. તેઓ હાલમા મારા સહકાર્યકર છે. એઓ ફારસી સાહિત્યના અમારી હોઈ તે તરફ બેદર દિવ્યરૂપી ધગવ છે થોડાંક વરસ અગાઉ એમણે “અબ્દુર ગ્લામ ખાનખ નાન અને તેની સાહિત્યિક મંડળી” ઉપર મહાનિમિષ લખી ડૉક્ટરેટનાં કિમી મેળવી હતી. એમણે આ પુસ્તક માટે બે કાચ કર્યાં, પદ્મું નો એ કે ફારસી અને ગુજગતી શબ્દોમાં જે ખામી હતી તે સુધારી ને તેમની જગ્યાએ ચોગ્ગ શબ્દો મૂક્યા; બીજું, પ્રૂફ સુધારવાનું કામ ધણું જ ધ્યાનપૂર્વક બાગીકામથી કર્યું છે.

અનુવાદક અબ્બાસ મુન્સી નજરઅલી રાજકોટવાલા, અમદાવાદના કાળુપુરના વનની અને ઈસ્માઈલી વહોગ કામના છે. એમનો મુજરાતી સાહિત્યનો અભ્યાસ સારો છે. ઉપરાંત અગ્રેજી ઉર્દૂ અને અરબી ભાષા પણ જાણે છે. પરંતુ સંજોગવસાત આવા શખ્સને સાહિત્યકામને જાહેરે વધારના કામમાં રોકાવું પડ્યું છે.

વાચકો આ અનુવાદ અને અસલ કિતાબને આવકારશે એવી મને ઉમેદ છે.

અસલ પુસ્તક ધણું જ વખણાયું છે તેના તરજૂમે ફારસીમાં કાળુકના એક મશહૂર વિદ્વાને કર્યો છે, અને સંમિલનવામાં આવ્યું છે કે એનો તરજૂમો તુર્કી ભાષામાં પણ થયો છે એની ખ્યાતિનો અંદાજ આ ઉપરથી મળે છે કે અમેરિકાની અખ્યાત કલ્પના કેટલાક મેન્ચરે પ્રશન્માં આવ્યા ત્યારે એઓએ અખ્યામની કબા ઉપર ફૂલની સાથે આ પુસ્તકની એક નકલ મૂકી હતી.

બો. જી. અધ્યક્ષ, અને સંશોધન

વિદ્યાભવન
ગુજગત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ

૧૬ રમઝાન, હિ. સ. ૧૩૬૮

તા. ૧૪-૭-૪૬

સૈયદ અબુ અફર નદવી

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ
અધ્યામના જીવનચરિત્રનાં સાધનો અને } આધારમયો પર પરીક્ષાદિ	૩-૧૯
અન્ય આધારો	૯
અધ્યામના ત્રણ મૂળ આધારમયો	૧૩
એ નવા અર્વાચીન આધારમયો	૧૭
અસલ 'વસાવાએ નિઝામુલ્-મુલ્ક' નકલી નથી	૧૫
અધ્યામના પ્રાચીન આધારમયોની અનુક્રમણિકા	૧૭
રૂઝાઈધ્વાતના ફેટલાક નવા પશ્ચિમી સંશોધકો	૧૮
ફેટલાક પૌરસ્ત્ય સંશોધકો	૧૯
અધ્યામના જીવનપ્રસંગોની થોડીક સાલો	૧૯-૨૧
સમકાલીનતાના મરાહુર દાસ્તાનની પરખ	૨૧-૫૬
નિઝામુલ્-મુલ્કની સમકાલીનતા	૨૧
આ કિસ્સાનું અસલ મૂળ	૨૨
આ કિસ્સાની સ્વસ્થતાની અન્ય શક્યતાઓ	૨૪
સદાચાર્યતાની શક્યતા	૨૪
ઈમામ મુવહ્દક	૨૭
નિઝામુલ્ મુલ્ક દસન સળ્યાદને પહેલેથી જાણખતો	૩૦
આ આખોયે કિસ્સો કલ્પિત છે	૩૨
અધ્યામની એક રૂઝાઈ પરથી તેની ઉમર મોટી હોવાની દલીલ સાચી નથી.	૩૩

વિષય	૫૭
નિઝામુલ-મુલ્કના 'વસાયા નો દીવાનો પાછળથી વધારેલો છે	૩૪
દીવાનો	૩૫
ઈમામ મુવહ્હિદનું વય	૩૬
શબ્દ "સમક" (પાઠ)	૩૭
દીવાન્યામાં "અબ્નાસપદ્ધતિ"ની ભૂલ	૩૯
અરબી શબ્દોની ભરતી	૪૧
અધ્યામના વર્ણસિનની ધટના પછુ "શકમંદ" છે.	૪૨
અધ્યામના એકાંતવાસની બિના સાચી નથી	૪૨
અધ્યામની વધની કેટલાક વર્ષોની સરખામણીનું પરિણામ	૪૩
પાછળના મુલાકાતીઓનું મૌન	૪૪
'સગુઝરત' સેવદના નો સર્જક કોણ છે ?	૪૫
પ્રોફેસર હોત્તમનું દષ્ટિબિંદુ શકમંદ છે	૪૮
આ દષ્ટિબિંદુની ઐતિહાસિક મુશ્કેલીઓ	૫૧
શું અધ્યામ બાતેની હતો ?	૫૪
મુલતાન અન્વર અને અધ્યામની સહાધ્યાયિતા ને સમવપરકતાની દંતકથા	૫૫
અધ્યામનો મૃત્યુકાલ	૫૬-૬૩
અધ્યામનો જન્મકાલ	૬૩-૬૭
વતન	૬૭-૭૧
નામ ને અટક	૭૧-૭૮
અવટક	૭૪
કુટુંબ પરિવાર	૭૮-૮૦
સરકાર-સાધન-અને વિદ્યા-સંપાદન	૮૦-૮૬
વિદ્યતા ને નૈપુણ્ય	૮૭-૧૦૪
ધૂનાની (મીઠ) બાણનું યાન હોવું પાયા વિનાનું છે	૧૦૨
દિન્દી અણિતનું યાન	૧૦૩

વિષય	પૃષ્ઠ
સાહિત્ય અને લેખન	૧૦૩
શાસ્ત્રી	૧૦૪
સ્મરણશક્તિ	૧૦૪
અબૂ તાહિરની કેળવણીમાં ખ્યામ	૧૦૫-૧૧૨
અબૂ તાહિર કાણ છે ?	૧૦૭
અબૂ તાહિર સારી સમરકન્દી	૧૦૯
તુર્કસ્તાનના ઇલકખાની દરબારમાં ખ્યામ	૧૧૨-૧૧૬
મલિકશાહ સલ્જુકીના દરબારમાં ખ્યામ	૧૧૭-૧૧૮
મલિકશાહી વેધશાળામાં ખ્યામ	૧૧૯-૧૪૫
ઈસ્લામમાં સુધ્ધિ અને એક ક્ષણનો વર્ષના અખતારનો નિષેધ	૧૨૬
આ નિષેધાત્મક તરવોનો ઉકેલ	૧૨૮
વેધશાળાની રચના	૧૨૮
ખ્યામના કાવ્યશિલ્પી	૧૩૦
વેધશાળાનો આરંભ	૧૩૧
તારીખે જલાલી કે મલિકશાહી	૧૩૪
જલાલી કેલેન્ડર	૧૪૪
ખ્યામની તારીખે જલાલી અને ફત્તેહી શીરાહી	૧૪૪
ગ્રીમ (પંચાંગ)	૧૪૫
અન્ય સુલતાનોના સંબંધમાં	૧૪૬-૧૪૯
સુલતાન બક્રમચાહ બિન મલિકશાહ	૧૪૬
સુલતાન મોહમ્મદ બિન મલિકશાહ	૧૪૬
મોહમ્મદ બિન મોહમ્મદ મલિકશાહ	૧૪૬
સુલતાન સમરનુ સાવકોગૃહ્ય અને ખ્યામનો ઇર્શતવાજ	૧૪૭
વઝીરો અને ઉચ્ચશાસનો સંબંધમાં	૧૪૯-૧૫૧
સંમતિની સાથે સંબંધમાં અને તેમની ભેડોના વિવાદ	૧૫૧-૧૫૬

વિષય

૫૪

૬૨-૨૬૪ અખ્યાર	૧૫૭
મૃત્યુ	૧૫૮-૧૬૦
કપર	૧૬૦-૧૬૩
કર્જીનીની મુદ્રિત પ્રત	૧૧૧
વસાયાના હેવદર્માની ઇમારત	૧૧૨
શિષ્યો	૧૬૩-૧૬૬
અધ્યાત્મ જ્ઞાનકંજૂસ દત્તો	૧૬૩
આતુ' કારણ	૧૬૩
કેટલાક શિષ્યોના નામ	૧૬૪
એક કહીર (વિધિનિષેધ સાચી) શાગિદ' કિસ્સો	૧૬૫
શુ ઇમામ ગઝ્વાલી પણ શાગિદ' દત્તા	૧૬૬
સર્જનો	૧૬૭-૭૫
અધ્યાત્મ કપર સર્જનકામની કંજૂસાઈનો આરોપ	૧૬૭
હાજી ખલીફા મદીનીએ 'ઝીય'ના વર્જનમાં લખ્યું છે	૧૬૮
ખરી સખ્યા કેટલી	૧૭૩
સર્જનોની ખરી નામાવણી	૧૭૪
મર્યાદા વિહિંગદર્શન	૧૭૬
વર્ગમૂળ અને ધનમૂળ કાઢવાની કિન્દી રીતોનો રિસાલો	૧૭૬
જ્યાં વ મુકાબિલા (ખીજગણિત)	૧૭૮-૮૫
અધ્યાત્મ આ મંથના પુરોવચનમાં કહે છે :—	૧૮૦
ઠીકે મલિકશાહી (મલિકશાહી પચાગ)	૧૮૫-૮૬
રિસાલતે મસાફરતે હિંદીદસ (મુકલીમના ઉપસિદ્ધતો)	૧૮૬-૧૮૭
રિસાલતે તખીઈયાત વ લવાઝિમુલ	
અમકિનત (કૌતિકશાસ્ત્ર)	૧૮૭-૮૮
મિઝાનુલ્હિકમ વ રિસાલતો આરેફતે મિકદારીલ	
જહુબે વસ-ફિર્યા (ફિલસફી જ્ઞાનનો) કોટો	૧૮૮-૧૮૯
અથવા સોના ચાંદીનું પ્રમાણ બાબતે વિશેષ પ્રસ્તિકા	

વિષય	પૃષ્ઠ
નિસાલએ કૌન વ તકલીફ (સર્જન અને શુદ્ધિ શિક્ષા તકલિફ)	૧૮૧-૧૮૮
ત્રણ પ્રશ્નો (“નિસાલએ કૌન વ તકલીફ” ની પૂર્તિ)	૧૯૯
નિસાલએ મવખૂએ ઈલિએ કુદિલ	૨૦૬-૨૦૮
નિસાલતુન ફિલ વગૂઠ (અરિતાવ)	૨૦૮-૨૧૪
નિસાલએ વરફ વ મવસફ	૨૧૪-૧૬
અવરધસુત્રકાઈસ	૨૧૬-૧૭
બૈલુકીની મૂળ ઈળારત	૨૧૭
નવરોઝનામા (નવરોઝનામું)	૨૧૮-૨૧
નવરોઝનામાનો આરંભ	૨૧૯
નિસાલામાં થોડા લુદા લુદા પ્રશ્નો છે	૨૧૯
ઉમર ખયામનો મઝહુબ (થર્મ)	૨૨૧-૨૨
ખયામનો સંપ્રદાય ને પંથ	૨૨૨-૨૪
ખયામનો સૂફીવાદ ફિલસૂફીમય હતો !	૨૩૫
ફિલસૂફીયાના તસલુક (ફિલસૂફીમય સૂફીવાદ)	૨૩૭
ખનાવટી ખયામ	૩૫૩-૧૫૯
મઝહબી સૂફી ખયામ	૨૫૩
નસાયાબ બેપરવા ખયામ	૨૫૫
યુનુસ અને માનનાર ખયામ	૨૫૭
નાસ્તિક ખયામ	૨૫૮
ખયામનું લુલ્ય	૨૫૮-૨૬૬
સુધારો વધારો	૨૬૬-૨૭૫

ઉ મ ર જ યા મ

ઉમર ખયામ

અધ્યામના જીવનચરિત્રનાં સાધનો અને આધારત્રયો

૫૨

પરીક્ષા - દષ્ટિ

હુકીમ ઉમર અધ્યામ વિશે પૂર્વ-પશ્ચિમના બન્ને દેશમાં એટલું લખાઈ ચૂક્યું છે કે તેમાં કંઈ નવી વાત ઉપગમવી મુશ્કેલ છે; જિંતું વિચિત્ર મિના તો એ છે કે, જે વિષય વિશે જેટલું વિશે કહેવાય છે તેમાં તેટલા જ પ્રમાણમાં ગેરસમજ અને આંટી ઘૂટી ઉદભવે છે. બીચારો અધ્યામ પણ એ જ આકૃતનો ભોગ બન્યો છે. જો અધ્યામ વિશેની મારી લેખનીથી કદાચ ખોટી સમજ અને આંટીઘૂટી વધુ વધી જશે પણ ખટશે નહિ, એવું ઠાઈ નહિ માને તો, એ કંઈ ખોટું નહિ લેખાય તોપણ શક્ય છે કે એ જ આંટીઘૂટીમાંથી મુશ્કેલીઓનાં દારૂ જીધડી જાય આથી મેં પણ આ અતિક્રિંત કાર્યને ઉઠાવવાની દુસ્તમ સમી દિ'મન કરી છે.

મૂળ ચર્ચા શરૂ કરવામાં આવે તે પહેલાં એ ત્રયો તપાસી જવાના છે, જે હકીમ અધ્યામના જીવનચરિત્રના મૂળ સાધનત્રયો છે. અને એ અમલના ત્રયો પણ અનુસૂચિત કરવાનું છે જે પૂર્વ-પશ્ચિમમાં અત્યાર સુધીમાં લખાયેલા છે. એ ત્રિઃસદ વસ્તુ છે, કે અધ્યામ વિશે અત્યારે પૂર્વમાં જે રસ લેનાઈ રહ્યો છે તે તમામ પશ્ચિમની દાદ અને દહનું પરિણામ છે. અધ્યામનું ચરિત્ર ને

જીવન-પ્રસંગો તથા તેના અર્થો અને ખાસ કરીને ડુનાક્રિયાત-
(મુક્તકા)ની શોધખોળ અને તેની પ્રસિદ્ધિમાં વધુમાં વધુ પશ્ચિમના
વિદ્વાનોએ ફાળો આપ્યો છે. એ જ રીતે, તેના જીવનચરિત્રના
પ્રાચીન આધારઅધીની શોધખોળ અને તેના સંશોધનના મેદાનમાં
પણ એમના જ કદમ આગળે વધ્યા છે. આથી અયોગ્ય નહિ
લેખાય કે મૂળઅર્થોનું વર્ણન, તેના સંશોધકોના પ્રયત્નોના ઉત્તેજોની
સાથે સાથે આલેખવામાં આવે.

૧. આ સિલસિલામાં સૌથી પહેલું નામ પ્રાચ્ય-વિદ્યા-
વિશાળ કેન્દ્ર પ્રોફેસર હોર્સમાનુ છે. એની પૂર્વે ખખ્યામના ચરિત્ર
વિશે જે કંઈ લખાતું હતું તે બહુધા નિઝામુલ્-મુલ્ક અને હસન-
સુલ્તાનના સમવયસ્ક અને સહાધ્યાયીની કથની છે, જે ઘણા આમ
અર્વાચીન ઇતિહાસોમાં અને ચર્ચિત્રાવલીઓમાં મોજુદ છે. પ્રોફેસર
હોર્સમા પ્રથમ વર્ણવે છે કે જેણે પ્રસ્તુત કથા (કિસ્સા)ની પ્રામાણિકતા
વિશે શંકા કરી અરબીમાં 'મુહમ્મદ-નુસરાહ'ના નામનો સંકલ્પ
વશતો એક ઇતિહાસ છે પ્રસ્તુત-અથ 'મુહમ્મદ-નુસરાહ'ની હકીકત
એવી છે કે 'સુલતાન મેહમ્મદ સલ્જુકીના પત્નીર નૌશરવાન ઇબ્ને
ખાલિફે (૨૪ હિ. સ ૫૩૨) ફારસીમાં 'આલે સલ્જુક' (સલ્જુક
વંશ)નો એક સક્ષિત ઇતિહાસ લખ્યો હતો, (આ એ જ નૌશરવાન
છે કે જેની સૂરનાથી અબુમોહમ્મદ-શસિમ દરીરીએ પોતાની
મશહર 'મકામાતે દરીરી' લખી છે) અને તેની આ દેક
ફારસી તારીખનું નામ અલ્ખીના કથન મુજબ 'ફાતુરે ઝમાનિ સ-
સોદર વ સોફરે ઝમાનિલ ફાતુર' છે આ પછી ઇમાદુદ્દીન
કાવિએ (૨૪ હિ. સ ૫૬૭) 'મુસરવલ ફિતરદ વ અસરવલ
ફિતરદ'ના નામથી અરબીમાં સાફરી દને શબ્દાકંઠરી પ્રાસયુક્ત
શૈલીમાં સલ્જુકીઓનો પ્રારંભિક ઇતિહાસ પ્રસ્તાવરૂપે લખ્યો અને
તેની સાથે નૌશરવાનના અર્થને લેઈ જ શૈલીમાં ફારસીનો અરબીમાં

૧. 'મુહમ્મદ-નુસરાહ' કેન્દ્ર પ્રસ્તાવના પૃષ્ઠ ૧૪, ૧૫, બરેલ.

તરખૂમો કરી જોડી દીધો, પછી અબુલ ફત્તહ બંદારીએ (સ્વ: હિ. સ ૬૨૩) 'તુસરતુલ-ફિતરહ'ના શબ્દાકાંડગર—અર્થાત્કારને ઘટાડી તેની એક સક્ષિપ્ત નકલ તૈયાર કરી. અને આ ગ્રંથ, તે 'ઝુલ્ફતુ-નુ-સરહ વ હિસરતુલ-ફિતરહ' છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથોનાં ભાષાશૈલી અને આસ-સંવિધાનના પ્રકાર પરથી અટકળ કરી શકાય છે કે અબુ-મોહમ્મદ-કાસિમ હરીરીની કાલ્પનિક કથાસૃષ્ટિને અનુરૂપ પ્રૌઢિએ ઐતિહાસભૂમિમાં પશુ પ્રવેશ કરી સિદ્ધો જમાવેલા હતા.

પરંતુ: આ જ ગ્રંથને પ્રોફેસર હોલ્તર્માએ ઈ. સ ૧૮૮૯માં પ્રસિદ્ધ કર્યો અને તેની ઉપર એક 'ફ્રેન્ચ' પ્રસ્તાવના લખી આ પ્રસ્તાવનામાં પ્રસ્તુત ગ્રંથના એક ફકરાના એક શબ્દ 'મકતમ' પરથી—જેમાં 'બાતેની મલાહેદહ'નો ઉલ્લેખ અને હસન સખ્યાહ તરફ સંસારો છે—એવો અર્થ કાઢ્યો છે કે, હસન સખ્યાહ વગેરે જે સલ્જુકી વંશીરના સહાધ્યાયી અને સમવયસ્ક હતા તે, આ નૌશેરવાન ખાલિફ છે આ પ્રસ્તાવનાએ ખખ્યામ અને નિઝામુલ્-મુલ્ક તથા હસન સખ્યાહની રસિક અને મજહૂર કલાણીને દરેકની દૃષ્ટિએ શંકાનો વિષય બનાવી દીધી, અને મૂળ ખખ્યામની તલાશ તરફ લોકોને દોષી

૨. ખખ્યામના ઐતિહાસિક વ્યક્તિત્વ પર યુરોપમાં પહેલ પ્રથમ જેતું લક્ષ્ય દોરાયું તે ગસિયન ગ્રાન્થ-વિગ્રાવિચારક વોલેન્ટીન ઓકુવરકી છે, જેણે ખખ્યામ વિશે ઈ. સ. ૧૮૯૭માં એક ખોજખૂણું લેખ રૂંધી ભાષામાં લખ્યો. પ્રસ્તુત લેખ પોર્ટુગલમાં 'મુઝ્કુરિયા' નામના લેખસંગ્રહના ખંડમાં છપાયો છે આ લેખ બે ભાગમાં છે : પ્રથમ ભાગમાં સનદ-સિદ્ધ ચરમી અને ફારસી ગ્રંથોનાં અક્ષરઘ: એ અવતરણો છે જેમાં પ્રસ્તુત પ્રોફેસરને ખખ્યામના જીવન-પ્રસંગો કે કેવળ ઉલ્લેખો મળ્યા છે; દ્વિતીય ભાગમાં હકીમ અબુ-મુઝ્કુરિયાએ '૮૪' વૃત્તાંતો છે જેને સદર વ્યક્તિએ અન્ય

રુખાઈઓની સાથે સાથે આપી છે. અને આથી તેને “આગરેક
નર્વ રુખાઈવત” (રજાગી રુખાઈઓ) નામ આપ્યું છે.

ઝોકુવરકીએ તેના લેખમાં ખ્યામના છવનપ્રસંગો નીચેના
લેખકોના હવાસાથી નકલ કર્યા છે—

(૧) તુઝદલ્લ અરવાહ વ રવઝદલ્લ અફરાહ ફી તવારીખિલ
હોકમાઈલ મુતકદ્દમીન, અથ શમસુદ્દીન મદ મદ બિન મહમુદિલ
અફરૂરી સપાદિત, દિ સ ૫૮૬-૬૧૧.

(૨) મિરસાદુલ-ઈનાદ, લેખ નઝમુદ્દીન અબુનકર રાઝી દાયા
હપતાનગી પ્રાસદ; દિ. સ. ૬૨૦ નું સપાદન.

(૩) તારીખુલ્, કુકમા, કાઝી અકબ જમાલુદ્દીન અબુલ્લસન-
અલી બિન મુસુફ દિલ્લી. સપાદન દિ સ ૬૨૪-૬૪૬.

(૪) ફિરદોસુલ તવારીખ, મોલાના ખુસરૂ અબરકાહી સપાદન
દિ સ ૮૦૮

(૫) તારીખ અલશી, અહમદ બિન નસરુલાહ કંકવી સિન્ધી,
સપાદન દિ સ. ૧૦૦૦

૩ ઝોકુવરકીના આ લેખને ડોક્ટર ડેનિસન રાસે અંગ્રેજીમાં ઉતારી
એપ્રિલ ૧૮૯૮ માં જર્નલ ઓફ ધી રોયલ એસિયાટિક સોસાયટીમાં
પ્રકટ કર્યો. આની અસર એ થઈ કે અંગ્રેજી પ્રાચ્ય-વિદ્યાવિચારદોષમાં
પણ ખ્યામ વિશેના સંશોધનનો સળવળાટ જાગ્યો. પરિણામે સૌથી
પહેલાં પ્રોફેસર બ્રાઉને (ઈ સ ૧૯૨૦માં કેમ્બ્રિજ મુકામે જેમની
મુલાકાતનું માન મને મળ્યું હતું.) ૧૮૯૯ ઈ. સ. માં જર્નલ ઓફ
ધી રોયલ એસિયાટિક સોસાયટી લંડનમાં (૫૫૩ ૪૦૯-૪૧૧) -
એક ટૂંકો લેખ લખ્યો, જેમાં ખ્યામના છવનચરિત્રને લગતા
કેટલાક નવા આધારગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કર્યો અને ખાસ કરી મોગરેની
તારીખ ‘જમેઉતતવારીખ’નો એક ભાગ પ્રકટ કર્યો. આમાં હસન-
રુખાહ અને બાતેનીઓના વિષયમાં ઉમર ખ્યામ, નિઝામુલ-મુલક

અને દસન સંખ્યાહિત સહાધ્યાયી તેમજ 'કરાર'ની એ જ પુરાણી દંતકથા આલેખેલી છે. પ્રેફેસર પ્લાઝિનના પ્રસ્તુત લેખનું મથાળું 'ખપ્પામ ઉપર કંઈક વધુ પ્રકાશ" છે.

૪. ઈ. સ. ૧૯૦૦ માં મેથ્યુન પ્રેસ-હાઉસે "રુમાઈયાતે ખપ્પામ"ના અંગ્રેજી ભાષાતર 'ફિટ્ઝગાલ્ડ'ની નવી આવૃત્તિ પ્રકટ કરી અને આની ઉપર ડોક્ટર ડેનિસન રાસે '૯૧' પૃષ્ઠની એક પ્રસ્તાવના લખી અને આ પ્રસ્તાવનાને ૩ વિભાગોમાં વહેચી નાખી. પહેલા પ્રકરણમાં ખપ્પામના ઐતિહાસિક જીવનની વિગત છે, બીજામાં ખપ્પામના જીવનની રેખા છે અને ત્રીજા પ્રકરણ 'ફિટ્ઝગાલ્ડ'ના અનુવાદ વિશે છે તેમાં ડોક્ટર રાસે એકુવસ્કી અને પ્લાઝિનના લેખોને તથા હોત્સમાના દર્શિગિદુને ચોતાના કટલાક વિશેષ કથન સહિત આલેખ્યા છે. અને હોત્સમાના દર્શિગિદુનું સમર્થન કર્યું છે, તથા ખપ્પામના જન્મવર્ષ તથા મૃત્યુવર્ષ ઠરાવવાની અપૂર્ણ કોશિશ કરી છે.

રાસે પ્રસ્તુત લેખમાં નીચેના ગ્રંથોના અવતરણો આલેખ્યા છે :

- (૧) ચહાર મકાલફ ઉરુઝી સમગ્ર-દી. (ખપ્પામનો સમ-કાલીન હનો)
- (૨) ફિરોઝીયારીખ
- (૩) તુરકુલ-અરવાહ ચહરઝુરી
- (૪) મિરસાદુલ-ખમાદ, રાઝી
- (૫) તારીખુલ-હુકમા, કિફતી
- (૬) આસાદુલ-ખિલાદ કઝરીની
- (૭) જામેઉલતવારીખ, ગશીદુદ્દીન ફઝલુલાહ
- (૮) તારીખ અલ્લી, હકી
- (૯) રિવાઝુશ-સોઅગ
- (૧૦) ઈબ્નુલ-અમીર

૫. પ્રેફેસર પ્લાઝિને આ પછી જ મસહૂર અંધ "ફારમી

સાહિત્યનો ઇતિહાસ” રચવાનો આરંભ કર્યો. ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં તેનો ખીન્ને લાગ પ્રકટ થયો. આમાં ખર્યામ અને દસન સખાના અહેવાલોમાં ઉપરનું સમગ્ર સંશોધન અત્યંત ખૂબીભરેલી રીતે એક જ રથે કરી દીધું અને કંઈક નવાં સંશોધનો ક્યાંક ક્યાંક પ્રસ્તુત અર્થોમાં ઉમેરી દીધાં અને નીચેના આધારગ્રંથોનાં અવતરણો તારીખી ક્રમે પ્રકટ કર્યાં :

- (૧) ચહાર મહાલહ ઉરૂઝી સમરકન્દી
- (૨) મિરસાદુલ-ઈન્નાદ, નજમુદ્દીન રાઝી
- (૩) તારીખુલ-હુકમા, કિફતી
- (૪) તુઝકુતુબ-અરવાહ, ચહરુરુરી
- (૫) આસારુલ-બિયાદ, કઝરીની
- (૬) જામેઉતવારીખ, ફઝલુલ્લાહ
- (૭) ફિરહોમુતવારીખ
- (૮) તારીખ અલશી, કઠવી
- (૯) કલકુઝુનુન, હાજી ખલીફા

૬. અક્ષામા અબ્દુલવહદાળ કઝરીની વર્તમાન ઇરાનના વિદ્વાનોમાં અત્યંત લાયકાતવાળા અને હિર્ષદષ્ટિવાળા વિદ્વાન છે. (મને તેમની મુલાકાતનો લાભ પેરિસ મુકામે ઈ. સ. ૧૯૨૦ માં મળ્યો છે.) તેમણે પ્રોફેસર પ્લાઉનની દેખરેખ નીચે “ગિન મેમોરિયલ સિરીઝ” ના અસંખ્ય ગ્રંથોના કુતેહભરી રોતે સુધારા વધારા કર્યા છે અને રીકા ટ્રિપ્પણે લખ્યાં છે, આમાં જ ઉરૂઝી સમરકન્દીના ચહાર મહાલહનો પણ સમાવેશ થાય છે, જેની સુધારણા, નોંધ (notes) અને તેની ઉપર એક પરિશિષ્ટ લખવાનું ઈ. સ. ૧૯૦૬માં તેઓએ અદા કર્યું છે. એ પરિશિષ્ટમાં તેમણે ખર્યામ વિશેની પ્રોફેસર પ્લાઉનની લેખનીનો ખુલાસો ફારસીમાં ઉતાર્યો છે અને જૂજ બિનાએ પોતા તરફથી પણ તેમાં ઉમેરી છે.

મૂળ આધારોમાં કઝરીનીએ માત્ર એક આધારનો, એટલે કે

ખાકાનીના એક કાવ્યનો ઉમેરો કર્યો છે, જેમાં અધ્યાત્મનો નામ-નિર્દેશ છે, અને બધા આધારનો કાળક્રમ નીચે પ્રમાણે રાખ્યો છે :

(૧) ચંદાર મકાલદ ઉરુઝી સમરકન્દી, સંપાદન દિ. સ.

૫૫૦ (લગભગ)

(૨) ખાકાની રવ. દિ. સ ૫૬૫ તું એક કાવ્ય.

(૩) નુઝદતુલ્લ અરવાહ શકરઝુરી (દિ. સ. ૫૮૬-૬૧૧)

(૪) મિરસાદુલ-ઈમાદ, શૈખ નજમુદ્દીન દાયા; સંપાદન

દિ. સ. ૬૨૦

(૫) તારીખે કામિય, ઈબ્ને અસીર, દિ. સ. ૪૬૭ના પ્રસંગો, સંપાદન દિ. સ. ૬૨૮.

(૬) અખબારુલ-ઉલમા જે અખબારિલ હુકમા, જમાલુદ્દીન કિફતી, સંપાદન દિ. સ. ૬૨૪-૬૪૬.

(૭) આસારુલ મિલાદ, ઝકરિયા હકીમી; સંપાદન દિ. સ. ૬૭૮.

(૮) જામેઉત્તવારીખ, રશીદુદ્દીન ફઝલુલ્લાહ, દિ. સ. ૭૧૮ માં માર્યો ગયો.

(૯) ફિરદોસુત્તવારીખ, મૌલાના ખુસરૂ અમર કોહી; સંપાદન દિ. સ. ૮૦૮.

(૧૦) તારીખ અલફી, અહમદ બિન નસરુલ્લાહ હકીમી સિંધી; સંપાદન દિ. સ. ૧૦૦૦

અન્ય આધારો

આ પછી જેએક વર્ષ પૂર્વે સુધી, કોઈએ અધ્યાત્મના છવન-પ્રસંગો અને ચરિત્ર વિશે કોઈ નવા આધારનો ઉમેરો કર્યો નથી. 'કિફત' જે, આમ ફારસી તારીખો અને ચરિત્રાવલીઓની તલાશ કરવામાં આવે તો ઉપર્યુક્ત દસ આધારગ્રંથો ઉપરાંત, ખીમ્મ દસનો વધારો થવો શક્ય છે; જેમ કે ઇતિહાસ મયોમાં 'તાગીએ યુઝીદા' 'રવઝતુલ-સફા' અને 'હખીબુસમેવર' અને ચરિત્રાવલીઓમાં

સાહિત્યનો 'ઈતિહાસ' રચવાનો આરંભ કર્યો. ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં તેનો ખીજો ભાગ પ્રકટ થયો. આમાં ખંધ્યામ અને હસન સહ્યાદના અહેવાલોમાં ઉપરનું સમગ્ર સંશોધન અત્યંત ખૂંટીબરેલી રીતે એક જ રચો કરી દીધું અને કઈક નવાં સંશોધનો ક્યાંક ક્યાંક પ્રસ્તુત ચર્ચામાં ઉમેરી દીધા અને નીચેના આધાર થોનાં અવતરણો તારીખી ક્રમે પ્રકટ કર્યા:

- (૧) ચદાર મહાલદ ઉરૂઝી સમરકન્દી
- (૨) મિરસાદુલ-ઈન્ગાદ, નજમુદ્દીન રાઝી
- (૩) તારીખુલ-હુકમા, કિસ્તી
- (૪) મુઝદ્દુલ્-અરવાહ, યહરઝુરી
- (૫) આસાદુલ-મિયાદ, કઝીની
- (૬) જામેઉત્તવારીખ, ફઝલુલ્લાહ
- (૭) ફિરદોસુત્તવારીખ
- (૮) તારીખ અલશી, કઠવી
- (૯) કશફુઝ્ઝુનુન, હાજી ખલીફા

૬ અહામા અબ્દુલવદ્દહામ કઝરીની વર્તમાન ઇરિનના વિદ્વાનોમાં અત્યંત લાયકાતવાળા અને દીર્ઘદષ્ટિવાળા વિદ્વાન છે (મને તેમની મુલાકાતનો લાભ પેરિસ મુકામે ઈ. સ. ૧૯૨૦ માં મળ્યો છે.) તેમણે પ્રોફેસર બ્રાઉનની દેખરેખ નીચે "જિમ મેમોરિયલ સિરોમ" ના અસખ્ય પ્રયોના કુનેદબરી રીતે સુધારા વધારા કર્યા છે અને દીકા દિખણે લખ્યાં છે. આમાં જ ઉરૂઝી સમરકન્દીના ચદાર મહાલદનો પણ સમાવેશ થાય છે, જેની સુધારણા, નોંધ (notes) અને તેની ઉપર એક પરિશિષ્ટ લખવાનું ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં તેઓએ અદા કર્યું છે. એ પરિશિષ્ટમાં તેમણે ખંધ્યામ વિશેની પ્રોફેસર બ્રાઉનની લેખનીનો ખુલાસો ફારસીમાં ઉતાર્યો છે અને જૂજ બિનાઓ પોતા તરફથી પણ તેમાં ઉમેરી છે.

મૂળ આધારોમાં કઝરીનીએ માત્ર એક આધારનો, એટલે કે

ખાકાનીના એક કાવ્યનો ઉમેરો કર્યો છે, જેમાં ખખ્યામનો નામ-
નિર્દેશ છે, અને બધા આધારનો કાળક્રમ નીચે પ્રમાણે રાખ્યો છે :

(૧) ચક્રાર મકાલક ઉરુઝી સમરકન્દી, સંપાદન દિ. સ.
૫૫૦ (સમભગ)

(૨) ખાકાની સ્વ. દિ. સ. ૫૬૫ તુ' એક કાવ્ય.

(૩) તુઝકુલ અરવાક ચક્રુઝી (દિ. સ. ૫૮૬-૬૧૧)

(૪) મિરસાકુલ-ઈમાદ, શેખ નજમુદ્દીન દાયા; સંપાદન
દિ. સ. ૬૨૦

(૫) તારીખે કામિલ, ઇબ્ને અસીર, દિ. સ. ૪૬૭ના પ્રસંગો,
સંપાદન દિ. સ. ૬૨૮.

(૬) અખખાફલ-ઉલમા જે અખખાફિલ હુકમા, જમાલુદ્દીન
મકિલી, સંપાદન દિ. સ. ૬૨૪-૬૪૬.

(૭) આસાફલ મિલાદ, અકરિયા કઝીની; સંપાદન દિ. સ.
૬૭૬.

(૮) જામેઉતતવારીખ, રશીદુદ્દીન ફઝલુલ્લાહ, દિ. સ. ૭૧૮
માં માર્યો ગયો.

(૯) ફિરદોસુતતવારીખ, મૌલાના ખુસરૂ અબર કાઠી; સંપાદન
દિ. સ. ૮૦૮.

(૧૦) તારીખ અલફી, અહમદ બિન નસરુલ્લાહ કઠવી સિંધી;
સંપાદન દિ. સ. ૧૦૦૦

અન્ય આધારો

આ પછી જેએક વર્ષ પૂર્વે સુધી, કાઠમે ખખ્યામના જીવન-
પ્રસંગો અને ચરિત્ર વિશે કાઠ નવા આધારનો ઉમેરો કર્યો નથી.
'કિતુ, જે, આમ ફરસી તારીખો અને ચરિત્રાવલીઓની તથા
કરવામાં આવે તો ઉપરુક્ત દસ આધારગ્રંથો ઉપરાંત, ખીમ દસનો
વધારો થવો શક્ય છે; જેમ કે મતિદાસ ગ્રંથમાં 'તારીખે મુઝીદા'
'રવઝુલ-સફા' અને 'હખીજુઅમેર' અને ચરિત્રાવલીઓમાં

‘હસ્ત આલીંગ’ અમીનગઝી, ‘વિલતશાહ સમરકન્દી,’ ‘આતશકંદ આઝર’ ‘યદે ખયચ આઝાદ,’ ‘મજમુકિલ કુસદા,’ દિલાવત અને ‘મજમ-ઉલ મરાઈય સનદેલવી’. કિંતુ આ પ્રથેમાં કંઈ નવી વસ્તુ નથી, કેવળ નામ છે એ, એ જ પુરાણી વાતોનું પુનરુત્થારણ અને પુનરાલેખન છે. છતાંયે, પ્રાચીનતાના ખ્યાલ ત્યાં થોડાક સંકેતો ખાતર ‘મિરસાદુલ હખાદ’ ને ‘આસારુલ બિલાદ’ નો હવાસો આવશ્યક હતો, ત્યાં ‘તારીખે મુઝીબ,’ જે દિ. સ. ૭૩૦નું સંપાદન છે, તે અનાદરને પાત્ર નથી.

બે નવા પ્રાચીન આધારગ્રંથો:

૧ ‘ખરીદગુલુ કસ’

હમણા હાલમાં પ્રાચીનતાના દિસાએ ખમ્યામ વિશેના બે અત્યંત પ્રાચીન આધારગ્રંથો મળ્યા છે, જેમાંનો એક ઈમાદ કાતિબ અરફદાનીનો ‘ખરીદગુલુ કસ’ છે અને બીજો અબુલ હસન બેકરીનો ‘તારીખુલુ ફકમા’ (History of The Philosophers) છે. ઈમાદુદ્દીન કાતિબ અરફદાનીએ દિ. સ. ૫૭૨માં ‘ખરીદગુલુકસ’ ના નામથી અરબીમાં લખ્યો અને સાફરોની અરિવારથી લખી હતી. આ ગ્રંથની એક પ્રત લીકનના પુસ્તકાલયમાં છે. પુરાસાનના શાએશના પ્રકરણમાં તેના ‘૨૩૮’માં પાને ઉમર ખમ્યામનું અરિન છે. આનો હવાસો અબ્દુલવહીદાન કઝરીનીએ ‘અદાર મહાલક’ની નોંધના ઉવદના પરિશિષ્ટમાં (૫૪ ૩૫૬) આપ્યો છે. કિંતુ અફસોસ, કે ન તો કઝરીનીએ પ્રસ્તુત ગ્રંથ જાતે જોયો, કે ન તો તેની ઈમારત નકલ કરી. સદર પુસ્તકાલયના મિ. ડોઝીએ તૈયાર કરેલી મુઝીમાં કેવળ તેનો ઉલ્લેખ તેમના જોવામાં આવ્યો છે. એ મનકૂર પુસ્તકાલયમાંથી એક જાગના સંપાદનનો પ્રવાસ કર્યો, કિંતુ અફસોસ કે સફળતા ન મળી.

મોહમ્મદ બિન મોહમ્મદ ઈમાદુદ્દીન કાતિબ અરફદાની નોંધની હતો. અરફદાનમાં દિ. સ. ૫૧૬માં જન્મ્યો, તેણે વિશેષ

સમય ખગદાદમાં વઝીર ઇબ્ને હુબૈરાહ (૨૨ હિ. સ. ૫૫૦)ની સેવામાં આવ્યો; પછી અતાબુક (અતાબેય) તુરુદ્દીન શહીદના મવસલ(મુસલ)-ના દરબારમાં હતો; પછી સાલાહુદ્દીન અધ્યુબીના દરબારમાં, મિસર અને શામમાં અને છેવટે શામમાં જ હિ. સ. ૫૯૭માં દેહત્યાગ કર્યો તેણે તૌશેરવાન ખાલિદના અંધ 'તારીખે સલ્તનત'ને અરબી-માં ઉતાર્યો અને અલ્ખરકુશ શામી તથા અલ્ફક્હલ કુદસી' (બેબુલ મુબસના વિજયનો ઇતિહાસ) અને 'ખરીદતુલ કસ વખરીદતુલ અસ' નામના ગ્રંથો રચ્યા. આ 'ખરીદતુલ કસ'માં તેણે ઈરાક, ઈરાન, શામ, જઝીરહ (મુસલ-મવસલ), મિસર અને પશ્ચિમ (ઉત્તર આફ્રિકા)ના હિ. સ. ૫૦૦ થી ૫૭૨ સુધીમાં થયેલા કાબેરોનાં ઇતિહાસો આલેખ્યા છે અને તેઓમાં જ ઉમર અપ્પામ પણ છે.

ઈમાદ કાતિબના તમામ ગ્રંથો પ્રાસયુક્ત અને લવચક અરબીમાં છે. અને હાલે છે કે, કાઝી અકરમ કિફતી જે ઈમાદના થોડાક જ દિવસો પછી શામમાં જન્મ્યો અને જે અધ્યુબી સાસકોની સાથે સંબંધ ધરાવતો હતો અને જેની પાસે નિ શક ઈમાદના ગ્રંથોને ખજાનો હતો, તેણે પોતાની કિતાબ 'અખબારેલ-ઉલમા જે અખબારિલ કુકમા' જે તેણે હિ. સ. ૬૨૪-૬૪૬ દરમિયાન લખી છે, તેમાં અપ્પામનું ચરિત્ર, ઈમાદ કાતિબની આ 'ખરીદાહ' પરથી જ અક્ષરે અક્ષર નકલ કરેલું છે, કારણ કે આ અબ્બાસી શૈલી કિફતીની પ્રૌઢિયાં બીણી અને ઈમાદ કાતિબના શૈલીપ્રચારની જેમ લવચક અને પ્રાસયુક્ત છે. ઈમાદને, તેના અન્ક-દાનમાં જન્મ અને ઈરાક ને ખગદાદના વસવાટના પરિણામે, અપ્પામ વિશેની આદિતી હતી અને આથી કુદ તેણે જ અપ્પામના ખગદાદ પહેલ્લાની ખબર આપી છે. ઈમાદ કાતિબ, મદ્રસ ખે નિઝ મીપ્પાહ (નિઝામિયા વિદ્યાલય)નો ગિયુન, ફકીહ (ફરિદામી ધારા પ્રમાણે વિધિનિયેધનું જ્ઞાન ધરાવનાર)ને મોદદિસ (મોદમ્મદ પેમ નર સાહેબના આચાર વિચાર પ્રમાણેનું રૂઢિત જ્ઞાન ધરાવનાર Trad-

itionalist) હતો. આ જ દારણ છે કે તેણે ખ્યામને મુચ્છાથી નવાળ્યો નથી.

૨. તારીખુડુ દુકમા, અણુલક્ષન બેદકી-

કિંતુ ઈમાન ક્રાંતિજથીએ પૂરના એક વધુ આધારગ્રંથનો તાજેતરમાં પત્તો લાગ્યો છે. આ ગ્રંથ ઈસ્લામી તત્ત્વવેત્તાઓના અહેવાલોમાં, ઝહીરુદ્દીન અણુલક્ષન બેદકી (સ્વ: દિ. સ. ૫૬૫)નો ગ્રંથ 'તારીખે દુકમાઇલ-ઈસ્લામ' છે. આની એક પ્રત બર્મિંગ્હમ યુનિવર્સિટી-લાયબ્રેરીમાં છે. ઝહીરુદ્દીન એ જ જેનો હવાલો મૌલાના અણુલક્ષમન અબ-હોલીએ 'અમેકિતવારીખ'માં આપ્યો છે. તેનો પિતા ખ્યામનો દોસ્ત હતો અને તે તેના પિતાની જોડે બામ્બાજે દિ. સ. ૫૦૭માં ખ્યામને મળ્યો હતો, અને તેણે એ ગ્રંથ દિ. સ. ૫૪૬માં લખ્યો છે. આ હસ્તપ્રતમાંની એ અરબી ઈનાસત, જે ખ્યામનો અહેવાલ છે, તે ડોક્ટર વેલે (Weil) બર્મિંગ્હમની નકલ કરીને મોકલી આપેલી અને તેનું 'જુવેદીન આફ ધી રૂઝ આફ ઓરિયન્ટલ સ્ટડીઝ લંડન ઈસ્ટિટ્યુશન'ના ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૯ ઈ. સ.ના અંકમાં પ્રકાશન થયું.

'તારીખે દુકમાઇલ-ઈસ્લામ, બેદકી' જેનું દ્વિતીય નામ 'તતિઅમતે સેવાનિસ્-હિકમત' છે, આનો ફ્રાન્સી અનુવાદ, રશી-દુદીન ફઝલુલ્લાહ (દિ. સ. ૭૧૮માં આર્યો ગયો)ના પુત્ર મિયાસુદ્દીનના હાથનામાં 'ફુરુક-અખનાર વલમ અણુલ-અન્વાર'ના નામથી હરવામાં આવ્યો હતો. ઓરિયન્ટલ કોલેજ મેગેઝીન-લાહોરે તેની ઉપયોગી 'સિરીઝ'માં આ ગ્રંથને પ્રકટ કરી યાનચિયાનની મુદર

● મૌલવી (પ્રિન્સિપલ) મોહમ્મદ શરીઅ સાદેજે (ઓરિયન્ટલ કોલેજ લાહોર) આ લેખના આલેખન ૫૪૧ અને ૨૫૨ વાવચીનમાં જણાવ્યું કે પોતે ઈ. સ. ૧૯૨૮માં ચાલકેલી ઓરિયન્ટલ કોન્ફરન્સ લાહોરમાં, ખ્યામના ઉપર્યક્ત નવા આધારગ્રંથ વિશે એક લેખ લખ્યો. . . .

સેવા કરી છે આમાં પણ (પૃષ્ઠ ૮૮) હિમર ખ્યામના જે અહેવાલો, બૈદકીમાં છે, તે વર્ણવ્યા છે.

ખ્યામના પણ મૂળઆધારગ્રંથો :

હવે સાબિત થઈ ગયું કે ખ્યામના જીવનચરિત્રના અસક્ષ અને પ્રાચીન આધારગ્રંથો કુલ ત્રણ છે : એક બૈદકીની 'તારીખ-લુકમા' જેનો લેખક ખ્યામને બાળવયમાં મળ્યો હતો તેનો પિતા ખ્યામનો મિત્ર હતો અને ખ્યામનો જમાઈ તેનો પોતાનો મિત્ર હતો. બીજો ગ્રંથ 'અહાઝ મહસલ' છે જેનો ગ્રંથકર્તા નિઝામી હિન્દી સમરકન્દી ફિ. સ. ૫૦૬માં અને તેની આસપાસ અવારનવાર ખ્યામને મળતો રહેતો હતો ત્રીજો ગ્રંથ 'ખરીદગુલ-કર્જ' છે, જેનો કર્તા ઈમાદ કાતિબ અરફાની, ઘણું કરીને ખ્યામની દયાતી દરમ્યાન ફિ. સ. ૫૧૬માં સલ્તુકેઓના પાટનગર અરફાનમાં જન્મી ચૂક્યો હતો. આ સિવાયના તમામ ગ્રંથો જેમાં ખ્યામના જીવનપ્રસંગો છે તે ઝોઝેરતે અંશે આ જ ગ્રંથોના અક્ષરશઃ થા વધઘટ સાથેના હવાલો છે. રાહરુઝીનો મોટો ભાગ બૈદકીમાંથી સંચિત છે. કિફતીમાં જે કંઈ છે તે ભાગ ખ્યાલ મુજબ ઈમાદ કાતિબના 'ખરીદાદ'ની હાથ છે.

બે નવા અર્વાચીન આધારગ્રંથો :

અર્વાચીનમાં બે વધુ નામ ઉલ્લેખ કરવા લાયક છે :

૧. ઈસ્તિઝદારૂ-અખબાર :

દોલતશાહ સમરકન્દીએ વિષયના અન્વયે તેના 'તલકેગુલ-સોઅરા'માં જે ફિ. સ. ૮૯૨માં લખાઈ છે, તે ખ્યામનો અદેવાજ 'તારીખે ઈસ્તિઝદારૂ' પદ્ધતી-જેનું મૂળ નામ - 'ઈસ્તિઝદારૂ-અખબાર' છે, તેમાંથી નકલ કરેલો છે. આના કર્તાનું નામ કાઝી એદમદ દામગાની છે, આ ગ્રંથનો હવાલો 'તારીખે-મુઝીદાદ'ની પ્રસ્તાવનામાં મોલુદ છે, 'તારીખે મુઝીદાદ' ફિ. સ. ૭૩૦ની કૃતિ છે, આથી પ્રરૂપ

‘તારીએ ધરિતઝદારી’ શબ્દ છે કે સાતમી શતાબ્દીના અંતનું અથવા આઠમીના આરંભનું સર્જન હશે. આ ગ્રંથ અને તેના સર્જકનું નામ હાલ ખલીફા અફ્ફોએ ઉસ્તેખ્યું છે, કિંતુ સમય જણાવે નથી.

૨. ‘હદ ફરજ તખરેઝીઃ’

એવી જ રીતે તુર્કી શાએર અને તવારીખનવેસ આલીએ ‘રખીઉલ્-મરસુમ વ તગ્થીઉલ્ મનઝૂમ’ના નામથી દિ. સ. ૧૦૦૨માં અપ્પામની રુઆઈઓનો, એક એક રુઆઈનો-રુઆઈમાં જે જગ્યા લખ્યો છે, તેના પ્રસ્તાવમાં અપ્પામનો અહેવાલ પણ લખ્યો છે. તેણે આ અહેવાલનો જે આધારપથો આપ્યા છે એક ‘તારીએ ધરિતઝદારી’ દોલતશાહ અને બીજે ગ્રંથ મીઠાના અદમઃ બિન દુસેનીર-રશીદ તખરેઝીનો ‘હદ ફરજ.’ એક ઠાઈ વધુ ગ્રંથ પરથી પણ તેના છવનપ્રસંગો ઉતાર્યા છે, કિંતુ એ સમયપણે અર્થહીન ને બિનપાયાદાર છે.

આ રખીઉલ્-મરસુમની દસ્તખત-જેના જોડે અમુક બીજા પણ ફારસી અને તુર્કી રિસાલા છે તે દારૂન મોસન્નેરીનના મથાલપમાં છે આ પ્રત તુર્કી લિપિમાં છે અને લાવા ફારસી છે અસલ ઠાઈ-તુર્કી આલિમ-પકિતની મિલકત લાગે છે. આની ઉપર એક તુર્કી શેખની નીચેની ઇમાગત અરખીમાં આલેખિત છે :

“મે’ મારી પામે રાખી શેખ મુસ્તાફા બિન શેખઅલી ખસ્વની, કુરુનનુન્યા (કોન્સ્ટન્ટિનોપલ) નબરમાં.” અને તેની નીચે દિ. સ. ૧૧૦૦ લખી છે. મને તેમ પણ આ અભિપ્રાયની શતાબ્દીની પ્રત છે.

અફસોસ કે ‘હદ ફરજ’ અને તેના કર્તા અદમઃ બિન દુસેન રશીદ તખરેઝી વિશે જ્યોત્સના બિનવાકેફ છીએ અને એથીએ

• આ પ્રત વિશે બિરાદર અઝીઝ સૈયદ નજીબ અરારફ નરવી, દારૂન-મોસન્નેરીનના મારા પૂર્વસારીએ અમુક વર્ષ પહેલાં ‘નબર અવાલ’ લાદોરમાં એક સમાલોચના લખી છે.

વધુ કમનમીમી તો એ છે કે મજૂર મથનુ એક વચ્છુ પાનુ મૂમ છે કે જે દ્વારા કઈક જાણી શકાય એમ હતું કિંતુ સવિશેષ મદ-ત્વની વસ્તુ તો એ છે કે, 'રિસાલએ તમરેમી'ના કર્તાના હશ-લાથી આનીએ 'ચહાર મકાલહ'નો એ સામ નકલ કર્યો છે કે જેમાં અધ્યામના અવસાન અને તેની પુરુષાન્જાદિત દમરની વિગત છે અને આમાં એક એવો મહત્વનો વિરોધ છે કે જેથી અધ્યામનો અવસાન કાળ જ બહુનાઈ જાય છે વળી એથીએ અગત્યનુ તો એ કે, એ ઇમારત 'ચહાર મકાલહ'ના ખુદ સર્જક ઉર્મી સમરક-દીની પોતાના હાથની લખેલી પ્રતના હાસિયા ઉપરથી નકલ આવેલી છે

અસલ 'વસાયાએ નિઝામુલ્ મુલક' નકલી નથી

આધારમથોના સિમસિલામાં આપણે નિઝામુલ્ મુલક વસીના મથ 'દસ્તુર-નુઝરા' અથવા 'વસાયાએ નિઝામુલ્ મુલક'ને સ્થાન આપ્યું નથી, કારણ કે, ઝોકુવરકી, ડોક્ટર મેસ, હાતરમાં અને પ્રોફેસર યુ. ઉતના મશાધનાં પછા પ્રાચ્યવિદ્યાવિશાળો અને એટલા કારણથી નહીં મથ માને કે કે તેની પ્રસ્તાવનામાં નિઝામુલ્ મુલકના શબ્દોમાં ઉમર અવામ અને કમન જિન સબનાહના સહાય અને સમવયગની એ જ પુરાણી કથની આલેખાયેલી છે,

• પ્રોફેસર ઈમાડે (એરિન્થેટલ કોલેજ, લાહોર) મજૂર કોલેજના ત્રીમાસિક અક (નવેમ્બર ૧૯૨૭ ઈ સ)માં એના વિશે એક માર્ગદર્શક લેખ લખ્યો છે અને આનંદ યાચ છે કે પ્રોફેસર યાદેએ તેમના પૂર્વેક્ત અભિપ્રાયમાં સુધારો કર્યો છે અને એ 'માઅ રિફ' [ફેબ્રુઆરી ૪ સ. ૧૯૨૮]માં જે તેમના જ્ઞાપમમાં આ મથ સળખી લખ્યું હતું તેનું સમર્થન યોગ્ય વર્ષ પછી તેમને પોતે જ પોતાના આ લેખમાં મળ્યું છે. મારા ફરા આ હતા 'કિતુ ચર્ચાના વમજમાં હજુ ધનુ વસ્તુ દોહરે સાદેખને માટે પ્રામાણિકતાની જરૂરવાળી છે જ્યાં એ દર્શાવપૂર્વક તે સ્વીકારી લીધી છે જેમ કે, અધ્યામના મુતુલ્લેખના પ્રશ્ન, 'વસાયાએ નિઝામુલ્-મુલક'નું સંવત્ર નક્કીપણ અને તેની કાળપરિચયોની ચર્ચા.

જેને આ આશ્વ-વિદ્યાવિશાગ્રેએ આ રીતે તો ઉમર ખયામ અને દસન સખ્યાદતું સો વર્ષથીયે લાંબું આયુષ માનવું પડે માટે એ સ્વીકારે. ઈન્કાર કર્યો છે. છતાં એ દારતાન ઉપગ્રંથ જે કંઈ પ્રસ્તાવનામાં છે તે અસલ અંધમાં નિજામુલ-મુલ્કની કથમને આભારી ન હોવાનો અન્ય પુરાવો નથી અલબત્ત એ તો ૨૫૪ સે અને હીઆયામાં રકૂટ પશુ કરેલું છે, કે આ અંધ નિજામુલ-મુલ્કના ધણા સમય પછી, બાકે કંઈ સેકડો વર્ષ પછી ગ્યવામાં આગ્યો અને તેના ખાનદાનની બારમી પેઢીની વાદગાર તરીકે અર્પણ થયો છે; કિંતુ સાથોસાથ સપાકે ૨૫૪તા પશુ હતી નાખી છે કે આ અંધ નિજામુલ મુલ્કની એ ખાસ લિખિત અને પેઢી દર પેઢી જીતરી આવેલા ઔખિક ઉપદેશોથી ઈવરચિત છે કે, જે તેણે પોતાના પુત્ર હમરૂલ મુલ્કને એવા ઉદ્દેશથી ભાષેલા હતા, કે જેથી તે વિજાગી મુરશીએને સંપૂર્ણપણે સમજી શકે હવે આ બધું જો આ અંધ નિજામુલ મુલ્કના મૃત્યુ પછી રચાયો માટે નિજામુલ મુલ્કનું સર્જન કરી શકતો નથી તો એજ બિના પર 'સિયાસતનામા' પશુ, જે સર્વાતુમતે નિજામુલ મુલ્કનું સર્જન છે, એ શશ્યાત્મક બની રહેશે. નિજામુલ-મુલ્કના અરસ પાદકની પુરવણી તેના અંતબાજમાં પ્રુલી રીતે આલિખિત છે. કિંતુ આશ્ચર્ય છે કે જ્યારે એ અંધની પ્રામાણિકતા અને તેના સગીનપણા વિશે કોઈને કશો સંશય નથી તો પછી, ફક્ત એક હીઆયાના વધારા અને કાંચી અંતના નવવિધાનથી 'વસાયા' ને પ્રામાણિકતા અને સગીનપણાના દરજ્જાથી શા માટે નીચી પાડવ માં આવે છે? આ વિશે વધુ ચર્ચા આગળ આવશે.

ભાષા, તેને અદા કરવાની છતાં, નિરાશ બની સરજ નાના નાના ફકરા, બયાનની સાદાઈ-દરેક વસ્તુ તેને સિયાસતનામા (શાસનનામા)ના સમાન દરજ્જે મૂકે છે અને તેનું જ અતિચિત્ત પાડે છે વગી વધુમાં એ કે તેમાં સલજુકી સુલતાનોના જે પ્રસંગો અને રહસ્યો વર્ણવાયા છે તેને અન્ય કાઈ ઉપગ્રંથની ધડી શકતો નથી;

તેમ, ન તો કોઈ જાણી શકે છે. અન્ય ઐતિહાસિક પ્રસંગો પણ પુષ્ટ-પણે અને ખૂબીપૂર્વક તેમાં આવેખવામાં આવ્યા છે. આવા ગ્રંથોમાં નામોની યા કાલદોષની ભૂલો ક્યાક ક્યાક થતી એ કાંઈ તેના નકલીપણાનો પુરાવો નથી, કારણ કે આ કોઈ ઇતિહાસ-ગ્રંથો નથી, બલકે, ચર્ચાવિષયક યા રાજ્યશાસ્ત્રના છે, અને ઇતિહાસ તથા કાળક્રમ તેના અસત્ય નહિ પણ વિષયપૂરતા હેતુ છે.

પ્રુદ 'ચદાર મકાલદ' કેટલો આધારભૂત અને આદરયુક્ત ગ્રંથ છે, છતાં અધ્યાત્મ કમરીનીના વિવેચનથી જાણી શકીએ છીએ, કે ઉર્ફીએ નામો અને કાળક્રમમાં ક્યાક ક્યાક ભૂલો કરી છે. કિંતુ એ વસ્તુ તેના નકલીપણાના પુરાવારૂપ નથી. અને 'વસાવા' તો એ ખામીઓથી ધણુંખરુ મુક્ત છે. પછી દીનાચાના એક કિસ્સાની કાષ્ઠપનિકતા પર સમગ્ર ગ્રંથને નકલી કરાવવો વહેમી મનોરથાની નિસીમતા જ નહિ તો ખોળુ શુ ? વળી આ કિસ્સાનું કાષ્ઠપનિકપણું કે નકલીપણું હોવું પશ્ચ કોઈ પ્રમાણભૂત દલીલથી સામિત નથી.

અધ્યાત્મના પ્રાચીન આધારગ્રંથોની અનુક્રમણિકા

આ લાંબી છણાવટથી જણાશે કે અધ્યાત્મના જીવનચરિત્રના આધારગ્રંથોની ખરી કાલાનુક્રમણિકા નીચે મુજબ છે :

(૧) 'તારીએ કુકમાઇલ-ખસ્લામ' (૫૧ તતિગ્મએ સેવાનિલ્લ-કિસ્મત) ઝંદીરુદ્દીન અબુલકાસન બૈદકો; સંપાદન દિ. સ. ૫૪૬

(૨) 'ચદાર મકાલદ' ઉર્ફી સમરકન્દી; સંપાદન દિ સ ૫૫૨.

(૩) 'ખરીદગુલ-દસ' હંમાદુદ્દીન કાતિબ અરફદાની; દિ. સ. ૫૭૨ રચિત.

(૪) 'ગુલદગુલ-અરવાદ' ચદરભુરી; દિ. સ ૫૮૬-૧૧૧ દરમ્યાન રચિત.

(૫) 'અખવાફ-કુકમા' કિસ્તી; સંપાદન દિ. સ. ૧૨૪-૧૪૬.

બા પછીનો ક્રમ પૂર્વાવેષન પ્રમાણે જ છે. અલગત અર્થ-
નીતોમાં કાઝી અહમદ દામગાનીનો 'ઈસ્તિઝ્ઝાલ-અખ્યાર'
(દિ. સ. ૭૦૦ ઈ), 'દમદુલ્લા મુસતવશી'નો 'તારીખે ગુઝીદા' (દિ.
સ. ૭૩૦), મોલાના અહમદ મિન દુસેનુર-રશીદ તમરેઝીનો 'દહ
ફરશ' અને આલી રૂમીનો રૂમીઉલ-મરસુમ (દિ. સ. ૧૦૦૨) વગેરે
ઉમેરવા લેઈએ.

રૂઆખ્યાતના કેટલાક નવા પદ્ધતિ સંશોધકો

યુરોપમાં હાલમાં ખય્યામ વિશે કેટલાક બીજા વિદ્વાનોએ
પણ ચર્ચા કરી છે.

(૧) ઓટો રોથફિલ્ડે (Otto Rothfeld) 'ઉમર ખય્યામ
અને તેનો યુગ' (Umar Khayyam and his Age)
એ વિષય પર એક પુસ્તિકા ૮૯ પૃષ્ઠોમાં ઈ. સ. ૧૯૨૨માં લખી છે,
અને તારાપોરવાગા, મુંબઈએ પ્રકટ કરી છે. 'જી' પૃષ્ઠોમાં ખય્યામના
જીવનપ્રશ્નોનું સંશોધન અને બાકીમાં રૂઆખ્યાતો વિશે ચર્ચા છે.
અંતે એ કે મિથ્યાઈયર અને અતિયોગિતામાંથી મુક્ત નથી, ૭૧
ફિલસૂફી (તત્ત્વજ્ઞાની) ખય્યામને સમજવાની સૌથી સરલ ને અંતીક્ષી
દાશિય તેણે કરી છે.

(૨) ક્રિસ્ટેન્સન (Christensen) ખય્યામની
રૂઆખ્યાતોની એક નવી આવૃત્તિ જુદી જુદી અઢાર છપાવેલી પ્રતોની
સાથે મુદ્રાજલો કરી, તાજેતરમાં પ્રકટ કરી છે અને રૂઆખ્યાતો
ખય્યામની જ છે કે અન્યની તે નક્કી કરવાના અમુક નિયમો
નિયુક્ત કર્યા છે.

(૩) જર્મન વિદ્વાન ફ્રેડ્રિક રોઝને (F. Rosen) ઈ. સ.
૧૯૨૫ માં ખય્યામની રૂઆખ્યાતોની એક નવી પ્રત-આવૃત્તિ બર્લિનના
કાવીયાની પ્રેસ દ્વારા પ્રકટ કરી, અને તેના પર ફારસીમાં એક
દીગાઓ લખ્યો, જેમાં ક્રિસ્ટેન્સન સુધીના સર્વ ઉપદ્રવ્ય અને
અસ્વાભાવિકતાનીના રૂઆખ્યાત વિશેના નવા સંશોધનોનો

વધારો કર્યો. ફરી ઇ. સ. ૧૯૩૦ માં ફેડ્રિક રોઝને મૅથ્યુન પ્રેસ-લંડનમાં તેના મૂળનો અંગ્રેજી તરજૂમો પ્રકટ કર્યો અને તેની ઉપર અંગ્રેજીમાં એક પૂર્વલેખ ઉમેર્યો, જેમાં પર્શિનની સરકારે સાઈબેરીના પૌરસ્ત્ય વિભાગ (Oriental section)ના મંત્રી કોક્ટર વેલના જણાવ્યાથી ખ્યામના એક નવા રિસાલાના 'નોંદાવનામાં'ની રિવેચના કરી.

હેટસાક પૌરસ્ત્ય સંશોધકો

અરબીમાં ખ્યામ વિશે સર્વોત્તમ 'વદીઉલ-મોસ્તાની'નો એ લેખ છે, જે ખ્યામની ટુઆઈઓના અરબી તરજૂમા સાથે પ્રકટ થયો છે. કિંતુ ધણું કરીને એ કાઈ તુર્કી લેખના આધારે ઉત્પન્ન થયો છે. આપણી ઉર્દૂ જગાનમાં ખ્યામ વિશેના ફક્ત બે જ ગ્રંથો ઉલ્લેખનીય છે: એક અલ્લામા શિખલીનો શેઅરફ-અજમ, જેના પ્રથમ ખંડમાં હિમર ખ્યામના સક્ષિપ્ત છતાં આધારમૂલ જીવન-પ્રસંગો અને તેની ટુઆઈઓ ને વિચારો પર તાર્કિક અવલોકન છે; બીજો ગ્રંથ મોલવી અબ્દુર-રહમાક સાહેબ કાનપુરીનો 'નિઝામુલ-મુલક તૂસી' જેની પુરવણી (Appendix)માં તેમણે ખ્યામનો અતિ વિસ્તૃત અહેવાલ લખ્યો છે. કિંતુ અફસોસ કે, તેમાં ધણી ગત્યતીઓ છે. આ બે સિવાય ઉર્દૂમાં જે કંઈ અન્ય કાઈએ લખ્યું છે તે, આ બે ગ્રંથોની જ નકલો કે અંગ્રેજી હીનાચાઓના તરજૂમા છે. તુર્કીમાં દાનિયનો તરજૂમો તાજેતરમાં પ્રકટ થયો છે. આનો પૂર્વલેખ પણ સારા સંશોધન સહિત આલેખાયો છે.

ખ્યામના જીવનપ્રસંગોની થોડીક સાલો

ખ્યામનાં જીવનપ્રસંગો અને ચરિત્ર આલેખતાં પહેલાં તેનાં વર્ષ નક્કી કરવાની કોશિશ જરૂરી છે. કાઈ પણ વ્યક્તિના ઇતિહાસને માટે તેનું જન્મવર્ષ પ્રથમ છે, કિંતુ અહીં એ સ્થિતિ છે કે પૂર્વપશ્ચિમ બન્ને જગતના ઇતિહાસ તેના જન્મકાળ વિશે જાણ લગાડી શક્યા નહિ. તેના દેહત્યાગનો કાળ જો કે પૂર્વપશ્ચિમ

બ-તેમાં વિશેષતઃ દિ. સ. ૫૧૭ આલેખવામાં આવે છે; છતાં તેની પ્રતીતિની કોઈ પ્રાચીન સનદ પ્રાપ્ત નથી ખયામના જીવન પ્રસંગોની ફક્ત આર. સાલોનુ* અમને યાન છે, જે નીચેના ક્રમમાં છે :

(૧) દિ. સ. ૪૬૭માં. આપણે તેને પહેલવહેલાં મલેકશાહ સલજુકીની વંધશાળામાં બેઠીએ છીએ. x

(૨) આ પછી દિ. સ. ૫૦૬માં નિઝામી ઉર્ડૂ સમગ્રની બહામમાં તેને મળે છે *

(૩) દિ. સ. ૫૦૫ કે ૫૦૭માં અબુલસદ્દન બૈદકી (તારીખુલ હુકમાના લેખક) તેની ફિશાગવસ્થામાં તેને મળ્યા હતા. †

(૪) દિ. સ. ૫૦૮માં, ઉર્ડૂ સમગ્રની અપાન મુજબ ખયામે, સુલતાનના સિકાર માટે સિકાગની ભવિષ્યપત્રિ તૈયાર કરી +

(૫) દિ. સ. ૫૩૦ની કહક પહેલાં તે મૃત્યુ પામ્યો -

ઉમર ખયામની બાકીની સાલો કદાવવા આપણે હવે એમ કોશિશ શરૂ કરીએ છીએ કે જેથી તેના સંબંધના સિદ્ધસિવામાં જે જે વ્યક્તિનાં નામ મળે છે તેઓની સાતો દ્વારા કંઈક નતીલે પેલા કદવામાં આવે આ સિવસિદ્ધામાં પડેલી વસ્તુ તે નિઝામુલ-મુલક અને હસન સલ્જુકની સમવયસ્કતા તે સમકાલીનતાથી કશની (દાર્તાન) છે, કાગળ કે, જે આ વસ્તુ સામિત થઈ જાય તો, નિઝામુલ-મુલક અને હસનસલ્જુક કે જેની અનેક સાલો આપણી જાણમાં || તે

x તારીખે કામિલ, દબ્બે બસીર. દિ. સ. ૪૧૬ના પ્રસંગે

* અદાર મહાલદ, ઉર્ડૂ સમગ્રની; ૫૫૬ ૬૨, બરેલ પ્રસિદ્ધ, મિળ.

† ફિરોઝુત્તવારીખના લેખક મૌલાના અબરહાલીનો જે દિબારત કુવરશીએ નકલ કરી || તેમાં દિ. સ. ૫૦૫ છે બ્યારે ખુદ બૈદકીનો જે

|| દિબારત કુવરશીએ એક એકિયન્દસ ૧૨૩૩-૪૩૩ના છપાઈ છે. તેમાં . સ. ૫૦૭ છે.

+ અદાર મહાલદ, ૫૫૬ ૬૩, મિળ. અદાર મહાલદ ૫૫૬ ૧૨, મિળ.

દ્વારા ખમ્મામની સાલોનું નક્કીપણું પણ શક્ય છે. અને જો, આ સામિત નથી થતું તો, ખમ્મામના ઇતિહાસ-નાટકનો એક વિશાળ પડદો કીચકાઈ જાય છે.

સમકાલીનતાના મશહૂર દાસ્તાનની પરખ

નિઝામુલ્-મુલ્કની સમકાલીનતા

સમ્રાટની વંશના વઝીર નિઝામુલ્ મુલ્ક તુસીનાં જન્મ મરણનાં વર્ષ નિર્વિવાદ સૌ જાણે છે. એટલે કે તેનો જન્મ હિ. સ. ૪૦૮ થા ૪૧૦ *માં થયો અને મૃત્યુ હિ. સ. ૪૮૫માં. પૂર્વના આમ ચરિત્રનિરૂપકાના કથન પ્રમાણે જો ઉમર ખમ્મામ અને અને હસન સમ્માહને નિઝામુલ્-મુલ્કના સહાધ્યાયી ને સમવયસ્ક સ્વીકારી લેવામાં આવે તો માનવું પડશે, કે ખમ્મામ અને હસન-સમ્માહનો જન્મ હિ. સ. ૪૦૮ કે ૪૧૦ની લગભગમાં હોય, કિંતુ આ સહાધ્યાયિતા ને સમવયસ્કતાનું પ્રમાણ એ દાસ્તાનની સામિતી પર આધાર રાખે છે, જેની હવે આપણે કસોટી નોવાના છીએ.

એ દાસ્તાન એ એક મશહૂર કિસ્સો છે : ખમ્મામ, હસન-સમ્માહ અને નિઝામુલ્-મુલ્ક તુસી સમવયસ્ક અને નિઝાપુરમાં ઇમામ મુવહ્દ્દકની શાળાના સહાધ્યાયીઓ હતા. ત્યાં જ તેઓએ પરસ્પર એવો બાલક-શુદ્ધિ કરાર કર્યો હતો, કે ઇમામ મુવહ્દ્દકના શામિરોમાંથી કાઢને કાઢ ઉચ્ચ અધિકારપદે પહોંચે તો, આપણામાંથી જે કાઢ એવા ઉચ્ચ ઓધ્યાનો અધિકારી અને તે

* આમ ઇતિહાસોમાં નિઝામુલ્-મુલ્કનું જન્મવર્ષ હિ. સ. ૪૦૮ મળે છે, કિંતુ અહીંજિન ઝેદ બેહકા-જન્મ હિ. સ. ૪૯૬ મૃત્યુ હિ. સ. ૫૬૫ ના 'તારીખે બેહકા'માં તેનું જન્મવર્ષ ૪૧૦ ચારસો દસ આપવામાં આવ્યું છે. (જુઓ, મશહૂર ઇતિહાસના 'બાનદાને સૈયેદુલ્-લુઝ્જા નિઝામુલ્-મુલ્ક' ના મયાળા નીચેના અવતરણમાં અને ઓરિયેન્ટલ કોલેજ મેગેઝીન લાહો નવેમ્બર ૧૯૨૮માં-જે, બ્રિટિશ મ્યુઝયમની પ્રત ઉપરથી નકલ કરેલ છે

પોતાના બાકીના બ-ને મિત્રોને પણ તેની પૃષ્ઠના આગીતાર
 બનાવે, અને આ વાવિબેક્કિને કાળબદે ખરી દરાવી અને
 નિઝામુલ-મુલ્ક સસ્તાનતને વજીર થઈ ગયો. કરામ પ્રમાણે તેણે
 અધ્યામને એક મોટી રકમનો વાર્ષિક વજરો બાંધી બાંધ્યો અને
 ને પોતાના ઇમ્મી સંશોધનકાર્યોમાં લીન રહ્યો. કિલ્લે દસન-
 સખ્યાએ દરમારમાં પહોંચી એવી જાળ પાથરી કે જેના પરિણામે
 'ખુદ નિઝામુલ-મુલ્કની જડ બિખડી જતી પણ, ઉલ્ટે તે નિમૂળ
 ગયો, અને મિસર જઈ ઇસ્માઈલી દાઇએમા સામેન થઈ ગયો. આ
 કિસ્સો પહેલાં તો અતિ અદાથી રવીઝરાતો હતો, કિલ્લે પાછળથી
 સુરોપના કેટલાક પ્રામ્ય વિદ્યાવિચારદોષે, 'એ નિના પગ, કે નિર્દોષ
 સમવપરકતા ને સમકાલીનતાના સ્વીકારથી તો અધ્યામ અને દસન
 સખ્યાદનુ સો સો વર્ષથીએ વધુનું આયુષ માનવું પડે, 'એમ કહી
 આ દાસ્તાનને સચથી અને અસ્વીકાર્ય લેખ્યો આમ એક દિલચસ્પ
 તારીખી કિસ્સાને સંશોધનની અદાવતથી વિદાય લેવી પડે એમાં
 ઇતિહાસની દિલચસ્પીનું ખૂન થાય છે આથી જરૂરી છે કે આ
 ઉપર હમદર્દીથી વિચાર કરવામાં આવે

આ કિસ્સાનું અસલ મૂળ.

આ કિસ્સાના સૌથી પુરાણા આધારમયો 'એ' છે : એક
 'વસાયાએ નિઝામુલ-મુલ્કની જખાનમાં આ કિસ્સો વર્ણવાયો છે
 ખીજો 'જામેઉલ તવારીખ', ફઝલુલ્લાહ રસીદ, (હિ સ ૭૧૮માં
 માર્યો ગયો.) દસન બિન સખ્યાદના "અલમોત ગિદ્દા'ના ખાસ
 અથાલખના 'સરગુઝરે સૈયદના' નામક દસન સખ્યાદનુ એક
 સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર હતું. હલાકુખાને જમારે હિ. સ. ૬૫૪માં
 કેળ્લે કર્યો ત્યારે, તેના મુસ્લિમ દરબારો અમીર અતાઉલ-મુલ્ક
 જુરનીને એ અથાલખને સળગાવી દેશ ફરમાન કર્યું. અતાઉલ-
 મુલ્કે એમાંથી એ ગિસાસો સરકાતી લીધો, આ જ રિસાસો ઇસ્મા-

ધર્મીઓના ઇતિહાસનું અસલ ધન છે, જેનો ખુદ અતાઉલ-મુલકે તેના અંતમાં ખસ્માધર્મીઓના ઇતિહાસમાં ઉપયોગ કર્યો છે, અને આ રિસાલાની ફટલીક ઉપલબ્ધિનો પાછળથી ફઝલુલ્લાહે તેના ઇતિહાસ-અંતમાં ઉપયોગ કર્યો છે. આમ આ ઘટનાએક સંગીન સનદ ધરાવે છે, ખોજ બાજુએ આ ઘટના એ અંશ ('વસાવાએ નિઝામુલ્ મુલક') ના એ દીખાવામાં આલિખિત છે જે નિઝામુલ્ મુલકનું સર્જન નિર્દેશાયું છે. કિંતુ આમ ખોટી રીતે થવાની હજુ સુધી કોઈ શકીલ રજૂ કરી શકાઈ નથી.

આ ઘટના પણ વ્યક્તિઓ સાથે સંકળાયેલી છે : ખમ્યામ હસન ખિન સખ્યાહ અને નિઝામુલ્-મુલક. અત્યાર સુધી દુનિયાએ આ મુદ્દામાંના ફક્ત બે સાક્ષીઓના પુરાવા સાંભળ્યા છે : એક હસન સખ્યાહનો જે 'સરમુકશ્તેહ સપદનામા' છે અને ખીજો નિઝામુલ્-મુલકનો જે 'વસાવા'ના દીખાવામાં છે. મુદ્દામાંના ત્રીજો સાક્ષી અત્યાર સુધી નિઃશબ્દ હતો, એટલે ખમ્યામનો કોઈ પુરાવો પ્રત્યક્ષ ન હતો; કિંતુ હવે આ ત્રીજો પુરાવો પણ ઉપલબ્ધ થઈ ગયો છે.

ખમ્યામનો પુરાવો :

ખમ્યામની એ કૃતિઓ જેનો, તેના સૌથી પુરાણા ચરિત્ર-નિરૂપક બૈદખાએ ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાં એક અંશ 'કૌન વ તકલીફ' (Creation and Chastening) છે. આ અંશ મિસરમાં ઈ. સ. ૧૮૧૭માં છપાયો છે.* તેના પૃષ્ઠ (૧૭૦)માં ખમ્યામ, ઈબ્ને સીનાનો ઉલ્લેખ કરે છે. કહે છે: " આ કાયદા પર કદાચ મેં અને મારા ઉસ્તાદ બખુઅલી સીનાએ ઘણો વિચાર કરી લીધો છે " મૂળ ઈંગ્લીશ આ છે :

* આ અંશ મિસરના સઆડલ મુદ્રણાલયમાં છપાયો છે અને તેની દપ, ઇ. સ. ૧૯૬૬ એટલે ખમ્યામના લગભગ પોણા બસો વર્ષ પછીની લખાયેલી, તુરુદીન એક (બેગ) મુસ્તફાના પ્રવાલયમાં છે, જેના ઉપરથી નકલ કરી આ સંગ્રહમાં પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે.

“ અને કદાચ મેં અને મારા ઉસ્તાદ, અર્વાચીન દિવસોમાં સર્વોત્તમ અણુઅણુ દુસૈન મિત્ર અબ્દુલ્લાહ મિત્ર સીના ખુશારીએ (ખુદા તેના દરજ્જાને સુલ્લૂ કરે) આ કામકામમાં ધણો જીડો વિચાર કરી લીધો છે. ” (પૃષ્ઠ ૧૭૦)

- અણુઅણુ સીનાનું મૃત્યુ નિર્વિવાહ દિ. સ ૪૨૮માં થયું છે. દિલ્લેશ્વીની શિષ્યતા માટે ઝોલામાં ઝોલા અદાર વર્ષનું વય પણ માની લેવામાં આવે તો દિ. સ ૪૦૮ થા ૪૧૦ સુધીમાં ખ્યામનો જન્મકાળ ઠરાવવો પડશે, જે ખુદ નિઝામુલ-મુલ્કનો જન્મકાળ છે.

ઉપર્યુક્ત ઈનારતયી મુહમ્મદમાના ત્રીજા સાક્ષીનો પુરાવો જાણવા મળે છે.

આ કિસ્સાની સ્વસ્થતાની અન્ય શક્યતાઓ :

જો આ ઘટનામાં સમવયસ્કતાને બદલે માત્ર તેઓની સહાધ્યાયિતાના પુરાવા પર સંતોષ માનવામાં આવે તો, આની સ્વસ્થતાની અનેક શક્યતાઓ ફૂટી નીકળે છે :

(૧) નિઝામુલ-મુલ્ક જો કે, વયમાં મોટો હતો, કિંતુ શિક્ષણના દરજ્જામાં તે નાનો હતો અને આમ દસન સજ્જાદ ને ઉમર અધ્યાય વયમાં નાના હોવા છતાં પણ તેના સદાધ્યાયી થઈ શકતા હતા.

(૨) આ સદાધ્યાયિતા પ્રાથમિક શિક્ષણમાં ન હતી, બલકે ઉચ્ચ શિક્ષણમાં હતી, જેમાં વયનો તફાવત સદાધ્યાયીઓમાં થકય છે.

(૩) ઈમામ મુવહ્હક કે જેમની દર્સગાહ (અભ્યાસવર્ગ)નો આ કિસ્સામાં ઉલ્લેખ છે, તેઓ એક ઐતિહાસિક વ્યક્તિ છે અને નિ શંક તેઓ આ યુગમાં એવા જ સદ્ભાગી સમયજુઝૂર્મ હતા.

હવે આમાની દરેક વસ્તુની ખાતરી કરવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે.

સહાધ્યાયિતાની શક્યતા :

મેં મારા એક લેખ “ઉમર અધ્યાય અને શેખરૂલ-અજમ” મત્તારિક્કના પ્રકાશન (ફિલ્લુઆરી ૧૯૨૪ ઈ. સ.)માં એ સાબિત ‘દ્યુ’ છે, કે જો દિ. સ. ૫૧૭ સુધીમાં ખ્યામનો મૃત્યુકાળ સ્વીકારી

સેનામાં આવે, જેમકે સામાન્ય રીતે, મરાઠ્ઠર છે, અને હિ. સ. ૪૨૫માં પણ અગામ અને દસન સળ્યાદના જન્મકાલ માનવામાં આવે તો, હિ. સ. ૪૪૦માં જે, તેઓના ઉત્પત્તિ ઈમામ મુવહ્દકુતું મુત્યુવૃષ છે, ત્યારે સમનમરકતા તો નહિ પણ, સહાધ્યાયિતા શક્ય છે, કારણ કે આ સહાધ્યાયિતા પ્રાયમિક સાળામાંની ન હતી જે ખોટી રીતે સામાન્યતા: પ્રચલિત છે,* બલકે મઝહબના ઉચ્ચાધ્યાસમાંની હતી. ઈમામ મુવહ્દકુતું હિખુલ્લાહ શફિઈઓના ઈમામ અને સમકાલીન આવેવાન હતા. તેમની એઠકમાં પંડિતો અને વિદ્વાનોનું મૂમખું જમ્યું રહેતું હતું. તેઓ હદીસ (મહંમદ પેગમ્બર સાહેબના આચાર વિચારને લખતું જ્ઞાન) અને ફિક્હ (ઈસ્લામ વિધિનિયેશ-શાસ્ત્ર)નું અધ્યાપન કરાવતા હતા. ખુદ વસાયામાં પણ લખ્યું છે કે "હર કુરાન વ. હદીસ" એટલે કે આ કુરાન ને હદીસના અભ્યાસમાં જોડીદારી હતી, જે માટે ખાસી મોટી ઉમર જોઈએ. પ્રાયમિક શિક્ષણ કે એકઠિયા જોડીદારી નહતી, કે જે માટે બાળ-પણની જરૂરી છે.

‘સરમુઝ્ઝતે સેવદના’માં આ કિસ્સો જ્યાં આલેખ્યો છે ત્યાં ૨૫૪ કુતું છે કે, “સત્તર વર્ષની ઉમર પછી હસન સળ્યાદ નિશાપુરના નિવાસમાં નિઝામુલ્-મુસ્કનો જોડીદાર અબ્બાસી થયો.” આથી પણ સાબિત થાય છે, કે આ બાળપણનો બાળપોધિયો પ્રસંગ ન હતો, બલકે મુવાવસ્થાના મહાવિશાલયનો પ્રસંગ છે. અને ખિલ્ફુલ શક્ય છે, બલકે કહીકત છે, કે નિઝામુલ્-મુસ્કનો અબ્બાસ મોરેથી શરૂ થયો; જેમકે તેના જ્ઞાતિમાં દરેક લખ્યું છે કે “પ્રથમ તેણે કુરાન કંઠસ્થ કર્યું, પછી તેણે તેના વતન વૂસના ગામમાં ફિક્હનું શિક્ષણ લીધું અને ત્યાર પછી નિશાપુર મોકલવામાં આવ્યો.” આ શિક્ષણ-પમથી પાર હિતારના મોટી વય જરૂરી છે.

* જેમકે ‘આતશકાંઝે આઝદ’માં છે: “એણે ચિદિત છે કે નિઝામુલ્-મુસ્ક અને હસન સળ્યાદ પ્રાયમિક સાળાના સહાધ્યાયી હતા.” (૫૪ ૧૩૬. મંબઈ)

સમ્મલુકીઓએ દિ. સ. ૪૨૬માં નિશાપુર છતી લીધું. અને ઈમામ મુવહ્દક, દિ. સ. ૪૦૭થી દિ. સ. ૪૪૦ સુધી મુરુપદ અને ઉપદેશદાસન પર વિરાજમાન રહ્યા. નિઝામુલ્-મુલ્કે ચાર વર્ષ તેમની સમ્પરક્તીમાં ફિસલુ લીધું. ત્યાર પછી મરના અને બદખ બેયો અને દાઉદ સમ્મલુકીના પ્રતિનિધિ-જવર્નર અબુઅલી જિન સાદાનની નોકરી કરી. દાઉદે દિ. સ. ૪૩૦ પછી જ બદખ છત્યું છે, અને અબુઅલી જિન સાદાન જે દાઉદ સમ્મલુકીનો બદખમાં નિયુક્ત જવર્નર હતો તેણે દિ. સ. ૪૫૦ થી ૪૫૨માં દેહલ્યાગ કર્યો. આથી નિઝામુલ્-મુલ્કની સદાખ્યાવિનાનો સમય દિ. સ. ૪૩૭થી ૪૪૦ સુધીનો નક્કો કરી શકાય અને દિ. સ. ૪૪૧ થી ૪૫૦ દરમ્યાનમાં બદખના અમીરની નોકરીમાં તેનું ગહેરુ પશુ શક્ય બની જાય છે.

નિઝામુલ્-મુલ્કથી હસન સમ્મલુક ને ખ્યામ નાના હોવાને પુરાવો ખુદ 'વસાયા'ના દીખાયામાંથી:—

'વસાયા'ના દીખાયામાં હસનસમ્મલુક અને ખ્યામના નિશાપુરમાં ઈમામ મુવહ્દકની મજલિસમાં દાખલ થવાના પ્રસંગ ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે કે

"હકીમ ઉમર ખ્યામ અને (મખમૂલ) ઈબ્ને સમ્મલુક બન્ને નવયુવાન હતા "

"નવરસીદાદ" નો અર્થ એ નથી કે તેઓ ફત્તેહાલ (અબ્બાસગૃહ)માં તાજ આવનારાઓ હતા અને નવા નવા આવેલા હતા, બલકે ફારસી ફાદ પ્રમાણે એનો અર્થ 'નવ યુવાનો' ને 'પુખ્ત વયમાં પ્રવેશ'નો છે, જેની સરખાત સોળ સત્તર વર્ષની વયે થાય છે. અત્યંત દીખાયાનો આ ફકરો, "બસને મન ખૂદન્દ" "મારી ઉમરના જરાજર હતા" વિચારણીય છે. આ ફકરો નિઝામુલ્-મુલ્કના જે વૃત્તાંતની વિરુદ્ધ છે જે પ્રમાણશૂદ્ર ઇતિહાસમાં આલિખિત છે, ફારશુ કે માખ્યમિક તાલીમ લેતાં બંધુ કરીને તે

તેના વતનમાં જ જવાની ઉમરે પહોંચી ચૂક્યો હતો.* આથી આ ફરો પાછળથી વધારી દેવામાં આવેલો જણાય છે.

પછી 'વસાયા' માં અધ્યામના ઉલ્લેખમાં છે કે. અલપ-અરસલાનની હકૂમતના સમયમાં અધ્યામ નિઝામુલ્-મુલ્કની સેવામાં આવ્યો અને સવાસો અશગરી (સોના મહોર) નું વર્ષાસન મેળવ્યું. ત્યાર પછી છે—

“અને હકીમ ઉમર અધ્યામે જ્ઞાનમાં પારંગત થઈ ખગોળ-વિદ્યામાં ઉચ્ચ વિકાસ સાધ્યો.”

અલપઅરસલાનનો રાજ્યકાલ દિ. સ. ૪૫૫ થી ૪૬૫ સુધીનો છે આપણે અધ્યામના આ ફરખારમાં આગમન અને વર્ષાસન મેળવવાનો સમય, મધ્યનો એટલે કે દિ. સ. ૪૬૦ નો માનીએ છીએ. આથી જણાશે કે દિ. સ. ૪૬૦ સુધી, ત્યારે કે નિઝામુલ્-મુલ્ક અનેક ક્રાંતિકારી ફેરફારો પછી વિઝરતી ઓધે પહોંચી મૂક્યો હતો ત્યારે, અધ્યામ તો હજી જ્ઞાનવિદ્યાનું પ્રાવીણ્ય મેળવવામાં ગૂંથાયો હતો.

આ વિગતથી સ્પષ્ટ થશે, કે નિઝામુલ્-મુલ્કને જો તથેજ અને બાકીના બંને સાથીને વયમાં તેનાથી કનિષ્ઠ માની લેવામાં આવે તો સદાધ્યાયિતા શક્ય છે. પછી યરત કે અધ્યામનો પ્રચલિત મૃત્યુ-કાળ ખરો માની લેવામાં આવે

ઈમામ મુવક્કફ :

ઈમામ મુવક્કફ અને તેમનો અભ્યાસવર્ગ, તેમ તેમની સિદ્ધાન્તિયથી સત્તાસનના ઉચ્ચ અધિકારે પહોંચવું, જેમકે પ્રચલિત દાસ્તાનમાં આલેખાયું છે, તે અનુયાન-સામીપ્ય ધરાવે છે, અને તેનું સમર્થન

* તારીખે ઇબ્ને અસીર ઝં. ૧૭૦ પૃષ્ઠ ૧૩૯, તિબરેયુસ સર્ફે દિન્દુરાહ બિન સન્જર (દિ. સ. ૧૩૦) હઝીબસ-સેયર, માંસીયુ મી. શીફરના સિયાસતનામાની પુરવણીના હવાલાથી તથા ઇબ્ને ખલ્દુન; તબક્કાતુલ-સાદેઝ્યાહ મુબ્તી નિઝામુલ્-મુલ્કનું ચરિત્ર (ઝં. ૩૯૦)

અન્ય સાધનો દ્વારા પણ અનુમાન-સામીપ્ય ધરાવે છે હાફિઝ સુબખીએ 'તખઠાતુશ-શાફેઈયતિલ-કુશરા' માં આ ખાનદાનનું પૂરે-પૂરું વર્ણન મ્યું છે (જુઓ મજકૂર કિતાબનો ત્રીજો ભાગ, પૃષ્ઠ ૫૬ થી ૮૫, દુસેનીયાદ પ્રકાશન મિસર) સુબખી કહે છે

‘વકાના બેતોલુમ મલમલિન-ઓધમાએ ‘મુન્નાકુલ-આઈમિદા’ તેમનું મગ પડિનોનું મળવા અને વિકાનોનું ભેગા થવાનું મથ-હતું (બા ત્રીજો, પૃષ્ઠ ૮૬)

ઈમામ મુવકકકના પિતા કાઝી અબુઉમર મોહમ્મદ મિન દુસેન છુસ્તામી સમકાલીન ઈમામ હતા તેમને હિ સ ૩૮૮ માં દેવમની સફતનત તરફથી મઝી (ન્યાયાધીશ) નનાવી નિશા પુર મોહનવામા આ વા હતા ત્યા શાફેઈ અને હદીસના માન-નાનઓએ તેમને બારે આવકાગ આપ્યો અને ત્યારથી આ ખાનદાન તમામ શાફેઈઓમા સરદારી અને પ્રાધાન્ય ભોગવતું થઈ ગયું તે તેમના કીર્તિ અને દોહત એટલાં વધી ગયા કે તે વિઝારતની આસા સેવણ હતું અને ખરેખર આ જ ઓધમા-પ્રાપ્તિની બે ચતાથુ હતી જેને વજીર અમીદુલ-મલિક કુશરીએ મઝહમી મઝકાનુ ૩૫ આપ્યું, એટલા માટે, કે રખેને વિઝારતનો ઓધમા પોતાના હાથમાંથી છીન-વાઈ ઈમામ મુવકકકના પુત્ર અબુસદલને મળી જાય ઈમામુર-હરમેન અને ઈમામ કુશરી વગેરેના દેશનિમવના પ્રસંગે અબુ-સદલે સવજુકી સુવતાનનો બારે સામનો કર્યો અને પોતાની વાત મનાવી છોડી *

* આ પ્રસંગની પૂરી વિગત તખઠાતુશ-શાફેઈયાદ સુબખીના નીચેના ચરિત્રોમા જુઓ ‘ઈમામ અબુલહસન અસઅરી, અથ રજે પૃષ્ઠ ૨૫૦-૫૨’ ‘અબુસદલ છુસ્તામી અથ ૩જે, પૃષ્ઠ ૮૫’ ‘ઈમામ અબુલકાસીમ કુશરી, અથ ત્રીજો, પૃષ્ઠ ૨૪૫’ ‘ઈમામુલ-હરમેન અબુલ મુન્ના જુવૈની અથ ૩જે, પૃષ્ઠ ૨૫૨

એ બિના, કે આ અગવનો મૂળ ભેદ વિઝારતનો ઓધમા હતો ” સુબખીએ તખઠાતુ અથ બીજાના પૃષ્ઠ ૨૭૩મા લખ્યું છે કે અગવો વિઝારત બિના પર હતો ”

પ્રુદ ઈમામ મુવહ્ફક એક એવી શુદ્ધ હસ્તી હતી, કે સત્-જુકીઓએ તેમને પેશા માનવા પડ્યા. પરિણામે, હકીમ નાસિર ખુસરુ જ્યારે દિ. સ. ૪૭૭માં નિશાપુર પહોંચ્યો ત્યારે તેણે તેમની મુલકાત લીધી છે અને તેમની સાથે નિશાપુરથી નીકળ્યો છે; તેનું ખ્યાન છે કે, ખામ મુવહ્ફક સુલતાન તમરલ બેગ સત્તજુકીના પીર હતા—

“ખીજી કીફકાદાના દિને અમો નિશાપુરથી નીકળ્યા. અમારી સાથે ખામ મુવહ્ફક હતા જેઓ સુલતાનના પીર છે.” (સફર-નામા, નાસિર ખુસરુ, પૃ. ૪, કાવિયાની પ્રેસ બર્લિન)

સમકાલીન સુલતાનના પીર હોવું, આમ જનતાનાં આદરભાવ, શ્રદ્ધા ને શાહી પ્રાર્થનાનું સાધન બનવા માટે પૂરતું હતું. આ ઉપરાંત સુલતાનના પ્રથમ મંત્રી (સેક્રેટરી) અમીદુલ-મુસ્ક કુન્દરી (જે છેવટે, નિઝામુલ-મુસ્કના પડેલાં વિચારથી ઓધ્યા મેળવી ચૂક્યો હતો) ત્રિશે સ્ફુટ રીતે સાબિત છે કે તે, આ જ ઈમામ મુવહ્ફકની સિક્કારિયથી સદર ઓધ્યે પહોંચ્યો હતો; જેમકે બન્દારીના ‘સુબ્હ-ઘુલસરાહ તારીખે આલે સલજુક’ માં છે—

“અમીદુલ-મુસ્કના તમરલ બેગ સાથે પરિચયનું કારણ એ બન્ધું કે જ્યારે, તમરલ બેગ નિશાપુર પહોંચ્યો, ત્યારે તેને એક એવા મુનશી (મંત્રી) ની જરૂર પડી કે જે અરબી અને ફારસી બન્નેમાં પૂરી કાબેલિયત ધરાવતો હોય. ત્યારે અબુસહલના પિતા મુવહ્ફકે તમરલને અમીદુલ-મુસ્કનું નામ આપ્યું.” (પૃ. ૨૯, મિસર પ્રકાશન)

ઈબ્ને અસીરમાં—

“અમીદુલ-મુસ્કને સુલતાન તમરલ બેગ સુધી પહોંચવા માટેનું કારણ એવું બન્ધું કે સુલતાન જ્યારે નિશાપુર આવ્યો, ત્યારે તેને એક એવા મુનશીની જરૂર પડી જે અરબીમાં નિપુણ હોય. ત્યારે અબુસહલના પિતા મુવહ્ફકે અમીદુલ-મુસ્કના નામનો નિર્દેશ કર્યો.” (અં. ૧૦ મો, પૃ. ૨૦, જરલ)

આ આખોયે દિવસો કલિપત છે :

કિંતુ - આ અનુકૂલ અનુમાનરેખાઓ છતાં, સદાખ્યાયિતાની સિદ્ધતા એ વસ્તુ પર અવલંબિત છે કે, ઉમર ખખ્યામનું મૃત્યુ-વર્ષ દિ. સ. ૫૧૫ થી ૫૧૭ સ્વીકારમાં આવે; જેથી વધુમાં વધુ તેનું વય સો વર્ષનું કદબી શકાય. પણ સંશોધનની ક્લમ તેના મૃત્યુના પ્રસંગને ઘણા સમય પછી માનવા પર મજબૂર કરે છે, એટલે કે ૫૨૬ દિ. સ.માં. હવે આ દિસાએ તેને આ સદાખ્યાયિતાની સાબિતી માટે પણ ૧૦૦થી વધુ વયનો માનવો પડશે, જે દરેક રીતે શંકાસ્પદ છે.

એ વસ્તુ પણ નોંધવા જેવી છે, કે નિઝામુલ-મુલ્કના અબ્બાસ-શાહ અને ઈમામ સુવદ્દુક (સ્વ: દિ. સ. ૪૪૦)ના અબ્બાસવર્ગ ખન્નેનો દિ. સ. ૪૪૦માં અંત આવ્યો હતો. હવે ખખ્યામનો જન્મ દિ. સ. ૪૨૫ અને તેનું વય '૧૦૦'નું માની લેવામાં આવે તો પછી એ શક્ય થશે કે ઈર્મ અગિયાર વર્ષનો ખખ્યામ, અઢત્ઠીસ વર્ષના નિઝામુલ-મુલ્કનો સદાખ્યાયી થઈ શકે.

એ પણ ખ્યાનમાં રહેવું જોઈએ કે નિઝામુલ-મુલ્કના તાલીમ અને તાલીમ આપનારાઓનો ઉલ્લેખ ઇતિહાસોમાં સચવાયેલો છે, કિંતુ એમાં ઈમામ સુવદ્દુકનું નામ કોઈએ નિર્દેશ્યુ નથી, ત્યારે કે ખુદ નિશાપુરના મલ્હર શેખ ઈમામ કુશેરીનું નામ, નિઝામુલ-મુલ્કના હદીસના શૈખો-શિક્ષકોમાં લેવાયું છે.■

ખખ્યામના હપાયેલા "રિસાલે તકવીન"માં અબુઅલી સીના (સ્વ: દિ. સ. ૪૨૮) વિશે જે કહ્યું "મારા ઉસ્તાદ" (મોઅલ્લેમી) છે તે, મારા દિસાએ શંકાસ્પદ છે. અબુઅલીની શિષ્યતા, ખુસ્તું છે કે ફિલસૂફી (તત્ત્વજ્ઞાન)માં હશે, અને એક આવા ફિલસૂફી મુરની શિષ્યતા માટે, જેઓ દિ. સ. ૪૨૮માં મૃત્યુ પામ્યા, ત્યારે ઓછામાં ઓછું અઢાર વર્ષનું વય તો કદબનું પડશે.

● તખ્તખાનસાહેબલીલ-કુબરા, મુબરી, નિઝામુલ-મુલ્કનું જન્મનવરિચ.

અને આ રીતે તેનો જન્મ, અબુઅલી સીનાની શિષ્યતા સિદ્ધ કરવા દિ. સ. ૪૧૦ માં માનવો જોઈએ. તો દિ. સ. ૫૨૬ સુધીમાં જે તેના દેહત્યાગનું વર્ષ છે, ત્યારે ૧૧૭ વર્ષનું તેનું આયુષ હોવું જોઈએ.

વળી અબુઅલી સીનાના ઉવટના દિવસ સતત પરેશાની અને રખડપટ્ટીમાં વીત્યા છે જે દરમ્યાન સુલતાનના કરથી આમતેમ નારતો ફરતો રહ્યો છે. આવા સંજોગોમાં કોઈનું તેના શાગિર્દી થવું અતિ કઠિન છે. આમ જોતાં ખ્યામનું તેને જર્જ મળવું ને અખ્યાસમાં જોડાવું અશક્યવત્ લાગે છે. બદલે ખ્યામના જન્મ મરણ-કાળનો અંદાજ કાઢવાની મેં જે આગળ ઉપર કાશિશ કરી છે તેને નજર આગળ રાખતાં, ખ્યામના દિ. સ. ૪૧૦ માં જન્મ થવાનો વિચાર સરખો પથ આવી શકતો નથી. આથી એવું લાગે છે કે આ રિસાલામાં મારા ઉસ્તાદ (મોઅલ્લેમી) ને બદલે “તારા ઉસ્તાદ” (મોઅલ્લેમેશ્ક) હશે, કારણ કે કાઝી મોહમ્મદ બિન અબ્દુર-રહીમ નરવી જેના પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં આ રિસાલો-પુરિતકા છે તે પોતાને ઈજને સીનાનો શાગિર્દી કહે છે. યા તો એવું છે કે ખ્યામ મારા ધારવા પ્રમાણે અબુઅલી સીનાના શાગિર્દીનો શાગિર્દી હતો ને તેણે વિનયાર્થે અબુઅલી સીનાને પોતાના ઉસ્તાદ કે શિક્ષક કહાવ્યા: એટલે કે ઉસ્તાદ દ્વારા ઉસ્તાદ; નહિ તો, ખ્યામનું, સીધા અબુઅલી સીનાના શાગિર્દી હોવું, મારી આગળ ઉપર આવનારી સંશોધનીય દલીલો પ્રમાણે અસંબોધિત છે.

ખ્યામના એક રૂપાર્થ પરથી તેના ઉમર મોટી હોવાની દલીલ સાચી નથી:

રૂપાર્થ્યાને ખ્યામની કેટલીક પ્રતોમાં એક રૂપાર્થ જડી આવે છે : ઓ ઈશ્વર ! હું તારી કુદરતના પરિણામરૂપ જગતમાં પ્રકટ થયો છું, તારી કૃપાથી લાકમા હું સો વર્ષનો થયો છું. સો

૧૫૦ સુધી હું કસોડી માટે પાપ કરતો રહીશ, પછી જોઉં છું કે, મારી પાપશીલા મેદાન સર કરે છે કે તારી કૃપાદષ્ટિ.

આ ઉપરથી સાએરની ઉમર '૧૦૦' વર્ષ ઉપરની સિદ્ધ થાય છે; કિંતુ અન્ય પ્રતોમાં પ્રસ્તુત રૂઝાઈની બીજી પકિત નીચે પ્રમાણે છે :
(ભાગ્ય)

‘તારી કૃપાથી લાકમાં હું ધોપજી મેળવનો રહ્યો.’

અને ફેટલીક પ્રતોમાં તો પ્રસ્તુત રૂઝાઈ બિચક્રુષ છે જ નહિ. અને ક્યાંક તો વળી આ રૂઝાઈ અન્ય સાએરની હોવાનો નિર્દોશ પણ મળી આવે છે. આથી તેને ઐતિહાસિક પ્રમાણનો પાયો ન મળી શકાય.

નિઝામુલ્-મુસ્કના ‘વસાયા’નો દીગાચો પાછળથી વધારેલો છે.

ઉપર આવી ગયું કે આ દંતકથાના મૂળ આધારો બે છે : એક ‘વસાયાએ નિઝામુલ્-મુસ્કનો દીગાચો’ અને બીજો ‘સરગુઝરને સંપદના.’ જો કે બન્નેમાં દંતકથાનું અંશવર્તી તત્ત્વ એક છે, કિંતુ ‘વસાયા’ના દીગાચામાં એ બન્નેની ટપાટપીની જે મૂળ ધટના છે તે મિલ્લ મિલ્લ છે ‘વસાયા’ની પ્રસ્તાવનામાં આ ધટના આમ આલેખી છે : જીટચાળાઓને હવમથી અરફદાન સુધી પરચરો જીવડી લાવવાના વેતનની વહેંચણી બાબતમાં શૂલ ક્યાંતું સામાન્ય દોષારોપણ હસન મિન સખાહે નિઝામુલ્ મુસ્ક પર કર્યું હતું. પછી સસ્તનતનાં આમદની અને ખર્ચના કામજોનો મામલો એવી રીતે અસ્પષ્ટ આલેખ્યો છે કે મૂળ તત્ત્વ ન જણાય અને હસન મિન સખાહે જ દોષપાત્ર કરે ને નિઝામુલ્-મુસ્ક નિર્દોષ, અને હસન મિન સખાહની લુચ્ચાઈ પ્રકાશમાં આવે. જ્યારે ‘સરગુઝરને સંપદના’માં જે ધટના આલેખી છે, એટલે તામેના મુસ્કોના આવક ખર્ચના હિસાબની તૈયારીમાં નિઝામુલ્ મુસ્કની બે વર્ષની મુદતની માગણી અને હસન મિન સખાહે તે આળીસ દિવસમાં તૈયાર કરી આપવું અને નિઝામુલ્ મુસ્કે પ્રપંચથી એ કામજોનું વેરણકરણ ને વેરવિખેર કરી નાંખવું

યા કરી નંખાવવું, તે દ્વારા નિઝામુલ્-મુલ્કની અપ્રોમાશ્લિકતા તે હસન ખિન સખ્ત્યાહની કૃતાર્થતા પ્રકટ થાય છે. આ બન્ને ગ્રંથોમાં ઘટનાનું આ પ્રકારે નિરૂપણ અનિવાર્ય હતું, કારણ કે નિઝામુલ્-મુલ્કના 'વસાયા'નો દીખાઓ તેના તગ્દારોનું આલેખન છે અને 'સરચુકરતે' હસન સખ્ત્યાહના પક્ષકારોનું સર્ગન છે. આથી આ બન્ને ગ્રંથોના સર્જકોને, પોતપોતાના અંગને બચાવવું અને સામાને દોષિત કરાવવું સહજ છે.

આપણે જો કે 'વસાયા'એ નિઝામુલ્-મુલ્ક 'ને નિઝામુલ્-મુલ્કના જ સંરમરણોનો સંગ્રહ સ્વીકાર્યો છે, કિંતુ એ વસ્તુ ખ્યાનમાં રહે કે મૂળ ગ્રંથ પહેલાં વાસ્તવમાં નિઝામુલ્-મુલ્કના છૂટાછવાયાં સંરમરણો અને આલેખનો હતાં, જે તેના વશમાં વારસાદારે વંશપરંપરા સચવાઈ રહ્યા હતાં અને લોકો તેમના ગ્રંથોમાં તેના છૂટા ટુકડાઓની નકલ કરતાં હતાં, પરિણામે મને પણ ખ્યાલ આવે છે કે, મેં ક્યાંક ક્યાંક તેની કથાઓ ઔશીના 'જવામેઉલ-હિકાયાત'માં વાંચી છે જે, ઘણું કરીને ઢિ. સ. ૬૩૦માં હિન્દમાં જ રચના પામેશે ગ્રંથ છે. ખુદ 'વસાયા'નો સંપાદક જેણે કદાચ નવમી સદી હિજરીમાં તેનું સંપાદન કર્યું છે તે પોતાને અને જે અમીર ફખરુદ્દવલા હસન ખિન અમીર તાજુદ્દીનના નામે અર્પણ કર્યું છે તેને નિઝામુલ્-મુલ્કની વંશાવલીમાં જતાવે છે.

દીખાયામાં કહે છે :

“આ અલ્પજીને આ શિખામણુ-ઉપદેશોથી વધીને કાઈ ઉત્તમ બેટ કે પ્રસાદ ન લાખ્યા, જેનું વજીર નિઝામુલ્ મુલ્કે પોતાના પ્રિય પુત્ર ફખરુલ્ મુલ્ક સાડુ આલેખન કર્યું”. અને સત્ય રીતે માની દરેક વસ્તુ કાનૂન પ્રમાણે છે અને વિચારતી માર્ગે સંગીનતા ધરાવે છે, અને આ જ કારણે અત્યાર સુધી ચોતરફ પ્રવર્તમાન છે, અને મુલ્કમાં મદદર ને દરેકને કંડસ્થ છે અને દરેક કાળ ને દરેક રથેજે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. અને એ વાતો, એમાંની કેટલીક આ

અપ્પણીએ અભ્યાસ કરી જુદાજુદા ગ્રંથોમાંથી એક ગ્રંથમાં કરી છે અને કેટલીક મારા વડીલો પાસેથી, જેઓ આ ખાનદાનના સંબંધીઓ હતા, સાંભળી અને આ ગ્રંથને ઉપદેશ સહિત એક પ્રસ્તાવના ને બે પ્રકરણોમાં રચ્યો.

ઉપરુક્ત દીખાયા ઉપરથી રફુટ જણાઈ આવે છે કે આ ગ્રંથની કેટલીક વસ્તુ નિઝામુલ્-મુલ્કની લિખિત સંસ્મરણો સિવાય અન્ય ગ્રંથો ને કહેતી પરથી ઉત્પન્ન છે. અને આમાં જ એ પ્રસ્તાવના ને પ્રસ્તાવનાની એ દંતકથા પણ છે જે 'સરયુઝ્ઝતે સૈયદના' દ્વારા, સાતમી સદીની આખરમાં પ્રચારમાં આવી ચૂકી હતી. સંશ્લેષકે એ જ ઘટનાઓને વણી લઈ નિઝામુલ્-મુલ્કની જખાન-માં દીખાયામાં આલેખી લીધી છે. આથી 'વસાયા'ના દીખાયાને પ્રસ્તુત બાબ નિઝામુલ્-મુલ્કની લેખનીમાં નથી બદલે એ જ 'સરયુઝ્ઝતે'ના અંતિર્ધ્વાન છે જે આઠમી ને નવમી સદીનાં સમ્રાટોમાં પ્રકટ હતી. આ દીખાયાની લેખની સાથે નિઝામુલ્-મુલ્કની કલમને કાંઈ સંબંધ નથી.

એ દારતાન-દંતકથામાં જ કેટલાક એવા આંતરિક પુરાવાઓ પણ મોજૂદ છે જેથી તેના સ્વીકારનો ઈન્કાર ખિલકુલ સ્પષ્ટ મંઈ જાય છે; જેમકે:

ઈમામ સુવૃક્ષકર્ત વય

એ દારતાનમાં, નિઝામુલ્-મુલ્ક આવ્યો ત્યારે (હિ. સ. ૪૩૬માં) ઈમામ સુવૃક્ષકર્ત વય ' ૮૫'થી વિશેષનું બતાવાયું છે, તો હિ. સ. ૪૪૦માં ત્યારે તેમણે દેહત્યાગ કર્યો. ત્યારે તેમનું વય ' ૯૦' લગભગનું હશે. આ દિસામે તેમનો જન્મ હિ. સ. ૩૫૦માં થાનવો પડશે. જો કે અફસોસ કે બારે તથાથ ને સંશોધન છતાં પણ આપણે તેમનો જન્મકાલ જાણી શક્યા નહિ; કિંતુ એ વિદિત છે કે તેમના પિતા અબુઉમર ગુસ્તામી હિ. સ. ૩૮૮માં ન્યાવાધીશ બનીને નિયાપુર.

આબ્યા હતા અને દિ.સ. ૪૦૭માં^૧ ત્યાં જ ધરતીની જોડમાં પોદયા. અને અહીં જ તેમનું લગ્ન ઈમામ અબુતૈયબ સહલ બિન અમીસહલ સાઅલુકી નિશાપુરના મુસ્લીની પુત્રી સાથે થયું હતું; જેના પેટે મુવફ્ફક ને મુઅય્યદ બે પુત્ર થયા. (સુબ્કી બા. ૩૯૧, પૃષ્ઠ ૫૬ ને બાગ ૪ થો, પૃષ્ઠ ૮ તથા સમ'આનીમાં સાઅલુકીના ઉલ્લેખમાં) આ બિના પર દિ. સ. ૪૫૦, મુવફ્ફકનો જન્મકાળ બરાબર નથી, કારણ કે '૩૫૦' સુધી તો તેમના માઆપ પરણ્યાં પણ નહતાં. આમ દિ. સ. ૪૩૬માં તેમનું વય '૮૫'નું પુરવાર નથી, કારણ કે, જો દિ. સ. ૩૮૮માં એટલે જ્યારે તેના પિતા નિશાપુર આબ્યા તે જ વર્ષને તેમના માઆપનાં લગ્નનું અને તેમના જન્મનું વર્ષ સ્વીકારી લઇએ તો દિ. સ. ૪૩૬માં તેમનું વય '૪૬'થી વધુ નહિ હોય. ઈમામ મુવફ્ફકના મશહર પુત્ર ઈમામ અબુમહલ દિ. સ. ૪૨૩માં જન્મ્યા હતા^૨ જો દિ. સ. ૪૩૬માં ઈમામ મુવફ્ફકનું વય '૮૫' થી ઉપરનું હોત તો દિ. સ. ૪૨૩માં જ્યારે તેના પુત્રનો જન્મ થયો ત્યારે, ઓછામાં ઓછું તેમનું વય '૭૧'નું માનવું પડશે, અને આટલી ઉંમરે નવપુત્રના પિતા થવાનું સફલાગ્ય જો અસંભવ નહિ તો અસંભવિત તો છે જ.

શબ્દ "સમક" (પાઠ)

'વસાયા'ના લખાણમાં દૈનિક પાઠ વિશે શબ્દ "સમક" (પાઠ) અને "હમસમકી" (સદાબ્યાસ) વપરાયો છે. મારી કારણા પ્રમાણે હિજરીની ચોથી-પાંચમી સદીના બારમી કે ફારસી સાહિત્ય-માં આ શબ્દ ઉપરિચિત ન હતો આથી એ શબ્દ નિઝામુદ્-મુલ્કની કલમમાંથી ટપકવો અશક્ય છે. શબ્દ "સમક" અસલ,

૧. આ લેખના આવેખન પછી ને આના છપાયા પહેલા ખતીબ બજદાદીનો 'તારીખ બજદાદ' ગ્રંથ જીલ્લે છપાઈને આવ્યો, એમાં પણ આ અબુ-ઉમર ખુસ્તામીનો અહેવાલ છે ને મૃત્યુકાળ દિ. સ. ૪૦૭ આવેખ્યો છે, પણ જન્મકાળ નથી. (પૃષ્ઠ ૨૪૭ મિસર)

૨. ત્રયમાસે ફુલ્લા, ૩૯૧ ખંડ, પૃષ્ઠ ૮૫, સુબ્કી

‘મોખરે રહેવું’ ને ‘આગળ વધવું’ ના અર્થમાં છે, અને અસદ્-માં ઘોડ-ઘોડને સંકેત-શબ્દ છે, જે પાછળથી લક્ષ્યાર્થમાં સામાન્ય રૂપે ખૂબ વપરાવા લાગ્યો. અરબી ને પ્રાચીન ફારસી કાશમાં એનો પત્તો નથી. અરબીમાં પ્રથમ વાર આ શબ્દ ‘વિઠાયફ’ ના વિવરણના દીખાયામાં છે.

“અને મારા આઠા આ ગ્રંથને સળક સળક કરીને (ઘોડ-ઘોડની ઝડપે) લખતા હતા અને હું તેના કંઠે કરવાના મેદાનમાં પા પા પગલી કરતો ચાલતો હતો.”

એ શબ્દના આ પ્રથમ વપરાશમાં એ જ ઘોડઘોડનું રૂપક અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ‘વિઠાયફ’ ના વિવેચક ઉર્બદુલ્લાહ સદૃશ-શરીઆહનું વતન જુમારા હતું, અને ત્યાં જ તેમણે દિ. સ ૭૪૭ માં ફેલ્લાગ કર્યો, (તમકાતુલ-દનશીઆહ, મૌલાના અબ્દુલ હકીમ શીરઝી મેહલી, પૃષ્ઠ ૪૬, મુસ્તાફાઈ). આથી માલુમ થાય છે કે આ શબ્દ આઠમી સદીની ઉપજ જ છે.

ફારસી શૈરોમાં પણ આ શબ્દ કાંઈ પુરાણા શાએરના મુખેથી સ્વામજીવામાં આવ્યો નથી અને જૂનો શબ્દ તો “હસ” (પાઠ) છે. અલખત મન્વકાલીન ફારસી શાએરોની વાણીમાં પ્રસ્તુત શબ્દ જડે છે. ‘બદારે અજમ’ માં જે શાએરોની શૈર સનદરૂપે રજૂ કરાઈ છે તેમાં જે સૌથી પ્રાચીન શાએરનું નામ છે તે અમીર ખુસરૂ, સ્વ. દિ. સ. ૭૨૫ નું છે.

“ઓ કલિકા ! પુણ્ય એક પુસ્તક બની ગયું છે, તું તારા પુસ્તકને ઉઘાડ.”

“અને શુદ્ધશ્લોકોને એ “સળક” આપ કે અલ્લાહ તઆલા કાંઈ રીતે જમીનમાં જીવન સિંચે છે તેનો ધડો લે.”

એકંદરે અરબી અને ફારસીની આ બન્ને સનદોયો આ શબ્દનું ઉત્પત્તિ-સંચિત અર્થમાં નિઝામુલ-મુહકનાં ખસો વર્ષ ૫૯૧ ૨૫૫૮ થાય છે.

દીગાચામાં “અભ્યાસપદ્ધતિ”ની જૂલ

વળી, વધુમાં એ કે, એ ઈમામ મુવક્કિફની મજલિસમાં જે (તરીકે-એ-દર્સ) ‘પાઠ-પદ્ધતિ’નો નિર્દેશ, નિજામુલ-મુલ્કના શબ્દોમાં કરાયો છે તે પદ્ધતિ, આ યુગમાં પેદા જ થઈ નહોતી. દીગાચામાં છે:—

“જે છોકરાઓ કે ઈમામની પાસે હદીસ, કુગન પઢવા માટે રહેતા હતાં, તે મજલિસમાં હાજર થઈ મારી સાથે સહાધ્યાય કરતાં હતાં, હું જ્યારે ઈમામની પાસેથી બહાર આવ્યો ત્યારે, આ લોકો પણ બહાર આવી એક ખૂણામાં બેઠાંને પાછળના સખક (પાઠો)નું મુનરાવર્તન કરતાં.”

પહેલાં એ સમજી લેવું જોઈએ, કે ઈમામ મુવક્કિફની (મજલિસ) કોઈ કાયદેસર શાળા, મદ્રાસાળા (કોલેજ) ન હતી; બલ્કે એ ઈમામનું મકાન હતું, જ્યાં તેઓ બેસીને પંડિતો અને વિદ્વાનોને વ્યાખ્યાન આપતા ને વક્તવ્ય કરતા અને સેંકડો શાનજિયાસુઓ શ્રવણ કરતાં. સુબકીમાં છે કે:

“અને તેઓનું ઘર શાનીઓનું બેગ થવાનું મથક હતું અને વિદ્વાનોનું મુલાકાત સ્થળ હતું”^૧

આ યુગની શિક્ષણ-પદ્ધતિ આસ કરીને ફિક્હ ને હદીસની એવી હતી કે અધ્યાપક અબ્યાસીઓની સામે બેસીને વિના પ્રથે પોતાનું કથન પોતાની સનદથી વર્ણવતા હતા, અને પ્રશ્ન-કોવડાઓ પર તથા પોતાનાં સસોધનો ને ચત્નો પર વક્તવ્ય કરતા હતા અને હાજર લોકો સંજળતા-શ્રવણ કરતા હતા. સમકાલીન યુગના તમામ પંડિતોના અહેવાલો વાંચો, તો આપુ જ દરેક નજરે પડશે આ શિક્ષણ-પદ્ધતિને ‘ઈમલા’ (વ્યાખ્યાન) કહેતા હતા આથી જ એ જમાનામાં “હદીસનું વાચન” નહિ, બલ્કે “હદીસનું શ્રવણ” એમ કહેતા હતા, અને આ જ કારણે અબ્યામીના એ બહુતરને

‘શ્રુતિ’ કહેતા હતા. વધુ સંતોષાર્થે ઇમામ મુવહ્દ્દક અને તેમના સમકાલીનોના શિક્ષણ-પદ્ધતિના ઉત્તેજો, વિશ્વાસપાત્ર સંદોષો અંગે નક્ક હરીએ છીએ. ઇમામ મુવહ્દ્દકના પુત્ર અને કાર્યવારમના અહેવાલમાં છે કે :

“તેઓ તાલીમ (તદરીસ)ની રસમ જારી રાખી રહ્યા હતા, અને પુરાસાન તથા ઇમકમાં પોતાના જમાનાના શૈખો કનેથી સાંભળીને શિક્ષણ લીધું.” (સુનહી ૩, પૃષ્ઠ ૮૬)

ઈમામુલ-હરમૈન, સ્વ. હિ. સ. ૪૭૮ નો અહેવાલ છે કે :
તે તેમની જગ્યાએ તાલીમ (તદરીસ) માટે બેસતા, તાલીમ આપતા, ફત્વા આપતા ને જુદાજુદા પંથોની રીતિઓનો સંગ્રહ કરતા હતા. * (ઇબ્ને ખલ્દુન)

વધુ સ્પષ્ટ રૂબા, ઇમામ મુવહ્દ્દકના મિત્ર, સાથે બેસનાર જિહ-નાર, સમકાલીન અને નિઝામુલ-મુસ્લિમના ‘હદીસ’ ના શૈખ ઇમામ અબુલ-કાસિમ કુશેરીના અહેવાલમાં મળે છે :

“અને તે તેમના હંસ (પાઠન) સાંભળવા બેઠા ને થોડાક દિવસો આમ મુજબાં તો, ઉસ્તાદે તેને કહ્યું કે, આ જ્ઞાન ધવણ વિના પ્રાપ્ત થતું નથી. અને તેમને એ વહેમ પથ ન હતો કે, આ જે સાંભળે છે તે, યાદ રાખે છે, તો, તેણે જે તેમની પાસેથી સાંભળ્યું હતું તેનું પુનરાવર્તન કરી બતાવ્યું ને જરા પથ ફેરફાર વિના પૂરી રીતે બાબથ કરી નાખ્યું, તો ઉસ્તાદે કહ્યું કે તમને મારા હંસ (પાઠન) ની જરૂર નથી. તમારે માટે એ પૂરતું છે કે, માગ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરો અને મારી રીતમાં વિચાર કરો.” (સુનહી ૩, ૩, પૃષ્ઠ ૨૪૪)

પછી જ્યારે પોતે હંસ (પાઠન) તું વક્તવ્ય કરવા બેઠા, તો :

“હંસ (પાઠ આપવા)ની મજલિસો (બેઠકો) રચી.....તો તેમની પાસેથી ‘હદીસો’ સાંભળે .....અને તેમણે તેમના પોતાને માટે

હોસના વ્યાખ્યાનની દિ. સ. ૪૩૭ માં બેઠક કાયમ કરી અને દિ. સ. ૪૬૫ સુધી વ્યાખ્યાન આપતા રહ્યા. અને તેઓ તેમના વ્યાખ્યાનમાં કાવ્યો લાવતા હતા અને ધણીય હોસોના મુદ્દાઓ તે ખૂબીઓ ચર્ચાતા જતા હતા.” (સુઝકી ૩, પૃષ્ઠ ૨૪૫)

અલખત, સમકાલીન પ્રયો તેઓને વાંચી સંભળાવવામાં આવતા હતા, કિંતુ પાઠ-પદ્ધતિ પર નહિ અર્થાત્ મારા ખ્યાલ પ્રમાણે અત્યાર સુધી કોઈ ખાસ ક્રમ (અભ્યાસક્રમ) અને પ્રયોના સમક- (પાઠ)ની પદ્ધતિ ન હતી, તેમ ન તો અભ્યાસીઓ વાચન પછી એવી રીતે પુનરાવર્તન કરતા હતા, જેને માટે આપણા અરબી મદ્રસા (School)માં “તકરાર”નો સંકેત (Technical) પ્રચલિત છે. આ પદ્ધતિ ઇસ્લામી મદ્રસાઓની પદ્ધતિ પછીની યાદગાર છે, જે ધર્મ કરીને તાતારી બળવાના ઇસ્મી મૃત્યુ પછી પ્રકાશમાં આવી આ પછુ એ વસ્તુની સામિતી છે કે ‘વસાયા’નો દોનાઓ પાછળથી વધારવામાં આવ્યો છે, જેને સમ્રાટકે મૌખિક સંભળાને, કે ‘સરગુરુને સેવકના’ ઉપરથી નકલ કરી, આ ગ્રંથમાં, વધુદ સાથે લખાઈ કરી દીધી છે.

અરબી શબ્દોની ભરતી:

જેમણે પાંચમી સદીનું ફારસી બલ વાંચ્યું છે અથવા ખુદ “સિયાસતનામું” ને ‘વસાયા’ જોયા છે તેઓ સ્વીકારશે કે, અરબી શબ્દોની ભરતીને અતિશયતા આ જમાનાની જમાન ન હતી અને ખાસ કરીને નિઝામુલ-મુલ્કની શૈલી તો નહિ જ. કિંતુ આ દોના- ગામાં અનેક અરબી શબ્દો અને ફકરા છે: દા. ત.

મોઅઝઝ, મોતબર્રક, દોલત, મયસર, અલ્લરસરીયા, મુકરરક, હિમ્મત, તીનત, તલ્લોફાત, વ. વ

આ શૈલી પ્રકાર, ‘વસાયા’ના સમ્રાટકના પોતાના પૂર્વકથનને અલખત અનુરૂપ છે.

ખમ્યામતા વર્ષાસનની ઘટના પણ 'શકમંદ' છે:

આ દસ્તાવેજ-દંતકથાના વિધાન પ્રમાણે ખમ્યામે, નિકામુલ-મુસ્લ્મી આ મુલાકાત સુધીમાં રેખાચિત્રિતને ખમ્યામશાસ્ત્રનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો ન હતો. જ્યારે નિકામુલ-મુસ્લ્મી, અલ્પ-અરસલાનના જમાનામાં (હિ. સ. ૪૫૫-૪૬૫) વાર્ષિક ૧૨૦૦ અશરશી-સોના-મહોરની આવકનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું ત્યારે, તે આ જ્ઞાનવિદ્યાનમાં પારંગત થવામાં પડેલાઓ, કિંતુ ખમ્યામે તેના પ્રથમ 'જલ્લ વ. મુકાબેલા' (ખીજાશિખર)માં-જે આગ કશોધન મુજબ તેનો પ્રથમ અથ છે અને જે હિ. સ. ૪૬૦ ની આસપાસમાં લખાયો છે-ખમ્યામે દુનિયાની બેકદરદાનીનાં જે જાજિયાં લીધાં છે અને તેણે તેના આવા અગત્યના સર્જનનું નિકામુલ-મુસ્લ્મી જેવા ઉપકારીને છોડી કાઢી અણુતાહેર જેવા ગુમનામ અપ્રસિદ્ધના નામને અર્પણ કર્યું છે તે આ કીમતી શાહી મદદ પછી શક્ય ન હતું. અને તે અણુ-તાહેરનાં ધનામ ને માલનો ઉત્સેખ, એક આભારી ને ઝલ્લીની અદાથી કરે છે. (જુઓ, 'ખમ્યામતા' 'જલ્લ-વ-મુકાબેલા' ની પ્રસ્તાવનામાં પૃષ્ઠ ૨ ને ૩, પેરિષ્ક મુદ્રણ) જ્યારે, 'વસાયા'ની લેખનીની બિના પર ખમ્યામ, અલ્પ-અરસલાનના જમાનામાં જે, હિ. સ. ૪૫૫ થી ૪૬૫ થઈ ચૂક્યો હતો, -નિકામુલ-મુસ્લ્મીની ઝલ્લી થઈ આશ્ચર્યકાંતી ચિંતાથી આગ્રહ થઈ અન્યના દારથી બેપરવા થઈ ચૂક્યો હતો. આથી જો આ બનાવ સાચો હોત તો તે પછી તેને માટે નિકામુલ-મુસ્લ્મીને છોડી અન્ય અમીર અને કાઝીની પ્રસારિત શક્ય ન હતી; તેમ ન તો, વાર્ષિક '૧૨૦૦' અશરશી-સોનામહોર મેળવનારને પોતાની નાકદરદાનીનાં જાજિયાં લેવાનું-શોભાસ્પદ હતું

ખમ્યામતા એકાંતવાસની બિના સાચી નથી:

જો દંતકથાના વિધાનમાં, સલજુકી દગ્ગારમાં 'ખમ્યામનું' આગમન, ફક્ત એક વખતનું આલિખિત છે અને તે અલ્પ-અર-સલાનના જમાનામાં (હિ. સ. ૪૫૫-૪૬૫); જ્યારે વિશ્વાસપાત્ર

ઐતિહાસિક પુરાવાઓથી સાબિત થાય છે, કે ખમ્યામ પહેલાં ખુખારના સુલતાનો પાસે રહ્યો અને પછી મલેકશાહ સલજુકીના દરબારમાં આવ્યો, અને મલેકશાહી વેધશાળાની રચના ને જલાલી કેલેન્ડરની સુધારણામાં પરાવાયો, અને વળી મલેકશાહના એક 'નદીમ' અને તખીય તરીકે ધણુંખરું શાહી દરબારમાં રહ્યો. પછી, એ પોતે જ તેના 'રિસાલએ કુલિયાતે વુજૂદ'માં વજર ફખર-મુફક (હિ. સ. ૪૮૫)ની સાથેના સતત સહવાસ ને સાધનો ઉલ્લેખ કરે છે, અને નિઝામી ઉરૂઝીના સમકાલીન પુરાવાઓના હિસાબે એ સમકાલીન સુલતાનના જ્યોતિષી તરીકેની ફરજે અદા કરતો રહેતો હતો. ખમ્યામની વયની કેટલાંક વર્ષોની સરખામણીતું પરિણામ :

ખમ્યામની અંતિમ વયની અમુક સાલો, તેના સનદશિક સમકાલીન અરિત્રનિરૂપકોની કક્ષમ દ્વારા આપણે જાણીએ છીએ; જેમકે:

(૧) નિઝામી ઉરૂઝીએ, સુલતાન ગિયાસુદ્દીન મહંમદ બિન મલેકશાહ અને અરબસ્તાનના શાહ અમીર સદકા સાથેના જંગમાં, નજૂમ (જ્યોતિષ)ના સિલસિલામાં ખમ્યામનો હવાલો ટાંક્યો છે, કે: દરબારી જ્યોતિષીઓએ કહ્યું "ખુરાસાનમાં મોકલો જેથી ખવાળ ઉમર ખમ્યામને પૂછી જુએ કે, તે શું કહે છે" આ લઘાઈ હિ. સ. ૫૦૧ માં થઈ હતી. (ચહાર મકાલહ)

(૨) હિ. સ. ૫૦૬માં, ઉરૂઝી સમરકન્દનીના કથન મુજબ તે નિશાપુરથી બદખ આવ્યો હતો (ચહાર મકાલહ)

(૩) હિ. સ. ૫૦૭માં અબુલ હસન બૈહકી, તેને તેના બચપણમાં મળ્યો હતો અને ખમ્યામે તેને અરબી સાહિત્ય અને રિયાઝિયાત-ગણિત (Mathematics)ના કેટલાક પ્રશ્નો પરીક્ષા રૂપે પૂછ્યા હતા. (બૈહકી)

(૪) હિ. સ. ૫૦૮માં ખમ્યામ, સુલતાન અને વજરની સાથે 'મર્વ' નગરમાં હતો અને ત્યાં એવું બન્યું કે ખમ્યામે સુલતાનના ચિકિત્સક

માટે, જે દિવસની મહેનતે સાંત, સ્વચ્છ આગ્રહવાળા દિવસે ખગોળ-શાસ્ત્રના નિયમાનુસાર એક તારીખ નક્કી કરી હતી. “ અને જાતે જઈને સુલતાનને તેની પસંદગીનો એક દિવસ બતાવ્યો. ” અકસ્માત બિબ્બવાણીથી ઊંચકું ને પસંદગીની વિરુદ્ધ ધનધોર વાદ્યો અને વાવા-ઝોકું ઉમરપે દેખાયાં; કિંતુ ખપ્યામે ધીરજ આપી કે આ વાદળ-વાવાઝોકું હમણા અદૃશ્ય થાય છે. અને બન્યું પણ એવું જ. (અદાર મહાલદ)

હવે ઉપયુક્ત સાલો પર દૃષ્ટિ કરતાં જણાય છે કે, જો તે નિઝામુલ-મુલકનો સમયવરક (જ-મહાલ દિ. સ. ૪૮૮) હોત તો પહેલા અંગે તેનું વય (૬૩) વર્ષનું હશે ખુલ્લું છે કે, આટલો વયોવૃદ્ધ માણસ અને ખગોળશાસ્ત્રવિષયક પરસ્પરના શાસ્ત્રીય જગજાના મુન્નિફ ચલુ' શી રીતે શક્ય છે? અને ખીલ પ્રસંગે તે '૬૮' વર્ષનો ને ત્રીજે પ્રસંગે '૬૮' તથા ચોથામાં '૧૦૦' વર્ષનો. અરે આ વયનો આશ્રમી ક્યારેક નિશાપુર તો ક્યારેક છુખારા ને વળી ક્યાંક તો 'મવ'ની આટલી આસાનીથી સફર કરી શકતો હશે? અને સાહિત્ય ને ગણિતશાસ્ત્રના પરીક્ષા-પ્રશ્નો પૂછે શકતો હશે? વળી સુલતાન માટે જે દિવસના અંગે સિકાર-સમય કાઢવાનો શ્રમ શું તે સહી શકતો હશે? અને પાછો જાતે, પણ, આવી અત્યુમા આલીને સુલતાનને સવારી કરાવતો હશે!

પાછળના શુભાકાંતીઓતું મૌન:

જો આ ઉંમરે ખપ્યામ આવી અમરકૃતિ બતારી શકતો હતો તો, ઐદકાએ પ્રશ્નોત્તર કરતાં આ વૃદ્ધાવસ્થાની અદ્વિશુત શક્તિ પર ને નિઝામી ઉરજીએ તેના એ જ્યોતિષી ઉત્તરોની સંગીનતા કરતાં તેના વયની અદ્વિશુતતાનું વર્ણન કરવું જરૂરી હતું. કિંતુ તેઓમાંથી એકએ પણ આ વિસ્મય વ્યક્ત કર્યો નથી. અગર જો એ ખરું હોત તો, અન્ય અપવાદરૂપ વ્યક્તિઓની જેમ તેનું વર્ણન પણ હેરત પમાડનાર અને અજાણી રીતે અવશ્ય કરવામાં આવ્યું હોત.

આ દલીલોની હાજરીમાં આ દંતકથાની સંગીનતા અને 'વસાયા'નો દીગ્ગમો નિઝામુલ-મુલ્કનો લખેલો હોવાનું બધું જ 'ચક્રમંદ' બને છે. આ જિના પર આ દાસ્તાનનો આધાર, ફક્ત એક જ ગ્રંથ ઉપર ટકે છે અને એ છે 'સરગુઝરતે સૈયદના.'

'સરગુઝરતે સૈયદના'નો સર્જક કોણ છે ?

ઉપર ઈબ્ને અસીરના હવાલા દ્વારા, હસન સખ્યાહના શેખ ને હિસ્તાઈ તરીકે, અબ્દુલ-મલિક ઈબ્ને અત્તાશનું નામ આપ્યું છે:

'અને હસન (બિન સખ્યાહ)એ હકીમના શિષ્યોમાંથી હતો, જે અસ્ફહાનના કિલાનો માલિક બની ગયો હતો.' (ગ્રંથ ૧૦, પૃષ્ઠ ૨૧૬, પુરોષ પ્રકાશન)

આ ઈબ્નેઅત્તાશ હસન સખ્યાહનો હિસ્તાઈ ને ગુરુ હતો. તેનું નામ અબ્દુલમલિક બિન અત્તાશ હતું. અને તેનો પુત્ર અહમદ બિન અબ્દુલમલિક બિન અત્તાશ તેના પછી અસ્ફહાનના કિલાનો ધણી બની બેઠો હતો. હસન સખ્યાહ તેના આ ગુરુપુત્રનું બારે સંમાન કરતો હતો ?

'રાહવસુ સોદ્દર,'^૨ જે આ પ્રસંગ પછી લગભગ '૧૦૦' વર્ષે એટલે દિ. સ પદ્દત્ માં લખાયો છે, તેમાં આ ઈબ્ને અત્તાશ વિશે નીચેના અહેવાલ આલિખિત છે: —

"અસ્ફહાનમાં એક સાક્ષર હતો જેને અબ્દુલ મલિક અત્તાશ કહેતા હતા સરઆતમાં પોતાને શીઆ કહેવડાવતો રહ્યો. પછી લોકોએ તેના પર આજ ચકાબું અને અસ્ફહાનના મોટા લોકો તેને માનતા હતા. લોકોએ તેના ઉપર પ્રજાઢી વાંઝી તો તે બાગીને 'રે' બેગો થઈ ગયો અને ત્યાંથી હસન બિન સખ્યાહને જઈ મળ્યો.....અને સ્વહસ્તે, તે પછી તેણે તેના એક મિત્રને પત્ર લખ્યો, તેમાં તેણે લખ્યું હતું કે 'હું એક શુદ્ધ દિમ્મતનાજી

૧. વારીએ ઈબ્ને અસીર, ગ્રંથ ૧૦ માં, પૃષ્ઠ ૨૬૬, બરેન

૨. 'રાહવસુ સોદ્દર,' રાવન્ડી, પૃષ્ઠ ૧૫૫-૧૫૭, જિજી મેમોરિયમ

ની કને જઈ પહોંચ્યો છું અને મેં તેને સારી દુનિયા પરની એક વ્યક્તિ તરીકે પસંદગી આપી છે. અને મેં મારા ખિન્ન ધના હૃદયને જીભરાતું કરી લીધું છે.” અને તેનો આ પત્ર મથક છે અરફ-હાનમાં તેના લખેલા ધણા પ્રમાણે છે. અને આ અબ્દુલ મલિક અત્તાશ ને એક પુત્ર હતો જેનું નામ અદમદ હતું.”^૧

આ હવાલાથી એ પણ સાબિત થાય છે કે અબ્દુલ મલિક અત્તાશ નાસીને હસન સલ્માનની પાસે અલ મૌતના કિલામાં ધૂસી ગયો હતો.

ધણું કરીને આ જ અબ્દુલ મલિક ખિન્ન અત્તાશ, હસન મિન્ન સલ્માનના એ ‘સરયુઝસ્ત’નો કર્તા છે, જેની હસ્તપ્રત અન મૌતના કિલાના કુતુબખાનામાં હિ. સ. ૬૫૪માં મળી આવી હતી અને જેની નકલો, ‘નમેઉત્તવારીખ’ (હિ. સ. ૭૦૩) અને ‘તારીખે શુઝીદ’ (હિ. સ. ૭૩૦) માં છે પરિણામે હમદુલા મુસ્તવશી કઝરીની તેની ‘તારીખે શુઝીદ’માં હસન સલ્માનના જ્ઞાતિનો આરંભ આ હવાલાથી કરે છે કે હસન સલ્માન;—

“આ પછી, અબ્દુલ મલિક અત્તાશના કયન પ્રમાણે સીઆ અઈ ગયો. તેના અને નિઝામુલ મુસ્ક વચ્ચે ....જેમ કે કહેવાઈ ગયું, ઝગડો મધ પડ્યો.”

આથી જણાય છે કે ‘સરયુઝસ્તે સૈયદના’નો લેખક આ જ અબ્દુલ-મલિક અત્તાશ હતો અને એ જ એ દાસ્તાનનો પણ કર્તા હોવો શક્ય છે આ દતકથા દાસ્તાન અલ મૌતના કિલામાં પડાઈ.

આથી સ્પષ્ટ છે કે પ્રસ્તુત દતકથા અન-મૌતના કિલામાં પા અરફહાનના કિલામાં પડાઈ અને એની પાછળનો હેતુ માન એટલો જ હતો કે નિઝામુલ મુસ્કની સાથેના હસન સલ્માનના ઝગડાનું રહસ્ય જણાઈ આવે. પ્રોફેસર પ્લાઝિનના તરજૂમા પ્રમાણે ‘નમેઉત્તવારીખ’માં ‘સરયુઝસ્તે સૈયદના’નો આરંભ આમ થાય છે :

૧. ‘તારીખે શુઝીદ,’ હમદુલા મુસ્તવશી, ૫૪ પા.૭, ખિન્ન

“હવે એ અણવત અને અવિશ્વાસનું કારણ, જે નિઝામુલ્-મુલ્ક ને હસન સખ્યાહ વચ્ચે હતું તે એ છે કે તેઓ બન્ને અને ઉભર ખ્યામ નિશાપુરના મદ્રેસામાં હતા.”

આ ચબ્દો ઉપરથી જણાય છે, કે આ દાસ્તાનના સર્જન પાછળનો હેતુ શો છે !

જ્યારે હલાકુએ, હિ. સ. ૬૫૪ માં અલ્લ-મૌતના ફિત્લાનો અને બાતેની હકૂમતનો અંત આણ્યો ત્યારે, તેણે તેના એક વિદ્વાન અમીર અતાઉલ્-મુલ્ક જુવૈનીને ત્યાંના કુતુબખાનાની બરખાદી કરવાનું કાર્ય સોંપ્યું. પૂર્વોક્ત કથન પ્રમાણે જુવૈની એક ઇતિહાસ-પ્રિય વિદ્વાન હતો. તેણે તેઓની ‘માન્યતાઓ’ ના અથો તો બાળી નાખ્યા, કિંતુ ઉપર્યુક્ત તારીખી રિસાલા બચાવી લીધા, કારણ કે એ હસન સખ્યાહ અને બાતેનીઓના સરખાતના ઇતિહાસનો મહત્ત્વપૂર્ણ અને સૌથી વધુ વિશ્વાસપાત્ર આધાર-અંથ હતો. અને એ જ કારણે જુવૈનીએ અને ત્યાર પછી ફઝલુલ્લાહ રશીદે તેમના અથોમાં હસન સખ્યાહ અને બાતેનિયાના ઇતિહાસ-પ્રકરણમાં તેની નકલ કરી લીધી અને આ જ બે અથો દ્વારા તે તે પછીનાં શ્રોતાઓએ એ બનાવને પોતપોતાના અથોમાં નકલ કરી જગત-મથહર કરી મૂક્યો.

આ વિસ્તૃત વિધાનથી જણાશે કે, સહાબ્યાયિતા વગેરેનો આ ફિરસો “સરમુઅત” દ્વારા હિ. સ. ૬૫૪ પછી જગત સમક્ષ પ્રબવ પામ્યો અને અલ્લ-મૌતના ફિત્લાની બહારની દુનિયાના ઇતિહાસનો એક અંશ બની રહ્યો. આ જ કારણ છે કે એ જમાના પહેલાંની કૃતિના કલ્પે એ દાસ્તાનનો પકધો ઝીલતા નથી. દિબરની સાતમી સદીના છેવટ ને આઠમીના આરંભથી, એ ઇતિહાસો, જે તાતારી દરબારના વિદ્વાનોએ રચ્યા છે તે દ્વારા આ દાસ્તાન ઠેરઠેર સંભળાય છે ને અન્ય અરિત્રાવલીઓ તેમજ ઇતિહાસોમાં નકલ પામી જગત ભરમાં ખ્યાલ પાર છે.

પ્રોફેસર હોત્સ્માન્ડુ દષ્ટિબિંદુ 'શકમદ' છે:

મૂળ ને આધારમથોના પ્રકરણમાં મૂક્યું કે વજીર અનો-
શેરવાન બિન ખાસિદે ફાગસીમાં 'આલે-સલ્લુક' (સલ્લુક વચ) ને
ઈતિહાસ લખ્યો હતો અને ઇમાદ અરફાનીએ, થોડાક
રિવસો પછી એ ફારસી અંથનો પ્રાસયુક્ત, ઇરોગદ શૈલીમાં આક-
બરી અરબી બાષામાં તરજૂમે કર્યો હતો અને આ અરબી ભાષા-
તરનો, બંદારીએ 'ઝુબ્દતુ જુસગ' ના નામથી ખુલાસો લખ્યો છે.
આ ખુલાસાને પ્રોફેસર હોત્સ્માન્ડે પ્રકટ કર્યો છે અને એના મેન્-
દીબાયામાં તેણે આ ખુલાસાના એક ચુબ્દ 'મકતબ' ઉપરથી
એવું અનુમાન તારવ્યું છે કે, દસન સખ્યાક વગેરે, નિઝામુલ-
મુલ્કના મથા વખત પછીના સવલુકી વજીર અનોશેરવાનના
સાથી ને હમ-મકતબ (સહ નિર્ધાનયા) હતા. આ ચર્ચારપદ ફરફે
આ પ્રમાણે છે:

"અને જમહૂર (ખામ) મુસ્લિમોનો અમાગમાથી એક વર્ગ
ધડાયો હતો અને અમારી જ છલના એ તેમનું મૂલ્યાંકન હતું અને
તેઓ અમારી સાથે 'મકતબ' માં હતા ને રિફદ તથા અદલ
(સાદિલ્ય) તું જાન મેળવ્યું હતું. અને આ લેખિમાંજ એક માધુસ
'રે' વામી હતો, જેણે જગતનું પર્યટન કર્યું હતું અને તેનો
મથો 'કિતાબત' (લેખન કાર્ય) નો હતો, તો તેનો અહેવાલ
ગુપ્ત રહ્યો, ત્યાસુધી કે તે જાહેર થયો. (પૃષ્ઠ ૬૬, ખરેખ પ્રસિદ્ધ)

પ્રોફેસર આજિને તેની મશહૂર કિતાબ "લિટરરી હિસ્ટ્રી ઓફ
પર્સિયા (ભા. ૨ નો પૃષ્ઠ ૧૯૨)" માં હોત્સ્માન્ડા દષ્ટિબિંદુનું સમંવન
કર્યું છે અને બંદારીની ઈબ્બારતનો અંગ્રેજીમાં નીચે પ્રમાણે તરજૂમે
કર્યો છે:

"He had been acquainted in his youth and
has studied with some of their chief leaders,
especially a man of Ray, who travelled through

the world, and whose profession was that of a secretary "

" તે યુવાનીમાં વાંકડું હતો અને તેના કેટલાક મુખ્ય આગેવાનો સાથે અભ્યાસ કર્યો હતો અને ખાસ કરીને 'રે'ના એક શબ્દ સાથે, જેણે સારી દુનિયાની સફર કરી હતી અને જેનો ધંધો સેક્રેટરીનો હતો."

મને લાગે છે કે આ તરજૂમો તેણે તેના ખાસ વિચારોને લક્ષ્યસ્થાને રાખીને કર્યો છે. અરબી શબ્દ "મક્તબ" જેની ઉપર આ સનદોનો પાયો છે, તે અરબીમાં બે બિન્ન અર્થ ધરાવે છે; એક તો બાળકો માટેની પ્રાથમિક શાળા ને બીજો સરકારી દફતર. અને આ જ ફકરામાં શબ્દ "દિતાબત" એના બીજા જ અર્થમાં વપરાયો છે. એટલે કે દફતરદારી, લેખનગીરી સેક્રેટરીશિપ જેનો તરજૂમો પ્રિન્સિપલ બાઉને "સેક્રેટરીનો ધંધો" કર્યો છે. પ્રથમ તો એક શબ્દની ફારસી કિતાબના પ્રાજ્ઞબદ્ધ ને શબ્દદાંબરી અરબી તરજૂમાના એવા જ પ્રાસબદ્ધ ને શબ્દદાંબરી ખુલાસાના એક શબ્દ, જે અસલ કોણુ જાણે કેવો અર્થ ધરાવતો હશે તેના પરથી પ્રથમ લેખક સંબંધી કંઈ અનુમાન તારવવું અધિકૃત છે. વળી એક એવા શબ્દ પર સનદ પકડી જેના બે બિન્ન અર્થ હોય અને બન્ને શક્ય હોય. એથી એ એકતરફી નિર્ણય છે.

હવે એ વસ્તુ સિદ્ધ કરવાની છે કે આ ઇંગ્લેન્ડમાં 'મક્તબ'નો અર્થ 'પ્રાથમિક શાળા' નહિ, બલકે 'સરકારી દફતર' છે.

(૧) પહેલી વસ્તુ તો એ કે આ જ ફકરામાં ખુદ શબ્દ "દિતાબત" મોજુદ છે જે 'દફતરદારી'ના અર્થમાં રૂપિત છે.

(૨) આ ઇંગ્લેન્ડમાં બાળપણ કે બાલશિક્ષણદર્શક કાર્થ શબ્દ નથી, બલકે નવજવાનીના ઉલ્લેખનો શબ્દ નથી.

(૩) હસન સબખાદ 'રે'નો, ખરવામ 'નિશાપુર'નો, ને અની-શેરવાન 'કાશાન'નો વતની હતા. ત્રણ જુદાંજુદાં શહેરના બાળકોનું એક નિશાળમાં એકઠા થવું અગવચ્છી-બરેલું

પ્રેક્ષિસર પ્રાહિતે, ઓયુનુલ અખતારના હવાલાથી લખ્યું છે કે નૌશરવાન 'રે' માં જન્મ્યો હતો. કિંતુ આથી તેના સરકારપોષણનું પણ રથળ 'રે' હતું કે નહિ તે સ્પષ્ટ થતું નથી. જ્યે તેમ પણ હસન સખાહ તો ખરેખર 'રે'નો વતની હતો તો પછી આ 'મક્તમ' (પ્રાથમિક શાળા) ખરેખર 'રે'ના કોઈ મહોસ્લામાં હશે, જ્યાં સ્પષ્ટ છે કે, નિશાપુરનો વતની ખરેખર જઈ શકે નહતો. કિંતુ જુઓ જો જ ઈમારતમાં છે કે:—

“ વકાના મિનહુમ રજેલુન મિન એહલિર-રે ” જેનો અર્થ “ તેઓમાં એક 'રે'નો વતની હતો. ”

જો આ પ્રાથમિક શાળા (મક્તમ) 'રે'માં હતી અને તેના જ બાળકો તેમાં આવના હતા તો તેઓમાંની એક જ શક્તિને શા માટે વિશેષરૂપે 'રે'ના વતની તરીકે દર્શાવી છે? અથવા એમ કરવાની કઈ જરૂર હતી? બધા જ બાળકો 'રે'ના હશે આથી તદ્દન સ્પષ્ટ છે, કે, અહીં 'મક્તમ' થી કોઈ એવી જગ્યા સૂચિત છે કે જ્યાં બિનબિન શહે-રોનાં સોઠા મળી શકતાં હતાં ના તો એ કોઈ મહાવિદ્યાલય હશે કે સર-કારી દફતરોની કચેરી. કિંતુ હિમ્મ શિશુલુના કોઈ અભ્યાસગૃહમાં આ સોઠાનું મિલન ઐતિહાસિક મુશ્કેલીનું કારણ છે, જેમકે આગળ ઉપર એ વિશે આવશે. આમ ખીજો અર્થ (સરકારી દફતર) આરોબાપ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

(૪) વળી પ્રસ્તુત ફકરામાં જ છે “ વકાના મિનહુમ રજેલુન ” “ તેઓમાં એક પુરુષ ” “ રે ”નો વતની હતો. શબ્દ ‘પુરુષ’ (રજેલુન)નો અન્ય બાળક પર થતો નથી. અને જો એ નાના બાળકોની નિશાળ (મક્તમ) હોત તો આમાં ‘રજેલુન’ (પુરુષો)ના મદલે ‘સિખાનુન’ (માળકા) હોત.

(૫) વળી—

“ વકાના મિનહુમ રજેલુન મિત એહલિર-રે વસાહા ફિલ-આસમે વકાનત સેનાઅનોહુલ કિનાત ” “ અને એ લોકમાં એક

આદમી 'રે' નો હતો અને તેણે દુનિયાની સફર કરી અને તેનો ધંધો દફતરી નોકરીનો હતો. "

ઉપર્યુકત કથન એ વસ્તુનું સ્ફોટન કરે છે કે મજદૂર વ્યક્તિએ 'મકતબ' માંના તેના આગમન પૂર્વે જન્મતનો પ્રવાસ કરી નાખ્યો હતો અને કિતાબત (દફતરગીરી) નો ધંધો પણ ધારણ કરી લીધો હતો. થું કોઈ નિશાળિયો બાળક પણ જન્મતપ્રવાસ અને દફતરદાર થઈ શકે છે !

અસલ વાત એમ છે કે 'અહીં' શબ્દ 'મકતબ' નો અર્થ અને શબ્દ 'મિનકુમ' નો અન્વય ન સમજવાના પરિણામે આ ગયતી ઉપસ્થિત થઈ છે. 'મિનકુમ' નો અન્વય મકતબના લોકો સાથે નહિ, બલકે 'આમ મુસ્લિમોનો એક વર્ગ' છોડી ગયો. 'મા વર્ગ' (જમાત) સાથે છે એટલે "એ લોકો કે જેઓએ તમામ મુસ્લિમોની 'શ્રદ્ધા' નો ત્યાગ કર્યો હતો અને જેઓ અમારી સાથે સરકારી દફતરમાં કામ કરતા હતા તેમાં એક 'રે' નો વતની હતો, જેણે જન્મનો પ્રવાસ બેઠ્યો હતો અને જેનો ધંધો સરકારી દફતરદારી હતો." આમાં " 'રે' નો વતની " થી ઠહેવાનો ભાવાર્થ ખાત્રીપૂર્વક હસન સમજાઈ છે.

આ હિદાઈમ દુનિા ઐતિહાસિક મુશ્કેલીઓ

અમેાએ ફેબ્રુઆરી ઈ. સ. ૧૯૨૪ માં 'શેઅ'ફ-અજમ અને અન્નામ' પર અન્ના'રિકુમાં જે લેખ લખ્યો હતો તેમાં અનુ-માનથી અનીશરવાનનો જન્મકાલ દિ. સ ૪૫૦ થી ૪૬૦ નો ઠરાવ્યો હતો. અફ્ઝોસ કે ત્યારે, પ્રોફેસર બાઉનની 'લિટરરી ટ્રિસ્ટ્રી' પાસે નહતી. એ લેખના પ્રકટ થઈ ગયા પછી, જોયું તો, જણાયું કે દીર્ઘદષ્ટિના પ્રોફેસર બાઉને અનીશરવાનનો જન્મકાલ 'ઓગુસ્ટ-અખતાર'ના હવાલાથી જાણી લીધેલો છે. એ મંથની હમ તેણે કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીના કુતુબખાનામાં જોઈ તેમાં પ્રોફેસર બાઉનના કથન પ્રમાણે અનીશરવાનનો જન્મકાલ દિ. સ. ૪૫૨ લખેલો છે. પ્રોફેસર હોલ્સમાં તો આ ગિનાથી જિનવાઈક હતા, જ્યારે પ્રોફેસર

આઉને વરણસ્થિતિ જાણ્યા છતાં, આશ્ચર્ય છે કે પ્રોફેસર હોલ્સ
દષ્ટિગિદ્ધનું સાથી સમર્થન કર્યું છે.

ખખામનો મામલો તો રૂપૃ છે. તે દિ. સ. ૪૬૭
'મસિરશાહની વેધશાળા'માં કામ કરી રહ્યો હતો.^૧ આથી
દિ. સ. ૪૫૯ માં જન્મેલા અનોશોરવાનનો કહી સમોર્વાડો
શકતો નથી, કારણ કે ખખામ જ્યારે તારામંડલ (મિતારા)-
સંશોધનમાં એટલે આસ્માનમાં ધૂમતો હશે ત્યારે આઠ વર્ષનો અન
શોરવાન જમીન પર ધૂળ રાળતો હશે.

હવે રહ્યો પ્રથમ હસન સખ્યાહનો. તેનો સૌથી મોટો પ્રસ
કાતેમી 'મુસ્તવશીર'ના દરબારમાં જઈ ઈસ્માઇલી નામની દાવતમ
જોડાગનો છે. ઈબ્ને અસીરે તેની આ સફરતારીખ દિ. સ. ૪૭૯ મા
લખી છે.^૨ કિંતુ રહીદુદ્દોને 'જમેલિતવારીખ'માં^૩ અને હમદુલ્લાહ
મુસ્તવશીએ 'તારીખે ગુઝીન'માં^૪ દિ. સ. ૪૭૨ જતાવી છે, અને
થઈ કરીને આ 'સરગુઝરત'નો હવાલો છે. આ સિવાય હમદુલ્લાહ
મુસ્તવશી હસન સખ્યાહને અલય-અરસલાન (દિ. સ. ૪૫૫-૪૬૫)
નો દરબારી હોવાનું કહે છે. કિંતુ એથીએ આગળ વધીને 'સર-
ગુઝરત'માં હસન સખ્યાહનો આ સફરનો પૂરો ઇતિહાસ આપ્યો છે.
દિ. સ. ૪૬૪ માં તે અબ્દુલ-મલિક અલ્લાશની જમાત (પણ)માં
દાખલ થયો. દિ. સ. ૪૬૭ માં અરફહાન જઈ તે અલ્લાશનો બે
વર્ષ 'નાયબ' રહ્યો. આ પછી તે આઝરબાઈજાન (આઝરબૈજાન),
ઈરાક અને શામનો પ્રવાસ કર્યો. દિ. સ. ૪૭૧ માં મિસર પહોંચ્યો,
અને ત્યાં ખદાર મદિના ગઈ જ્યારે દિ. સ. ૪૭૨ માં સિદ્દ-

શું ખખ્યામ બાતેની હતો ?

હસનસખ્યાહ, ઉમર ખખ્યામ અને નિઝામુલ્-મુલ્કની આ કથની કેમ ધકાઈ નિઝામુલ્ મુલ્કના તરફદારો તો આ કાર્ય કરી શકતા ન હતા, કારણ કે આથી તો, જિલ્દુ' તેની નૈતિક કમજોરી અને કાબેલિયતનો અભાવ તથા તેનું પ્રપચી હોવું સાબિત થાય છે. અલગત, હસન સખ્યાહની લાયકાત અને નિઝામુલ્-મુલ્ક તથા સલ્ જુદી શાહ પ્રત્યેના તેના રોષનું ચિત્ર દોરી સમ્રાટ છે, જે હસન સખ્યાહને બધાં કાર્યોમાં સત્યનિષ્ઠ સાબિત કરી શકે. અને આમ જોતાં તેના તરફદારો આ કઠાણી ધડી કાઢે એ શક્ય છે.

કિંતુ એક વસ્તુ અર્થજનક છે કે આ બે તકરારી હરીફ વચ્ચે શાંતિપ્રિય ખખ્યામનું નામ કેમ આવે છે ? એક બદનામ હકીમ, શાએરની મૈત્રી, ન તો સલ્જુકી વંશના વજીરના ગર્વને ઓપ આપી શકે છે, કે, ન તો અલ મૌતના કિલાના શાસકની એથી પ્રતિક્ષા વધી શકે છે. શું અલ મૌતના કિલાના સરકારી કુતુખખાનાના સરકારી 'સરયુક્ત' માં ખખ્યામનું નામ, અલ મૌત-પંથના દાઈઓ અને ખખ્યામના ધાર્મિક વિચારસામ્પત્તો કે તેના પ્રત્યેની હમદર્દીના બેદનો પડશે તો ચીરણ નથી ? અને આ નિષ્પક્ષ બિરાદરના નામનો ઉમેરો એ અન્વયે તો નથી ? વિચારયુક્ત બિના છે ! કિંતુ એ વસ્તુ વિદિત છે કે, ખખ્યામ ઈમામતના પ્રશ્ન સબધી ઈસ્માઈલિયા (બાતેનિયા)ના મતનો ન હતો અને સહમતી હતો તો, તારિવક વિચારો તથા 'અકલ' ને 'નકલ' (દર્શનશાસ્ત્ર ને ધર્મશાસ્ત્ર)ના સમીકરણની રીતમાં, કારણ કે ખખ્યામે તેના કારસી ગ્રંથ 'ગિસાલએ કુલિયાણુલ્ જુન્નુદ' (The Existence) ના છેવટમાં ઈસ્માઈલીઓના ઈમામતી પ્રશ્નનું ખંડન કર્યું છે. અસલ વસ્તુ એવી છે કે બાતેનિયતની મૂળ બિના ઈમામતી પ્રશ્ન નહિ, પણ 'અકલ' ને 'નકલ'ના સમીકરણની એ પદ્ધતિ છે કે જેને,

હસન સખાહની પછી પૂર્વે પ્રસ્તુત પદ્યે ધારણ કરી હતી.^૧

સુલતાન સન્જર અને ખ્યામની સહાધ્યાયિતા ને સમવયસ્કતાની
હંતકથા :

ટેલકાક ચરિત્રનિરૂપકએ આ કહાણીની એક ખીજ કથા
ક્યાંકથી નકલ કરી છે: કે ખ્યામ અને સુલતાન સન્જર મિત્ર
મલિકશાહ બંને સમવયસ્ક ને સહાધ્યાયી હતા, અને બંનેએ
• પરસ્પર ‘કરાર’ કર્યા હતા. ઈબ્રારત નીચે પ્રમાણે છે :

“ સુલતાન સન્જર ભેડે ગાઢ મૈત્રી રાખતો હતો. કહે છે
કે નિશાળમાં સહાધ્યાયી પણ હતો. અને પરસ્પર મોભો બળવ-
વાનો ‘ કરાર ’ પણ ત્યાંજ થયો હતો.”^૨

પણ, ખુદલું છે કે આ દાસ્તાનની આ કથા પણ નખશિખ
બનાવટી છે. સુલતાન સન્જરનો જન્મકાલ હિ. ૪૭૧ છે,
ખ્યામ તેનાથી ત્રીસ બત્રીસ વર્ષ પૂર્વે જન્મી ચૂક્યો હતો અને
હિ. સ. ૪૬૭માં તો મલિકશાહી વેષણાળામાં પણ આવી ચૂક્યો
હતો. વળી તેના સૌથી પુરાણ ચરિત્રનિરૂપક બૈદઝી (ખ્યામ-
સમકાલીન)ના કથન મુજબ સન્જરને બાળપણમાં બળિયાના દાણા
નીકળ્યા હતા ત્યારે ખ્યામે તેનો ઈલાજ કર્યો હતો. ઉપરાંત બંને
વચ્ચે સંમાન-કરારને બદલે બૈદઝીના કથન પ્રમાણે અદાવત અને
નફરત હતા.^૩

આ ખોટી કથાએ ચકાસ્તા પછી હવે આપણે મુળના

૧. આનો વિસ્તાર ‘ ખ્યામના ધર્મ ’ ને નિયમ ’ના વિવેચનમાં
આગળ આવશે.

૨ ‘ મન્નમઉલ-કુસદા, ’ પૃષ્ઠ ૨૦૦, ઈરાન પ્રકાશન અને
‘ આતશકદએ-આગર, ’ પૃષ્ઠ ૧૩૯, મુબહ- તથા “ રિયાઝુસ્-રોઅ’રા ”
વાલેહ દાનિસ્તાની, હમ્ર નદા ફતુહખાના, લખનઉ.

૩. બુએ તારીખુલ-હકમ, બૈદઝી, ખ્યામના પ્રકરણમાં.

શું ખપ્યામ ખાતેની હતો ?

હસનસખ્યાહ, ઉંમર ખપ્યામ અને નિઝામુલ્-મુલ્કની આ કથની કેમ ધડાઈ: નિઝામુલ્ મુલ્કના તરફદારો તો આ કાર્ય કરી ચકતા ન હતા, કારણ કે આથી તો, જીલ્લું તેની નૈતિક કમજોરી અને કાબેલિયતનો અભાવ તથા તેનું પ્રપચી હોવું સાબિત થાય છે. અલબત્ત, હસન સખ્યાહની લાયકાત અને નિઝામુલ્-મુલ્ક તથા સલ્ જુકી શાહ પ્રત્યેના તેના રોષનું ચિત્ર દોરી ચમ્પાય છે, જે હસન સખ્યાહને બધા કાર્યોમાં સત્યનિષ્ઠ સાબિત કરી શકે. અને આમ જોતાં તેના તરફદારો આ કદાણી ધડી કાઢે એ શક્ય છે.

કિંતુ એક વસ્તુ અર્થજનક છે કે આ જે તકરારો હાજિર વચ્ચે શાંતિપ્રિય 'ખપ્યામનું' નામ કેમ આવે છે? એક બદનામ હકીમ, શાએરની મિત્રી, ન તો સલ્જુકી વંશના વજીરના મર્વને ઓપ આપી શકે છે, કે, ન તો અલમોતના કિશ્ના શાસકની એથી પ્રતિજ્ઞા વધી શકે છે. શું અલમોતના કિશ્ના સરકારી કુતુબખાનાના સરકારી 'સરગુઝરત'માં 'ખપ્યામનું' નામ, અલમોત-વંશના હાઈઓ અને ખપ્યામના ધાર્મિક વિચારસામ્યનો કે તેના પ્રત્યેની હમદર્દીના બેદનો પડો તો ચીરવું નથી? અને આ નિષ્પક્ષ બિરાદરના નામનો ઉમેરો એ અન્વયે તો નથી? વિચારમુક્ત બિના છે? કિંતુ એ વસ્તુ વિદિત છે કે, ખપ્યામ ધર્મામતના પ્રમુખ સંબંધી ઇસ્માઈલિયા (ખાતેનિયા)ના મતનો ન હતો અને સહમતી હતો તો, તાર્કિક વિચારો તથા 'અકલ' ને 'નકલ' (દર્જનશાસ્ત્ર ને ધર્મશાસ્ત્ર)ના સમીકરણની રીતમાં, કારણ કે ખપ્યામે તેના કારસી ગ્રંથ 'રિસાલએ કુલિયાતુલ્લુખુદ' (The Existence) ના છેવટમાં ઇસ્માઈલીઓના ધર્મામતી પ્રમુખ 'ખંડન કયું' છે. અલલ વસ્તુ એવી છે કે ખાતેનિયતનો મૂળ બિના ધર્મામતી પ્રમુખ નહિ, પણ 'અકલ' ને 'નકલ'ના સમીકરણની એ પદ્ધતિ છે કે જોતે,

હસન સખાઈની ધણી પૂર્વે પ્રસ્તુત પક્ષે ધારણ કરી હતી.^૧

સુલતાન સન્-જર અને અધ્યામની સહાધ્યાયિતા ને સમવયસ્કતાની
હંતકથા :

કેટલાક ચરિત્રનિરૂપકોએ આ કહાણીની એક ખીણ કથા
ક્યાંકથી નકલ કરી છે: કે અધ્યામ અને સુલતાન સન્-જર બિન
મલિકશાહ બંને સમવયસ્ક ને સહાધ્યાયી હતા, અને બન્નેએ
પરસ્પર 'કગાર' કર્યા હતા. ઈબ્રારત નીચે પ્રમાણે છે :

“સુલતાન સન્-જર ભેડે ગાઠ મૈત્રી રાખતો હતો. કહે છે
કે નિશાબમાં સહાધ્યાયી પણ હતો. અને પરસ્પર મોભો ભળવ-
વાનો 'કરાર' પણ ત્યાં જ થયો હતો.”^૨

પણ, ખુદ્દુ છે કે આ દાસ્તાનની આ કથા પણ નખશિખ
બનાવટી છે. સુલતાન સન્-જરનો જન્મકાલ હિ. સ ૪૭૧ છે.
અધ્યામ તેનાથી ત્રીસ બત્રીસ વર્ષ પૂર્વે જન્મી ચૂક્યો હતો અને
હિ. સ. ૪૬૭માં તો મલિકશાહી વેધશાળામાં પણ આવી ચૂક્યો
હતો. વળી તેના સૌથી પુરાણા ચરિત્રનિરૂપક બૈદઝી (અધ્યામ-
સમકાલીન)ના કથન મુજબ સન્-જરને બાળપણમાં બળિયાના દાણા
નીકળ્યા હતા ત્યારે અધ્યામે તેનો ઈલાજ કર્યો હતો. ઉપરાંત બન્ને
વચ્ચે સંમાન-કરારને બદલે બૈદઝીના કથન પ્રમાણે અલવત અને
નફરત હતી.^૩

આ ખોટી કથાએ ચકાસ્તા પછી હવે આપણે મધાળા મુજબ

૧. આનો વિસ્તાર ‘અધ્યામના ધર્મ’ ને નિચમ’ના વિવેચનમાં
આગળ આવશે.

૨. ‘મન્નમઉલ-કુસદા,’ પૃષ્ઠ ૨૦૦, ઈરાન પ્રકાશન અને
‘આતરાહએ-આઝર,’ પૃષ્ઠ ૧૩૯, મુબલ- તથા “શિયાઝ્ઝ-યોઅરા”
વાયેદ દાનિસ્તાની, હમ્પ નફા કુલખખાના, લખનઉ.

૩. જુઓ ઘાઝીખુલ-કુકમ, બૈદઝી, અધ્યામના પ્રશ્નમાં.

ખખ્યામના જીવન પ્રસંગોની સાથે પર વિચાર કરવાનો છે, કિંતુ કુદરતી નિયમ વિરુદ્ધ આપણે પ્રથમ તેનો મુત્યુકાલ તપાસી નક્કી કરવાનો છે અને, પછી તેના આધારે જન્મકાલ તલાશવાનો છે.

ખખ્યામનો મૃત્યુકાલ

આપણા કેટલાક પૂર્વના ચરિત્રનિરૂપકોએ^૧ અને તેમના જ બહેનો અનેક પાશ્વર્ય લેખકોએ પણ ખખ્યામનો મૃત્યુકાલ દિ. સ. ૫૧૭ લખ્યો છે. કિંતુ અસ્લામા આઝાદ મિલજિરામીએ 'યેઐઝા'માં^૨ દિ. સ. ૫૧૮ લખ્યો છે. અને છુકલેમેને 'તારીખે અદમિયાતે અરબ' (આરબ સાહિત્યનો ઇતિહાસ)માં તેનો અવસાનકાલ દિ. સ. ૫૧૫ સાબિત કર્યો છે. છતાં આમાંની એક પણ તારીખ કાઠ માચીન આધારમથના દવાલાથી સાબિત થતી નથી. ખખ્યામના મૃત્યુકાલની સૌથી મહત્વની સનદ, ખખ્યામના સમકાલીન બંધે તેના શિષ્ય અહાર મકાલહ'ના કર્તા નિઝામી હિસ્તી સમરકન્દીનું જમાન છે. તે દિ. ઇ. ૫૦૬માં બંધખ મુકામે ખખ્યામ સાથેની ચોતાની મુલાકાત જણાવે છે, અને દિ. સ. ૫૦૮માં તે તેને બાદશાહના શિકારનું મહરત-પત્ર તૈયાર કરતો બતાવે છે. પછી દિ. સ. ૫૩૦માં નિઝા-પુરમાં તે તેની કનરની 'ઝિયારત' (મુલાકાત) કરે છે. આ પછી આ મથની એક પ્રતમાં^૩ કે, "અને ઉસ્તાદ ખખ્યામ અમ (દિ. સ. ૫૩૦ની) અમુક વર્ષ પૂર્વે મૃત્યુ પામી ચૂક્યો હતો." અને આ જ મથની એક બીજી પ્રતમાં "આની (દિ. સ. ૫૩૦ની) ચાર વર્ષ પૂર્વે તે મૃત્યુ પામી ચૂક્યો હતો." આ તફાવત જોઈને સાવચેત બાઉને^૪ વિહરરી હિસ્તી ઝોફ પસિંયા'ના બીજા ખંડમાં અને તેના પગલે અસ્લામા અબ્દુલ-વહ્દાન કઝવીનીએ 'અહાર મકાલહ'ના હાશિયામાં લખ્યું^૫ કે, "દિ. સ. ૫૧૭ અથવા ૫૧૫માં

૧. મજમુલ ફોસહાને દિફાયત, તેહરાન પ્રકાશન.

૨. હમ, હાવતુ હાવત-મોસન્નેરીન મયાલબ.

૩. જુઓ. વિહરરી હિસ્તી ઝોફ પસિંયા, આઠન, ભા. ૨એ, પૃષ્ઠ ૨૫૫.

અધ્યામના મરણની કાઈ સનદ અચારી જાણ્યા નથી. આથી ઉચિત તો એ જ કે, હિ. સ. ૫૦૮ અને હિ. સ. ૫૩૦ની વચ્ચે ક્યારેક મૃત્યુ પામ્યો. "અદાર મકાલહ"ના હાસિયાની અસલ ઈમારત આ પ્રમાણે છે.—

"અધ્યામનો મૃત્યુકાલ મુરોપિયન લેખકોએ હિ. સ. ૫૧૭ આલેખ્યો છે, પૂકલેમેને 'અરબી સાહિત્યના ઇતિહાસ'માં ૫૧૫ બતાવ્યો છે. કિંતુ કાઈ પાકી સનદ આ વિશેની મારા જોવામાં આવી નથી. દરેક રીતે 'અદાર મકાલહ' દ્વારા તેનો મૃત્યુકાલ હિ. સ. ૫૦૮ ને ૫૩૦ની વચ્ચેનો જણાય છે. કારણ કે ૫૦૮માં તે હયાત હતો અને ૫૩૦માં નિઝામી ઉરૂમી તેની કબર પર નિશાપુર કિયાત કરવા ગયો ત્યારે તેના મૃત્યુને અમુક વર્ષ વીતી ચૂક્યા હતા " ૧

કિંતુ પ્રોફેસર બ્રાઉન અને અલ્લામાં કઝરીનીએ જરા નિઝામી ઉરૂમીની નિશાપુરમાં આવવા જવાની તારીખો પર નજર કરી હોત, તો રહેત ચાત કે હિ. સ. ૫૧૪ સુધી તો અધ્યામનું મૃત્યુ અવશ્ય નહોતું જ થયું, કારણ કે આ પ્રંથમાંથી જણાય છે, કે હિ. સ. ૫૧૬માં બદખ મુકામે નિઝામીએ અધ્યામને એવું કહેતાં સાંભળ્યો છે કે, તેની કબર એવી જગ્યાએ થશે જ્યાં દરેક વસંત ઋતુ તેની કબર પર પુષ્પ-વૃષ્ટિ કરશે નિઝામી કહે છે. હું જાણ્યો હતો કે ઉરતાદ જૂઠો નથી તો થયું:

"કિંતુ મને આ વાત અશક્ય લાગી અને મેં જાણ્યું કે ઉરતાદ મિયા વાત ન કહે જ્યારે હિ. સ. ૫૩૦માં નિશાપુર પહોંચ્યો ત્યારે ચાર વર્ષ પૂર્વે તેઓ મરણ પામ્યા અને મારા પર ગુરુ-આજ્ઞા હતી એટલે શુક્રવારે પુષ્પાંજલિ અર્પે હું ગયો અને એક માણસને સાથે લઈ ગયો કે, જે મને તેની કબર બતાવે " (અદાર મકાલહ, પૃષ્ઠ ૬૩, ચિત્ર)

૧. હાસિયા, 'અદાર મકાલહ' અબ્દુલ-વહાબ કઝરીની, પૃષ્ઠ ૨૨૦; જિબ મેમોરિયલ.

આ પછી, દિ. સ. ૫૦૮માં નિઝામી જવાન કરે છે કે દિ. સ. ૫૦૮ના શિયાળામાં અધ્યાત્મે સુલતાન (ધણું કરીને સુલતાન મહંમદ બિન મલિકશાહ)ના ચિહ્નર માટે મહરત-૫૪ તૈયાર કર્યું.

ઉપરના કથનથી જણાય છે, કે દિ. સ. ૫૦૬માં બદ્દખ મુકામે, જ્યારે કે અધ્યાત્મના મુખેથી તેની કમર વિશેનું નિઝામી ઉરૂઝીએ બવિખ્વ-કથન સાંભળેયું હતું ત્યારે તેને માટે તાબુશી અનિવાર્ય હતી. વળી, એ કે શુરુપ્રત્યેના હકની અદાગીરીના અર્થમાં એ વેતન હતું કે: તેને જો આ (દિ. સ. ૫૩૦)ના આગમન પૂર્વે અધ્યાત્મના અવસાન અને કમરની વસ્તુ જાણમાં હતી તો, નિઝાપુર આવી તેની કિયારત માટે ન જાત. કિંતુ જીલ્લું તે દિ. સ. ૫૧૦માં નિઝાપુરમાં જ હતો (અહાર મકલહ, પૃષ્ઠ ૯). પછી દિ. સ. ૫૧૨માં પણ તેનું નિઝાપુરમાં આગમન થયું હતું; અને દિ. સ. ૫૧૪ માં પણ તે ત્યાં જ છે. (પૃષ્ઠ ૫૦) અને આ બધાં વર્ષોમાં તે પોતાના ઉસ્તાદ (અધ્યાત્મ) પ્રત્યેના હકની—અમર જો તે મૃત્યુ પામી ચૂક્યો છે તોયે—અદાગીરીનું સામ્ય નથી પામતો અને ન તો ઉસ્તાદની પેલી અબ્જબીભરેલી બવિખ્વવાણીની પ્રતીતિનો આટલાં વર્ષો સુધી ઉત્સુકતા અનુભવે છે, તે ત્યાંસુધી કે દિ. સ. ૫૩૦ના નિઝાપુરના આગમનમાં તેને પોતાના ઉસ્તાદના અવસાનની અમર મળે છે અને તે તેની કમરની મુદાકતે જાય છે, અને તેની આશ્ચર્ય પમાડે એવી બવિખ્વવાણી સત્ય પુરવાર થતી નીરખી વિરમય પામે છે. આથી ખુલ્લું છે કે અધ્યાત્મ દિ. સ. ૫૧૪ સુધી નિઝાપુરની કમરમાં સૂતો જ નહતો. આમ તેનો મૃત્યુકાલ દિ. સ. ૫૧૪ પછીનો જ સક્ય છે. એટલે દિ. સ. ૫૧૫નો, જેનો શુક્રેશ્વરે આજ અટકગ પર ધણું કરીને સ્વીકાર કર્યો છે તે દિ. સ. ૫૧૫થીયે પછીનો કાલ છે.

ચાલો એક વધુ પ્રસંગ લઈએ. નિઝામી ઉરૂઝી પછી અધ્યાત્મના સૌથી પ્રથમ સમકાલીન અરિનનિરૂપક બૈદહીએ તેનો જ વર્તાવ

હાલેખ્યો છે તેમાં તેને નિઝામુલ-મુલ્કના બત્રીજા શહાબુલ-ધસ્લામ-
મહમુદ-રઝાક વજીરની મજલિસ(મેકક)માં ઉલ્લેખ્યો છે કે,
મધ્યામ પ્રસંગ વજીરની મજલિસ(મેકક)માં આવેલો હતો.
શહાબુલ-ધસ્લામ હિ. સ. ૫૧૧માં વજીર થયો અને હિ. સ. ૫૧૫માં
માર્યો ગયો.^૧ આથી એ મજલિસમાં ભાગ લેવાનો પ્રસંગ બહુબલુ
તો હિ. સ. ૫૧૫ સુધીમાં શક્ય છે. વળી, ઉપરાંતમાં સોના
ચાંદીના તોલન પર સુલતાન સન્જરના મુળના હકીમો (ફિઝસફા,એ
હિ. સ. ૫૧૫માં કેટલીક પુસ્તિકાઓ લખી છે અને અધ્યાત્મ પશુ
એક રિસાલો લખ્યો; આથી માનવું પડશે કે, તે નિર્દિષ્ટ વર્ષ સુધી-
હયાત હતો.^૨

એવી જ રીતે તેનો મૃત્યુકાલ હિ. સ. ૫૩૦ પશુ નહિ, પશુ
તેની ચાર વર્ષ અથવા થોડાં વર્ષ પૂર્વેનો હસાવવો જોઈએ, કારણ
કે ‘ચહાર મકાલહ’ માં હિ. સ. ૫૩૦ નથી, પશુ, “ચાર કે-
થોડાં (યા ચંદ) વર્ષ થયાં કે એ જુઝુમ ચહેરાને માટીના છુરખામાં
છુપાવી મૂક્યો.” આ મિના પર અધ્યામનો મૃત્યુકાલ હિ. સ.
૫૦૮ થી ૫૩૦ ની વચ્ચેનો નહિ, પશુ હિ. સ. ૫૧૫ થી ૫૩૦નાં
અમુક વર્ષ પૂર્વેનાં હરમ્યાનનો હોવો શક્ય છે. જો કે આ વર્ષ—
હિ. સ. ૫૧૫—ની પછી અધ્યામ સાથેની મુલાકાત વિશેનો ઉલ્લેખ
કરવું નથી. કિંતુ અધ્યામનો પ્રમાણભૂત ચાર્મિંદ ઉર્ડી સમરકન્દી
હિ. સ. ૫૩૦ માં જ્યારે, ફરી તેલું નિશાપુરતું આગમન વર્ણવે છે—
તેમાં લખે છે કે, તેનો ઉસ્તાદ (અધ્યામ) આની (હિ. સ. ૫૩૦ની)
ચંદ (થોડી જ) યા ચાર જ સાલ પૂર્વે મૃત્યુ પામી ચૂક્યો હતો. આ
ચંદ (થોડી) અને ચારનો, જો કે, ખૂબ જ મહત્ત્વનો તફાવત છે,
છતાં ચંદ (થોડી) નો અન્વય પશુ કદી પંદર વર્ષનાં લાંબા ગાળા
સાથે સાધી શકાય નહિ.

૧. ઇબ્ને અસીરમાં ખંડ ૧૦, પૃષ્ઠ ૪૧૨, બરેલુ.

૨. હવાલા માટેનુંજો, અધ્યામનાં સર્જનોમાં મીઝાનુલ-હિકમનો અહેવાલ.

ગિખ મેમોરિયલના 'ચદાર મહાલક'નું પ્રકાશન ચાર લુદી લુદી પ્રતો સાથે મુકાબલો કરી કરવામાં આવ્યું છે, જેમાંની ત્રણ દસ્તખતો અને એક છરિનની છપાવેલી પ્રત હતી આ બધામાં ચપ્પો, હર્ષ અને ફક્કરાઓમાં તફાવતો હતા. એ દસ્તખતો આ હતી.

૧. ખ્રિષ્ટિય યુજિયમની પહેલી પ્રત જે સરચાણે જરાનર હતી અને દિ. સ. ૧૦૧૭ માં નકલ પામી હતી.

૨. ખ્રિષ્ટિય યુજિયમની બીજી પ્રત જે દિ. સ. ૧૨૭૪ માં લખાઈ હતી અને શુદ્ધ અને જૂલોમાં સાધારણ હતી.

પ્રોફેસર પાઉનની પોતાની પ્રત, જે આશિર એફેન્ડી (કુસ્તુન-ગુનિયા) ના કુટુમબાનાની દિ. સ. ૮૩૫ માં હેરાતમાં લખાયેલી પ્રતની નકલ હતી, અને આ પ્રત શુદ્ધતા, અતિથયોક્તિ ને નુક-સાનીમાં અન્ય પ્રતોના કરતાં તદ્દન તફાવતવાળી હતી. પ્રાચીનતા અને શુદ્ધતાનો ખ્યાલ કરી તે જ પ્રત અસલ હેરાતમાં. (જુઓ ચદાર મહાલક, સુધારેલી પ્રસ્તારના, નિ.)

અધ્યાયના મૃત્યુના ઉદ્ભવના સ્થાને, દિ. સ. ૫૦૬ ની બંધપની મુલાકાત પછી જણાવવામાં આવ્યું છે કે "દિ. સ. ૫૩૦માં જ્યારે નિયાપુર પહોંચ્યો"—આ પછી કુસતુનગુનિયાવાળી પ્રત જે, સૌથી શુદ્ધ અને પ્રાચીન છે તેમાં નીચે મુજબ છે :

'એ જુઝુર્જે ચહેરાને માટીના જુરખામાં સંતાકપાને ચાર સાલ થઈ "

બાકીની ત્રણ પ્રતો જે એકમીબની નકલ છે તેમાં, આ પ્રમાણે છે :

'એ જુઝુર્જે ચહેરાને માટીના જુરખામાં સંતાકપાને ચૈ (થોડાં) વર્ષ થયાં "

હવે જે પહેલી પ્રત જરાનર હોય તો દિ. સ. ૫૨૬ અધ્યાયને મૃત્યુકાલ નક્કી થઈ જશે, અને જે બીજી પ્રત જેમાં ચૈ (થોડાં

‘વર્ષ’ છે, એ ખરી હોય તોપણ એ વસ્તુ નોંધપાત્ર છે કે ‘ચોડા’નો અન્વય પણ ચાર-પાંચ વર્ષથી વિશેષના ગણાતો શક્ય નથી. તો હિ. સ. ૫૧૫ ને ૫૧૭ ની પછી લાંબે ગાળે ને હિ. સ. ૫૩૦ની પૂર્વે કંઈક નહકમાં તેનો મૃત્યુકાલ હશે.

અમારી સમક્ષ અત્યારે, જેમકે ચરમાતમાં જણાવ્યું છે, આલી-રૂમીર (હિ. સ. ૧૦૦૨માં હયાત), મરાઠ્ઠર તુકે ચાએરનો રૂમાઈ-સંગ્રહ ઉમર અધ્યામની રૂમાઈઓના જવાનમાં છે, અને જે હિ. સ. ૧૦૦૨ માં લખાયો છે, તેની પ્રસ્તાવનામાં આલીએ અધ્યામનો અહેવાલ જુદાજુદા આધારમયો પરથી એકત્ર કર્યો છે, તેમાંના એક આધારમય મૌલાના અહમદ જિન હુસેન અર-રશીદ તખરીની ‘દહ-ફત્ત’ છે, જેમાં નિઝામી સમરકન્દીનો આ પ્રસંગ આલિખિત છે. એને આલીએ પોતાની પ્રાસંગિક શૈલીમાં નકલ કર્યો છે.

“કિંતુ રિસાલાએ તખરીનીમાં લખ્યું છે કે ખુદ સખ્તવારમાં ઉરૂમી સમરકન્દીના હાથની લખેલી પ્રત જોઈ અને એ પ્રતની નીચે ઉરૂમીએ કંઈક લખ્યું છે કે હિ. સ. ૫૨૨ માં હું મારા નામદાર ઉસ્તાદની સેવામાં હાજર થયો અને મક્કા મોઅઝ્ઝમા જવાની પરવાનગી માગી. વાતચીત દરમ્યાન તેમણે ફરમાવ્યું કે, તમારા પાછા આવ્યા પછી મારી કબર એક એવી જગ્યામાં જોશો

૧. હમણા જ ચોડા સમય ઉપર, અમારા વિદ્વાન મિત્ર, પ્રોફેસર રોબર્ટ અબ્દુલ-કાદિર (દક્કન-કોલેજ પૂના) ને ‘ચહાર મકાલદ’ની એક હસ્ત-લિખિત પ્રત મળી છે. એ પ્રત પછી જ પુરાણી નથી, છતાં કેટલીક બાબતોમાં કદર કરવા લાયક છે. એ પ્રતમાં પણ કેટલીક જગ્યાએ ‘ચંદ’ (ચોડા) સંબંધનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

૨. આલી રૂમી (હિ. સ. ૬૪૮—હિ. સ. ૧૦૦૮ ?) વિશેષ

વિગતવાર અહેવાલ એન્સાઈક્લોપીડિયા ઓફ ઈસ્લામ લા, ૧, પૃ. ૨૬૧માં

કે જેની ઉપર ઉત્તરનો વાયુ અનુપમ પુષ્પ વેરણી કરશે. તથા વર્ષ પછી મને પાછા ફરવાનો મેરોડા મળ્યો. મારા દિલમાં ખ્યાલ આવ્યો કે કદી આવી લાયક વ્યક્તિની જન્મનથી ડોઝ અર્થદીન વાત મેં સાંભળી નથી. ત્યારે હું ઇસ્તરાબાદ પહોંચ્યો અને તેમના વિશે લોકોમાં પૂછપરછ કરી ત્યારે જાણવા મળ્યું કે તેઓ આ દિવસોમાં ઇમ્દરની ઝાયામાં પહોંચી ગયા. " (દારૂ-મોસન્નેદિનની પ્રત)

'દહ ફસ્લ' નો કર્તા તબરેકી કહે છે કે, "તેણે સબઝવારમાં ખુદ ઉઠી સમરકન્દીના હાથની લખેલી 'ચહાર મકાલદ' ની પ્રત જોઈ," તેના હાંસિયામાં એવું લખ્યું હતું કે, "હું દિ. સ. ૫૨૨માં ઉસ્તાદની સેવામાં હાજર થયો અને પુષ્પવૃષ્ટિ વિશેની બવિબ્યવાણી સાંભળી. પછી હજી માટે આપ્યો ગયો. ત્યાંથી તથા વર્ષ પછી પાછો ફર્યો ત્યારે પૂછપરછ કરતા જણાવ્યું કે "આ જ દિવસોમાં તેઓ મૃત્યુ પામ્યા." પછી તે નિયાપુર આવ્યો અને "ઝિવારત" (ફગરની મુલાકાત) કરી, 'દહ ફસ્લ' ની ઉપર્યુકત હવાલાદ્રાળી પ્રત કરતા વધુ પ્રમાણભૂત પ્રત અન્ય કઈ હોઈ શકે? આમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે દિ. સ. ૫૨૨માં મુલાકાત થઈ, તથા વર્ષ પ્રવાસમાં રહ્યો તે ત્યાર પછી પાછો ફર્યો ત્યારે ઇસ્તરાબાદમાં આવી સાંભળ્યું કે, ઉસ્તાદ આ દિવસોમાં મૃત્યુ પામ્યા. નિયાપુર પહોંચ્યો ત્યારે "ઝિવારત" કરી. દિ. સ. ૫૨૨માં તથા વર્ષ ઉમેરવાથી દિ. સ. ૫૨૪ થાય છે, ત્યારે દિ. સ. ૫૨૬માં પાછો ફર્યો અને આ જ વર્ષમાં મૃત્યુના સમાચાર સાંભળ્યા, આ મંજી નિયાપુર આવી "ઝિવારત" કરી જેનો સમય બધી જ પ્રતોમાં દિ. સ. ૫૩૦ આવિખિત છે અને ઉઠીના 'ચહાર મકાલદ' ની સૌથી શુદ્ધ પ્રતનું જથ્થાન કહે છે કે, આ (દિ. સ. ૫૩૦) ના ચાર વર્ષ પૂર્વે ઉસ્તાદનું મૃત્યુ થઈ ચૂક્યું હતું, જેનો પણ અર્થ એ જ (દિ. સ. ૫૨૬ થાય છે. વિગત ઉપરથી એમ માલુમ પડે છે કે ખખ્યામનો મૃત્યુકાલ બરોસાપાન જણાય છે. એવું લાગે

કે, ઉરજીએ વિષયના ક્રમમાં બનાવતે મૂળ લખાણમાં ટૂંકમાં લખી નાખ્યો હતો, કારણ કે મંથના મૂળ લખાણમાં અધ્યામનો અહેવાલ આલેખવાનું ધ્યેય નહતું, બલકે તેની હેરત પમાડે એવી ભવિષ્ય-વાણીનું આલેખન હતું. અને મૂળ ઘટનાને તેણે હાસિયામાં વિસ્તારથી આલેખી હતી. પાછળની નકલ પ્રતોમાં જે આ હાસિયો એટલા કારણે ખરી પડ્યો કે તેને અસલ ક્રિતાળ સાથે કોઈ સંબંધ નહતો.

આ લેખનની સાબિતી પછી અધ્યામના મૃત્યુકાલ (દિ. સ. ૫૨૬) વિશે કોઈ શક રહી જતો નથી. હવે અધ્યામના આ મૃત્યુકાલને ધ્યાનમાં લેતાં તો અધ્યામ અને નિઝામુલ્-મુલ્કની સમ-વયસ્કતા તો શું પણ તેમની સદાધ્યાયિતાયે શક્ય નથી, નહિ તો તેનું વય એકસો અઢાર વર્ષ લગભગનું માનવું પડશે, જે કેવલ અસં-ભવિત છે. અલમત, હસન બિન સખ્યાહ, જે નિસ દેહ દિ. સ. ૫૧૮માં મરણ પામ્યો, તે કદાચ ખેંચતાણુ કરી નિઝામુલ્-મુલ્કનો સદાબ્યાસી ફરી શકે તો ફરી શકે.

અધ્યામનો જન્મકાલ

અધ્યામનો જન્મકાળ કોઈ પ્રાચીન સનદથી પ્રમાણિત નથી. આજકાલના જે કલમકશો ને લેખકોએ પણ દિ. સ. ૪૧૦ના નજીકનો સમય અખત્યાર કર્યો છે, તેની શુન્નાહ, કેવળ નિઝામુલ્-મુલ્કની સમવયસ્કતાની મઘદૂર કહાણી પર નિર્ભર છે. નિઝામુલ્-મુલ્કનો જન્મકાલ દિ. સ. ૪૦૮ કે ૪૧૦ છે, અને આ જ અનુ-માન પર અધ્યામનો જન્મકાલ પણ તેની લગભગનો ઠરાવ્યો છે. કિંતુ આ દારતાનનું 'બનાવટીપણું' સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે તેથી તો આ અનુમાનનો પાયો સ્વતઃ જ ધસી પડે છે.

પૂર્વોક્ત દલીલો દ્વારા એ વસ્તુ પ્રમાણપાયે પહોંચી ચૂકી છે કે અધ્યામનો મૃત્યુકાલ દિ. સ. ૫૧૫ પછી અને દિ. સ. ૫૩૦નાં થોડાંક વર્ષ પૂર્વેની વચ્ચેના કોઈક વર્ષમાં છે, અને તે ધારૂં કરીને દિ. સ. ૫૨૬ છે ત્યારે તો અધ્યામનો જન્મકાલ હિજરીની પાંચમી

કે જેની ઉપર ઉતરતો વાયુ અનુપમ પ્રુષ્ઠ વેરણી કરશે. તથા વર્ષ પછી મને પાછા ફરવાનો મેરો મળ્યો. મારા દિલમાં ખ્યાલ આવ્યો કે કદી આવી લાયક વ્યક્તિની જગ્યાતથી કોઈ અર્થદીન વાત મેં સાંભળી નથી. જ્યારે હું ઇસ્તરાખાદ મહોંઝ્યો અને તેમના વિશે લોકોમાં પૂછપરછ કરી ત્યારે જાણવા મળ્યું કે તેઓ આ દિવસોમાં ઇશ્વરની હાયામાં મહોંઝી ગયા." (દારૂ-મોસન્નેફિનની પ્રત)

‘દહ ફસ્લ’નો કર્તા તખરેઝી કહે છે કે, “તેણે સખ્સવારમાં ખુદ ઉર્ઝી સમરકન્દીના હાથની લખેલી ‘ચહાર મકાદદ’ની પ્રત ભેઈ,” તેના હાથિયામાં એવું લખ્યું હતું કે, “હું દિ. સ. ૫૨૨માં ઉસ્તાદની સેરામાં હાજર થયો અને પુઝવટ્ટિ વિશેની બિખ્ય-વાણી સાંભળી. પછી હજી માટે આજે મયો. ત્યાંથી તથા ‘વર્ષ’ પછી પાછો ફર્યો ત્યારે પૂછપરછ કરતા જણાવ્યું કે “આ જ દિવસોમાં તેઓ મૃત્યુ પામ્યા.” પછી તે નિયાપુર આબો અને “ઝિવારત” (કબરની મુલાકાત) કરી. ‘દહ ફસ્લ’ની ઉપરુકત હવાલાશાળી પ્રત કરતાં વધુ પ્રમાણુમૂલ પ્રત અત્ય કઈ હોઈ શકે? આમાં રપટ લખ્યું છે કે દિ. સ. ૫૨૨માં મુલાકાત થઈ, તથા વર્ષ પ્રવાસમાં રહ્યો ને ત્યાર પછી પાછો ફર્યો ત્યારે ઇસ્તરાખાદમાં આવી સાંભળ્યું કે, ઉસ્તાદ આ દિવસોમાં મૃત્યુ પામ્યા. નિયાપુર મહોંઝ્યો ત્યારે “ઝિવારત” કરી. દિ. સ. ૫૨૨માં તથા વર્ષ ઉમેરવાથી દિ. સ. ૫૨૪ થાય છે, ત્યારે દિ. સ. ૫૨૬માં પાછો ફર્યો અને આ જ વર્ષમાં મૃત્યુના સમાચાર સાંભળ્યા, આ મહી નિયાપુર આવી “ઝિવારત” કરી જેનો સમય બધી જ પ્રતોમાં દિ. સ. ૫૩૦ આવિખિત છે અને ઉર્ઝીના ‘ચહાર મકાદદ’ની સૌથી શુદ્ધ પ્રતનું બતાવ કહે છે કે, આ (દિ. સ. ૫૩૦) ના ચાર વર્ષ પૂર્વે ઉસ્તાદનું મૃત્યુ થઈ ચૂક્યું હતું, જેનો પણ અર્થ એ જ દિ. સ. ૫૨૬ થાય છે. વિગત ઉપરથી એમ માલૂમ પડે છે કે ખૂખ્યામનો મૃત્યુકાલ બરોસાપાત જણાય છે. એવું લાગે

છે કે, ઉરૂઝીએ વિવચના ક્રમમાં બનાવતે મૂળ લખાણમાં ટૂંકમાં લખી નાખ્યો હતો, કારણ કે મંચના મૂળ લખાણમાં ખચ્યામનો અહેવાલ આલેખવાનું ધ્યેય નહતું, બલકે તેની હેરત પમાડે એવી ભવિષ્યવાણીનું આલેખન હતું. અને મૂળ ઘટનાને તેણે હાસિયામાં વિસ્તારથી આલેખી હતી. પાછળની નકલ પ્રતોમાં જે આ હાસિયો એટલા કારણે ખરી પડ્યો કે તેને અસલ કિતાબ સાથે કાઢ સંબંધ નહતો.

આ લેખનની સાબિતી પછી ખચ્યામના મૃત્યુકાલ (હિ. સ. ૫૨૬) વિશે કોઈ શક રહી જતો નથી. હવે ખચ્યામના આ મૃત્યુકાલને ખ્યાનમાં લેતાં તો ખચ્યામ અને નિઝામુલ-મુલ્કની સમ-વયસ્કતા તો શું પણ તેમની સંકાપ્તિયતાયે શક્ય નથી, નહિ તો તેનું વય એકસો અઠાર વર્ષ લગભગનું માનવું પડશે, જે કેવલ અસંભવિત છે અલગત, હસન મિન સખ્ખાહ, જે નિસદેહ હિ સ ૫૧૮માં મરણ પામ્યો, તે કદાચ ખેંચતાણુ કરી નિઝામુલ-મુલ્કનો સંકાપ્તિયતા કરી શકે તો કરી શકે.

ખચ્યામનો જન્મકાલ

ખચ્યામનો જન્મકાળ કોઈ પ્રાચીન સનદથી પ્રમાણિત નથી. આજકાલના જે હલમકથો ને લેખકોએ પણ હિ. સ. ૪૧૦ના નજીકનો સમય અખત્યાર કયો છે, તેની શુન્નાહ, કેવળ નિઝામુલ-મુલ્કની સમવયસ્કતાની મશહૂર કહાણી પર નિર્ભર છે. નિઝામુલ-મુલ્કનો જન્મકાલ હિ. સ. ૪૦૮ કે ૪૧૦ છે, અને આ જ અનુમાન પર ખચ્યામનો જન્મકાલ પણ તેની લગભગનો કરાવ્યો છે. કિંતુ આ દાસ્તાનનું બનાવટીપણું સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે તેથી તો આ અનુમાનનો પાયો સ્વતઃ જ ધસી પડે છે.

પૂર્વોક્ત દલીલો દ્વારા એ વસ્તુ પ્રમાણપાયે પહોંચી ચૂકી છે કે ખચ્યામનો મૃત્યુકાલ હિ. સ. ૫૨૫ પછી અને હિ. સ. ૫૩૦ના થોડાક વર્ષ પૂર્વેની વચ્ચેના કોઈક વર્ષમાં છે, અને તે ઘણું કરીને હિ. સ. ૫૨૬ છે. ત્યારે તો ખચ્યામનો જન્મકાલ હિજરીની પાંચમી

સદીના આરંભનો ત્યાંસુધી ન માની યકામ જ્યાંસુધી કે આપણે તેનું વય અસામાન્ય ને અકુદરતી ન સ્વીકારી હઈએ, જેનો અંદાજ '૧૧૬' વર્ષ સુધીનો કરી યકામ છે. આ સ્થિતિમાં એ અનિવાર્ય અર્થ પડશે કે તે નીચેના વર્ષોમાં નીચે જણાવેલી વયનો હતો :

(૧) હિ. સ. ૪૬૭માં વેદશાળાની રચના સમયે તે ૫૬ વર્ષનો હોય.

(૨) હિ. સ. ૫૦૬માં જ્યારે તે નિયાપુરથી બહામ ગયો હતો અને નિઝામી ઉરૂમી તેને મળ્યો હતો, તો તે ૬૮ વર્ષનો હોય.

(૩) હિ. સ. ૫૦૭માં જ્યારે અબુલહસન બેદકરી પોતાના બચપણમાં તેને મળ્યો હતો અને ખ્યામ તેની કસોટી કરી હતી, આ વખતે તેનું વય ૬૯નું હોય.

(૪) હિ. સ. ૫૦૮નાં સિયાળામાં જ્યારે સુલતાન મરંમાં શિકાર ખેલવા નીકળ્યો હતો અને ખ્યામ પોતે તેને સવાર કરાવવા ગયો હતો ત્યારે, તેનું વય ૧૦૦ વર્ષનું હોય.

આમાંના વેદશાળાનો બાંધકામનો સમય તેની બહુ જ મોટી ઉમરનો ન અણ્યા; કિંતુ બાકીના પ્રસંગો અને તેનું વય તો ખરે જ સામાન્ય છે. અને જા ખરેખર આમ જ હતું, તો, એ જરૂરી હતું કે બેદકરી અને નિઝામી ઉરૂમી પ્રસ્તુત વર્ષોના ઉદ્દેશોમાં ખ્યામની આ આલેખપ્રેરક, અસ્વાભાવિક શક્તિ અને વ્યતેક વિરમયપૂર્વક ઉલ્લેખ કરત; જેમકે આવા પ્રકારના અપવાદરૂપ વૃદ્ધોના અહેવાલોમાં ધર્તિદાસશાસ્ત્રોએ તેવા ઉલ્લેખો કર્યા છે.

હવે આપણે આપણા અનુમાનિત એ બનાવો રજૂ કરવા જોઈએ, જે એ વસ્તુનું સ્ફોટન કરે છે કે ખ્યામનો જન્મકાલ પાંચમી સદી દિબરીના મધ્યમાંનો છે.

(૧) સૌથી પહેલી વાત તો એ કે ખ્યામના જોટલા મસહરે સમકાલીનો—અબુલ અબ્યાસ લોકરી, મેમૂન હંખે નજીબ વાસતી, અબુહાતમ મુઝફ્ફર અસદેઝારી, અબુલ ફત્હ અબ્દુર-રહેમાન ખાઝેની,

અપુલ્-ફર્લ બિન કુશલ વગેરે ચર્ચ ગયા છે તે બધાનો સંબંધ મલિકશાહ (હિ. સ. ૪૬૫-૪૮૪)થી માંડીને સન્નર (હિ. સ. ૫૧૧-૫૫૨) સુધી જણાય છે. તેઓમાંના ન તો ખુદ અધ્યામ, કે ન તેના સમકાલીનોનો કાઈ ઉલ્લેખ મલિકશાહની પૂર્વે સાંભળવામાં આવે છે. આથી મલિકશાહનો જયુમ તેમની ચકતીનો આદિકાલ જણાય છે. આમ તેઓનો જન્મ, મલિકશાહની તખ્તનશીનીના વર્ષ હિ. સ. ૪૬૫ની નિ.સક વીસ પચ્ચીસ વર્ષ પૂર્વે તો હશે.

(૨) બહકી અને શહરૂખીમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, 'મલિકશાહે અધ્યામને પોતાનો 'નદીમ' બનાવ્યો હતો. હમનિવાલા અને હમખાલા (એક બાણે ખાનાર પીનાર) નદીમ અને દરબારી થવા માટે સામાન્ય રીતે અમુક હદ સુધી વયની સમાનતા આવશ્યક માનવામાં આવે છે. મલિકશાહનો જન્મ હિ. સ. ૪૪૭ માં છે અને હિ. સ. ૪૬૫માં અદાર ઓગષ્ટીસ વર્ષની ઉંમરે તે તખ્તનશીન થયો અને તખ્તનશીનીના ત્રીજા વર્ષે હિ. સ. ૪૬૭માં તેણે વેધશાળાનો પાયો નાંખ્યો, જેમાં અધ્યામ વગેરે હકીમો ભેગા મળ્યા. આમ એક વ્યક્તિ માટે જ્ઞાનસંપાદનથી ફારેમ ચર્ચ નિપુણતા પ્રાપ્ત કરવા અને એક બે કૃતિઓ તૈયાર કરી નામના મેળવવા માટે ઓછામાં ઓછું પચીસ છવીસ વર્ષનું વય તો હોવું આવશ્યક

૧. આમના અહેવાલો તારીખે હુકમા (History of the Philosophers) માં જેવા જોઈએ, યા મારા આ ગ્રંથમાં આગળ 'અધ્યામના તેના સમકાલીન સાથેના સંબંધો'નું વર્ણન વાળ્યો. તેઓ વેધશાળાના બાધકામ અને તેના કાર્યમાં અધ્યામના કાર્ય-મિત્રો હતા. અને ખાસ કરીને અબુલ-અખાસ લોકરી, મૈસુન, હખને કુશક અને અધ્યામ આ ચારે શહરૂ રીના કથન પ્રમાણે સમવયસ્કને સમકાલીન હતા, અપુલ્હાતિમ મુલકફરે સુલતાન સન્નરના ખજાના માટે કાંટો બનાવ્યો હતો. સુલતાન સન્નર હખને કુશકનો ખાસ કદરદાન અને આશ્રયદાતા હતો. અપુલ્-ફર્લ અપુલ્-ફરેખાન ખાજેનીએ સુલતાન સન્નરના નામ પર 'ઝીએ મન્નરી' (હિ.સ.૧૨૧)

છે. આ બિના પર દિ. સ. ૪૪૦ અથવા ૪૪૧ ખખ્યામનો જન્મ-કાલ અનુમાનયુક્ત લાગે છે.

(૩) ખખ્યામનો એક સમકાલીન ઈમામ મોહમ્મદ ગમ્ઝાલી જે કે ખખ્યામથી નાના હશે, તેમનો જન્મ દિ. સ. ૪૫૦માં થયો હતો; તો ખખ્યામનો જન્મકાલ તેમની પૂર્વેનો જ હતો.

(૪) ખખ્યામના એક શાગિર્દ હકીમ અલી બિન હિજરી કાયેનીનું નામ આપણી નજીમાં છે જે ખખ્યામ અને ઈમામ ગમ્ઝાલીના નાના ભાઈ ઈમામ એહમદ ગમ્ઝાલી (રવ. દિ. સ. ૫૨૦)ના શાગિર્દ હતા અને તે દિ. સ. ૫૪૬માં નેતુનું વર્ષનું જીવન જીવી મૃત્યુ પામ્યા હતા. આમ તેમનો જન્મકાળ દિ. સ. ૪૫૬નો હતો. ઉસ્તાદનો જન્મ શાગિર્દની રસ પંદર વર્ષની પૂર્વેનો હોવો જોઈએ.

(૫) જેમ કે આપણે આગળ ઉપર એ વસ્તુ સિદ્ધ કરવા પારો છે, કે ખખ્યામ મલિકશાહી વેધશાળામાં આગ્યા પૂર્વે, સમરકન્દ અને જુખારામાં ફરતો રહ્યો છે, અને ત્યાંના સુઝનાનોમાં સંમાન પામી ચૂક્યો હતો. વળી એક મજિતપુસ્તિકા (અંકમજિત) લખી ચૂક્યો હતો અને બીજામજિતનું પણ સર્જન કરી ચૂક્યો હતો; આમ તે મલિકશાહની મિશન અને વેધશાળાના રચનાકાલ દિ. સ. ૪૬૭ની છત્રીસ સત્તાત્રીસ વર્ષ પૂર્વે જન્મ્યો હોય, કે જેથી ઘાન-વિદ્યાનના સંપાદનથી હારેમ થઈ, એક પુસ્તિકા અને એક એવા જ મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથના સર્જનને લાગક થઈ શકે.

ઉપર્યુક્ત કારણને ખજે એ તુલનાત્મક અનુમાન છે કે, ખખ્યામનો જન્મકાળ દિ. સ. ૪૪૦ની લગભગ હશે.

અબુલ-ફસલ બેહકીએ જ્યોતિષશાસ્ત્ર પ્રમાણે તેનું જન્મનક્ષત્ર ખેતાના 'તારીખુલ હકમા' (History of Philosophers)માં નીચે મુજબ આલેખ્યું છે:

તેનું લમ મિથુન હતું. આ લમ એટલે મિથુનના ત્રણ અંશ ઉપર સૂર્ય અને બુધ હતા. સૂર્ય અને બુધ એકમીગતી એટલા નજીક હતા કે તેઓની વચ્ચેનું અંતર ૧૬ મિનિટ કરતાં ઓછું હતું અને આ બંનેની સાથે ગુરુ મંદની ત્રિકોણ-દૃષ્ટિ થતી હતી.

મેં મારા કેટલાક જૂના જ્યોતિષ-શિક્ષકોને પૂછ્યું કે આ પરથી જન્મકાલનો હિસાબ લાગી શકે છે કે નહિ. જવાબ મળ્યો કે ત્યારે જ લાગી શકે છે કે જ્યારે એ શહેરનું નામ માલુમ હોય, જ્યાં એ તાલેબ (જન્મનક્ષત્ર) લેવાયું હોય; વળી સમય અને માસની ખાત્રી હોય. છતાં 'ઝીએ મલેકયાહી' (મલેકયાહી કેલેન્ડર)ના આશ્રય લેવાય અને તેના વતન નિયાપુરને 'જન્મનક્ષત્ર-સ્થાન' ધારવામાં આવે તો કદાચ સફળતા મળે.

રાજકીય વાતાવરણ :

આ એ સમય હતો જ્યારે, સલ્તનુકીઓએ ખુરાસાન પર કબજો કરી સૌથી પ્રથમ હિ. સ. ૪૨૬ માં પોતાનો હકૂમતી અમલ નિયાપુરમાં બિછાવ્યો, અને તુગરલ સલ્તનુકી ત્યાં આ વખતે શાસક હતા, આ બાજુ કાબુલ અને ગઝનામાં ગઝનવી શાસન હતું. ઉપરાંત તેઓના ખાનિયાહ ખાનદાનના નવમુસ્લિમ તુર્ક, કાશ્ગરથી માંડી બુખારા સુધી અમલદારી કરી રહ્યા હતા. ગઝનવી ને સલ્તનુકી બન્ને ખાનદાનોના સુલતાનો આ ખાનિયાહ શાહોની સાથે સુલેહ અને જંગના કાર્યમાં મજબૂલ રહેતા હતા. આ ખાનિયાહ શાહોને ખાકાનિયાહ, ઈલકખાનિયાહ અને અફરાસિયામ-વંશી પણ કહે છે.

વતન

સમર્પા ચરિત્રનિરૂપણો એકમત છે કે, તેનો જન્મ નિયાપુરની પુણ્યભૂમિ પર થયો હતો, કિંતુ 'તારીખ અવશી'ના સર્જક અહમદ ઈબ્ને નસરુસાહ કહી (હિ. સ. ૧૦૦૦) અન્યતું કથન બરાબર કરે છે :

‘કે કેટલાક તેને બદખના તાગાના ચમચાદ મામનો માને છે; તેનો જન્મ ઇસ્તગબાદના તાગાના બસંચ મામમાં થયે છે.’ (મુઝફ્ફરીયાહ, પૃષ્ઠ ૩૩૭)

આ કથન ઠાનું છે અને તેના મૂળનો આધાર કયો છે, તેની મને ખબર નથી; છતાં કંઈક ને કંઈક તેનો અન્વય આ રચણ જોડે જણાય છે. રખીલ મરમૂમ (આલી ફરી) (હિ. સ. ૧૦૦૨)માં ‘દહ ફરહ’ તખરૂજી પરથી તેણે નિઝમી ઉરૂજીની સ્વદસ્તલિખિત પ્રત ‘ચહાર મહાલદ’ના હાસિયા પરથી નકલ છે, તેમાં લખ્યું છે કે “તેના મૃત્યુની ખબર મને ઇસ્તરાખાહ પહોંચ્યા પછી મળી.” આમ જ તેણે મીને રચણે લખ્યું છે : “અને તે હંમેશા ક્યારેક નિયાપુરમાં તો ક્યારેક બદખમાં શરૂઆતથી તે અતકાલ સુધી આરામની જિંદગી ગુજારતો રહ્યો.” તેના મૃત્યુની જાણતમાં ફરીએ કાંઈક અંચના દવાલાથી લખ્યું છે કે, ખખ્યામે ઇસ્તગબાદના દહક નામના મામમાં મૃત્યુ-રૂયા ખિજાવી. વરણત. આ પ્રમાણુમૂલ દવાલો નથી, જેમાં તે ઇસ્તરાખાહ અને બદખમાં નિહંચાયો છે. મારા પારવા પ્રમાણે (જેમકે આગળ આવશે) ખખ્યામનો પૂર્વનિવાસ બદખમાં રહ્યો છે અને

૧. જ. કે. એમ, શીરાઝી નામે કાઈ કીતબી લેખકે ઉમર ખખ્યામના વૃત્તાવ વિશે જે મધ અમેલમાં લખ્યો છે અને જે લડનમાં હ. સ. ૧૬૦૬ માં પ્રકટ થયો છે તેમાં ઉલટે માર્ગે દોરી જનારાં ભૂલો અને અવગણના છે આમાં તેના બદખી હીવાનો આધાર સહરુદ્દીની ‘વારીખ તુવલ્લ-અરવાહ’ બતાવ્યો છે. આ ભૂલ ‘વારીખ એલશી’ની ઉખારવન સમજવાનું પરિણામ છે. ઠઠવીએ ‘વારીખ અલફી’માં ખખ્યામને નિયાપુરનો વતની હોવાનું ટાંકીને પછી લખ્યું છે કે “અમુક તેને બદખ તાગાના ચમચાદ મામનો સમજે છે.....કિંતુ આ ઉખારવ ખુદ ‘વારીખ અલફી’ની છે, નહિ કે સહરુદ્દીની. શીરાઝીએ ભૂલથી એવું સમજ લીધું છે કે આ પછે સહરુદ્દીના કથનનો એક ભાગ છે, જો કે એમ નથી. બલકે “અમુક” થી ઠઠવીનું ‘શય સહરુદ્દી સિવાય અન્ય વ્યક્તિ છે, જેનું નામ તેણે બતાવ્યું નથી.”

૨. ચહાર મહાલદ, પૃષ્ઠ ૧૨, જિખ.

તેથી જ કોઈકે બદખ અને ઇસ્તરાગાદને ગલતીથી તેનું જન્મ-સ્થાન ધારી લીધું છે. અને વિસ્મય નથી કે તેના જીવનકાળમાં જ આવો ભ્રમ કોઈકેને થયો હોય, કારણ કે બેહકીએ, જેની નકલ શહરૂરીએ પણ કરી છે, તેનું ખાનદાન નિશાપુરી હોવાનું જણાયું છે :

“ઉમર ખ્યામ તેના બાપદાદા અને વતનના હિસામે નિશાપુરી જણાય છે.”

આમાં જણાતો બાર કંઈકે ભ્રમ કરવા માટે જણાય છે.

હિ. સ. ૧૦૬ માં નિઝમી ઉફ્ફીને પણ તે બદખમાં મળે છે^૧ અને જુબારાના શહેનશાહ શમસુલ-મુલ્કના ફરબારમાં પણ તે દેખાદે છે.^૨ આથી એટલું તો સાબિત થાય છે કે તુર્કસ્તાનનાં એ શહેરોમાં પણ આવ જ હતી. ‘તારીખ અલ્લી’ના કથન મુજબ—

“એટલે કે મોટે ભાગે તેનો નિવાસ નિશાપુરમાં રહ્યો.”^૩

ફેરિક શેઝને ‘ફાઝલિયાતે ખ્યામ’ કાવીયાની પ્રકાશન ખર્ચિન (ઈ. સ. ૧૯૨૫)ના ફારસી પ્રસ્તાવ (પૃષ્ઠ ૫૨-૫૩)માં એક હોલેન્ડના વિદ્વાન ઝમુક (હિ. સ. ૧૦૭૮)નું સંશોધિત કથન નકલ કર્યું છે કે “ખ્યામનું જન્મસ્થાન લોકર હતું, જે મુરઝાન નદીના કિનારે મર્વફ શહેરની નજીક હતું.” આ કથનની સનદ એ છે કે, પ્રસ્તુત વિદ્વાનને કુતજુહીન શીરાઝી (સ્વ: હિ. સ. ૭૧૦)નો ગ્રંથ ‘તોહફુશુ શાહીખાહ’ (જેને સર વિદ્વાને તથા ફેરિક શેઝને નજરચૂકી ‘તોહફુશુ-શામીખાહ’ વાંચ્યું છે) જડ્યો જેમાં નીચેની ઈમારત છે :

૧. ‘અખબાર-હુકમા’ બેહકી અને શહરૂરી તથા ફર-રહુલ-અખબાર, ખ્યામનું ચરિત્ર. ૨. મુઝફ્ફીખાહ પૃષ્ઠ ૩૩૭. ૩. આ ફરો ખ્યામની એક ત્રીપી સૂચિત છે : “જ્યારે જીવન આમ જ વિવસર્ણ હોય તો મધુરું અને કંટું એકસરખું જ છે. ખ્યાલો બરાઈ જૈય ત્યારે જમદાદ તેમજ બદખ સુરમાં જ છે. શાહ ૧૬, બરુક કે માર્ગ અને હાસ પછી. પણ અહિંયા અમાસથી પડવા અને પડવાથી અમાસ વધે.”

“તારીખુલ-મસેકી” જે સુલતાન જલાલુદ્દીન મલિકઠાઠે બિન અગ્રપ-અરસવાન અલખુકીનો હોવાનો નિર્દેશ આપ્યો અને તેનું કારણ એવું છે કે તેના દરગાહમાં ફકીમો (Philosophers) નો એક વર્ગ હાજર થયો જેમાં ઉમર ખમ્યામ, હકીમ લોકરી વગેરે હતા.”

આથી અલખુકીને એવો ખ્યાલ આવ્યો કે ખમ્યામ લોકરનો પતની હતો. કિંતુ વાસ્તવમાં અલખુકીની ‘તોહફે સાલીખાહ’ની પ્રત જોડી બૂલવાળી છે. ‘તોહફે-સાલીખાહ’ના ઉપયુક્ત ફકરાના ખીળા કુકાની મૂળ ઈમારત અન્ય ‘શુદ્ધ’ પ્રતોમાં આ પ્રમાણે છે:

“અને તેનું કારણ એવું છે કે તેના દરગાહમાં (Philosophers) નો એક વર્ગ હાજર થયો જેમાં ઉમર ખમ્યામ અને હકીમ લોકરી વગેરે હતા...”

ફેરિક શેઝને ‘તેના ફગાઈયાતે ખમ્યામ’ના ફારસી પ્રસ્તાવના હાસિયામાં ‘ખરી’ ઈમારત નક્ક કરી છે, કિંતુ તેને હકીમ લોકરી રિસે સંકેત છે કે એ નામ ખરું નથી, કારણ કે તેનો પત્તો લાખતો નથી. હકીમ લોકરી મસદદ બંધિત છે અને અલખુકી

૧ ફેરિક શેઝની મૂળ ફારસી ઈમારત આ છે: “એ વસ્તુ માન છે કે પ્રતમાં કંઈ વધવક કરવામાં આવી હોય. પ્રાચીન ગ્રંથો જેવા કે ‘હામિદુત્તવાશીખ’ ઈબ્નુલ-અસીર જે હિ. સ. ૬૩૭ માં લખવામાં આવ્યો છે તેમાં આકું કોઈ નામ નથી, જ્યારે કે આ ગ્રંથમાં ઉમર ખમ્યામના અન્ય સાથીઓથી અબુલ-મુઝફ્ફર અરફઝારી અને મૈમૂન બિન નઝબ માસ્વી વગેરેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.” પૃષ્ઠ ૩૫.

એ ખરું છે કે હબ્બે અસીરે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી, કિંતુ ‘તવાશીખે’ કુકમાં ‘મા’ આ નામ છે. તેના મુગની ચાર પ્રસિદ્ધ વિભૂતિઓમાંના એ એક છે. હબ્બે સીનાના સાગિર્દ બહુમનવારનો તે સાગિર્દ હતો. મુઝહફ-અરવાહ સહરુદ્દીની પૃષ્ઠ ૨૬, નદ્રા અયાલખ અને ફરેરુલ અખબાર તદ્દિસ્મએ સિવાનુલ-હિકમતનો વરજૂમો લાહોર પ્રકાશન અને સહરુદ્દીનીને ફારસી વરજૂમો અપૂર્વ પ્રવ. લાલનું દોસ્તમુસન્નેરીન, પૃષ્ઠ ૧૦૦.

અબ્બાસ લોકરીના નામથી 'તવારીખે કુકમા'માં તેનો ઉલ્લેખ છે. વળી, મલિકશાહી વેધશાળાના ખગોળશાસ્ત્રીઓમાંનો એ એક હતો. (જુઓ, અમારા આ લેખનું પ્રકરણ; 'ખ્યામના સમકાલીનો')

મતલબ કે "લોકર શહેર" અને હકીમ ખ્યામ વચ્ચે કોઈ સંબંધ નથી. એ શહેર તેના સમકાલીન અને કાવ્ય-મિત્ર અબુલ-અબ્બાસ લોકરીનું વતન હતું. 'તોહફાએ શાહીઆહ' ની ખોટી-બૂલબરી પ્રતમાં એક "અને" સરી જતાં ખ્યામ નિશાપુરીને બદલે લોકરી હોવાનો ભ્રમ ઉદ્ભવ્યો.

ખ્યામની ફાઈઝામાં તેના રહેઠાણ કે વતન વિશેનો કોઈ નિર્દેશ મળતો નથી, કિંતુ તમામ પ્રતોમાં એક ફાઈઝ મળી આવે, જેની પહેલી કડી ધણીખરો પ્રતોમાં આ પ્રમાણે છે :

"જ્યારે જીવન આમ જ વિલસતું હોય તો, બજાદ શું ને બદખ શું?"

"અને જામ હરાઈ જાય તો, મધુરું શું ને કઠુનું શું!"

જોડલિન.

કિંતુ 'દેસનાહ' (પટના બિહાર પ્રાંત)ની હસ્તપ્રત જે હિ સ. ૯૧૧માં લખાયેલી છે તેમાં એ આ પ્રમાણે છે :

'જ્યારે જીવન સરી જ રહ્યું છે તો શું મધુરું ને શું કઠુનું?'

'અને પ્રાણ જ્યારે તાળવે આવી જાય તો, શું નિશાપુર ને શું બદખ?'

જો આ મૂળ લખાણ ખરું છે તો તેની આ ફાઈઝમાં તેના એ બન્ને શહેરનો ઉલ્લેખ અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે જ્યાં તેનો નિવાસ અનેકવાર સાબિત થાય છે.

નામ ને અટક

અષ્ટા જ, ઇતિહાસકારો એકમત છે કે, તેનું નામ ઉમર અને તેના પિતાનું નામ 'ઈબ્રાહીમ' હતું. કિંતુ એથી જલદી આપણા

૧. સદર પ્રવેશો ઉલ્લેખ ફાઈઝમાંના વર્ણનમાં અંગ્રજી આવશે.

“તારીખુલ મલેકી” ને સુવત્તાન જલાલુદ્દીન મલિકશાહ બિન અવધ અરસવાન સવજુકીનો હોવાનો નિર્દેશ થાય છે અને તેનું કારણ એવું છે કે તેના દરગાહમાં હકીમો (Philosophers) નો એક વર્ગ હાજર થયો જેમાં ઉમર ખખ્યામ, હકીમ લોકરી વગેરે હતા.”

આથી અનુક્રમે એવો ખ્યાલ આવ્યો કે ખખ્યામ તોડરને વતની હતો કિંતુ વાસ્તવમાં અનુક્રમી ‘તોહફે શાહીખાહ’ની પ્રત ખોદી મૂકવાળો છે ‘તોહફે શાહીખાહ’ના ઉપયુક્ત ફકરાના ખીળ હુકમની મૂળ ઈમારત અ-૫ મુદ્દા પ્રતોમાં આ પ્રમાણે છે:

“અને તેનું કારણ એવું છે કે તેના દરગાહમાં (Philosophers) નો એક વર્ગ હાજર થયો જેમાં ઉમર ખખ્યામ અને હકીમ લોકરી વગેરે હતા.”

ફરૂક રોઝને ‘તેના ફયાદખાતે ખખ્યામ’ના ફારસી પ્રસ્તાવના હાસિયામાં ‘ખરી’ ઈમારત નકલ કરી છે, કિંતુ તેને હકીમ લોકરી વિશે સહા છે કે એ નામ ખરું નથી, કારણ કે તેનો પત્તો લાગતો નથી. હકીમ લોકરી મથહર બક્ષિ છે અને અણુલ

૧ ફરૂક રોઝની મૂળ ફારસી ઈમારત આ છે “એ વસ્તુ માન્ય છે કે પ્રતમાં કદ વધાર કરવામાં આવી હોય. પ્રાચીન સંદેશો જેવા કે ‘હામિલતવારીખ’ ઈબ્રુલ-અસીર ને હિ સ ૧૩૭ માં લખવામાં આવેલ છે તેમાં આપ કોઈ નામ નથી, જ્યારે કે આ સમયમાં ઉમર ખખ્યામના અન્ય સાયોબીયા અણુલ-મુહરૂફ અસ્ફૂઝરી અને મૈમૂન બિન નહાલ વાસ્તી વગેરેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.” પૃષ્ઠ ૩૫

એ ખરું છે કે ઇબ્ને અસીરે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી, કિંતુ ‘તવારીખે હુકમા’માં આ નામ તેના યુવની ચાર પ્રસિદ્ધ વિભૂતિઓમાંથી એ એક છે ઇબ્ને સીનાના શાનિર્દિ જુદમનવારનો તે શાનિર્દિ હતો મુહમ્મદ અરવાહ શહરૂઝરી પૃષ્ઠ ૨૬, નજા અવાલય અને ફરૂક અખનાર વતિમ્મએ સિવાનુલ-દિલ્લતનો વરજુમો લાહોર પ્રકાશન અને શહરૂઝરીનો ફારસી વરજુમો અપૂર્વ પ્રવ હાલનું હાલમુસન્નેરીન, પૃષ્ઠ ૧૦૦.

અબ્બાસ લોકરીના નામથી 'તવારીખે કુકમા'માં તેનો ઉલ્લેખ છે. વળી, મલિકશાહી વેધશાળાના ખગોળશાસ્ત્રીઓમાંનો એ એક હતો. (જુઓ, અમારા આ લેખનું પ્રકરણ; 'ખ્યામના સમકાલીનો')

મતલબ કે "લોકર શહેર" અને હકીમ ખ્યામ વચ્ચે કાંઈ સંબંધ નથી. એ શહેર તેના સમકાલીન અને કાર્ય-મિત્ર અબુલ-અબ્બાસ લોકરીનું વતન હતું. 'તોહફીએ શાહીખાહ' ની ખોટી-મૂલભરી પ્રતમાં એક "અને" સરી જતાં ખ્યામ નિશાપુરીને બદલે લોકરી હોવાનો ભ્રમ ઉદ્ભવ્યો.

ખ્યામની રૂબારૂઓમાં તેના રહેઠાણ કે વતન વિશેનો કાંઈ નિર્દેશ મળતો નથી, કિંતુ તમામ પ્રતોમાં એક રૂબારૂ મળી આવે, જેની પહેલી કડી ધણીખરો પ્રતોમાં આ પ્રમાણે છે :

"જ્યારે જીવન આમ જ વિલસતું હોય તો, બખ્શાફ શું ને બદખ શું?"

"અને જામ ભરાઈ જાય તો, મધરું શું ને કઝરું શું?"
ખોકલિન.

કિંતુ 'દેસનાહ' (૧૮૧૧ બિહાર પ્રાંત)ની હસ્તપ્રત^૧ જે હિ. સ. ૧૧૧૧માં લખાયેલી છે તેમાં એ આ પ્રમાણે છે :

'જ્યારે જીવન સરી જ રહ્યું છે તો શું મધરું ને શું કઝરું?'
'અને પ્રાણ જ્યારે તાળવે આવી જાય તો, શું નિશાપુર ને શું બદખ?'
જો આ મૂળ લખાણ ખરું છે તો તેની આ રૂબારૂમાં તેના એ બન્ને શહેરનો ઉલ્લેખ અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે જ્યાં તેના નિવાસ અનેકવાર સાબિત થાય છે.

નામ ને અટક

બધા જ ઇતિહાસકારો એકમત છે, તેનું નામ ઉમર અને તેના પિતાનું નામ 'ઈબ્રાહીમ' હતું. કિંતુ એથી જલદું આપણા

૧. સદર પ્રતનો ઉલ્લેખ રૂબારૂઓના વર્ણનમાં આવળ આવશે.

યુવતા એક સુપાન લેખક પોતાના એક મથહર અને સંખીન પ્રંથ (નિઝમુલ્ મુલક વૃત્તી)માં એવો દાવો કર્યો છે કે, ઉમરના પિતાનું નામ ઉસમાન હતું, વળી એ કે ઉમર ખખ્યામ ફારસીના મથહર શાએર ખાકાની શિરસની (સ્વ. દિ. સ. ૫૬૫)નો કોઈ દનો-લેખક પોતાના આ દાવાના સમર્થનમાં ખાકાનીની મસ્તવી 'તોલ્દુલ-ઈશ્કીન'નું છેવટનું પ્રકરણ ૨૪૮ ક્યું છે આમાં ખાકાની-એ તેનો અને તેના ખાનદાનનો અહેવાલ લખ્યો છે અને વિશેષતા-પૂર્વક તેમાં પોતાના કાકાની મદદખાનીઓનું ઝલ્મ અદા ક્યું છે, અને તેની વિદ્વતા અને નૈપુણ્ય તથા તેના અલ્પિતપ્રારીવ્ય, ભૂમિતિ ખજોળશાએ અને વેલક શાનની તારીફ કરી છે, અને તેનાં ફિલસફી બક્ષિ અને સલામતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ બધા મુલો અને નામ ઉમર ખખ્યામ પર સાચાં હરે છે. વળી, એથી પણ વધુ રસિક બિના તો એ છે કે, સદર લેખકની સમક્ષ 'તોલ્દુલ-ઈશ્કીન' આમાં પ્રકાશન (ઈ. સ. ૧૨૫૫)ની જે પ્રત હતી તેનું મથાણું આ પ્રમાણે હતું: 'માગ કાકા ઉમર ખખ્યામની તારીફમાં કે જોનાં સંસ્કાર, શિક્ષણ અને દેખરેખમાં હું હતો.' આથી આપણાં એ લેખકનો સંશય પૂર્ણપણે દૂર થઈ ગયો. મસ્તવી (કથાકાવ્ય)ની એ પંક્તિ આ પ્રમાણે છે:

'તિરસ્કૃત શક્ષો કનેથી બાગીને હું ઉમર જિન ઉસમાનની છત્રછાવામાં આપ્યો. અને તે મારા બુઝુર્મ, મારા હિમામ અને મારા કાકા છે. બસ બુઝુર્મ અને હિમામવાળા કાકા.' તેનાં કથન તર્કશુદ્ધ અને રેખાશાએ જેવાં ચોક્કસ છે, અફઘાન અને અરેબ (પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલ) તેની કને બાંધેલા છે.

તેનાં શાનનો એક ભાગ વર્તમાન યુગને અને વૃત્તીપાંક ભાગ દુરમસ (ત્રણ ફિલસફીનાં નામ) ને આપ્યો.

આ બધી વસ્તુ ખખ્યામ વિશે કેટલી એકરૂપ છે! ખખ્યામનાં

અંતિમ વર્ષો અને ખાકાનીનાં આદિ વર્ષોનું જોડણું પણ છે. આ ખાત્રી પછી, જો ખયામના પિતાનું નામ ચરિત્રનિરૂપકો ઈલાહીય લખે છે, તો, ખાકાનીનું કથન, જે તેનું નામ ઉસમાન ખતાવે છે તે સૌથી વિશેષ સ્વીકૃત નીવારે.

પણ, આશ્ચર્યની જિના તો એ કે, આપણા આ લેખકે 'તોહફુલ્ ઈરાકીન' વાંચવાનો શ્રમ તો લીધો, કિંતુ "કુદ્દિયાતે ખાકાની"ની ઉપેક્ષા કરી, જેમાં ખાકાનીએ બાવિમાં આ જ નામ-ચુલનો ગૂંચવાડો ન થાય તે માટે નીચેની અમુક કડીઓ પોતાના કાકા ઉમર બિન ઉસમાનના 'મરસીયએ ખાઈયાહ'માં અકસ્માત આલેખી દીધેલી છે.

"કાશુ એ છે જે સુલ્ક દરજ્જાની ફિલસૂફીનો તમજ છે અને કાશુ છે એ જે હુન્નર આપનાર અને સરસ સંસ્કાર, સીખવનાર છે!"

"કાશુ એ વિદ્વાનોમાં અગ્રણી આદમની ઈમ્મકત છે અને કાશુ કાફીયુદ્દીન છે જે તેના વંશનો રત્નમણિ છે.

"કાશુ એ છે જે મારું પોષણ કરનાર અને કાકો છે, કાકો મું પિતા છે અને દરેક કાર્યમાં મારી ઈન્જા પૂરનાર છે."

"તેનાથી રાક્ષસ બાગે છે અને તે પોતે મુન્સિફ છે. તેના લીધે હિકમત મમકર છે અને તે પોતાની વિદ્વાનો વિચારક છે."

"તેને સુદ્દિએ કહ્યું: એ ઉમર ઉસમાન ! તું ઉમર ખયામે છે અને ઉમર ખતાબ પણ."

આ ષકિતઓએ ગૂંચ ઉઠેલી નાખી છે. એના કાકાનું નામ ઉમર હતું. તેનો લક્ષ્ય કાફીયુદ્દીન હતો અને આ ઉમરના બાપ જેટલે ખાકાનીના દાદાનું નામ ઉસમાન હતું. અને તે પોતાના કાકાને વિદ્વા અને ફિલસૂફી (હિકમત)માં ઉમર ખયામની

1. કુદ્દિયાતે ખાકાની, પૃષ્ઠ ૬૦૧, હિ. સ. ૧૨૬૩, નવલકિરોર, કુદ્દિયાતે ખાકાની અવ્યવસ્થિત છપાઈ છે.

દરોજનો અને જાકિત તથા દીનદારીમાં દ. ઉમર જિન ખતાબનો નનૂનો ખતાવે છે. આથી સ્પષ્ટ થઈ ગયું કે ખાકાનીનો કાકા કાશી-પુદીન ઉમર જિન ઉસમાન અને જિયાસુદીન ઉમર જિન ઈબ્રાહીમ ખખ્યામ બે બિગ બ્યક્તિઓ છે. ઉમર જિન ઉસમાન તિરવાની હતો અને ઉમર જિન ઈબ્રાહીમ ખખ્યામ નિયાપુરી. તોમરજીવન ઈરા-કીનની જે દસ્ત-ખત લાગુભોજન-નેરીનમાં છે તેમાં પણ “મારા કાકા ઉમર ખખ્યામની તારીફમાં” ને બદલે “મારા કાકા ઈમામે આલમ કાશીપુદીનની તારીફમાં” બાલિખિત છે. આથી જણાય છે કે, ઈ. સ. ૧૮૫૫ ના આઘા પ્રેસની પ્રતના સંપાદકની એ કૃષ્ણતા હતી, જેણે આપણા એક લાલક લેખકને નિયાપુરથી સિરવાનું રવાના કરી દીધો.

અવટંક

સામાન્ય રીતે એ ‘ખખ્યામ’ના ઉપનામથી મજહૂર છે. ફારસી કથોમાં તેને વિશેષે ખખ્યામ અને મારેક ખખ્યામી,^૧ ત્યારે અરબી કથોમાં બહુધા તેને ખખ્યામી લખે છે. અને ખાસ તેની પોતાની જ કૃતિમાં તે પોતે મા અન્ય સમકાલીન તેને ખખ્યામી લખે છે.^૨ અલખત ફાઈઝોમાં તે તેનું ઉપનામ ત્યારે પણ ઉલ્લેખે છે ત્યારે ‘ખખ્યામ’ કહે છે.

ખખ્યામનો અર્થ “તંજૂ સીવનાર”નો છે. આથી જણાય છે કે, તેના ખાનદાનમાં તંજૂ સીવવાનો ધંધો ચાલતો હતો. ખુદ ખખ્યામ ઉપર તેના એક સમકાલીન અને ઈબ્ને સીનાના શિષ્ય રકાઈ કાઝી મોહમ્મદ જિન અબ્દુર રહીમ નસી નામનાએ જે પત્ર લખ્યો છે, અને જેના ઉત્તરમાં તેની પુસ્તિકા ‘કૌન-વ તાલીફ’

૧. ઉરબી ‘સલ્લાર મકાલલ’માં કહે છે,—“ત્યાં સુધી ખખ્યામ ઉમર ખખ્યામ કહે છે”—પૃષ્ઠ ૬૫ જિબ.

૨. નુબેક ‘નજ્-ન-સુખબેલા’ (બીજવજિત) અને ફિસાલએ કૌન-વ તાલીફ (અરબી)નો લેખાલો.

(Creation or Chastening)નું સર્જન છે તે પત્રના આરંભમાં નરસીએ ખપ્પામની તારીફ મલની સાથે અમુક અરખી કાવ્યપદિત આલેખી છે. મધમાં તો “અગિલ-ફરક ઉમર મિત ઇલાહીમુલ ખપ્પમી” છે, કિંતુ પછમાં ‘અલ ખપ્પમી’ લખ્યું છે :

“અહો ઉપાના મધુરા અનિલ ! જો તને વચન-પાલનનો ખમાલ હોય તો મારા તરફથી અલ્લામા ખપ્પામીને સલામ પાઠવ ”

આ ખપ્પમી ‘ખપ્પમ’નો નિર્દેશ કરે છે જે ‘ખપ્પમા : (તખ્ખ)નું બહુવચન છે, અને તેનો અર્થ “ખપ્પમાવાલા” (તખ્ખલાલા)નો છે. અરખી કાયદા (બ્યાકરણ નિયમ) પ્રમાણે ‘ખપ્પમી’ ‘ખપ્પામી’ કરતાં વધુ યોગ્ય શબ્દ છે અલ્લામા સમઆનીએ ‘કિતાયુલ-અન્સાન’ (અટક સંગ્રહ)માં ‘ખપ્પામ’ની અટક નક્ક કરી છે, અને એનો અર્થ ‘તખ્ખ સીવનાર’ જ બતાવ્યો છે. અને પ્રસ્તુત અટકથી જે મોહકેસીન (Traditionalist) મશહૂર છે તેમનાં નામ આલેખ્યાં છે. કિંતુ આ દરમારમાં આપણા ફિલસૂફ ખપ્પામનું નામ તો ક્યાંથી જ સ્થાન પામે !

શીરાઝીએ અને કદમ્ય તેના જ મગલે ફેફ્ફીફે ખપ્પમાદોઝી (તખ્ખ સીવનાર)ના સમ્બંધને હકીમ (ફિલસૂફ) ઉમર ખપ્પામના દર-જગની વિરુદ્ધ જાણી ‘ખપ્પામ’નો અર્થ ‘તખ્ખ સીવનાર’ ને બદલે ‘તખ્ખાનવાસી’ કર્યો છે. અને તખ્ખપરમા રહેલુ એ આરત પ્રગળનું વિશિષ્ટ ચિહ્ન છે. ખપ્પામનો સમ્બંધ કાઈ શિનિર-નિવાસી આરત કુટુંબ પ્રતિ સાદર કર્યો છે કિંતુ આ અર્થ-બેદ અંશતઃ મિનપાયા છે. અરખીરૂપ ‘ફૂઆલ’ ‘ધધાથી’ સંબંધ બતાવતા માટે ખાસ છે, જેમ કે, કફૂલાલ, (તાળાં બનાવનાર), તખ્ખમાખ (ગ્સોઈ બનાવનાર), હલખમ (નાઈ), નરસાજ (વણકર), નદાફ (પીગરો), નજ્જર

૧. લાઈફ ઓફ ખપ્પામ (અ ચેજ) શીરાઝીદત, ઇ. સ. ૧૯૦૫, લંડન

૨. ખપ્પામની રૂપાઈઓના હીબાચામા, કાવીયાની પ્રકાશન, બર્લિન

(સુયાર), કરસાર (ધોળી) અત્તાર (ગાંધી), કુખાગ (કુંભાર), ગમ્મજલ (કાંતનાર) વગેરે.

આપણા વિદ્વાન પ્રાચ્ય વિદ્યાવિભાગ દેવિક રોડને પણ હોરાઝીતું સમર્થન કર્યું છે. ઇબ્ને અસીરે 'તારીખે કામિય'માં અને 'રિસાલે જલ્લ-વ મુકામેલા' (નીજમુલ્લિ)ના પ્રસ્તાવના ખુદ ખંડ્યામે પોતાને 'ખંડ્યામી' લખ્યો છે તેથી તેમને એવો લગ થયો કે આ ખંડ્યામ નામ માં આરન કુટુંબ સાથે સગવડ ધરાવે છે, કિંતુ આ નામનું કોઈ આરન કુટુંબ સાનિત થતું નથી. વસ્તુતઃ. 'ખંડ્યામી'નું અર્થ-રૂપ એ જ છે જે, ગમ્મજલી (સુતર કાંતનાર)નું છે ખવારેઝમ, જુરબાન અને પુરાણનામાં પ્રસિદ્ધ યુગમાં આવી જ રીતે 'ચે' (-) વધારી અઠક બનાવી લેતા હતા રંદાખવા તરીકે 'ગમ્મજલ' પગથી

૧. રંદાખવાને ખંડ્યામનો ફારસી દીખાવો, દેવિક રોડને, મધીયાની પ્રકાશન, ભરૂચ.

૨. ઇબ્ને ખલ્દુનને એ અઠકો વિશેનું પુષ્કળ જ્ઞાન ધરાવે છે તે અદમક ગમ્મજલીનો જ્ઞાત લખે છે કે, "આ અઠક ખવારેઝમ અને જુરબાનના લોકોની રૂઢિ પ્રમાણે ગમ્મજલ પડે છે, જેમ કરસાર પરથી કરસારી અને અત્તાર પરથી અત્તારી અઠકો છે." ઇબ્ને ખલ્દુન તેના આ સુરોધનનો આધાર સમજાવી બતાવે છે કિંતુ સમજાવીના એ 'કિલાબુલ અન્સાબ' લેખકન પ્રકાશનની પ્રતમાં ગમ્મજલી સંબંધ અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી, તેમ ન તે આ સિલસિલામાં આ જાણો ઉલ્લેખ છે. ઇબ્ને જમરી બીજીએ 'અલ્ જુમહૂરુલ્લેસ'માં લે. સ. ૫૦૫ના વર્ષમાં લખ્યું છે કે, સમજાવીએ 'એ હેલ' (પુરવળી)માં એ અર્થ લખ્યું છે. ધત્તુ રીતે "હેલ" થી મ થ 'વાતોએ બજાડુલ-ખલીલ' છે. મુરુઝી જુલેદી (ખિલ્જીમાં) એ 'ગમ્મજલ'ના નિવરણ 'તાબુલ રસ'માં નીચેના સંબંધો 'ગમ્મજલ' લખી છે : "અને તે નિસ્ખલ ધરાવે છે ગમ્મજલ પ્રતિ જાએએ મક્કલ અથવા ગમ્મજલ (સુતર વેચનાર અથવા કાંતનાર) પ્રતિ અને તે ખવારેઝમી જુરબાનના લોકોની રૂઢિ પ્રમાણે, જેમ કે, કરસાર પરથી કરસારી. પ્રસિદ્ધ સંબંધ કરસારીનો ઉલ્લેખ સમજાવીએ 'કિલાબુલ અન્સાબ' માં પૃષ્ઠ ૨૬૨ પરેલ પ્રકાશન ઇ. સ. ૧૯૧૯ લેખકન, 'અલ-નરસારી જેના મધ્ય વર્ષ પાંચમી (-)

‘ગઝાલી’ ‘અતાર’ પરથી અતારી વગેરે. આમ જ ‘ખ્યામ’ પરથી ખ્યામી છે. ખ્યામની પૂર્વે એક સદી પર સામાની દરબારનો એક મશહર શાયર (સ્વ. દિ. સ. ૮૪૨) અને નિયાપુરનો જ વતની ખખ્યાઝી છે. ખખ્યાઝનો અર્થ રોટી બનાવનાર, તે પશુ અટકના અન્વયે પ્રસ્તુત કાનૂન પ્રમાણે તે ખખ્યાઝી કહેવાયો. પછીના એક બીજા શાયર અબુશરીફ અહમદઅલી જુરગની ‘મુજસ્લિહી’ છે. ‘મુજસ્લિહ’નો અર્થ શુક-ખાઈ-ડર છે, છતાં અટકમાં ‘મુજસ્લિહ’ ને બદલે તેણે પોતે પોતાને ‘મુજસ્લિહી’ ઉચ્ચાર્યો. ગઝાલી, ખ્યામી, ખખ્યાઝી એ તમામ ખુરાસાની છે. આથી જણાય છે કે અટકનો પ્રસ્તુત નિયમ, ખ્વારેઝમ અને જુરગનની જેમ, જેમકે, ઈબ્ને ખલ્લેકાને લખ્યું છે તેમ ખુરાસાનમાં પણ પ્રસરેલ હતો. આમ ખુરાસાનમાં આવેલ તુસના રહીસ એક મોહમ્મદ અબુમોહમ્મદ અખ્યાસ મિન મોહમ્મદ તુસી જેઓ તેલી હતા, તે અસારી કહેવાતા હતા. (મોઅજેમુલ્-મુલદાન યાકુત, ‘તાયસન’ ચબ્દના મથાળા નીચે) અને આ જ નિયમની મિના પર સેવતીએ ‘લુખ્લુલ-લ્યામ’-માં બતાવી (પરાળ વેચનાર), હફાદી (લુહાર), હનાતી (કાપણી કરનાર), ખફફાફી (મોચી), ખ્યાતી (દરજી), વગેરે અટકો નક્ક કરી છે.

ખુદ ખ્યામના કાળમાં કાઝી મોહમ્મદ મિન અબ્દુર રહીમે ખ્યામની તારીફમાં જે કાવ્યપંક્તિઓ આલેખી છે અને જે હમણાં આગળ ઉપર આલેખાઈ ચૂકી છે તેમાં ‘ખ્યામી’ને બદલે ‘ખ્યામી’ કહીને એ સાબિત કરી આપ્યું છે કે ‘ખ્યામી’ ‘ખ્યામી’ની જોડે જ સંબંધ ધરાવે છે, નહિ કે કોઈ આરબ કુટુંબ સાથે. જે

છ...એનો અસારથી અન્વય કરાયો છે, જેનો અર્થ પૂર્વે લેખેલ કરી ચૂક્યા હીએ. રાહેશેમાંના ઘણા લોકો આનો અન્વય ધંધાથી અટકમાં કરે છે, જેવા કે ખ્વારેઝમ, જહુરેલન, આમલ અને તિબસ્તાનનાગણો વ.

૧. રોઅ’રુ અજમ સિબ્લી, ખંડ ૧લો પૃષ્ઠ, ૫૩. લુખ્લુલ-લ્યામ ઓરી, ખંડ ૧લો, પૃષ્ઠ ૧૩; મિન.

‘અધ્યામી’ને આરજ કુટુંબી સંગ હોત તો ફારસીમાં પણ નિયમ પ્રમાણે તેને ‘અધ્યામી’ જ કહેત, ‘અધ્યામ’ ક્યારેય નહિ. ‘દાદિમી’ને ફારસીમાં પણ કહેવા ‘દાદિમી’ જ કહેશે, ‘દાદિમ’ નહિ.

એવો તરખ કે તંબૂ સીવવાના ખાનદાની ધધાથી આપણા એક ઉત્તમ ઠાટીના ફિલ્સફ અને જીવદર્શનના શાએરનું અપમાન થાય છે, તે જૂવ છે સમાનતાપ્રિય ઈસ્લામના ઇતિહાસમાં એવી અનેક વ્યક્તિઓ છે જે સામાન્ય ખાનદાની ધધા સાથે નિરમત ધરાવતી હોવા છતાં મચ્હર કલાવિદો અને મદાવિદાનોની પક્તિમાં વિરાજમાન છે, અને તેઓનું નામ આપણે આદરપૂર્વક રટીએ છીએ. ઈમામ મોહમ્મદ ગમ્સાવીને, જુઓ કે, સત્તર કાંતનાર તરીકે નિર્દેશ્યા છે. ફિફ્ટે હનફીના વિખ્યાત ઈમામ અમ્મલ અઈમા ‘હકવાઈ’ હતા વેહદતુન પુજ્જના મચ્હર પ્રચારક અને ચહીફ કુસેન ખિન મનસૂર હલ્લાજ એટલે પીગરા હતા. મચ્હર સાવર ખાકાની નજમરી એટલે સુથાર હતા. જુલુમ સુફી શાએર અત્તાર દવા વેચનાર અધી હતા નરસાજ (વલુકર) મચ્હર સુફી હતા. આ અનુમાન પર, તંબૂ સીવનાર હોવું અમારા તરત્ત શાએર અને ખજોળશાઓ મજિતીને માટે અપમાનનું સૂચક કે ગુન્હતાનું ચિહ્ન નથી, બલ્કે દેશના સામાજિક વિકાસ અને સમાનતા તથા આમ શિક્ષણનું પ્રમાણ છે.

કુટુંબ પરિવાર

સામાન્ય રીતે મનાય છે અને ઉર્દૂના એક લાયક લેખકે ચોતાની એક કૃતિ ‘નિઝામુલ મુલક તુસી’ની ‘અધ્યામની પૂર્તિ’માં ખાકાનીના કાકા કાફીયુદ્દીન ઉમર ખિન ઉસમાન શિરવાનીની સચવાત્મક મિત્રા પર ‘તોહફુલ્લ ઈશ્કીન’ની પક્તિઓના દવાલા દ્વારા એમ ખતાબ્યું છે કે, ઉમર ખિન ઈશ્કાદીમ અધ્યામ નિયાપુરીએ.

ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કર્યો નહિ અને જિંદગીભર અલયર્થે પાળ્યું. કિંતુ આ બિના ખોટી છે. એ તો બાળી ચૂક્યા છીએ કે, ઉમર બિન ઉસમાન એ ઉમર બિન ઇલાહીમ ખમ્યામ નથી એટલે એ ફલીલ જ ખોટી છે. આ ઉપરાંત અણુલ હસન બેહકી ખમ્યામના આદિ ચરિત્રનિરૂપકે ખમ્યામના મૃત્યુની ઘટના ખમ્યામના જમાઈ 'ઈમામ મોહમ્મદ બગદાદી'ના માધ્યમથી જ્ઞાન કરી છે,^૧ અને આજ બિના 'શહરુઝરી'માં પણ અક્ષરસઃ છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તેણે લમજીવન ગાળ્યું હતું. અને કંઈ નહિ તો એક પુત્રી તો હતી, જેનું લમ તેની હયાતીમાં જ બગદાદીના મોહમ્મદ નામના કોઈ વિદ્વાન જોડે થઈ ચૂક્યું હતું.

દોલતશાહ સમરકન્દી (હિ. સ. ૮૯૨)એ ખમ્યામના પરિવારના સિતસિલામાં એક શાએરે "મતેકુલ કલામ શાહપૂર અશહરી નિશાપુરી"ના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે^૨ અને પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં જ ઉમર ખમ્યામનો વૃત્તાંત આલેખ્યો છે. શાહપૂર, ઝંહીરુદ્દીન શર-આબીનો શાર્ગિહ અને સુલતાન મોહમ્મદ બિન તક્ષ ખવારેઝમશાહના મંત્રી-મંડળનો આધેધાર હતો.

દોલતશાહે એક તરફ તેનો મૃત્યુકાલ હિ. સ. ૬૦૬ બતાવ્યો છે અને બીજી તરફ સુલતાન જમાલુદ્દીનના વજીર તુરુદ્દીનની બેઠકમાં તેની આવળનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ઉલ્લા ખવારેઝમ શાહ સુલતાન જમાલુદ્દીનનો રાજ્યકાલ હિ. સ. ૬૧૭થી શરૂ થાય છે અને હિ. સ. ૬૨૮માં ખતમ થાય છે. આથી કદાચ આ આવળ જલાલી વિઝારત પૂર્વેની ઉલ્લેખાઈ હશે.

દોલતશાહે તેની એક મજલને અનોખા પ્રકારની રૂબારૂ રચાવ

૧. સુલેદીન એફે ઓરિન્યેટલ સ્ટીઝ, ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૯ માં બેહકીનાં અવતરણો જુઓ.

૨. તઝકેરએ-દોલતશાહ સમરકન્દી, પૃષ્ઠ ૧૩૮, બિબ, અને આતશકુદએ-આઝર, પૃષ્ઠ ૧૩૬, સુંબહ.

આપ્યું છે જેની કેટલીક પંક્તિઓ નીચે મુજબ છે :

‘કાળ વિશેષ વ્યાકુળ છે કે તારી લટ યા મારી રિયતિ ?’

‘રજ વધુ બારીક છે કે તારું’ મોં યા મારું ખિન્ન દિલ ?’

‘રાત્રિ વધુ અધારી છે કે તારું’ દિલ યા મારી હતા કે તારું તિલ ?’

‘મધ વિશેષ મધુરું’ છે કે તારા હોઠ યા મોતી વેરતા મારા

ચબ્દો (કાવ્ય) ?’

‘તારું’ મિલન હૃદયને વધુ ઠંડક આપનાર છે કે મારી સુંદર શૈર ?’

‘તારો’ વિયોગ હૃદયને વધુ ઝગાવનાર છે કે મારો ઉત્તમ વિલાપ ?’

સંસ્કાર-સાધન અને વિદ્યા-સંપાદન

પૂર્વ કે પશ્ચિમના કાર્ક અર્ચાચીન ચરિત્રનિરૂપકો એ વસ્તુ આલેખી નથી કે તેની વિદ્વતા તે કુશળતા દ્વારા વડીલોના શિક્ષણ-સંસ્કારની કાપ્તી હતી. અધ્યાત્મના એક ઉસ્તાદનું નામ બૈદગી અને અને શહરૂઝીયા પણ આલિખિત છે, છતાં તેઓએ આકૃષ્ટકીના લેખને અતિમ બોજનું ધોરણ રાખી વિદેશ સંશોધનની ઉપેક્ષા કરી છે.

અધ્યાત્મનું વતન નિયાપુર પરાપૂર્વથી જ્ઞાનવિદ્યાનનું ધામ રહ્યું અને ઈસ્લામ જન્મતર્માં ધણું કરીને અભ્યાસગૃહની પહેલી ભહેર ઈમારતનો પાયો આ જ ધરતી પર નાખ્યો. નિયાપુર ચોથી સદીના મધ્યમાં સામાનીઓ અને અતમા દેલ્લીઓ અને આ પછી ગઝનવીઓની હકૂમતમાં આવ્યું. વળી, દિ. સ. ૪૨૯માં સલ્જુકીઓના હાથમાં પડ્યું. અને આ ચારે સત્તાએ તેની એ ઈશ્મી કેન્દ્રતાની શુભદી ભળવી રાખી.

(૧) અહીં પ્રથમ સામાની વિદ્યાલય, નિયાપુરના હકિમ નાસિરુદ્દીન અબુલ્લહસન સીમજુરી (સ્વ. દિ. સ. ૭૭૮) એ પ્રમાણ

૧. મેનુલ-અબજાર, બર્લિન પ્રકાશન, પૃષ્ઠ ‘૫૪’

અબુઅકર મોહમ્મદ બિન હસન બિન ફૌરક (સ્વ. દિ. સ. ૪૦૬)ને માટે બંધાવ્યું હતું^૧ અતુલ ઈમામની પૂર્વે ખુરાસાનમાં કરરામીયાહ ફરકો (ચાતિ) જેને મુજરસેમા પણ કહે છે, તે ઉત્પત્તિના ચિખરે હતો. ઈબ્ને ફૌરક પ્રથમ બાંધેલ છે કે જેમણે નિશાપુરના લોકોની વિનંતિથી અહો' આવી અચઅરી ફિલસફીનો પ્રચાર કર્યો. છેવટે કરરામીયાહના પક્ષકાર બાદશાહ સુલતાન મોહમ્મદ મઝનવીના દર-બારમાં, કરરામીયાહનો ફરિયાદ પર તેમને તેડવામાં આવ્યા અને વિદાયમાં ઝેર આપી યમદૂતને હવાલે કર્યા. નિશાપુરમાં કલામ (ધાર્મિક ફિલસૂફી) અને અકલીમ્યાત (દર્શનશાસ્ત્ર)નું પ્રકાશન^૨ તેમના જ દ્વારા થયું.

(૨) ખીજું, મેહકી વિદ્યાલય અત્રે રચાયું, જેના વિશે સુખકીએ લખ્યું છે કે એની સ્થાપના નિઝામુલ-મુલકના જન્મ (દિ. સ. ૪૦૮ થા ૪૧૦) પૂર્વે થઈ ચૂકી હતી. ઈમામુલ-હરમને આ જ વિદ્યાલયમાં તાલીમ લીધી હતી અને તેઓ દિ. સ. ૪૪૮ માં ત્યાં શિક્ષણ લેવા જતા હતા.^૩

(૩) ત્રીજું વિદ્યાલય તે સમ્રાટીયાહ હતું, જેને સુલતાન મેહમૂદ મઝનવી (સ્વ. દિ. સ. ૪૨૨)ના બાઈઅમીર નસર ઈબ્ને સુલુકતગીને તેની નિશાપુર પરની હુકૂમત દરમ્યાન બંધાવ્યું^૪ અમીર નસરે એથી સદીના છેવટમાં નિશાપુર ખસ્યું હતું^૫, એ હનફી હતો અને

૧. તબક્કાતે સુખકી, અ. થ ૩, પૃષ્ઠ '૫૨' મિસર.

૨. ઈબ્ને ખલ્દુન, ઇમામના જીવનચરિત્રમાં અને તબક્કાતે સુખકી, અ. થ ૩, પૃષ્ઠ '૫૨' મિસર.

૩. તબક્કાતે સુખકી, અ. ૩, પૃષ્ઠ '૧૩૭', મિસર.

૪. પૃષ્ઠ '૨૫૨, જુઓ તારીખે ઐતુલ-અબજાર ગરવેઝી, પૃ. '૬૩', ખર્શિન પ્રકાશન.

૫. તારીખે મમીની, અતબી પૃ. ૩૩૪. અહમદી પ્રેસલાહોર દિ. સ. ૧૩૦૦, અફસોસ કે, અતબીએ આ વિદ્યાલયના બાંધકામનું વર્ષ લખ્યું

પ્રસ્તુત વિદ્યાલય પણ હનફી ઉદેશ્યો (પકિતો) માટે બધાબધુ' હતું અને તે હિ. સ. ૪૧૨માં મૃત્યુ પામ્યો.

(૪) ચોથું વિદ્યાલય નિશાપુરમાં ઈમામ અબુ-ઈસહાક ઈબ્ના-હીમ અરફુન્નઝેની (સ્વ. હિ. સ. ૪૧૮)ને માટે બધાબધુ હતું આ ઈમામ પણ એ વખતના કલામ (ફિલસૂફી) ને અકબીયાત (ઈર્શાન-શાસ્ત્ર)ના વિશારદોમાંના એક હતા. ઇશ્મે કલામ (ઈબ્નામી ફિલસૂફી)માં 'અમેઉલ્ હલા' નામનો એક ફળદાર મંથ 'શ્રદ્ધા, અને નાસ્તિકતાના ખડન' વિશે એમણે રચ્યો હતો.^૧

હાકિમે 'તારીખે નિશાપુર' (History of Nishapur)માં લખ્યું છે અને સુમરીએ નક્કલ કર્યું છે કે, આતી પૂર્વે નિશાપુરમાં આના જેવું એક વિદ્યાલય બધાબધુ' ન હતું.

નથી, કિંતુ તેમ છતાં આ વિદ્યાલય કાઝી અબુલ હલા સાઅદ બિન મોહમ્મદ માટે બધાબધુ હવ. (અતમી પૃ ૩૩૪) અને કાઝી અબુલ હલા સાઅદ બિન મોહમ્મદ જેની સાથે અગીર નસરતે ચાહન સુપહ' હતો, (અતમી પૃ. ૩૨૬), તેઓ હિ. સ. ૪૦૨ માં હન્જલ કરીને અત્રે આવ્યા હતા. (અતમી પૃષ્ઠ. ૩૨૫) અને એમની પાંડોશમાંજ આ વિદ્યાલય બધાબધુ' હતું. (અ. પૃ. ૩૩૪) તેમને બે પુત્રો હતા : અબુલ હસન ને અબુ સઈદ (અ. પૃ. ૩૨૬). ધણું કરીને આ જ અબુ સઈદના નામ પર એ વિદ્યાલયનું નામ સઈદીયાહ પડ્યું, અને આ વિદ્યાલયને કોઈકે સ'અદીયાહ લખ્યું છે, ત્યાંજે ખીનઝોએ સઈદીયાહ. કિંતુ નામના અન્યથથી સ્પષ્ટ છે કે અર નામ સઈદીયાહ હતું. અગીર નસરત, ખીલવી જુલાનીમાં જ સુલતાન મેહમૂદની હયાતી દરમિયાન હિ. સ. ૪૧૨ માં ઇવનખાન ખરી પડ્યું. (જેનુલ અખબાર પૃ. ૭૬ કાવિયાની પ્રકાશન બર્લિન) આમ પ્રસ્તુત વિદ્યાલયના બાધકામને સમય હિ. સ. ૪૦૨ પછીનો અને હિ. સ. ૪૧૨ પૂર્વેનો સાબિત થાય છે.

૧. હન્જે અલ્લેહાન મં. ૧લો પૃષ્ઠ ૪, 'પ્રસ્તુતકામમનુ' ઇવનચરિત્ત.'

(૫) પાંચમું વિદ્યાલય અત્રે અણુસર્જિ ? (અણુસર્જન ?) ઇસ્માઈલિ મિન અહી મિન મુસતા ઇસ્તિરામાદી, એક ઉપદેશક અને સૂરી પંક્તિ બંધાવ્યું હતું. આ અણુસર્જિ યા અણુસર્જન ખતીબ મગદાદી (હિ. સ. ૩૯૨-૪૬૩)ના ઉસ્તાદ હતા.^૧

(૬) છું વિદ્યાલય તે તમરલ બેગ સલ્જુકીએ હિ. સ. ૪૩૭માં અત્રે બંધાવ્યું.^૨

(૭) સાતમું 'મદ્રસએ નિઝામીયાહ' વિદ્યાલય નિઝામુલ-મુસ્લિમ્ તૂસીએ તેની વિહારત પછી (હિ. સ. ૪૫૬માં તે વઝીર થયો) અત્રે ઇમામુલ-હરમૈન (હિ. સ. ૪૧૬-૪૭૮)ને માટે બંધાવ્યું.

હાફિઝ એહબીએ 'તારીખે ઇસ્લામ' (History of Islam)માં લખ્યું હતું કે, નિઝામુલ-મુસ્લિમ પ્રથમ બંધાવે છે કે જેણે વિદ્યાલયો રચાયા. કિંતુ સુમરીએ 'તમકાત માઈ ઉપયુક' વિદ્યાલયોમાંથી અમુકનો ઉલ્લેખ કરી એનું ખંડન કર્યું છે અને બતાવ્યું છે કે, નિઝામુલ-મુસ્લિમ પૂર્વે બંધાવે કરીને વિદ્યાલયોમાં વઝીફા (સ્કોલરશિપ) અપાતા ન હતા. આ પ્રકારની પ્રથાવાળાં વિદ્યાલયોનો સંસ્થાપક નિઝામુલ-મુસ્લિમ પ્રથમ છે.

આ વિદ્યાલયો ઉપરાંત અણુસર્જલ મિન ઇમામ મુવહ્હક અને અને અબ્દુલ કરીમ અણુલ-કાસિમ કુલેરી વિખ્યાત સૂરી મોહલીલ (Traditionalist)ની ઇસ્મી બેકકા કાયમ હતી.

ચોથી સદી હિજરીના આરંભ પર 'દિવાલેમા' (દેવમી કુળ)ની અસરથી મોઅ'તઝેહાનું જોર વધી રહ્યું હતું. જરાજર આ જ વખતે

૧. તમકાતે સુમરી મ. ૩એ, પૃષ્ઠ ૧૩૭ ને વારીએ ઈન્ને ખલ્લેહાન મ. ૧ લે, ખતીબ ચરિત.

૨. સફરનામએ નાસિર ખુસરૂ, પૃષ્ઠ ૪, કાવિયાની ખર્જિન.

૩. સુમરી મ. ૩ એ, પૃષ્ઠ ૧૩૭ ને ૨૫૨.

૪. તમકાતે સુમરી, મ. ૩ એ, પૃષ્ઠ ૧૩૭, હસન નિઝામુલ-મુસ્લિમ

ઈમામ અશુલ્હસન અશઅરી (સ્વ. દિ. સ. ૩૦૪)એ પોતાની ફિલસૂફી રજૂ કરી અને આ, દહીસ અને સુન્નતનું જ્ઞાન ધરાવનારાઓ તરફથી દર્શનશાસ્ત્રીઓને પડકારતો પ્રથમ દિન હતો. મઝનવીઓએ ચોથી સદીના અંતે ને પાંચમીના પ્રારંભે કઠરામીયાહ મુજરસમાને ટેકા આપ્યો અને નિશાપુરના અશઅરી ઈમામ ઇબ્ને-ફીરકે આ ઝગડામાં પ્રાણ આપ્યો. રેપાચમી સદીની મધ્યમાં સલ્જુકીઓનાં પગરથુ મડાયા તો, તમરલના જમાનામાં અમીદુલ્લ મુફક કન્દરીની વિચારતમાં અશઅરીઓનો વિરોધ થવા લાગ્યો અને જાહેર વ્યાસપીઠ પરથી અશઅરિયાહ પર ધિક્કારના તલુખા ઝખાં પરિણામે દિ. સ. ૪૩૬ માં તે પછી તમામ અશઅરિયાહ પકિતો, ઈમામ બૈહકી, ઈમામુલ્હન્નૈન, ઈમામ અબુલકાસિમ કુરૈરીય વગેરે તરફથી અશઅરી વિદ્વાનો સલ્જુકી પ્રદેશ છોડી દિશ્વરત કરી ગયા. વળી, થોડાંક વર્ષો પછી અમીદુલ્-મુફકની કતલ અને નિઝામુલ્ મુન્કની વિચારત આવતાં અશઅરિયાહનો નવો દેશ ચર થયો, અને ઉવટે તેની અસર આખા દેશ પર છવાઈ મઠ. બીજી દિશાએ ઇબ્ને ફીરકે, ખાકિફદાની, ઈમામુલ્હન્નૈન અને ઈમામ મમ્સૂલી જેવા વડીલોના

ચરિત્ર. હાદિથ મુયુવીએ ‘મુસ્-મુલ્લ મુહાબેત શી અખબારે મિસર વલ માહેરા મ. ૨ ને ‘ઈમાદાતુ મહારિસ’ના પ્રકરણમાં સુખકીના કથનને સમજવામાં ભૂલ કરી છે.

૧. અલબ્કીની, ‘તારીખે ચમીની’ પૃષ્ઠ ૩૨૪.

૨. ‘તબક્કાતે સુખકીયા’ ઈમામનું જીવન ચરિત્ર થયો. -

૩. જુઓ ‘તારીખે કાસિમ’, ઇબ્ને અત્તીર, દિ. સ. ૪૫૬ ના ખતાવેક મ. ૫ મે પૃ. ૨૧ ખરે-૧, અને ‘તારીખે ખુવદા’ સેવતી દિ. સ. ૪૫૫ ના પ્રસંગો તથા ‘તબક્કાતે ચદૈધયાહ’ સુખકી, ઈમામ અબુલ્હસન અ. ૧ અશઅરીનું જીવનચરિત્ર મ. ૨ ને પૃષ્ઠ ૨૬૦-૫૨ તારીખ કુરૈરીના ફતવા પર આધાર રાખે છે, જુઓ તબક્કાતે સુખકી મ. ૨ ને, પૃષ્ઠ ૨૫૯.

કથન અને ક્ષમે અશ્વચરીયતને આ યુગનો સૌથી સંગીન અને સ્થિર ફિરકા બનાવી દીધો.

દયાલેમાની જડ ઉમેડી સલ્લુકીઓ આવ્યા હતા. દયાલેમા શીઆહ (શીયા) અને મોઅત ઝુલ્ અહીદાહ (નાસ્તિક) હતા. અક્લ (દર્શનશાસ્ત્ર) અને નક્લ (ધર્મશાસ્ત્ર) નો એવા પ્રકારે સમન્વય ઇશ્તતા હતા કે અક્લી ઓલુમ (દર્શનશાસ્ત્ર) ની પ્રતીતિઓ મૂળ ડરાવવામાં આવે અને નક્લીવાત (શાસ્ત્રો) નો અર્થભેદ (તાલીલ) કરી તેનો મૂળની જોડે સમન્વય કરવામાં આવે. ફારસીથી શરૂ કરી ખુઅલી સીના સુધી ઇસ્લામી તત્ત્વજ્ઞોનો આજ દોર છે. અને બાતેની ફિરકા (ગૂઢવાદમાં માનનારા વર્ગ) નું મધ્યબિંદુ આ જ છે. એટલે કે, યુનાની તત્ત્વજ્ઞાનનું ઇશિરજાન (ઈશ્લાહીવાત) અસલ ડરાવી, કુગન ને શરઅને કાઈ ને કાઈ અર્થભેદ દ્વારા તેને અનુરૂપ બનાવી લેવામાં આવે. તેઓના મત પ્રમાણે યુનાની તત્ત્વજ્ઞો અને નબીઓ (Prophets) બંને સમાન દરજ્જે હતા. આ વસ્તુ રિસાલએ 'ઇખ્લાસુસ્સલા' ના વાચનથી (જે બાતેનીયા હતો) એક અંચ રપખટ થઈ શકે છે, અને અત્યારે નાસિર ખુસરૂના 'ઝાફુલ-મુસાફરીન' અને 'વજહે દીન' (કાવિયાની બર્કિન પ્રકાશન) થી આ રહસ્ય ભેદાઈ ચૂક્યું છે.

ગમે તેમ પણ દયાલેમાહના જમાનામાં વિચારોનું બાતેનીપણું (ગૂઢવાદ નીતિ) બહેર રીતે વહેતું અને તરતુ હતું. અને તેમનું કેન્દ્રસ્થાન મિસરનું પાટનગર કેરો હતું. અને તેઓએ આ વસ્તુને રાજકારણની આકાશા ધર્મનું રૂપ આપ્યું હતું. અખુઅલી-સીનાએ પોતે જ આ બાતેની મર્કામા પોપચ મેળવ્યું હતું. જેવો કે, તેણે તેના આત્મચરિત્રમાં તેનો ઇક્રાર પણ કર્યો છે. તે ફિલસૂફીમાં હકામ અખુઅલ્-હુલાહ નાતલી નામે એક બાતેનીનો શિષ્ય હતો અને

૧. આ પુસ્તિકાને ઈબ્ને અબીલસમએઆહે ઇબ્ને સીનાના વૃત્તાંતમાં પૂરેપૂરી દાખલ કરી દીધી છે. જુઓ 'તખાટુલ-અલિબ્યા' અથવા ૩ જી, પૃષ્ઠ ૧ મિસર, અને 'વારીખુલ-હુકમા' કાઝી અકરમ બિદ્લી, પૃષ્ઠ ૨૬૬, મિસર.

પોતાના ખાનદાન વિશે નીચેનું કથન ઉચ્ચારે છે : “અને મારો પિતા એ વચમાં હતો, જેણે મિસરીઓના દાઈ (પ્રચારક) ની દાઅવત (નિમંત્રણ) નો સ્વીકાર કર્યો હતો અને તે ઈસ્માઈલી અણાતો હતો. અને તેઓની પાસેથી નફ્સ (Mind) અને અકલ (Intellect) ની ચર્ચા જેવી રીતે કે તેઓ કરે છે અને માને છે, તેવો સાંભળી હતી, અને મારા બાઈનું પણ એમ જ હતું. આ બધા પરસ્પર આ વિષય પર ચર્ચા કરતા હતા અને હું એ બધું સાંભળતો હતો, અને જે તેઓ કહેતા હતા તે સમજતો હતો. પછી મારું દિલ આ બધું સ્વીકારવા તૈયાર ન હતું. તેઓ મને પણ તેમાં દાખલ થવા નિમંત્રણ આપતા અને તેઓ તેમની બાવામાં તત્ત્વજ્ઞાન આકાશાત્મ અને હિન્દુસ્તાની દિસાજની ચર્ચા કરતા હતા.”

તેનો પિતા ‘રિસાસએ ઈબ્વાનુસ્સફા’ નું નિયતિન અખ્યયન કરતો હતો અને તે પોતે પછી તેનું વાચન કરતો હતો.^૧

આ બાતેનીયત (ગૂઢવાદ) યુનાની ફિલસૂફીની સ્વસ્થતા પર બારે વિશ્વાસ આવી જવાનું પરિણામ હતું, જેની પ્રગળતા આ યુગમાં પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી ચૂકી હતી. અણુઅણી સીના જે કે આચારમાં બાતેની અને ઈસ્માઈલી ન હતો, કિંતુ એક અર્થમાં એ મક્કા અવસ્થા ધરાવતો હતો. પરિણામે, હકીમ અણુ નસર ફારાની (સ્વઃ દિ સ ૩૩૯) એ યુનાની ફિલસૂફી અને ધાર્મિક માન્યતાઓમાં જે સમન્વયનું કાર્ય ‘કુસુસ’ અને તેની અન્ય ફિલોસોફિકલ પ્રતિષ્ઠાઓ દ્વારા (પ્રસ્તુત પ્રતિષ્ઠાઓ યુરોપ ને મિસરમાં ઇપાઈચૂકી છે.) ચર્ચ કર્યું હતું તેને અણુઅણી સીનાએ તેના ‘સફા’ અને ‘ઈદારત’ માં પૂર્ણતાએ પહોંચાડ્યું, આ માઅકુલ (ફિલસૂફી શાસ્ત્ર) ને મનકુલ (ધર્મશાસ્ત્ર) ના સમન્વયથી જે દ્વિત પરિણામો હતાં તે આ જ ઈસ્માઈલી બાતેની માન્યતાઓ હતી. પરિણામે ઈબ્ને સીનાએ તેના પ્રયોગમાં ‘બદલે તકવીન’ (સૃષ્ટિ આરંભ), ‘ઓકુલે અયરા’

૧. ‘ફર-રવલ અખબાર’ એટલે ‘વરજુમએ અખબારલ દુકમા, બેહરી, ૫૫ ૩૮, લાહોર

(Ten Intellect), વેદાંત (એકશરતા), ' વેદાનુભવ ' (આવશ્યક અસ્તિત્વ), ' ઈશ્વરગુણ-લક્ષણ ' (મહાકારણ) અને વહીવટ ઈશ્વાર વાચસ્પતિ (આકાશવાણી; પ્રેરણા ને પચગંબરી) તથા જહાં વ સહા (કર્મકાંડ) વિશે જે ફિલસૂફી થકી કાઢી છે તેને અસ્તુ (એરિસ્ટોટલ)ના ' ફિલસૂફીએ મરણાઈવાહ ' નો અંશ માત્ર પણ સમજ નથી અને તે અંશતઃ ખાતેનીવાહ વિચારોનો પ્રતિધ્વનિ છે.

અલ્લામા ઇબ્ને તૈમીયાએ તેના સર્જનોમા પ્રસ્તુત મિનાનો વારંવાર ઉદ્ધેખ કર્યો છે.

મતલબ કે જ્યારે દયાલેમા સહતનત જોખડી ગઈ અને સુન્ની સલ્જુકી ધરાન, ઇગક અને ખુરાસાન પર છનાઈ ગયા અને અશા-એરાએ જાર પકડ્યુ ત્યારે દૈલમી સિયાસત અને સત્તા કેવળ ધર્મ-પ્રચાર પ્રવૃત્તિમા લપાઈને રહી અને ઠેકઠેકણે દૈલમી હિત બધુએ દોઆત (પ્રચારક)ના રૂપમા નવેસરથી એક સહતનત મેળવવાના પ્રયાસોમા ગૂંથાઈ ગયા આ આખી પ્રવૃત્તિએ કાહેરા (કેરા)થી માંડી ખુરાસાન અને કાહિસ્તાન સુધી ઘેરા પાંથેા હતો. હકીમ નાસિર ખુસરૂ અને તેના પછી ઇબ્ને અત્તાશ દૈલમી તથા એનો શિષ્ય હસન બિન સખાહ સૌ આ જ સાંકળની કડીએ છે. પ્રસ્તુત યુગના ખાતેની દોઆતો (પ્રચારક)ના અહેવાલો વાંચો તો ઘણુંખરુ દૈલમી મૂળથી જ તેમની સાથે જોડાયેલા જણાશે.

૧. અબ્દુલ્-કાહિર ખજાલો (સ્વ. હિ. સ. ૪૨૬), જે લગભગ પ્રસ્તુત યુગની જ વ્યક્તિ છે, તેમણે ' અલ-ફરકો બયનલ ફરક ' મા આ ખાબતના નિર્દેશો કર્યા છે. જુઓ આ અથવા પાને ૨૭૭, ૬૮ આરિફ મુદ્રણાલય, મિસર અને રાહતુસ સુફર રાવિન્દી, પૃષ્ઠ ૧૫૧ જિળ. અસ્કંદાનનો કિત્તો દૈલમીઓ દ્વારા જ ખાતેનીઓને હસ્તગત થયો. (જુઓ ઇબ્ને અસીર ને રાહતુસ સુફર પૃષ્ઠ ૧૫૧,) મજહુફવા દૈલમીને જ્યારે હિ. સ. ૪૨૦ મા સુલતાન મેહમૂદે ગિરફતાર કર્યો ત્યારે તેના ખાસ સાથીઓમા ખાતેનીઓનો એક મોટો વર્ગ પણ પકડી લવાયો: અને તેઓને સૂળીએ ચડાવવામા આવ્યા. (ઇબ્ને અસીર હિ. સ. ૪૨૦ના વર્ણનો) વળી ' મિયાસુત નામએ નિઝામુલ-મુલક ' પ્રકરણ ૪૭ ' દરખુરજે ખાતેનીયાન ' (ખાતેનીઓના બળવા વિશે).

છેવટે ઈબને અતામે અરફહાનમાં અને હસન બિન સખાહે દઝ વૈનમા તેમની બાતેની વૃક્ષમત રથાપી લીધી

આમ બીજી તરફ ઉનેમાઓ (પડિતો) ની એવી દશા હતી કે હનરી ને શાફેઈ, અશઅરી ને મોઅ'તઝલી વચ્ચે જમ જામેલો હતો સબલુકી સુવતાન હનરી હતા, કિયુ નિઆમુલ્ મુલ્ક શાફેઈ હતો જો કે અન્ય ફિરકાઓ (વર્ગો) ની સરખામણીએ આ બન્ને એક હતા છતાં અદર અદર પરસ્પરના વિરોધીઓ હતા. (આની વિસ્તૃતિ અર્થ નિઆમુલ્ મુલ્ક, અમીદુલ મલિક કન્દરી અને પ્રસ્તુત યુગના વિખ્યાત બળવાનો અહેવાલ, ઈમામ અબુલ હસન અશઅરી, ઈમામુલ હરમૈન, અબુસલહ બિન સુવફ્ફક અબુલ કાસિમ કુસૈરી, અબુઈરહાક શીરાઝી, અબુ ઈરહાક અસ્ફેરાએની અને મોહલિસ બૈહકીના વૃત્તાંતો સુમકીના 'તમકાત' મા વાંચો)

પછી જ્યારે ઉનેમાઓ (પડિતો), કુહાઓ (વિધિનિષેધ શાઝી) તુ સુન્તાની દરનારામા માનસમાન હતું ત્યારે તેમની ઓખાપરસ્તી, લોભ ને મોહ, અદેખાઈ ને દુષ તેમ તેમના ઝમ્મા-ઓની કથની, ઈમામ અન્ઝાલીના 'અલાકિલ ઉતુમ'ના બાબુલ મુનાઝિરા (ઝમ્મા પ્રકરણ) મા જુઓ ઈમામ અન્ઝાલી પ્રસ્તુત યુગના જીવતા જાગતા સાક્ષી છે અને આ જ ગિના પર તેમણે દરનાર અને દરનારીઓથી હ'મેશને માટે અલમ થઈ, એકાકી જીવન સ્વીકારી લીધું હતું

આ પ્રસ્તુત યુગનુ એ દેશ અને એ નગરનુ વાતાવરણ હતું, જ્યાં ઉમર ખખામે જીવનચક્ષુ ઉઘાડ્યાં નિઘાપુરમાં, જેવું કે પૂર્વે ખતાવવામા આવ્યું છે તેમ, આ વખતે અનેક વિધિસરની યાજ્ઞાઓ અને ઉનેમાઓ (પડિતો) ની બેઠકા કાયમ હતી. એની જ ગોદમાં પોષણ પામી ખખામનુ યૌવનપુષ્પ ખીલ્યું. ખાસ કરીને જો વસાવાના પ્રસ્તાવનો વિશ્વાસ કરવામાં આવે અને કાળનિર્ણય છૂટ આપે તો જમાતુલ ઈસ્લામ ઈમામ સુવફ્ફક (સ્વ હિ સ. ૪૪૦)

સાફેઈની બેઠકમાં અધ્યામે ધાર્મિક શિક્ષણ સંપાદન કર્યું, અને નહિ તો તેમના પુત્ર ધર્મામ અણુસહલની બેઠકમાં શિક્ષણ મેળવ્યું હશે, જેની કીર્તિ ધર્મામ સુવર્ણકની બેઠક જેટલી જ ગિજળી હતી. ખાસ કરીને ધર્મામુલ્-હરમૈન આ યુગના સૌથી શ્રેષ્ઠ ગુરુ હતા. તેમનું વિદ્યાલય આ જ શહેરમાં કાયમ હતું અને તેમના સંસ્કાર-અરણ્યમાં પોષણ મેળવી ધર્મામ ગર્જાલી જેવા શિષ્યો પેદા થયા.

આલી રૂમીએ ‘રબીઉલ-મર્સૂમ’માં (ધણું કરીને તારીખે ધરિત-ઝહારી ઉપરથી) એ વસ્તુનો ઉતારો કર્યો છે કે, અધ્યામે હકીમ સનાઈના ઉસ્તાદ મૌલાના શેખ મોહમ્મદ (મિન) મનસૂરની કને અબ્બાસ કર્યો અને સત્તર વર્ષની વયે તેના સમકાલીન વિદ્વાનોની સરસાઈએ કુશળતા પ્રાપ્ત કરી.

“યૌવન ખીદવા પછી ‘નાસિરુલમિસ્લત,’ મૌલાના શેખ મોહમ્મદ મનસૂરની પાસે આવ્યા. તેઓ હકીમ સનાઈના ઉસ્તાદ હતા અને આ છુટ્ટુર્ગ હમેશા મૌલાના મનસૂરની જ્યોતનો પ્રકાશ મેળવતા હતા, તે ત્યાંસુધી કે સત્તર વર્ષની ઉંમરમાં ફિલસૂફીમાં એમણે છુલ્લંદ દરજ્જે પ્રાપ્ત કરી લીધો.”

હકીમ સનાઈ (સ્વ: હિ. સ ૫૨૫ થા ૫૪૫) અને ઉમર અધ્યામ જન્મેના એક ઉસ્તાદનું હોવું તો કાંઈક રીતે શક્ય છે; ૨ કિંતુ મોહમ્મદ મનસૂરના શિષ્ય હોવું અતિ સંશયાત્મક બિના છે. મોહમ્મદ મનસૂર એ ધણું કરીને અણુલ-મુફાખિર મોહમ્મદ બિન મનસૂર સરખસી ખુરાસાનના વડાન્નાવાધીય હતા, જેમની તારીખ-માં સનાઈએ નવ પકિતનું એક પ્રશંસા-કાવ્ય કયું અને જેમના નામથી એક મસનવી ‘સેવરૂદ ઈલાદ’ લખી કિંતુ આ બધા જ પ્રશંસાકાવ્યોમાં, સિવાય કે, અશ્વિસની અપેક્ષાના શિક્ષકી કે શિષ્યતાતા સમ્બંધનો કયાંય ઉલ્લેખ નથી. રાવિન્દ્રીએ

૧. ‘રબીઉલ-મર્સૂમ,’ આલી, દારૂલ-મુસન્નેશીનની પ્રત, પૃષ્ઠ ૧૨.

૨. અફસોસ કે, સનાઈના જન્મ-મરણના કાળ વિશે સારે મતભેદ છે.

એમનો નામનિર્દેશ સલ્લુકી દરબારના સંસ્કૃત (Civilized) સમકાલીન વિદ્વાનોમાં ફેર્યો છે (પૃષ્ઠ ૩૦)

ખમ્યામના ખગોળશાસ્ત્રના શિક્ષકોમાં એક નામ તરતું દેખાય છે અને તે અણ્ણલદસન અલ્ અ-ગારી (યા અલ્-અ-ગારી) અને અણ્ણલદસન બૈદખી, શહરજુરી અને મોદમ્મદ મિન મુસલ્ તખીખ હરવીએ આનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે:—

શહરજુરીમાં છે કે:—

“અણ્ણલદસન અ-ગારી ફિલસફ હતો અને તેના પર ભૂમિ તિએ (ખગોળશાસ્ત્ર) પ્રભાવ જમાવ્યો હતો અને ખમ્યામ તેનો ફાયદો ઉઠાવતો હતો. અને તે ખમ્યામને ‘મજસ્તી’ (યુનાની ખગોળના સર્વોત્તમ ગ્રંથ)નું શિક્ષણ આપતો હતો. (નદા લાયએ-રીની હસ્તપ્રત)

અને અણ્ણલદસન બૈદખીના ગ્રંથના ફારસી તરજૂમા ‘ફરરુલ્ અખખારમાં છે—

“ફિલસૂફીમાં પારંગત હોવા ઉપરાંત ભૂમિતિમાં તેનો પ્રભાવ હતો અને હકીમ ફિલસૂફ ઉમર ખમ્યામ તેનો લાભ લેતો હતો અને ‘મજસ્તી’નો તેની પાસે અભ્યાસ કરતો હતો.”

દુચકો—

એક દિવસ અણ્ણલદસન અ-ગારી ખમ્યામને મજસ્તીનું અભ્યાસ કરાવતો હતો એવામાં એક મોલવી સાહેબે ત્યાંથી પસાર થતાં પૂછ્યું: શું પઢાવો છો? ઉત્તર આપ્યો કે, કુરાને પાકની એક આયતની તફસીર (વિવરણ) પઢાવી રહ્યો છું પ્રશ્ન: કેમ આયતની? ઉત્તર—

“અફ્લમ બન્યો કે એલસુ સમાએ ફવકલુમ કમફા બન્યાનાહા”

૧ ‘ફરરુલ્ અખખાર’ વલ મેઅલુલ્-અ-નવાર, ‘ઝોરિયેન્દક ટાલેજ મેઝેઝીન, લાહોર, ૫૨૭ ૫૫.

“ શું એ લોકો પેતાની ઉપર આક્રમણની તરફ નથી જોતા કે અમોએ તેની રચના કઈ રીતે કરી ? ”

—ની દીકા (તફસીર) કરી રહ્યો છું.^૧

ન જાણે ખ્યામે ફિલસૂફીનો અભ્યાસ કોની પાસે કર્યો- શરૂઆતમાં ખતાવાઈ ચૂક્યું છે કે, ખ્યામે તેની પુસ્તિકા “ કૌન વ તક્લીફ ” (Creation and chastening)માં અણુઅણી સીનાને તેનો ઉસ્તાદ (મોઅલ્લેમીઃ મારા ઉસ્તાદ) કહેલ છે. અને જો સાચું જ તે તેનો ઉસ્તાદ ન હોય તોયણુ તે ધણું કરીને તેના અંધો વિશે અતિભાવનાશીલ હતો. ‘ કૌન વ તક્લીફ ’માં તે અણુઅણી સીનાને પાછવા ફિલસૂફીમાં સર્વોચ્ચપદે ગણે છે તેના સર્જક- ‘ઉમુલ્લે અશરા’ (Ten Intellect)ના પ્રશ્નનો કાવડો તે માનનારો હતો. ૨ અને ઉત્પત્તિમાં એ કે તે તેની જિંદગીની અંતિમ પળે પણ અણુઅણી સીનાના ‘ શક્ષા ’ના વાચનમાં લીન હતો.^૩

૧ કિફતી ‘ વારીખુલ્લુ કુકમા ’માં આ અથ વિશે લખે છે,

“ તે છઠ્ઠી સદીની મધ્યમાં હતો...અને તેણે આ સમયમાં એક અથ રચ્યો જેનું નામ ‘ મોઅલ્લેમીઃ ’ રાખ્યું, જેમાં ‘ રિયાઝી ’ (ગણિતશાસ્ત્ર)ની ચર્ચા નથી, ફક્ત તર્કશાસ્ત્ર, પ્રકૃતિ-જ્ઞાન અને ઇશ્વરવિદ્યા (ઇલાહિયાત) છે. આની રીઠ્ઠી કાબ્યમય છે અને તેનાં દક્ષિણિ કુ આ દિશાએ સ્વસ્થ છે અને તે આ વિષયમાં પ્રસ્તુત યુગનો સર્વોત્તમ અથ છે, (૫૫૬ ૪૪૩, લીપઝિગ અને ૫૦૬ ૨૨૪, મિસર).

૨. યહરુરુરી, અણુલહસન અલ-મન્જારીનો અનુવાદ, ઉસ્તવત નર્દુલ-ઉલેમા અયાલય, લખનવ અને ફૂરુરુલ-અખબાર ૫૦૬ ૭૫. અને બહરુલ-નવાહિર (લુગતે તિબ્બઃ વૈદક-કોશ) લેખકઃ મોહમ્મદ બિન યુસુફ વખીબ હરથી (ફસલ ‘ અલેફ ’).

૩. ‘ કૌન વ તક્લીફ ’ (જમલેલ બદાએ સંપાદિત) મિસર ૧૭૦ ને ‘ રિસાલે હુન્દુફ ’ ખ્યામ લિખિત, હાલની બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ લાઇબ્રેરી.

અણુઅણી સીનાના વણાખરા વિદ્યાર્થીઓ અને શિષ્યો ખચ્ચામ-
ના વખતમાં હયાત હતા તક્ય છે કે તેણે તેઓની પાસે તત્ત્વચાન
(ફિલસૂફી)નો અભ્યાસ કર્યો હોય અને તેથી અણુઅણી સીનાને તે
પોતાનો ઉસ્તાદ અને શિક્ષક ગણતો હોય અણુઅણી સીનાના
શાગિર્દી મોહમ્મદ મિન અબ્દુલ રહીમ નસ્તીએ દિ. સ. ૪૭૩માં
' ખલક કાવનાત ' (વિશ્વોત્પત્તિ) અને ' તકલીફ ખલક ' (તેના
કર્તવ્યો) વિશે ખચ્ચામને પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા, અને આ પ્રશ્નોએ
અર્થાંરપદ ૩૫ ધારણ કરી લીધું હતું^૧

અણુઅણીમાં મિન મનેકા જમદાદી (૨૨ દિ. સ. ૫૪૭)
પોતાના જમાનાનો સૌથી મહાન તત્ત્વચાની (ફિલસૂફ) હતો.
મોહમ્મદ મિન મનેકશાહ સલજુકી અને ખલીફા મુસ્તગ્વીદમિલલાહની
દરનારામાં તે ગણે હતો અને તેણે ' કિતાબુલ મોઅ'તનર'
નામે એક મથ અરસ્તુ (એરિસ્ટોટલ)ની ફિલસૂફીના ખડનર્થ
લખ્યો હતો, અને તેમાં અણુઅણી સીનાના વિચારો પર તેણે
ટીકાઓ કરી હતી આ એક મહત્ત્વનો મથ મનાય છે અસ્લામા
ઈબને તૈમીયાહે (૨૧ દિ. સ. ૭૨૮,) પોતાની આદરીશુય ફીત
' અર રહો અજલ મુન્તાકીયીયન 'માં પ્રસ્તુત મથની ખૂબ જ મથસ
કરી છે^૨ (અર રહો અનન મુન્તાકીયીયન 'ની મૂળ પ્રત હેનામાં
છે અને તેની પ્રતિકૃતિઓ પીગઝકા (લાયબ્રેરીનું નામ) સિન્ધ, નહા
અને હાર્વ મુનન્શેરીન ' આઝમમક યુ પી 'માં છે).

દેલમના યાદી વચનાં બાકી વચચિલ્લોમાં એક અમીર

૧. ખેલકી ને દુરસ્તુલ અખબારમા ૫૫૬ ૬૦ અને શાદરૂરી

૨. ' કૌન વ તકલીફ ' નો ટીકાઓ, મિસર.

અચક્રદીન? અલાઉદ્દવલા-ફરામુર્જ મિન અલી, 'યઝ્' ચહેરને।

૧. રાઢરુરીમાં આ નામ “અચક્રદીન મલિકે યઝ્” છે. અને ‘ફર-રતુલ-અખબાર’ બેહકીના વરત્તમામાં પ્રેસ્તુત નામ આમ છે. “અલ-મલિકુલ આલેમુલ આદિલ અચક્રદુન્યાવદીન અલાઉદ્દવલા ફરામુર્જ (મિન) અલી મિન ફરામુર્જ મલિકે યઝ્.” આ બન્ને શ્રયમાં અચક્રદીન અલાઉદ્દલા ફરામુર્જ સાની (બીન્દ) ની પ્રસાસા કરેલી છે. ઈબ્ને અસીરે હિ. સ. ૫૧૦ ના પ્રસંગોમાં તેનું નામ ઉલ્લેખી લખ્યું છે કે તેણે હિ. સ. ૫૧૫ માં મરાહદમાં એક કિલ્લો બધાબોડતો. (ઈબ્ને અસીરે શ્રય ૧૦ મે, પૃષ્ઠ ૩૬૬, બરેલી) અહીં ઈબ્ને અસીરે તેનું નામ “અચક્રદીન ફરામુર્જ મિન અલી” લખ્યું છે.

સલ્તુકી વસાના ઇતિહાસ ‘અબ્દુલનુસર’ માં સુલતાન મહમૂદ મિન મોહમ્મદ મિન મલેકશાહ સલ્તુકી (૫૧૧-૫૨૫ હિ. સ.) ના મિત્રોમાં બાકીમાં ફૈઝમી ઉમરાવોમાંથી અચક્રદીન અલાઉદ્દવલા અબુકાલિનર શરશા-રૂપ મિન મોઅમ્મુદવલા અલી મિન શમ્સુલ મુલક ફરામુર્જ મિન અવા-ઉદ્દવલાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પ્રેસ્તુત સુલતાનને આની બેઝ મૈત્રી સબધ હતો. (પૃષ્ઠ ૧૨૧, મિસર)

આથી એવું જણાય છે કે અબુકાલિનર શરશારૂપ અને અચક્રદીન ફરામુર્જ બીજો, આ બન્ને લાઇઓ હતા, અને બન્નેએ એક જ વારસા લક્ષ્ય એક પછી બીજાએ મેળવ્યો હતો. આ તે પછી નકલકારે એક જ કરી નાખેલ છે. આ લોકો અસલ અસ્ફહાનના ઉમરાવો હતા અને આલે કાકવૈહ (કાકવૈહ વસાના) કહેવાતા હતા. અને ફયાલમાના બાદશાહોમાં નબલકનું સગપણ ધરાવતા હતા. ઈબ્ને અસીરે એક જગ્યાએ તેઓની વચ્ચે વળી આ પ્રમાણે લખી છે. “અલાઉદ્દવલા અબુકાલિનર શરશારૂપ મિન અલી મિન અબુ’નફર ફરામુર્જ મિન કાકવૈહ, અને લખ્યું છે કે તેમના બાપદાદા અસ્ફહાનના ઉમરાવ હતા. અને એ આ જ ફરામુર્જ (પ્રથમ) છે જેણે અસ્ફહાન, ઉમરલ એક સલ્તુકીને સુપ્રત કર્યું હશે.

આ લોકો જ્ઞાનપ્રેમી અને જ્ઞાનીઓના કદરદારો હતા. અબુનફર ફરા-મુર્જ પ્રથમ અસ્ફહાનના હાકેમ, અબુઅલી મિન સીના (સ્વ: હિ. સ. ૪૨૦) ના આશ્રયદાતા હતા, તેના પુત્ર “અલાઉદ્દવલા અમીન-અલી મિન ફરામુર્જ પ્રથમ મોર્જુની શાએરને મલિકશાહ સુધી લઈ ગયો હતો જેનો

આદ્યાહ હતો, વિદ્યાન, પકિત અને ફિલસફ હતો, અને અણુલ
બરકાતનો તરફદાર હતો, અને પોતે પણ લેખક હતો. 'બોદન' -
'સવહીર' તેનો એક ગ્રંથ છે. દિ. સ. ૧૧૧માં તે લખાત હતો.

એક દિવસ અણુલિલ્લા ફરામુઝે ખમ્યામને પૂછ્યું કે, અણુલ
બરકાતે અણુઅલી સીના પર જે દીકાઓ કરી છે તે સમધી તમારે
શો મત છે? ખમ્યામે ચિંતાઈને કહ્યું: અણુલ બરકાત ઈબ્ને સીનાને
સમજાવે જ નથી અને તેને સમજાવવાને તેનો એ ફરજને પણ નથી.
પછી એ શું દીકા કરી શકે છે? અણુલિલ્લાએ ગુસ્સામાં બારીને
કહ્યું: શું અણુઅલી સીનાથી ડાઈનું જાન અને સમજાવકિતમ
વધીને હોવું બિલકુલ અશક્ય છે? ખમ્યામે કહ્યું: અવશ્ય. અણુલ
લિલ્લાએ કહ્યું: કિંતુ અન્યનો આવો મત નથી. તમે કહો છો કે
અણુલ-બરકાતનો એ ફરજને નથી કે તે અણુઅલી સીનાની ફિલ-

ફલેબ 'અહાર મહાલક' (પૃષ્ઠ ૪૬ માં ગિત)માં મોહરકીના શબ્દોમાં
વર્ણીતે નક્ક કર્યો છે. આ અણુલિલ્લા અલી દિ. સ. ૪૮૮માં સુધમાં
માર્યો ગયો હતો. (ઈબ્ને અસીર દિ. સ. ૪૦૧ અથ ૧૦ પૃષ્ઠ ૩૨)
આ જ અણુલિલ્લા અલીનો પુત્ર અણુલિલ્લા અણુલિલ્લા ફરામુઝે ખમ્યા
છે અને તે ખમ્યામ એટલે થયા કરનારને લેવાને છે અને જે ઈબ્ને અસીરના
લખાવા મુજબ દિ. સ. ૫૧૫માં લખાત હતો, અને પછી કરીને તે દિ.
સ. ૪૮૮ પછી તેના પિતાનો વારસ થયો હતો. આનો જ ભાઈ અણુલિલ્લા
નાર ચુદ્દાસખ બિન અલી છે જે મહમૂદ સલ્જુકી (દિ. સ. ૫૧૧-૨૫)
નો સમજાવકિત છે.

આ ઉમરાવોના સરકાર અને અહીં જાગવમાં આપણા આધાર
શરોમા મતભેદ છે

૧. ફરરુઝ અબ્બાસમા આ સ્થળે વર્ણવેલો લેખકો થઈ ગયો છે
જેમકે તેની ભાષા આ થઈ ગઈ છે: "પરંતુ તે અણુલબરકાતની વરસે જે
તેની સાથે હતો અને જેની માન્યતામાં કદપણ ભેદ નથી" (પૃ. ૮૧, લાહોર)
આ લખાણની પ્રતિબંધિત લખનારે બેદકીનું અણુલ લખાણ સુધાઈ
છે જે અણુલ છે કે "હકીમના અભિપ્રાય લખનારી દીકાનો જવાબ આપતો
હતો" અને સદરમુરી પાસેની કલમી પ્રતિબંધ છે કે "અણુલ બરકાતનો
અભિપ્રાયનો વિરોધ કરતો હતો."

સશીને સમજે અને તેના વિશે ટીકા કરે, કિંતુ મારો આ શુભામ કહે છે કે, અણુલ-અરકાતને ધ્રુવને સીનાની ક્વિલસ્રી સમજવા અને તેના વિશે ટીકા કરવા તેમ તેનાં સંશોધનોમાં વધારો કરવા જેટલી સુલભી પ્રાપ્ત છે. આથી એવી વાત કહો કે જેથી તમારો પ્રસ્તુત દાવો એક શુભામના દાવાથી તો ચક્રિયાતો હોય. હકીમ (તરવચ)ની ફરજ છે કે તે જે વસ્તુ કહે તે દલીલ ને તર્કસિદ્ધ હોવી જોઈએ; કેવળ શબ્દોનો શબ્દુમાર ન હોય. ખ્યામે તેનાં આ મેથાં ને કટાક્ષનો કંઈ ઉત્તર વાળ્યો નહિ. (બૈકકી, ચહરુસરી, દુર-રતુલ-અખખાર, લાહોર પ્રકાશન, પૃષ્ઠ ૮૭)

ઉપર્યુક્ત દંતકથા ઉપરથી અંદાજ થશે, કે ખ્યામ અણુઅલી સીનાના કેટલા પ્રભાવમાં હતો. તેણે તેના ક્વિલસ્રીના મંથમાં 'ફાઝેતુલ મોતામેરીન' (આધુનિક ક્વિલસ્રીમાં પ્રથમ કક્ષાના ક્વિલસ્રી)નો ઉલ્લેખ કર્યો છે; તેનો કહેવાનો ભાવાર્થ અણુઅલી સીના છે. કિંતુ આથી એમ નથી સમજી લેવાનું કે તેણે તેના વિશે ચક્ર-ચાળખી ટીકાઓ નથી કરી. પરિણામે, જેમ કે આગળ આવશે, તેણે ક્યાંક ક્યાંક ભુદા મત પણ દર્શાવ્યા છે અને વિરોધ પણ કર્યો છે; છતાં એકંદરે, ખ્યામ અણુઅલી સીનાના વિચાર-પ્રભાવથી મુક્ત ન હતો અને આમ અનુમાન થઈ શકે છે કે તેણે ક્વિલસ્રીનું સંપાદન અણુઅલી સીનાના શિષ્યો દ્વારા કર્યું હતું.

અત્યારે મઝનૈનમાં મઝનવી રાજાઓ તથા ખદખ અને શુખારામાં ઈલકખાતી બાદશાહો હતા. આ બન્ને વિદ્યાવિજ્ઞાનના કદરદાનો હતા. અણુઅલી સીનાએ સામાની વંશના સમયમાં, જેની રાજધાની શુખારા હતી, પોતાની ક્વિલસ્રી ફેલાવી હતી આથી હેરાત, મદખ અને શુખારામાં અણુઅલી સીનાના શિષ્યો મોલુદ હતા. અબુરેહાન બેરુની (સ્વ: દિ. સ. ૪૪૦)નો અતિમહાન મઝનૈનમાં વ્યતીત થયો. આ બાજુ અસ્ફદાન, હમદાન અને 'રે'માં પણ અણુઅલી સીનાની અસર પ્રતિભિંબિત હતી, જ્યાં તેણે વિચારત અને અમીરી મેળવ્યાં હતાં, અને ભુદાભુદા સમયે ત્યાં વસવાટ કર્યો હતો.

આદ્યદાદ હતો, વિદ્વાન, પદ્ધિત અને ફિલસૂફ હતો, અને અણુ-
ખરકાતનો તરફદાર? હતો, અને પોતે પણ લેખક હતો. 'બોદન-
તેવણી' તેનો એક ગ્રંથ છે. દિ. સ. ૫૧૫માં તે લખાત હતો.

એક દિવસ અણુઉદ્ભવ ફરામુજે ખૂબ્યામને પૂછ્યું કે, અણુ-
ખરકાતે અણુઅણી સીના પર જે દીકાઓ કરી છે તે સંબંધી તમારે
શું મત છે? ખૂબ્યામે ચિદાઈને કહ્યું: અણુ ખરકાત ઈબ્ને સીના
સમજ્યો જ નથી અને તેને સમજવાને તેનો એ દરજ્જો પણ નથી
પછી એ શું દીકા કરી શકે છે? અણુઉદ્ભવે મુસ્સામાં આવી
કહ્યું: શું અણુઅણી સીનાથી ઈદાઈનું જ્ઞાન અને સમજણમાં
વધીને હોયું? બિલકુલ અચક્ષ્ય છે? ખૂબ્યામે કહ્યું: અરસ્થ. અણુ-
ઉદ્ભવે કહ્યું: કિતું અન્યનો આવો મત નથી. તમે કહો છો કે
અણુ-ખરકાતનો એ દરજ્જો નથી કે તે અણુઅણી સીનાની ફિલ-

હસ્ટેખ 'અદ્દાર મકાલદ' (પૃષ્ઠ ૪૧ માં મિત્ર)માં ચાઈઝરીના સબ્દોમાં
ઉચ્છ્રીએ નક્ક કર્યો છે. આ અણુઉદ્ભવ અણી હિ. સ. ૪૮૮માં યુદ્ધમાં
માર્યો ગયો હતો. (ઈબ્ને અસીર દિ. સ. ૫૦૧ મધ્ય ૧૦ પૃષ્ઠ ૩૧૨)
આ જ અણુઉદ્ભવ અણીનો પુત્ર અણુઉદ્ભવ અણુઉદ્ભવ ફરામુજે બીએ
છે અને તે ખૂબ્યામ જેટલે ચર્ચા કરનારને ઉદ્દેશીને છે. અને જે ઈબ્ને અસીરના
હવાલા મુજબ હિ. સ. ૫૧૫માં લખાત હતો, અને પાછું કરીને તે દિ.
સ. ૪૮૮ પછી તેના પિતાનો વારસ થયો હશે. આનો જ ભાઈ અણુઉદ્ભવ-
નાર યુરુશાસપ બિન અણી છે જે મહમૂદ સલ્જુકી (દિ. સ. ૫૧૨-૨૫)
નો સમકાલીન છે.

આ ઉમરાવોના સંસ્કાર અને આદેશ બાબતમાં આપણા આધાર-
ગ્રંથોમાં મળેલ છે.

૧. ફરૂરુલ અખબારમાં આ સ્થળે વર્ણવેલો કથોટો થઈ ગયો જા
જેમકે તેની બાજુ આ થઈ ગયો છે: "પરંતુ તે અણુઉદ્ભવના વારસે જે
તેની સાથે હતો અને જેની માન્યતામાં કંઈપણ બેઠું નથી" (૫. ૮૬, લાહોર)
આ હપાયેલી પ્રતાપ હાસિયા લખનારે બેદકીનું અસલ લખાણ સુધાર્યું
છે જે અસલ છે કે "દકીમના અભિપ્રાય ઉપરની દીકાનો જવાબ આપતો
હતો" અને સદરુમુરી પાસેની કલમી પ્રવચન છે કે "અણુ ખરકાતના
અભિપ્રાયનો વિરોધ કરતો હતો."

સૂરીને સમજે અને તેના વિશે ટીકા કરે, કિંતુ મારો આ ગુલામ કહે છે કે, અણુઅણુરૂપીને ધ્વજને સીનાની ફિલસૂફી સમજવા અને તેના વિશે ટીકા કરવા તેમ તેનાં સંશોધનોમાં વધારો કરવા જેટલી શુદ્ધી પ્રાપ્ત છે. આથી એવી વાત કહો કે જેથી તમારો પ્રસ્તુત દાવો એક ગુલામના દાવાથી તો ચડિયાતો હોય. હકીમ (તત્ત્વજ્ઞ)ની ફરજ છે કે તે જે વસ્તુ કહે તે દલીલ ને તર્કસિદ્ધ હોવી જોઈએ; કેવળ શબ્દોનો શણગાર ન હોય. ખમ્યામે તેનાં આ મેણાં ને કટાક્ષનો કંઈ ઉત્તર વાળ્યો નહિ (બેહકી, સહર્જુરી, દુર-રત્ન, અખબાર, લાહોર પ્રકાશન, પૃષ્ઠ ૮૭)

ઉપર્યુક્ત દંતકથા ઉપરથી અંદાજ થશે, કે ખમ્યામ અણુઅણી સીનાના ફેટલા પ્રભાવમાં હતો. તેણે તેના ફિલસૂફીના ગ્રંથમાં 'ફાએલૂ મોતામેરીન' (આધુનિક ફિલસૂફીમાં પ્રથમ કક્ષાના ફિલસૂફીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે; તેનો કહેવાનો ભાવાર્થ અણુઅણી સીના છે. કિંતુ આથી એમ નથી સમજી લેવાતું કે તેણે તેના વિશે શક્ય-ચાજખી ટીકાઓ નથી કરી. પરિણામે, જેમ કે આગળ આવશે, તેણે ક્યાંક ક્યાંક જુદા મત પણ દર્શાવ્યા છે અને વિરોધ પણ કર્યો છે; છતાં એકંદરે, ખમ્યામ અણુઅણી સીનાના વિચાર-પ્રભાવથી મુક્ત ન હતો અને આમ અનુમાન થઈ શકે છે કે તેણે ફિલસૂફીનું સંપાદન અણુઅણી સીનાના શિષ્યો દ્વારા કર્યું હતું.

અત્યારે મઝનૈનમાં મઝનવી રામજો તથા બદખ અને શુબારામાં ઈલકખાની બાદશાહો હતા. આ બન્ને વિદ્યાવિજ્ઞાનના કંદરદાનો હતા. અણુઅણી સીનાએ સામાની વંશના સમયમાં, જેની રાજધાની શુબારા હતી, પોતાની ફિલસૂફી ફેલાવી હતી આથી દેશત, બદખ અને શુબારામાં અણુઅણી સીનાના શિષ્યો મોલુદ હતા. અશુરેદાન બેરુની (સ્વ: દિ. સ. ૪૪૦)નો અંતિમકાળ મઝનૈનમાં વ્યતીત થયો. આ બાજુ અસ્ફાહન, હમદાન અને 'રૈ'માં પણ અણુઅણી સીનાની અસર પ્રતિભિંબિત હતી, જ્યાં તેણે વિચારત અને અભીરી મેળખ્યાં હતાં, અને જુદાજુદા સમયે ત્યાં વસવાટ કર્યો હતો.

વિદ્વત્તા ને નૈપુણ્ય

તમામ ચિત્રાવલીઓ એ વિશે એકમત છે કે ફિલસૂફી ને દિકમતમાં અણુઅણી સીના પછીનું સ્થાન તેનું જ હતું. એકઠી અને ચઢ્ઠરૂરીમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે :

“શાસ્ત્રોની જુદી જુદી શાખાઓમાં અણુઅણી સીના પછી એ જ હતો.....કિંતુ દર્શનશાસ્ત્ર, રિયાઝિયાત (ગણિત) અને માઅકુલાન (ફિલસૂફી)માં તો તે એકો હતો.”

ફિરૂનીએ (જેની ઈમારત મારા ધારવા પ્રમાણે હજુ ઈમાદ કાતિબની નકલ છે, જે ખમ્યામની બહુ જ સમીપનો હતો) ખમ્યામ વિશે બહુમાન હોવા છતાં પણ ઇવટે લખ્યું છે :

“ખુરાસાનનો પેશવા અને સ્વકાલીન અધામા.....ન્યોતિષ-શાસ્ત્ર અને ફિલસૂફીમાં ખમ્યામની કાઈ જોડ ન હતી, આ શાસ્ત્રોમાં તેના દાખલા અપાય છે; અહા ! માત્ર એણે સંયમ પણ ભળાવ્યો હોત તો.”

ચઢ્ઠરૂરીમાં છે કે :

“અમર ખુરાસાનના દકાઓ (ફિલસૂફી)નો સુમાર કરવામાં આવે તો તેઓમાં ખમ્યામ મોળાં ઉભરાવતો સમુદ્ર, સર્વથી પુલંદ દરજ્જાવાળો, રિયાઝિયાત (ગણિત)માં મદાનમાં મદાન અને ગણિતમાં સૌથી વધીને છે.”^૧ (પૃષ્ઠ ૨૬, નદવા-પ્રત)

‘ફિરદોસ્ત-તવારીખ’માં મોલાના અગરકાદી (ઈ. સ. ૮૦૮) કહે છે :

“ખમ્યામ જે ઉમર ખિન ઈબ્રાહીમ ખમ્યામ x x x x પણ શાસ્ત્રોમાં અને ખાસ કરીને ન્યોતિષશાસ્ત્રમાં સ્વકાલીન એકો હતો.” (અલ-મુઝદફીયાદ, પૃષ્ઠ ૩૩૫)

૧. એ વિસ્મયજનક છે કે, “નુઝદુલ-આસવાદ” (તારીખુલ-દુકમા) ચઢ્ઠરૂરીના આ ફકરા એકવચ્ચીનાં અવલંબોમાં નથી.

મથુર જાએર, હામ, ફિલ્મ ખામની સિરવાલી (૧૮
દિ. ૩ ૧૯૫) તેના હામ, જૂમિતિય ફિલ્મ અને મથુર
(Mathematician) મામ મરીમુદીન ઉમર નિન ઉમરનાલી
તારીખમાં તેને વિદ્યા ને વિદ્યામાં ઉમર ખખ્ખામનો નમુનો ખચાવે છે.

“તને તેની જુદીએ કયું” એ ઉમર ઉમરનામ.”

“તું ઉમર ખખ્ખામ છે અને ઉમર ખખ્ખામ પણ”

આ ઉપરથી અંદાજ થશે કે ખખ્ખામનાં ૧૦-૧૦ વર્ષ ૧
પણ તેની વિદ્યા ને નેપુરુષની ખ્યાતિ ક્યવંત અને નમુનાનું જિ
ધરાવતી હતી.

ખખ્ખામનું આ જેવું કુર્માજ છે, કે તે પૂર્વમાં તમામ સાસીમાં
સવિશેષ જ્યોતિષશાસ્ત્રનો વિદ્યાર્થ મનાયો અને પશ્ચિમમાં તે જામ
એક મદિરા-મરત સાએર કવિ તરીકે જોળખાઈને રહી થશે. આ
ખખ્ખામને વરણ તેના મૂળ ફરજળથી કોતરતી ક્યાની છે. અધૂરામાં પૂરું
વળી, ઉમર-સમર-દી જે તેને પોતાનો યુગ પણ કહે છે, તેના
પોતાના મંથ ‘સદાર મકાલા’, માં તથા જ્યાંએ વાદ કરે છે અને તે
દરેક જગ્યાએ જ્યોતિષી તરીકે જ. વળી પોતે જ પાછો કહે છે કે,
ઈમામ ખખ્ખામને જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં જ્યાંએ વિશ્વાસ ન હતો જાને
તે તેને અંચતઃ અર્થદીન-વિદ્યા સમજતો હતો. જેમ કે કહે છે :

“જે કે કહે કુજગણલ દક્ષ ઉમરનું આધિપત્ય જ્યોતિષવિદ્યામાં
જોતો હતો, કિંતુ જ્યોતિષના નિયમો પર તેને જ્યાંએ વિશ્વાસ ન
હતો. (સદાર મકાલા, પૃષ્ઠ ૬૩, ત્રિખ)

આમ જતાંજિ તેણે તેની જ્યોતિષીની પારંપરતાનાં જે તથા
કાખલા આપ્યા છે. લખ્યું છે કે: દિ. સ. ૧૦૮ ના શિવાળમાં
સુલતાને (મોહમ્મદ નિન મલિકશાહે) ઉમર ખખ્ખામને કહેવાનું
કે અમારા શિક્ષક માટે જોવો દિવસ નક્કી કરો કે જ્યારે જે તથા

૧. કીશોરે ખામની, નવચંદ્રિયાર

દિવસ સુધી બરફ કે વર્ષા ન હોય. ખમ્પામે તપાસ કરી એવો દિવસ નક્કી કર્યો અને જાતેજ ચોવડિયું જોઈ સુવતાનને સવાર કર્યો. હજી તો તે સવાર જ થયો હતો કે મકામઠાટ થયો અને વાદળો છાઈ ગયા, બરફ અને વર્ષાનાં સાધનો આવી બિમા. લોકો કટાક્ષમય સ્મિત કરવા લાગ્યા. કિંતુ ખમ્પામે બાદશાહને કહ્યું : હુમ્મર, ધીરજ ધરો, સ્થિતિજ હમણાં સ્વચ્છ થવા લાગે છે. અને બન્યું પણ એવું જ અને ચાર પાંચ દિવસ સુધી ત્રિવક્ર વર્ષા કે 'વાવાઝોડું' ન થયું. (ચકાર મકાલા, પૃષ્ઠ ૬૩, ગિજ)

ખમ્પામના જ્યોતિષી અધિકારની એટલી ખ્યાતિ હતી કે, જોહા તેના દાખલાઓ આપતા હતા : સુવતાન મોહમ્મદ મિન મલિકશાહ જ્યારે સૈફુદ્દીલા સદકા અમીરે અરબ (ઈરાક, દિ. સ. ૫૦૧) સામે યુદ્ધે બિતરવા ચાહતો ત્યારે, દરબારી જ્યોતિષીઓ આ સમયને ખેચપ્રાપ્ત અર્થે પ્રતિકૂળ ધાગતા અને ચોવડિયું નક્કી કરવાની દિ'મત કરી શકતા ન હતા, કિંતુ એક બની જોહા અમજી મઝનની જ્યોતિષીએ ચોવડિયું નક્કી કર્યું. સુવતાને નિયુક્ત સમયે ચકાઈ કરી ને વિજયી નીવડ્યો. પરિણામે પેલા જ્યોતિષીને ઇનામ અને સન્માનથી નવાજવામાં આવ્યો, સાથોસાથ દરબારી જ્યોતિષીઓ બાદશાહના ક્રોધનું કારણ બન્યા. બાદશાહે કહ્યું : શું આની જેમ એક સામાન્ય કાવડો પણ ન ઉઠેલી શક્યા ? સૌએ મળીને સરિતમ કહ્યું કે, આ મઝનવીએ જ્યોતિષશાસ્ત્રના તમામ નિપજોની વિરુદ્ધનું ચોવડિયું ઠરાવ્યું હતું. અને જો તેની સુવતાનને ખાતરી ન થતી હોય તો :—

"આજ લખો અને ખુરાસાન મોકલી વાઙ્કે થાઓ કે ખવાળ મમામ ઉમર ખમ્પામનો શો અભિપ્રાય છે." ૨

તિખ્ખ (યુનાની વૈદક)માં પણ તેનું સ્થાન શુદ્ધ હતું.

૧. ચકાર મકાલા ૫૩ ૧૫, ગિજ.

૨. ૬૩-૬૪-અખબાર, લાહોર ૫૩ ૬૦

‘ તે એક મદાન વેચવિચાનિપુણ હતો તેનો જિન્દગીનો મોટો ખામ તેણે એના અભ્યાસમાં ગાળ્યો હતો. ’^૧

બેદાઈ દ્વારા જાણવા મળે છે કે, મલિકયાદના દરબારનો એ તબીબ પણ હતો. જેમ કે મલિકયાદના પુત્ર સન્નર (૧૪૮૨-૮૬ ડિ. સ. ૪૭૧) ને બાલપણમાં ઘીનજાની ખીમારી હતી નીતીની હતી, ત્યારે તે તેનો ઉપચારક હતો. જે કે ખુદ ખખ્યામને તેના બચવાનો કોઈ આયા ન હતી, કિંતુ તે સાંભળે થઈ મર્યો અને તેના બપો બાઈઓમાં તેણે લાંબે સુધી સાસન ચલાવ્યું.

ઉમરાવો અને સુવર્ણનોની સાથેના તેના પ્રાથમિક સંબંધ સાધન આ જ વેદક-ગાન હોય તેનું લાગે છે, ધરણ કે તે તેના આરણના સર્ગન ‘ જાલ વ-મુકાબેલા ’ (ખીજ-અજિત) ના હોખામાં વિધાપ કરે છે કે, હલકા જોતિક સ્વાયો સિવાય લોકો વિદ્યાવિદ્યાના હરદાન નથી આ ‘ જોતિક સ્વાય ’ ના અર્થમાં વેદકગાન સિવાય અન્ય કંઈ વસ્તુ લક્ષ્ય હોઈ શકે !

અકલીયાત (ફિલસૂફી) ઉપરાંત નક્લીયાત (સાલોક્ત ફિલસૂફી) માં પણ તેનો દરજ્જો સુલક હતો. બેદાઈ અને ચહરુરીમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે :

‘ તે ચર્ચવિદ્યા, ફિક્કે (કર્લામી વિધિનિવેષ સાથે) અને કલિદાસનો તબીબ હતો. ’ વાતન (કુરાને સરીફની વાંચવાની પદ્ધતિ) એક એવી વિદ્યા છે કે જે વિશે અમુકમાં અમુક જ બ્યક્તિઓને રસ હોઈ શકે છે. અને એ અનુમાનાતીત છે કે, એક સુબક અજિતક (Mathematician) અને ફિલસૂફને આ વિષયમાં કયાંથી રસ હોય. કિંતુ તે આ દુનિયામાં પણ નિબ્જાત હતો

૧. બેદાઈ ને ચહરુરી

૨. પ્રસ્તાવના ‘ જાલ-વ-મુકાબેલા ’ ખખ્યામ, પૃષ્ઠ ૨, પેરિસ.

૩. ઉપરે અસીર, અષ્ટ ૧૦મો. ડિ. સ. ૫૦૨ના પ્રસંગો.

ખવાળ નિઝામુલ્ મુલ્કનો ભત્રીજો અબ્દુર રઝઝાક એક સીધો-સદો ફકીર હતો. જો કે વિહારત પ્રાપ્તિ પછી કહે છે કે તે વિલાસમાં રહેતો હતો, છતાંએ તેની મજલિસ ધાર્મિક ફિલસફો (ઓલમાએ નકશ) અને કથનિકોથી શોભતી હતી. ચહાણુલ્-ઈસ્લામ તેની અટક હતી. હિ. સ. ૫૧૧થી ૫૨૫ સુધી તે સુલતાન સન્ગર સલજુકીનો વઝીર રહ્યો અને હિ. સ. ૫૧૫માં અવસાન પામ્યો.^૧ તેની મજલિસમાં એક દિવસ અમુક આયાત (કુરાની વાક્ય)ના વાચન-બેઠની ચર્ચા ઉઠાયેલી હતી. તે અને ઈમામુલ્ કુરરાઅ અબુલ્-હસન મઝઝાહરે બન્ને ચર્ચા કરી રહ્યા હતા, ત્યાં ખમ્યામ આવી ચડ્યો. બન્ને બોલી ઊઠ્યા : “ જાણકાર આવી ગયો ” અને ચર્ચાના પ્રશ્ન તેની સમક્ષ રજૂ થયો. ખમ્યામે કારીઓ (=વાચનશાસ્ત્રી)ના મતબેદો અને તે દરેકનાં કારણો બયાન કરી, ‘કિરાઅતે ચત્તાઝ’ એટલે કુરાને પાકતી આમતોની અપ્રસિક્ક વાચનરીતિ અને તેનાં કારણો વર્ણવ્યા અને પછી, આ અનેકવિધ પાસોઆમાંથી એકને પસંદગી આપી કારી અબુલ્-હસન મઝઝાહ તેની આ વાચનશાસ્ત્ર સખંધી ખારીકી સાલગી હંમ બની ગયો, અને કહ્યું : “ ઉધર વિદ્વાનોમાં

૧. અબ્દુ -રઝઝાકનો દ્વંદ્વે જતાંવ, બન્દારીના મુબદ્દુનુસરા પૃષ્ઠ ૨૪૪ મિસર, ઇબ્ને અસીર હિ. સ. ૫૧૫ના પ્રસંગો અથ ૧૦માં પૃષ્ઠ ૪૧૬, ૫૧૭, સિયાસત નામાની પૂર્વિ, મુસીયુ શીફર, પૃષ્ઠ ૪૭માં હખીયુસ્સેયરના હવાલાથી આલિખિત છે.

૨. અબુલ્-હસન (અલી બિન અહમદ બિન મોહમ્મદ) મઝઝાહ-નિશા-પુરીનો દ્વંદ્વે અહેવાલ, તેના સમઘલીન અબ્દુલ્-મકિરે સત્યાકમાં લખ્યા છે. એને માકુને તેના મોઅન્નમુલ્-ઉદવા (અથ ૫ માં પૃષ્ઠ ૧૦૪)માં અક્ષરય : ઉતારેલ છે. તે સ્વઘલીન વિખ્યાત વૈયાકરજ અને વાચનશાસ્ત્રી હતો. લાકા અને ઝલ્ઝલનમાં ખલૂ કીર્તિવંદ્ય સ્થાન ધરાવતો હતો, ઉમરાઓના ફરખારોમાં ઓળું આવતો. બ્યાકરજ અને વાચનવિદ્યા વિશે તેના ફગ્રદ એવો છે. હિ. સ. ૫૧૬માં શાબાન મહિનામાં મૃત્ય પામ્યો.

“ તે એક મહાન વેદવિદ્યાનિપુણ હતો તેની જિંદગીનો મોટો ભાગ તેણે એના અભ્યાસમાં ખર્ચ્યો હતો.”^૧

બૈદહી દ્વારા જાણવા મળે છે કે, મલિકગાદના દરબારનો એ તખીય પણ હતો. જેમ કે મલિકગાદના પુત્ર સન્નર (જન્મ દિ. સ. ૪૭૧)ને બાલપણમાં ધીનજાની ખીમારી ફૂટી નીકળી હતી, ત્યારે તે તેનો ઉપચારક હતો. જે કે ખુદ ખ્યામને તેના બચવાની કોઈ આશા ન હતી, કિંતુ તે સાંભળે યઈ યોર અને તેના બધા બાઈઓમાં તેણે લાંબે સુધી શાસન ચલાવ્યું.

ઉમરાવો અને સુલતાનોની સાથેના તેના પ્રાથમિક સંબંધનું સાધન આ જ વૈદક-ગાન હોય તેવું લાગે છે, કારણ કે તે તેના આરબના સગૃન ‘જબ્બ-મુકાબેલા’ (બીજ-અશ્વિત)ના દીખાઆમાં વિવાપ કરે છે કે, હલદા ભૌતિક સ્વાર્થો સિવાય લોભી વિદ્યાવિજ્ઞાનના કદગદાન નથી જ આ ‘ભૌતિક સ્વાર્થ’ના અર્થમાં વૈદકગાન સિવાય અન્ય કંઈ વસ્તુ લક્ષ્ય હોઈ શકે !

અઠવીયાત (ફિલસૂફી) ઉપરાંત નકવીયાત (સામોકંત ફિલસૂફી) માં પણ તેના દરજ્જે સુલહ હતો. બૈદહી અને ચહરુમુરીમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે :

“ તે શબ્દવિદ્યા, ફિકહે (ઈસ્લામી વિધિનિષેધ શાસ્ત્ર) અને ઇતિહાસનો તજજ્ઞ હતો.” વાચન (કુરાને શરીફની વાંચવાની પદ્ધતિ) એક એવી વિદ્યા છે કે જે વિશે અમુકમાં અમુક જ બ્યક્તિઓને રસ હોઈ શકે છે. અને એ અનુમાનાતીત છે કે, એક શુષ્ક અશ્વિતજ (Mathematician) અને ફિલસૂફને આ વિષયમાં કચાથી રસ હોય કિંતુ તે આ દુબરમાં પણ નિષ્ણાત હતો

૧. બૈદહી ને ચહરુમુરી

૨. પ્રસ્તાવના ‘જબ્બ-મુકાબેલા’ ખ્યામ, પૃષ્ઠ ૨, ચેરિસ.

૩. હિન્ને અસીર, ચ. ૧૦મો, દિ. સ. ૫૦૧ના પ્રસંગો.

ખવાળ નિઝામુલ્ મુલકનો ભત્રીજો અબ્દુર રઝઝાક એક સીધો-સાદો ફકીર હતો. જો કે વિઝારત પ્રાંતિ પછી કહે છે કે તે વિદ્યાસર્માં રહેતો હતો, છતાંએ તેની મજલિસ ધાર્મિક ફિલસફી (ઓલમાએ નકલ) અને કથનિકોથી ચોભની હતી. યહાણુલ-ઈસ્લામ તેની અટક હતી. હિ. સ. ૫૧૧થી ૫૧૫ સુધી તે મુલતાન સન્ગર સલજુકીનો વઝીર રહ્યો અને હિ. સ. ૫૧૫માં અવસાન પામ્યો.^૧ તેની મજલિસમાં એક દિવસ અમુક આપાત (કુરાની વાક્ય)ના વાચન-ભેદની ચર્ચા હોવાયેલી હતી. તે અને ઈમામુલ્ કુરરાઅ અબુલ્-હસન મઝઝાલરે બન્ને ચર્ચા કરી રહ્યા હતા, ત્યાં ખત્યામ આવી ચડ્યો. બન્ને બોલી બીક્યા : “ જાણકાર આવી ગયો ” અને ચર્ચાના પ્રશ્ન તેની સમક્ષ રજૂ થયો. ખત્યામે કારીઓ (=વાચનશાસ્ત્રી)ના મતભેદો અને તે દરેકનાં કારણો બધાન કરી, ‘કિરાઅતે અનાઝ’ એટલે કુરાને પાકની આયતોની અપ્રસિદ્ધ વાચનરીતિ અને તેનાં કારણો વધુ’બ્યા અને પછી, આ અનેકવિધ પાસોઆમાંથી એકને પસંદગી આપી કારી અબુલ્-હસન મઝઝાલ તેની આ વાચનશાસ્ત્ર સબંધી બારીકી સાંભળી હંમ બની ગયો, અને કહ્યું : “ ઈધર વિદ્વાનોમાં

૧. અબ્દુ નેઝઝાકનો દૂક વત્તાત, બન્દારીના હુબ્દુલ્-નુસરા પૃષ્ઠ ૨૪૪ મિસર, ધખને અસીર હિ. સ. ૫૧૫ના પ્રસંગે અથ ૧૦માં પૃષ્ઠ ૪૧૬, વળી, સિયાસત નામાની પૂર્વિ, યુસીયુ શીફર, પૃષ્ઠ ૪૭માં હબીબુલ્-સેયરના હવાલાથી આલિખિત છે.

૨. અબુલ્-હસન (અલી બિન અહમદ બિન મોહમ્મદ) મઝઝાલ નિયા-પુરીનો દૂક અહેવાલ, તેના સમકાલીન અબ્દુલ્-આફિરે સત્યાકમાં લખ્યો છે. જેને યાદરે તેના મોઅ’જમુલ્-હદવા (અથ ૫ માં પૃષ્ઠ ૧૦૪)માં અક્ષરશ : ઉતારેલ છે. તે સ્વકાલીન વિખ્યાત વૈયાકરણ અને વાચનશાસ્ત્રી હતો. બાકી અને બહાજ્ઞાનમાં પાલ કીર્તિવત્તુ સ્થાન ધરાવતો હતો, ઉમરાઓના દરબારોમાં બોલું આવતો. બ્યાકરણ અને વાચનવિદ્યા વિશે તેના ફજ્રદ અથો છે. હિ. સ. ૫૧૬માં શાબાન મહિનામાં મૃત્યુ પામ્યો.

તમારા જેવા અન્ય પેદા કરે. " મને કારીઓ વિશે થયું એ ખ્યાલ ન હતો કે તેઓમાં કોઈ આટલી બારીકી ધરાવતું હશે, ત્યાં હોકમાએ વિશે તો એ આશા જ ક્યાંથી ?^૧

તફસીર (કુરાને શરીફનું વિવરણ) એ તેના રિપરમા ન હતી, કિંતુ ચહરુસુરીએ કાઢી અબ્દુર-રહીમ બિન નસરના હવાલાથી લખ્યું છે કે મર્વાના હમ્મામ (Turkish Bath House)માં અકસ્માત એક વખત તેમને ખમ્મામની સાથે મુલાકાત થઈ, તે, તેમણે તેને 'મજીઝતેન' (સુરએ નાસ અને સુરએ ફલક, કુરાને પાઠના બે પ્રારણ)નો ઉદ્દેશ પૂછ્યો, અને સુરએ નાસમાં અમુક ચબ્દોની પુનરુક્તિના કારણની પૂછપરછ કરી; તે ત્યાં જ તેણે તેના જ્ઞાનની સરિતા વહેતી જુઠી. કાછ સાહેબનું કથન છે કે તેણે એટલું વિસ્તારથી પ્રસ્તુત સુરતોનું વિવરણ કર્યું કે તેનું આ વક્તાબ્બ બે કલમખંધ કરી લેવામાં આવ્યું હોત તો, એક મથ રચાત. પછી કહે છે કે:

" જ્યારે કે, આ વિદ્યા-અથ પર ખમ્મામ સવાર તબી થયે ત્યારે એ જ્ઞાન વિશે વિચાર કરે કે જેના પરિશીલન અને સિદ્ધિમાં તેણે તેની જાતને અમપૂર્વક યત્ની નાખી હોય. "૨ (ચહરુસુરી, પૃષ્ઠ ૨૧)

યુનાની (ગ્રીક) ભાષાનું રાખન હોયું પાયા વિનાનું ^૩

ઉર્દૂના એક લામક લેખકે 'અખબાર-કલમા બે અખબારિશ-ફકમા,' કિસ્તીના હવાલાથી લખ્યું છે કે: ખમ્મામ ગ્રીક ભાષા જાણતો હતો. આ ખુદી સમજાઈર છે. કિસ્તીની ઈનારત આ પ્રમાણે છે: "તે યુનાની ઈન્મ સીખવતો હતો" વા તો ખીજી

૧. બેહડી ને ચહરુસુરી.

૨. આલ્ફે કે, એકુબકીના અવતારોમાં આ પ્રસંગને થયું છાંદ દેવામાં આવ્યો છે. કહાવ્ય તેની પ્રત અપૂર્ણ હશે.

૩. નિઝામુલ મુલક વસી, પૃષ્ઠ ૪૬૮, નામી પ્રેસ, માનપુર.

રીતે વાંચવામાં આવે તો “તે યુનાની ઈશ્વિ જણો છે.” ગમે તે હોય પણ, યુનાની ઈશ્વિઓ મતલબ “યુનાની ફિલસૂફી” છે, નહિ કે “યુનાની ભાષા.”

હિન્દી ગણિતનું સ્થાન

જો કે કોઈ ચરિત્રનિરૂપકે નથી લખ્યું, કિંતુ તેના જલ્લ-વ-મુકાબેલા (ખીજ ગણિત)ના એક ફકરાથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, તે હિન્દી ગણિતનું પણ જ્ઞાન ધરાવતો હતો. તે કહે છે કે: “હિન્દી-ગોળે કેટલીક એવી રીતો સામાન્ય-સંશોધનાતે હસ્તગત થઈ ગઈ છે, કે જેના વડે તેઓ વર્તમાન અને ધનમૂળની બાજુ (Side) સરળતાથી કાઢી લે છે.” પછી કહે છે કે: મેં આ પદ્ધતિઓની સ્વસ્થતા પર એક ગ્રંથ લખ્યો છે.^૧

સાહિત્ય અને લેખન

કેટલી વસ્તુ તેનું સાહિત્ય અને શાએરી છે. તેના બધા ગ્રંથો અરબીમાં છે. અત્યાર સુધી અર્વાચીનોની જેમ ફિલસૂફી સર્જકોએ રહસ્યનવેરણી (Riddle)ને તેમની સાદિનું સાધન નહોતું માન્યું. તેના ગદ્યમાં એક હા સુધી જુરસો છે. ‘રિસાલએ જલ્લ-વ-મુકાબેલા’ (ખીજગણિત)ના દીગાચામાં પણ તેની એ જુરસાદાર લેખનશક્તિનું દર્શન થાય છે.

તેના અરબી સાહિત્યના રસનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રસંગ પરથી થાય છે, કે: અબુલ્-ફઝલ બેદલી તેના પિતાની જોડે હિ. સ. ૫૦૭ (યા હિ. સ. ૫૦૫)માં ઉમર ખ્યામને મળ્યો હતો, ત્યારે, તેણે પરીક્ષારૂપી ગણિતશાસ્ત્ર (Mathematics)ના કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા પછી “દિમાસા”ના એક કાવ્યના બાવાઈ વિશે પૂછ્યું હતું. ખરાબર ઉત્તર સાંભળીને તેણે કહ્યું:^૨

“સિનશેનતુન આરેફાહા મીન અખઝમે:”

૧. જલ્લ-વ-મુકાબેલા, ખ્યામ પેરિસ પ્રકાશન, ૫૦૬ ૯.

૨. બેદલી ને સદરમુરી અને ફિરદૌમુતવારીખ.

આ એક અરબી કહેવત છે. જેનો ભાવાર્થ: પિતાની જ વિદ્વતા અને પારખતતા જાણી પુત્રની લાવણીત પ્રકટ થાય છે. "પુત્ર પિતાનો ભેદ હોય છે."

શાએરી

અરબી અને ફારસી બન્ને ભાષામાં તે શાએરી કરવો હતો. તેના ફારસીનું તો પૂછવું જ શું! કિંતુ તેના અરબી કરવની બાબ તેના દરજ્જાની કક્ષાથી જિતરતી છે. જાણે કોઈ ઈરાનીને અરબી વસ્ત્રો પહેનારી આરમ બનાવવાની ઠાસિય કરવામાં આવી હોય.

ઈમાદ અરફદાનીએ તેના 'ખરીદ્દુલ્લ કલ્મ'માં સાદિત્યકાર અને શાએર જ હોવાના અધિકાર પર તેને સ્થાન આપ્યું છે. આ પ્રયત્નમાં ઈમાદે દિ. સ. ૫૦૦થી દિ. સ. ૫૬૫ સુધીમાં સ્વર્ગે સિધાવેલા સાદિત્યકાર અને કાવ્યકારનાં વર્ણનો કર્યાં છે. આમાં એક ખખ્ચામ પણ છે. પરિણામે ઈમાદે જેમ કે ફિફ્તીમાં છે, તેના વિશે લખ્યું છે: "વતહુ યઅ'કન તાઈર" એટલે તેની શેરાને પાખો હતી.

સ્મરણશક્તિ

તેની સ્મરણશક્તિ એટલી સમજ હતી કે, તેણે અરફદાનમાં એક વખત એક અંશનું સાત વખત ખ્યાનપૂર્વક વાચન કરી નાખ્યું અને તે યાદ કરી લીધો, પછી નિઝાપુર આવી લખાવી નાખ્યો. જ્યારે મૂળની સાથે તેની સરખામણી કરવામાં આવી તો જણાવું કે તેમાં કંઈ ખાસ ફેરફાર ન હતો.^૧

અપુતાહિરની દેખરેખમાં અધ્યામ

અધ્યામે નૈપુણ્યપ્રાપ્તિ પછી 'પઠનપાઠન'ને અદ્દને ધાલું કરીને લેખન-સર્જનનું કાર્ય પસંદ કર્યું. તેનું ભેજું મોટે ભાગે અણિતશાસ્ત્રને માટે અનુકૂળ હતું, અને તેમાં પણ ખીજગણિત, અને ભૂમિતિ (યુક્લિડ) તરફનું તેનું ઢળણ આસ હતું, પરિણામે તેણે આમાંના દરેક વિષય પર એક એક સક્ષિપ્ત પુસ્તિકા લખી કે જેમાં પ્રસ્તુત વિદ્યાની મુશ્કેલીઓ ઉઠેલી અને કોયડા (Problems) નાં નવાં નવાં રૂપો ઉત્પન્ન કર્યા અને તેને સાબિત પણ કર્યાં છે.

તેના ગ્રંથ 'જ્યમ વ મુકાબેલા' (ખીજગણિત) મારા સંશોધન મુજબ તેના આરબિક સર્જનોમાં છે. આમાં અધ્યામે એની પૂર્વેના તેના એક ગ્રંથ "અલ-ખુરહાનો અલ્-મસ્તિખરાજે અઝઝાઈલ-મુરબ્બઆતે 'વધ-મુકબ' અખાત" (વર્ધમૂળ ને ધનમૂળની બાજુ (Sides) કાઢવામાં ફલીલ)નો હવાસો આપ્યો છે. (પૃષ્ઠ ૯, પેરિસ) આથી જણાય છે કે 'જ્યમ વ મુકાબેલા' (ખીજગણિત)ની પણ પૂર્વે તેણે પ્રસ્તુત ગ્રંથ લખ્યો હતો અને જેના વિશે એવો હાવા કરે છે કે, આમાં એવા નિયમો શોધી કાઢવામાં આવ્યા છે જે આજ પૂર્વે શોધાયા ન હતા. એવું લાગે છે કે તેના આ ગ્રંથની કંઈ કદર થઈ નહિ, કેમ કે તે તેના ખીજ સર્જન 'જ્યમ-વ-મુકાબેલા'ના દીવાયામાં, હમાનાની નાકઢગ્દાની અને ઉપેક્ષાવૃત્તિની ફરિયાદ કરે છે અને લખે છે કે નજૂમ (ન્યોતિય) અને તિખ્ખ (વેદક) સિવાય ઔદિક વિદ્યાવિદ્યાનની આ યુગમાં કંઈ કદર નથી.

અધ્યામ પ્રસ્તુત ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે :

"અને હું આ વિદ્યાના સંશોધન અને એમાં સિદ્ધસિદ્ધાન્ત મનન, અને ચિંતનનો સમય એક મુદ્દન મુધી એટલા માટે ન એળી ચકચો કે મને એ શાખાની કાળચકે રાહી રાખ્યો હતો અને

વિદ્વાન-વર્મના મદી જવાની આજ્ઞા આમે ધેરાયેલા હતા. અમુક થોડાક વિદ્વાનો, જે બાકી છે તેઓ અનેક તત્ત્વશીર્ષા ગિરફતાર છે. આમ ઝમાનાની મફલતોના કારણે તેઓ સંશોધનાર્થે સમય મેળવી શક્યા નહિ અને, આજઠાલ ફિલસૂફીના જે ટાંગીઓ મોજૂદ છે તેઓ સત્યને અસત્યમાં ભેળવી દે છે અને પ્રપચ તથા જ્ઞાનના ટાંગથી આમળ વધ્યા નથી, અને જે દાંઈ તેઓ ખરે જ જાણે છે તેનીયે માંખ નથી, સિવાય કે, અમુક ભૌતિક વસ્તુ હેતુઓની." (પૃષ્ઠ ૨ ને ૩)

આ ઉપરથી એમ માલુમ પડે છે, કે આ મથ એવા વખતમાં લખાયો હતો કે જ્યારે તેને કોઈ આશ્રવદાતા કે ઉત્તેજન આપનારે મળ્યો ન હતો. અને સલ્લુકીઓએ ઉલ્લમે અકલીઆદ (ફિલસૂફી)ના વિદ્વાનોને આશ્રય આપવાની શરૂઆત કરી ન હતી.

શુ આ શબ્દો એની કેવમમાંથી સરવા શક્ય હતા, જ્યારે કે વસાયા અને સરગુઝિનની વાત મુજબ બુમિતિશાસ્ત્રના અભ્યાસ અને તાલીમ પૂર્વે જ મારમો અથ શી (સોનાસહોર)નું વર્ષાસન નિઝા સુલમુઠક તરફથી નિશાપુરમાં મેળવતો હોય ?

ભૌતિક અરજને લખતાં વિધાનોનો નિર્દેશ કરતા તેણે કહ્યું છે કે તેની કાષ્ટક દરરોજ તે વૈદકશાસ્ત્ર અને જ્યોતિષશાસ્ત્રની જે શાસનો માદગીમાં તદુરસ્તી અર્થે તખીબ અને સુલદજગ કે મુસાફરીમાં આવજનની શુભ ઘડીઓ કરાવવા જ્યોતિષશાસ્ત્રીઓને તેમના દરગારોમાં ગમતા હતા.

આ પછી ખંડ્યામ કોઈ 'કાઝીઉલ્લ કુઝાત' (વડા ન્યાયાધીશ) અણુતાહિરનો ઉલ્લેખ કરે છે.

" અને જ્યારે ઈશ્વરે, મારા પર કૃપાવત થઈ મને મારા વડીલ અને અન્નેક કાઝીઉલ્લ કુઝાત ઈમામ અણુતાહિર (ઈશ્વર એમની સુલદીને કાવમ રાખે અને એમના નિર્દેશોને શત્રુઓના મસ્તક નમાવે) ના સતત સદવાસનો અવકાશ પૂરા પાડ્યો, અને એ પણ એવા

વખતે, જ્યારે કે, એમની કક્ષાના કોઈ, જે ઈલમી ને અમલી ત્રિપુલ-
તામાં સિદ્ધ સાક્ષોમાં પ્રવીણ, આચારમાં શ્રેષ્ઠ અને જનતાના કલ્યાણ
માટે કટિબદ્ધ હોય એવાની શોધમાં મને નિરાશા સાંપડી ચૂકી હતી
ત્યારે તેઓના મિલનથી મારું હૃદયપુષ્પ જીવડી ગયું અને એમના
સંગથી મારી ખ્યાલિ જીવંદ થઈ ગઈ અને તેઓના પ્રકાશમાં—
ઝળકતાં મારું સ્થાન વધી ગયું તેમનાં ઉપકારો અને ઈનામોથી
મારી પીઠ સગીન થઈ ગઈ; તો, ફરી મને ફિલસફી અને સાત્ત્વ-
વિદ્યાના સંશોધનમાં પરોવાયા વિના છૂટકો ન હતો કે જે કાર્ય કરતાં
સ્વમની આધીએ મને રોક્યો હતો અને કે જેથી તે દ્વારા તેમની
જીવંદ મજલિસમાં મને નજીકનો સખંધ સાંપડે” (પૃષ્ઠ ૩)

શું આ ઈમારત અલપઅરસલાન, મલિકશાહ અને નિઝામુલ-
મુલ્કના વર્ષાસન ખાનારની કલમમાથી ટપકી શકે છે? અને અણુ-
તાહિર નામે કોઈ અપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિનું નામ એ શાસકો અને મશહૂર
સલજુકી વઝીરોના સ્થાને, સ્થાન મેળવી શકતું હતું? આમ એ
વસ્તુ સ્પષ્ટ છે કે તેનો આ અંત સલજુકી દરબારના પ્રવેશ પૂર્વેનું
સર્જન છે અને તે આ સમયે અણુતાહિર નામે કોઈ કાઝીઉલ-કુઝાત
(વડા ન્યાયાધીશ)ની દેખરેખ નીચે હતો.

અણુતાહિર કોણ છે?

આ બાબતમાં કાઝીઉલ-કુઝાત અણુતાહિરની તલાશ અને
સંશોધનમાં અમોએ ઇતિહાસ ને વ્યક્તિઓના તમામ હસ્તગત ઓળખો
નાખ્યા, કિંતુ પ્રસ્તુત યુગમાં એવો અણુતાહિર, કે જે દિ. સ.
૪૪૦ (ખપ્પામ-જન્મકાલ) અને દિ. સ. ૪૬૭ (સલજુકી વેધશાળામાં
તેના આગમન)ની વચ્ચે જાહેરમાં હોય અને વિદ્યા અને વિદ્વાતાની
સાથે ભેટ અને સન્માન તથા ઉદારતાનો પણ મુખ્ય ધરાવતો હોય, એવો
નથી મળ્યો. વફયાતે ઈબ્ને ખલ્લેકાન, ફવાતુલ-વફયાતે ઈબ્ને શાફિર
હતમી, અન્સાને સમખાની, મોઅજ્જમુલ-ઉદ્દિઆએ શાફૂત, તબક્કાતુર-થા-
ફીયાદ મુબ્કી, તબક્કાતુલ-દનશીયા ઈબ્ને કતુનમા, તારીખે મુબ્દતુ-

નુસરાદ, ચાંદણસુદર, તારીએ ઈળને અસીર, આ બધું જ તપાસી નાખ્યું અને વાંચી જોયું, પણ ધ્યેયની વસ્તુ હસ્તગત થવા ન પામી; કિંતુ અરમાવ 'ઈળને અસીર'ના એક ખૂણામાં એક મહાદર સમર-કન્દી અશ્વતાઢિરનો પત્તો લાગે છે. સુબકીમાં પણ આ નામ મળે છે. અને એ દોઢનમક કોર્તિદદ તથા વિઘાધર પણ જણાવ છે, અને તેમને ઈશ્વકખાની ચમસુલ મુદક ખાકાને સમરકંદ તથા સુખારાના જાહના દરવાર જોડે સંબંધ હોવાનું જણાવ છે. અને પાછળથી સલ્લુકી શાસકો જોડે પણ તેમનો સંબંધ બધાવ છે.

આ પછી પ્રતિત્યાજાસ યાચ છે કે ખ્યામની એ સદ્ભાગી પ્રચરત વિમૂર્તિ તે આ જ અશ્વતાઢિર હતો. ખ્યામના મહાદર કથનથી માલુમ પડે છે કે તે અત્યાર સુધી સુઘતાનોના દરવાર સુધી પહોંચ્યો ન હતો અને આ જ કાઠી અશ્વતાઢિર દ્વારા તેનું નામ ઝાગડ્યું, અને તેની પ્રતિમાનું પેરાદ ચયું. આ ખ્યાલ મારા એ દૃષ્ટિમિત્રને બિશકુચ અનુરૂપ યર્ષ જાય છે કે હિ. સ. ૪૧૭ એટલે મલિકશાહી વેષણાળામાં તેના પ્રવેશ પૂર્વે તે તુર્કસ્તાનમાં હતો અને ત્યાં રહીને જ તેની કીર્તિનો સૂરજ ઊઠ્યો. આ જ કારણે ધણાએ એવો ખમ સેવ્યો છે કે તે તુર્કસ્તાની યહોરાનો વતની છે, અને બહમ વગેરેનો નિવાસી જણાવે છે. મને તેમ પણ તુર્કસ્તાનમાં પ્રથમ તેને અશ્વતાઢિર જોડે યોગબાણ યર્ષ અને કદાચ અશ્વતાઢિર દ્વારા જ સુખારાના જાહ ચમસુલ મુદકની કને પહોંચ્યો અને આ જ એ સમય છે કે જ્યારે ચમસુલ મુદક તેની કદરવાનીથી ખ્યામને તેના તખ્ત પર બેસાડતો હતો : જેમ કે, આગળ આવશે.

આ યુગમાં અશ્વતાઢિર ખાતુની (મતેકશાહ સલ્લુકીની બેગમ તુકનિખાતુનનો કારભારી) અને અશ્વતાઢિર કુમ્હો (સ્વ. હિ. સ. ૫૧૬) સુવતાન સન્નરનો વઝીર, એમ બે નામો મળે છે. કિંતુ આમાનું કોઈ કાઠીજીવ કુચાત (વા ન્યાયાધીય) નો અધિકાર કે યોધો ધરાવતું ન હતું. વળી વધુમાં પહેલા નામ વિશે એ કે,

ન્યારે ખમ્યામ પોતે જ મલિકશાહના દરબારના સંબંધમાં હતો, તો પછી, તુકાઈને ખાતુનના એક કારભારીને આમ જ્ઞાને સન્માનતો ? અને પછીનું નામ ધણું મોટું પડે છે. ઉપરાંત એ સુલતાન સન્મરનો વઝીર હતો અને જાહેર છે કે સન્મર વિશે ખમ્યામને રસ ન હતો, વળી, આ અણ્ણતાહિર કુખી અમુક માસથી વધુ વિચારત પર રહ્યો પણ નથી. અને મુદ્દાની વાત તો એ કે આ ખમ્યામની વૃદ્ધાવસ્થા અને ઝોસરતી તેજસ્વિતા તથા અજ્ઞેયતાના આખરી દિવસો હતા જે રિસાલ્તએ જખ્ખ (એલજિપ્સ) ના થનખનાટની તદ્દન ખિલાફ છે : જેમાં કમલે તે પમલે તેનું ધોવન, તેજ, સશોધન ઝખખ અને નવધોવનની ઉમંગો જીભરાતી જણાય છે. વળી, આ બન્ને અણ્ણતાહિર એવા લાયક, ઉત્તમ કે કદરવાન પણ ન હતા કે આવો ગદન મંથ, તેમને આવી જીલ્લંદ વિદ્વાની તારીફ સાથે અર્પણ કરવામાં આવે. આથી ન છૂટકે એ રીકારવું પડશે કે ખમ્યામને જ આ મંથ તેના સલજુકી સુલતાનો અને વઝીરોના સંબંધમાં આપ્યા તે પૂર્વેનું સર્જન છે.

અણ્ણતાહિર સારી સમરકન્દી

એવી અટકળ છે કે, કાઝીડેલ કુઝાત અણ્ણતાહિરએ ખમ્યામની

૧. જર્મન પ્રાચ્યવિદ્યાવિચારક રોઝને તેના રજાકયાતે ખમ્યામ (બર્લિન પ્રકાશન પૃ. ૬૬) ની પ્રસ્તાવનામાં એક અનુમાન કર્યું છે કે ખમ્યામે આ મંથ મલિકશાહના મૃત્યુ અને ‘લીવ’ના નાશ (૧) પછી લખ્યો છે. — “તેણે કે, તેના જખ્ખ-વ-મુકાબેલાનું સર્જન તેણે આ જ પરેશાની હાલતમાં કર્યું છે.” હિંદુ આ અનુમાને અનેકવિધ કૂચવણો જણી કરી છે : જેમાંની સૌથી મુખ્ય વસ્તુ એ છે, કે આ સમયે એ કાઝી અણ્ણતાહિર કોણ હોઈ શકે કે જેના નામ પર આવો અત્યનો મંથ સુલતાન સલજુકી અને સમકાલીન વઝીરોની હાજરી અને તેમની સાથેના સંબંધ હોવા છતાં અર્પણ કરવામાં આવે. આમ આ મંથ તેના એ ચીમળાયેલા પૌરુષ કાળમાં નહિ કે જે તેનો અંતિમ કાળ છે, બલકે એ ચીમળાયેલા પૌરુષ કાળમાં કે જ્યારે તે આપાર-વિદોલ્યો છે.

ખેવરથ વ્યક્તિ ઈમામ અબુતાહિર સારી સમરકન્દી સાફેઈ છે તેઓ અસલ માઝન્દરાનના એક રચણ સારિયા (બુઓ, અન્સામે સમઆલી)ના રહીશ હતા, કિંતુ જન્મ અરફ્દાનમાં યથા અને પાલનપોષણ અને ચિકિત્સાસંસ્કાર સમરકન્દમાં મેળવ્યા, અને ત્યાંના સાફેઈ આમેચાન થઈ ગયા હતા. ફિક્ક (ઈસ્લામ વિધિનિયેથ ચારત્ર) અને હદીસ ના વિદ્વાન હતા (સુપડી) અને શ્રીમંત પણ હતા, (ઈબ્ને અસીર) અમદુર-રૈહમાન મિન અહમદ નામ હતું. જન્મ દિ. સ. ૪૩૦ પંડી અને મૃત્યુ દિ. સ. ૪૮૪ છે. સુપડીમાં છે:—

“અબદુર-રૈહમાન મિન અહમદ મિન અલક અબુતાહિર સારી, ઈમામેના એક અરફ્દાનમાં દિ. સ. ૪૩૦ પંડી જન્મ્યા, સમરકન્દ લઈ જવામાં આવ્યા અને અહીં જ તલીમ લીધી. દિ. સ. ૪૮૪માં ખમદાદ મુકામે મૃત્યુ પામ્યા.” (તજગાતુશ ચફેઈનાક, અં. ૩ નો, પૃષ્ઠ ૨૨૧)

વિદ્વાન હોવા ઉપરાંત તેઓ સમરકન્દના મોટા ધનપતિઓમાં હતા. સમુલ્લ મુલ્કના તખ્ત પર હવે અહમદખાન^૧ હતો અને જનતા તેની ચાલચલમત અને વર્તનથી નાખુશ હતી. પરિણામે દિ. સ. ૪૮૨માં આ જ અબુતાહિર સમરકન્દી સમરકન્દથી વેપાર અને હજના બહાને ત્યાંથી નીકળ્યા અને મલિકશાહની પાસે આવી દેશજનો વતી ફરિયાદ કરી અને સમરકન્દનો કબજો કરી લેવા ત્રેયા ઈબ્ને અસીરમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે :

“ફકીક અબુતાહિર મિન અલક સાફેઈ ફરીયાદ લઈને આવ્યા તેઓની પાસે પુષ્કળ ધન હોવાથી અહમદખાનનો તેમને ડર હતો તે સુલતાનને મળ્યા અને તેને (તુર્કસ્તાન) છતવાની લાલચ આપી.”

આ ઉપરથી અંદાજ આવી શકે છે કે : તુર્કસ્તાનમાં પ્રસ્થાપિતીનું સન્માન કેટલું હતું.

સલ્જુકી શાહે, સુલતાનો,^૧ ઉમરાવો અને વઝીરામાં તેનું

સ્થાન એટલું ઉચ્ચ હતું કે જ્યારે હિ. સ. ૪૮૪માં તેઓ નશ્વર જમત છોડી ગયા ત્યારે, તમામ ઉમરાવો અને વઝીરો પગપાળે જનાઝાહની સાથે હતા અને નિઝામુલ્-મુલ્ક જો કે તેની વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે સવાર હતા, કિંતુ દિલ્લીગીરીની ઘેરી જાયામાં ડુમેલા હતા. મળને અસીરમાં છે :

“ અને આ વખે ” (હિ. સ. ૪૮૪) ના શબ્દાલ માસમાં અબુતાહિર અબ્દુર-રહમાન બિન મોહમ્મદ બિન અલક ફકીહ શાફેઈ ગુજરી ગયા. તેઓ શાફેઈ વિદ્વાનોના સરદારોમાં હતા. આ એઓ જ છે જેમનો ઉલ્લેખ સમરકન્દની ફતેહના સિંધસિંધામાં આવ્યો છે. સલ્તનતના તમામ સભ્યો તેના જનાઝાહમાં પગપાળે આસ્થા, સિવાય કે નિઝામુલ્-મુલ્ક જે વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે સવાર હતા તે તેમના મૃત્યુ પર બહુ જ રડ્યા ” (અંથ ૧૦, પૃષ્ઠ ૧૩૫)

આ દરજ્જા સન્માન પ્રથમ ને હોલત ધરાવનારી વ્યક્તિ નિઃશંક ખખ્યામની પ્રથસ્તિતું પાત્ર થઈ શકતી હતી અને તેમની દેખરેખ નીચે તથા તેમના સહવાસમાં રહેવું અને તેના મંથનું તેમના નામે અર્પણ શક્ય હતું. અબુતાહિરનો જન્મ હિ. સ. ૪૩૦ પત્રી થયો હતો. આમ તેઓ ખખ્યામના સમવયસ્ક પણ હતા. ખખ્યામ જેવા વિવેચકે તેમના જ્ઞાન વિદ્વતા ને આરિઝ્યની જે તારીફ કરી છે તે ઉપરથી તેમની એઝતાનું જ્ઞાન થાય છે. તેઓ ઘણું કરીને વૃક્ષસ્તાનમાં મુલકખાની સલ્તનતના વડા ન્યાયશાસ્ત્રી હતા તથા તે ખખ્યામે સન્માનાર્થે “ કાઝીઝિલ્-કુઝાત ” (વડા ન્યાય-શાસ્ત્રી) કહી દીધું છે.

જો મારી આ ખોજ સ્વરૂપ છે તો એ સ્વીકારવું પડશે કે, પ્રથમ સર્જન આદર ન પામતાં તેણે તેના દ્વિતીય સર્જન માટે અબુતાહિર સમરકન્દીનો પાશવ પકડ્યો. તેમણે તેની પૂરેપૂરી કદર કરી અને તેમણે જ તેને શમસુલ્-મુલ્ક ખાઝને વૃક્ષસ્તાનનો દરબાર દેખાડ્યો અને આમ કરી તેનો જાવી પ્રતિનો આર્થ ખુલ્લો કરી

આપ્યો. આ રીતે ખમ્મામ અણુતાદિરના ઋણથી લદાયેલો છે અને હવે એ બધું જે કઈ નિઃશ્રમુલ્લ મુદ્દની ઉદાગતા પ્રતિ નિર્દેશાયુ છે તે કાઝી અણુતાદિરનો શણગાર બની જશે

તુર્કેસ્તાનના ઇલકખાની દરબારમાં ખમ્મામ

ખમ્મામનો યાન-તલબથી નિવૃત્તિનો કાલ મારા અનુમાન પ્રમાણે હિ સ ૪૬૦ના લગભગનો હતો. આ વખતે જો કે, સલ્તુખી સત્તનતનો સુરજ મધ્યાહને હતો, દિવસ ધર્મદાઓ સિવાય ઉભીને આસી (ફિલસૂફી)નો ભક્તિ હજુ એમના દરબારમાં ન હતી આથી ખમ્મામ જેવા ફિલસૂફ માટે ગંઢની અને છુખારાની જ સત્તનનો કદરદાન થઈ શકતી હતી, જ્યાં એનાથી ચાગીસ પચાસ વર્ષ પૂર્વે ક્યારેક અણુબલી સીના, ઈખ્તે મઝકવૈલ અને અણુરેદાન બોરની વગેરે પોતાની વિદ્વતા અને પારબતતા દેખાડી હતી.

આમળ એ વસ્તુનો નિર્દેશ થઈ ચૂક્યો છે કે ખમ્મામ તેના રત્નના ખરીદનારનો તલાશમાં ઘણું કરીને તુર્કેસ્તાન આવ્યો અને અહીં તેને કાઝી અણુતાદિર સમરકંડની ઓળખાણ થઈ, જેઓએ તેની કદરખૂટી અને ખમ્મામે તેમના નામ પર અમુક મથો લખ્યા કાઝી અણુતાદિરના તુર્કેસ્તાનની હકૂમતમાં જે પ્રભાવ અને પ્રતિષ્ઠા હતા તેના પરિણામે કદાચ ખમ્મામને છુખારાના શાહ સમસલ મુલ્કના દરબારમાં દાખલ થવામાં મુરોલી નડી નહિ હોય

પરિણામે છુખારામાં, જ્યાં આ સમયે ઇલકખાની^૧ ખાનદાનનું શાસન ચલાવનાર ખાકાન સમસલ મુલ્ક શાસક હતો ત્યાં પહોંચ્યો ખાકાને તેની શાહચાના અને વિદ્વતાની એટલી કદર કરી કે તે તેને તેની સાથે તખ્ત પર બેસાડતો હતો. બૈકાફી અને શહરુશીમાં છે કે

૧. તેના અન્ય નામો ખામાનીયા મુલ્કે ખામાનીયા અને આરે ૧૬૨૧માં ૫૪ છે.

“અને ખાકાન શમસુલ-મુલ્ક શુબારામાં તેનું બારે સન્માન કરતો હતો અને હિમર ખયામને તખ્ત પર તેની જોડે બેસાડતો હતો.”

તુઝકુલ-અરવાહ શહરઝુરીના ફારસી તરગૂમામાં^૧ છે કે :

“અને ખાકાન શમસુલ-મુલ્ક શુબારામાં તેનું બારે સન્માન કરતો હતો અને તેના તખ્ત પર તેની સથે તેના પડખામાં બેસાડતો હતો.” (હસ્તલિખિત દારૂલ મુસન્નેફીન)

આ ખાકાનનું નામ બેહકી અને શહરઝુરી બન્નેએ શમસુલ-મુલ્ક લખ્યું છે. કિંતુ ખરું નામ શમસુલ-મુલ્ક છે: જેમકે ઇતિહાસોમાં આજ નામ આલિખિત છે. આ એ ઈલકખાન બાદશાહોમાંથી હતો જેમની હકૂમતનો ધેરાવો કાશ્ગરથી શુબારા સુધી એટલે સમગ્ર તુર્કેસ્તાન પર વિસ્તરેલો હતો. તેમણે જ સામાનીઓ કનેથી શુબારા છીનવી લીધું હતું. તેમના માથે એક દિશાએ ગઝનવી અને બીજી દિશાએ સલજુકી સુલેહ સંત્રામ રહેતા અને આમના જ આક્રમણોને ખાળવા સુલતાન મહમૂદ ગઝનવી દિ. સ. ૩૯૬માં હિન્દુસ્તાનથી તુર્કેસ્તાન તરફ દોકો હતો અને અતે તેમની જોડે લક્ષસખંધ કાયમ કરી સુલેહ કરી લીધી હતી. પછી મલિકશાહ સલજુકીએ પણ એમ જ કયું. મલિકશાહની સૌથી પ્રિય અને અધિકારધારિણી પત્ની તુર્કાનેખાતૂન આ જ ખાનદાનની હતી.

અફસોસ, આ ખાનદાનનો પૂગો ઇતિહાસ મૂળતો નથી.^૨ તુર્કેસ્તાનનો ફકત એક જ ઇતિહાસ જે સરકુઝમ્માન મગદુદ્-દીન

૧. આ ગ્રંથની એક બન્ને બાબદારી તુર્કસાની પ્રવ, દારૂલ-મુસન્નેફીનના ગ્રંથાલયમાં છે. તેમાં ખયામ અને તેના સમકાલીનો અરિફો મોત્તફ છે.

૨. ઈબ્ને અસીર, ઈબ્ને ખલ્દૂન અને અન્ય વતારીખનવેસોએ એમના દ્રશ્યવાયા પ્રસંગો ગઝનવી અને સલજુકીઓના અન્તરે આલેખ્યા છે. ઈબ્ને ખલ્દૂને એમના ઇતિહાસનો એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ લખવા પ્રાર્થુ કર્યું. (ઈબ્ને ખલ્દૂન, ગ્રંથ ૪ થો, પૃષ્ઠ ૩૭૫, મિસર) કિંતુ તે માટેનો અવકાશ મેળવી શક્યો નહિ. આ ખાનદાનના વૃત્તાંત માટે જુઓ : (ઈબ્ને અસીર, ગ્રંથ ૯, પૃષ્ઠ ૨૧૨, ગ્રંથ ૧૦, પૃષ્ઠ ૫૨ ને ૧૧૩, બરેલ પ્રકાશન)

મોદમ્મદ બિન અદનાન સુરખાલીએ લખ્યો હતો તે પણ અપ્રાપ્ય . આ મજદુદ્-દીન એ નૂરુદ્દીન ઔરીનો મામો^૧ છે જેના 'લુખાલુલ અલખાખ' (અરિત્રાવલિ) અને જવામેઉલ-દિકાયાત (હિ. સ. ૬૩૦^૨ વિષયમાં) સંપાદનો છે. ઈબ્ને અસીર અને ઈબ્ને ખદ્દૂન બન્ને પ્રંચ આધારે પહેલેથી શમસુલ-મુલક સુધી પ્રસ્તુત ખાનદાનના સુલતાનોની નીચે પ્રમાણેનો ક્રમ બારે શ્રમથી તૈયાર કર્યો છે. એ વસ્તુ ખ્યાનમાં રહે કે આ સુલતાનોનાં બેવડાં નામો રહેતાં : એક તુકી^૩ અને બીજું ઈસ્લામી. કેટલીક વખત ખાનદાનની જુદી જુદી વ્યક્તિઓ એક સાથે જુદા જુદા દેશો પર હકૂમત ચલાવતી હતી. આ ખાનદાનોને અતિહાસિક આરંભ બગરાખાન પહેલાથી હિ. સ. ૩૮૦ માં થાય છે અને શમસુલ-મુલકનો ક્રમ નવમો આરે છે :

(૧) શહાજુદ્દૌલા બગરાખાન હાફેઝ બિન કુરાખાન સુલેમાન, હિ. સ. ૩૮૦-૩૮૩

(૨) શમસુદ્દૌલા ઈલકખાન નસર બિન અલી (સમકાલીન સુલતાન મહમુદ), હિ. સ. ૩૮૩-૪૦૩

(૩) તમાનખાન બિન અલી, હિ. સ. ૪૦૩-૪૦૮

(૪) ચરફુદ્દૌલા અણુલ-મુઝફ્ફર અરસલાનખાન બિન અલી, હિ. સ. ૪૦૮-૪૦૯

(૫) કદિરખાન યુસુફ બિન બગરાખાન હાફેઝ, હિ. સ. ૪૦૯-૪૨૩

(૬) બગરાખાન બીજો બિન કદિરખાન, હિ. સ. ૪૨૩-૪૩૯

(૭) ઈબ્રાહીમ બિન કદિરખાન, હિ. સ. ૪૩૯—

(૮) ઈમાદુદ્દૌલા અણુલ-મુઝફ્ફર તકમાજખાન ઈબ્રાહીમ, હિ. સ. ૪૩૯-૪૬૦

(૯) શમસુલ-મુલક તકીન નસર બિન તકમાજખાન ઈબ્રાહીમ, હિ. સ. ૪૬૦-૪૭૨

૧. ચહાર મકાલાનો હાસિયા, ૫૧૬ ૧૪૭, વિન; ઈબ્ને અસીર પ્રંચ ૯, ૫૧૬ ૭૦; હિ. સ. ૩૮૩ ના ૫૬મો

(૧૦) ખિઝરખાન મિન તક્શાજખાન ઇલાહીય હિ. સ. ૪૭૨-૪૭૭

(૧૧) અહમદખાન મિન ખિઝરખાન હિ. સ. ૪૭૭-૪૮૮

આ ખાનદાનનો યુગ હિ. સ. ૩૮૦ થી ૬૦૯ સુધીનો છે : ક્યારેક સ્વતંત્ર તો ક્યારેક મઝનવી, સલ્જુકી, કિરાખ્તાઈ અને ખ્વારઝમશાહીઓને ખંડણી ભગતું. બધાસાગૂન અને કાશ્ગર તેનાં મુખ્ય સ્થળો હતાં. પાઝળવી તેમણે સામાનિયાહ કનેધી હિ. સ. ૩૮૩ ખુખારા છીનવી લીધું; વળી ગુમાબ્યું ઉવટે હિ. સ. ૩૮૬ માં ફરી છતી લઈ માવરાહનનહરમાં સામાનીઓની હકૂમતને અંત આણ્યો, તેમના માવરાહનનહરની હકૂમતનું પાટનગર સમરકંદ હતું, અને ખુખારા તેના તાબામાં. હિ. સ. ૪૬૦ માં તક્શાજખાન સત્તા ઉપર હતો. શમસુલ્-મુલ્ક તકીન તેનો પુત્ર હતો અને તેણે પિતાની હયાતીમાં જ હકૂમતની લગામ લાથમાં લીધી હતી. (ઈબ્ને અસીર, પૃષ્ઠ ૨૧૨, ગ્રંથ ૬, ખરેલ) હિ. સ. ૪૬૦ માં તક્શાજખાન મરણ પામ્યો અને શમસુલ્-મુલ્ક તખ્તનશીન થયો. હિ. સ. ૪૭૨ માં શમસુલ્-મુલ્કનું અવસાન થયું અને તેનો બાઈ ખિઝરખાન તેનો વારસ થયો. શમસુલ્-મુલ્કે અગ્રપઅરસદાન સલ્જુકીની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું હતું અને ખુદ પોતાના કાકાની પુત્રી તુર્કનેખાતૂનનું લગ્ન મલિકશાહની જોડે કર્યું. (ઈબ્ને અસીર, હિ. સ. ૩૮૩, ૪૦૮, ૪૩૫, ૪૬૫, ૪૮૮ ના પ્રસંગોમાં)

શમસુલ્ મુલ્ક એક જ્ઞાન-પ્રેમી જાદુશાહ હતો, આથી ઔરીએ તેના પ્રસ્તુત ગુણની 'જવામેહિલ્-હિકાયાત'માં વિશેષતાપૂર્વક નોંધ લીધી છે. એ વિદિત થઈ ચૂક્યું છે કે : સદર ખાનદાનનો એક માત્ર ઇતિહાસકાર મજદુદ્દીન સુરખકતી ઔરીનો માથો હતો અને તેનો મથ ઔરીની સમક્ષ હતો. આથી એની સાક્ષી અત્યંત બરોસાવાન ગણાય ઔરી કહે છે :

“લોહાનું કંપન છે કે, વદા તમમાજખાનનો? એક પુત્ર હતો, જેનું નામ સમસુત-મુદ્દા હતું, જે મદાન વિદ્યાન અને ઈ-સાદપસદ હતો. માવગઉનદરને પ્રવેશ તેના કન્યામાં હતો. એક વખત તેને ઈન્દો ક્યો કે સિયાળામાં જુખાગ આપવું અને વસંત સુધી ત્યાં રહેવું. ઉપસ દાર (દમ, ફાર્લ-મુસ-નેરીન મન્નાસિરે મુદ્દા વ. ખાદ્યાદાન

આ અવતરણ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે સમસુત મુદ્દા પોતે પણ યાનવિદ હતો, અને આ ઉપરથી, ખખ્યામ જેવા વિદ્યાગરને હરદાન પણ તે યર્ષ ચક્રો હતો અને એ પણ જાહેર છે કે તે જુખાગમાં પણ આપીને રહેતો હતો, જ્યાં તેણે ખખ્યામની મુલાકાત લીધી હતી અને તેને પોતાની જોડે તખ્ત પર પણ બેસાડતો હતો.

સમસુલ મુદ્દાનો એ પુત્ર કે, જ્યારે, તેણે એક વૃક્ષરતાનના ખાદ્યાદ તરીકે ખખ્યામની હરદાની કરી હતી અને જુખાગમાં તેને તખ્ત પર તેની જોડે બેસાડ્યો હતો, તે દિ. સ. ૪૬૦ થી ૪૬૬ સુધીનો જ પુત્ર હતો, કેમકે દિ. સ. ૪૬૭ માં તે ખખ્યામ મલિક શાહી વેંધયાળાના સર્જનમાં આવી સલજુકી દરજા-માં રચનાતર કરી ચૂક્યો હતો.

એ વરણ આપણે જાણી ચૂક્યા છીએ કે સમસુત મુદ્દા અને મલિકશાહ વચ્ચે સમસુતી સમપણ શાયમ હતું અને પરસ્પરની મુલાકાત પણ હતી. હવે આ બિના પર એ વરણ કલ્પનાસરસ છે કે, મલિકશાહના દરનારમાં પ્રવેશવા ખખ્યામને સમસુત મુદ્દાની પિઝાનનું માન્ય પ્રાપ્ત યર્ષ ચક્રનું હતું

૧ વદ્યાન અને તમમાજ દક્ષિણીય સબ્દો ઉઃ ઈન્ને અસીરમાં સમસુર-હના બાપતુ નામ વદ્યાન લખ્યું છે, કિંતુ આરીના *જવામેદલ દિમા-લવની મારી સમસુની પ્રવર્તમાં તમમાજ છે. આરીના ખીબ પુસ્તક હુનાયવ-લણાળમાં આ જ એણીના એક ખીબ બદાશાહ—ને પણ વખત પછી !! છે તે—નું નામ તમમાજ આવ્યું છે.

મલિકશાહ સલજુકીના દરબારમાં પ્રવ્યામ

અત્યારે સલજુકી ખાનદાનનો સુલતાને આઝમ મલિકશાહ સલજુકી હકૂમત કરતો હતો, જેની સસ્તનતનો પટ કારગરથી માંડી ફરુનતુનયા (ઈસ્તાંબુલ) ની દીવાલ સુધી વિસ્તરેલો હતો અને જેનો વઝીર નિઝામુલ-મુલ્ક તૂસી હતો. આ વઝીરની ખ્યાતિ વિસ્તૃત વિગત અને ખ્યાનથી ભરપૂર છે. મલિકશાહ હિ. સ. ૪૪૭ માં જન્મેલો, હિ. સ. ૪૬૫ માં ઓગણીસ વર્ષની વયે તખ્તનશીન થયો અને હિ. સ. ૪૮૫ માં ગુજરી ગયો. મલિકશાહ અને નિઝામુલ-મુલ્કે વિશ્વખ્યાત અને મોટાં મોટાં કાર્યો કર્યાં, જેમાંનું એક વેધશાળાનું આધિકારમ પણ છે. આના જ અન્યે અન્ય ખગોળ-શાસ્ત્રીઓની જોડે ઉમર ખ્યામને પણ તેડાવવામાં આવ્યો અને વેધ-શાળાનું કામ ચર ચર્ચ કીચે મલિકશાહી લખવામાં આવી. એ વેધશાળાનું કાર્ય જો કે ઘણા દિવસો સુધી ચાલુ રહ્યું, કેમકે સુલતાન મોહમ્મદ બિન મલિકશાહના અસ્ફહાન ઉપરના આક્રમણ (હિ. સ. ૫૦૦) સુધી તો એ કાર્ય ચાલુ રહ્યોનો પત્તો લાગે છે; કિંતુ ઉમર ખ્યામ તેનાથી નિઃસંબંધ થઈ ચૂક્યો હતો, કારણ કે પછીથી આ વેધશાળાના સમ્બંધમાં તેનો ઉલ્લેખ જડતો નથી.

મનલગ્ન, મલિકશાહ સલજુકીની દરબારમાં પહોંચી, તેના કીર્તિપક્ષીએ પાંખો મેળવી, શાહી દરબારમાં તેનો સંબંધ તખ્તીય તરીકે અને પછી એક જ્યોતિષી તરીકે જણાય છે, બન્ને સુલતાની નદીમના રૂપમાં ઝડપથી ઝમકી બિહતો દીસે છે. બૈદકી અને ચંદ્રગુરીમાં છે કે :

“અને મલિકશાહ તેને નદીમેના દરજ્જે રાખતો હતો.”

બૈદકીએ તેના પિતાના માખ્યમે ઉમર ખ્યામની કહેલી એક-વાત પણ, મલિકશાહના તેના ખાનગી સહવાસની નકલ કરી છે, જેનાથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે તે મલિકશાહના અંત સહવાસમાં

વિના સકામ ગદેતો હતો. ઉમર ખપ્યામ ગયાન કરે છે. એક વખત હું બાદશાહની નજીક બેઠો હતો, એટલામાં અમીર પુત્રો-માનુ એક બાલક અત્યંત સ્થિર અને મહીંગ બાવે આવ્યું અને એટલી કુશળતાથી એક કામ અદા કર્યું કે, અમને તાલુની ચર્મ સુવતાને કહ્યું તાલુખીનું કંઈ કાગળ નથી, કાગળ કે, મગધીનું બન્નું છંડામાંથી બહાર પડતાં જ કાગળ ચૂગવા લાગી જાય છે, કિંતુ તેને તેના રહેઠાણની એળખ નથી, જ્યારે કબૂતરનું બન્નું કંઈ નીમળવાનું માતા પાસેથી ધીમે છે, પણ છોડી દે તો મકાથી બમદાદ જોડીને આવી જશે ખપ્યામે કહ્યું હું મુલતાનની આ સમજથી બારે ચકિત થયો અને દિલમાં કહ્યું કે, "કુદ્દો કમીગિન મુદ્દમ = દરેક મહાન વ્યક્તિને પ્રેરણા યાવ છે."

- બેદકી દ્વારા જાણવા મળે છે કે, તે મલિકશાહનો ખાનગી તખીન પણ હતો મલિકશાહના પુત્ર શાહજાદા સન્જરને (જન્મ દિ સ ૪૭૧) બાલ્યકાળમાં શીતળાની ખીમારી ફૂટી નીકળી હતી ત્યારે, તેનો ઉપચાર હકીમ ખપ્યામે જ કર્યો હતો.

મલિકશાહ દિ સ ૪૮૫ માં મૃત્યુ પામ્યો આથી જાણ્યું છે કે દિ સ ૪૬૭થી માંડીને દિ સ ૪૮૫ સુધી એટલે એક છીસ વર્ષ સુધી ખપ્યામ નેના દરબારમાં રહ્યો આ સમય દરમ્યાન તેનું સૌથી મોટું કામ મલિકશાહી વેધશાળાની રચના અને સરથાપન અને તેમાં ખગોળ સગધી સંશોધન અને ઝીંચે મલિક શાહી ઉપરાંત કૌન-વ-તલીફ (Creation and Chastening) વગેરે અમુક પુસ્તકઓનું સર્જન છે રિસાલએ કૌન-વ-તલીફ નો સર્જન-કાલ દિ સ ૪૭૩ છે, જેનો પ્રસ્તુત પુસ્તિકાની ચર્યાતમાં તેવો ઉલ્લેખ છે.

૧ મુબદ્દનનસરહ, બન્દારી પૃષ્ઠ ૨૩૪

૨ બેદકી ને શહરશરી

મલિકશાહી વેધશાળામાં અધ્યામ

મલિકશાહી વેધશાળાના વર્ણન પૂર્વે, દૂકર્માં એ તત્ત્વોનું વર્ણન કરવું આવશ્યક છે કે જે, પ્રસ્તુત વેધશાળાની સ્થાપનાના કારણ અને પ્રેરક હતાં.

એ સર્વસુવિદિત છે કે, દિવસ અને વર્ષના કાલ-નિર્માણ અર્થે ધ્રુવે સૂર્ય અને ચંદ્રને પેદા કર્યા છે. સૂર્યના દૈનિક ઉદયા-સ્તના ક્રમથી વધીને દોષ સ્પષ્ટ અને નિશ્ચિત વિધાન, રાતદિનના પ્રતીકરૂપ નથી. આથી એકામતે બધી પ્રજાએ એને જ રાત્રિ અને દિવસના નિર્માણનું ચિહ્ન ઠરાવ્યું છે; બદલે આનું જ નામ રાત-દિવસ છે. આમ માસ-નિર્માણનું પ્રતીક ચંદ્રથી વધીને અન્ય હોઈ શકે નહિ, જે ત્રીસ યોગચત્રીસ દિવસમાં નીકળે છે અને પછી આથમે છે. આથી પૂર્વેની ધણીખરી પ્રજાએ જેની ક્ષિતિજ બધી સ્વચ્છ રહે છે, તેઓએ ચંદ્રને મહિનાનું પ્રતીક ઠરાવ્યો. અલ્પજાત, જ્યાંની ક્ષિતિજ પર ઘણે ભાગે વાદળાં જામી રહે છે અને જેઓ બહુધા એકમના ચંદ્રનું દર્શન કરી શકતી નથી તે પ્રજાએ તેમને માટે સૂર્યને મહિનામાં સમયનું પ્રતીક ઠરાવ્યો. અને આમ દરેક કામે પોતા-પોતાના ધોરણ પ્રમાણે ચંદ્ર યા સૂર્યના બાર માસના જૂથનું નામ 'વર્ષ' રાખ્યું. આ ઉપરથી જે પ્રકારના વર્ષ-ધોરણનો પાયો નાખાયો : એક શમસી-સૂર્યવર્ષ, બીજું કમરી-ચંદ્રવર્ષ કહેવાયું.

પ્રસંગ-નોંધ કે ઇતિહાસ સારુ તો, સૂર્ય કે ચંદ્ર વર્ષને આપણે આપણા સમય-ધોરણનું સાધન નક્કી કરીએ એ તો સરખું જ છે, કિંતુ મુશ્કેલી એ બેબી ચર્ચ કે પૃથ્વીની સમગ્ર સ્થિતિ સૂર્ય પર નિર્ભર છે. વળી ખાસ કરીને જેતીનો આજો મદાર જ સૂર્ય પર છે. સૂર્યના જ કાલક્રમ પર જેતી, વાવણી, લણણી અને રવી તથા ખરીફનું કામ પાર પડે છે, અને એ જ ધોરણ પર રાજ્યની આવક

ખજનામાં આવે છે. આમ ચંદ્રવર્ષના માનનાગ્રંથોને પણ સૂર્ય-વર્ષનો આસરો લેવો પડ્યો.

આ રીતે ગ્રંથઓમાં ત્રણ પ્રકારની તારીખોનો રિવાજ અમલમાં આવ્યો :

૧ ચંદ્રમાસ અને ચંદ્રવર્ષ બંનેને માનનારી પ્રજા જેમ કે આર્ય;

૨. મહિના અને વર્ષ બંનેનો 'કાલક્રમ સૂર્ય' વર્ષ પ્રમાણે માનનારી પ્રજા જેમકે યુનાની અને રૂમી.

૩. મહિના તો ચંદ્રમાસી, કિંતુ વર્ષ સૂર્યવર્ષ પ્રમાણે સ્વીકારનારી પ્રજા જેમ કે પ્રાચીન ચણ્ડી, ખ્રિસ્તી, કિબ્તી, ઈરાની, અને હિન્દી.

હિસાબની પહેલી રીત તો સાચ સાદી છે અને તેમાં કંઈ વધવટ કે હેંગેરને અવકાશ નથી. ઇસ્લામના પયગમ્બરે (સ. અ.) આ પદ્ધતિ અખત્યાર કરતાં જ ભડેર કરી દીધું હતું કે “અમે અમલ્યુ લેણે છીએ; હિસાબ-ગણતરી ભણતા નથી. મહિનો ‘૩૦’નો તો કપારેક ‘૨૯’નો થાય છે. હિસાબની બીજી પ્રયામાં એ મુશ્કેલી છે કે, ચંદ્રમાસની ગણતરીએ બાર માસના લગભગ ‘૩૫૪’ દિવસ થાય છે અને સૂર્યવર્ષના ‘૩૬૫’ દિવસ અને ૬ કલાક. ભણે પ્રતિ-વર્ષે આ બંને વચ્ચે લગભગ ૧૧ દિવસ ને છ કલાકનો ફરક પડતો હતો, જે ત્રણ વર્ષે એક માસનો તફાવત બતાવે છે. પરિણામે ચંદ્ર-માસ અને સૂર્યવર્ષના માનનારાઓએ એવો ઉદ્ધેશ કાઢ્યો કે દર ત્રીજા વર્ષે એક ચંદ્રમાસ અધિક કરી તફાવત પૂરી લેવામાં આવે. હિસાબની ત્રીજી પદ્ધતિ ‘૩૬૫’ દિવસ અને ‘૭’ કલાકે એક સૂર્યવર્ષ થાય છે. કિબ્તી લોકો ‘૩૬૫’ દિવસ મણી ‘૭’ કલાક છોડી દેતા, જ્યારે રૂમી લોકો વર્ષના, જુદીજુદી સંખ્યાના મહિનાઓમાં ‘૩૬૫’ દિવસ ખપાવી દેતા હતા અને બાકીનો ‘૭’ કલાક, જે ચાર વર્ષે ‘૨૪’ કલાક થઈ એક દિવસ થતો હતો,

તેને ચોથા વર્ષમાં ઉમેરી લેતા હતા.

ધરિનીઓ '૩૬૫' દિવસને દર '૩૦' ના '૧૨' માસ કરી ઉરે '૫' કારા દિવસો વર્ષની આખરે ઉમેરી લેતા હતા, (આ 'ખમ્સ-એ-મુતરકા ' એટલે પાંચ ચોરાયેલા દિવસો કહેવાતા હતા) ત્યારે બાકીના કલાકો છૂટી જતા હતા. આ કલાકોનો ચાર વર્ષે '૧' દિવસ અને એકસો ત્રીસ વર્ષે એક માસ થતો હતો; આથી 'દર એકસો વીસ વર્ષે એક માસ અધિક કરી લેતા હતા. આમ 'નવરોઝ' લગભગ અચલ રહેતો હતો. આ 'નવરોઝ' પાકની તૈયારીના વખતમાં પડતો હતો અને આ દિવસથી જ મહેસૂલી વર્ષનો આરંભ થતો હતો.

જ્યારે આરબોની હકૂમત આવી ત્યારે, તેમણે ચંદ્રવર્ષ પ્રમાણે પોતાનો કારોબાર શરૂ કર્યો; કિંતુ મુશ્કેલી એ આવી કે ધરાક ને શામના બિનમુસ્લિમ એકુઓ પાસેથી જે મહેસૂલની રકમો વસૂલ થતી હતી તે અનિવાર્યપણે સૂર્યવર્ષ પ્રમાણે થતી હતી, કારણ કે ચંદ્રવર્ષ પ્રમાણે ત્યાં પાક જ તૈયાર નહોતો થતો. ત્યાં વસૂલાત તો કંઈ રીતે થતી, કિંતુ મુશ્કેલી અને વહીવટી તમામ ખર્ચ ચંદ્ર માસ પ્રમાણે અમલમાં હતો. સાથોસાથ સૂર્યવર્ષનો 'નવરોઝ' પણ તેની માસમયી ચલિત થતો જતો હતો અને આમ થવું એટલા માટે અમલમાં હતું કે આ જ દિનથી હિસાબી વર્ષ બદલાતું હતું. અને મહેસૂલની વસૂલાત શરૂ થતી હતી; કિંતુ ઘણું કરીને અખાસી-વચ પૂરે આ આવક અને ખર્ચ વર્ષના અંતરતું અને તેથી થતા નુકસાનતું બાન આરબોને ન થયું આતું એક કારણ એ હતું કે હઝરત ઉમરથી માંડી બની ઉમ્માના છેવટ સુધી ક્યારેય એવો સમય નથી આવ્યો કે નવા દેશોના વિજયોથી ખજાનો ન બિન-રાતો રહ્યો હોય. આમ આવક ખર્ચના તફાવતે તેમના ખજાનાને કદી સ્પર્શ કર્યો જ નથી. સૂર્યવર્ષમાં '૭' કલાકનો જે તફાવત મળતો હતો અને જે 'ચાલીસ' વર્ષમાં 'દસ' દિવસ અને

એકસો વીસ વર્ષમાં '૩૦' દિવસ થઈ એક માસ થઈ જતો હતો અને જેને ઇરાનીઓ " નવરોઝ " " રિયર " વ્હે એટલા માટે એકસો વીસ વર્ષમાં એક માસ અધિક લગતી વધારી લેતા હતાઃ દિશામ ત્રિન અબ્દુલ મલિકના યુગમાં જ્યારે ખાલિફ બિન અબ્દુલ્લાહિલ-હસરી ઇરાકનો હાકમ હતો ત્યારે અધિક માસ આવ્યો તો ઇરાનીઓને આમ કરવાની એટલા માટે મના કરી કે, આ એ જ ' નસર્ષ ' (મહિનો આગળ પાછળ કરવો તે) છે જેનો કુરાનમાં નિર્દેશ છે. અને આનું પરિણામ એ આવ્યું કે ' નવરોઝ ' માં દર ચાર વર્ષે એક દિવસ અને એકસો વીસ વર્ષે એક માસનું અંતર પડવા લાગ્યું.

વળી, બીજી મુશ્કેલી, જે વધુ ઉવાડી હતી તે એ કે, મહેસલ્લી વસુલાત સૂર્યવર્ષ પ્રમાણે વસુલ થઈ ચંદ્રવર્ષ દિબરી પ્રમાણે લખાતી હતી, અને ઉપર લખાઈ ચૂક્યું છે કે ચંદ્રવર્ષ અને સૂર્યવર્ષ દરમ્યાન પ્રતિ વર્ષે ' અગિયાર ' દિન ને ' ૭ ' કલાકનું અંતર પડતું હતું. આ અંતરના ત્રણ વર્ષે ' ૩૩ ' દિવસ થતા હતા. આ દિસાએ ' ૩૨ ' વર્ષે પૂરા એક વર્ષનો તફાવત પડી જતો હતો. હવે, જ્યારે ઠાઈ સંવત્નત અમુક ચંદ્રવર્ષમાં કાયમ થઈ તો, ચંદ્રવર્ષના કાયમ થવાના દિસાએ દિસાબના સૂર્યવર્ષ પ્રમાણે ગમે તે મોઝે ' ૩૧ ' વર્ષ સુધી તો તેનો સમન્વય સધાતો હતો (પછી ભલે એમાં ચંદ્રવર્ષના છેલ્લા ' ૬૨ ' જ દિવસનો ફાળો હોય) અને કહેવાતું હતું કે, મહેસલ્લ વર્ષોવર્ષ ખમનામાં જરાગર જમા થઈ ગયું. કિંતુ તેનીસમા વર્ષે સીધું માળખું પડતું હતું. બસકે આવકવર્ષ (સૂર્યવર્ષ) અને જાવક-વર્ષ (ચંદ્રવર્ષ) બન્ને વચ્ચે પૂગા એક વર્ષનું અંતર પડી જતું હતું. અને આમ દફતરી દિસાજનું ૧૧ જાનીસ વર્ષે એક વર્ષની ' પીઝે હક ' કરતું હતું.

કહેવાય છે કે હારૂન રશીદના યુગમાં, મળૂસે જરમદી વઝીરે સમક્ષ આ વસ્તુરિયાત રજૂ કરી હતી, કિંતુ તેમણે આ વસ્તુને

ધાર્મિક દબલગીરી માની તેની ઉપેક્ષા કરી. આ બાબતમાં સૌથી પહેલાં સાતમા અબ્બાસી ખલીફા મામૂનુર-રશીદે લખ્ત દોયું—વસ્તુસ્થિતિ એવી હતી કે, મહેસૂલી આવકવર્ષનો આરંભ ફારસી ‘નવરોઝ’થી અને જનવકર્ષનો આરંભ ઈસ્લામી મહોરમના એકમથી થતો હતો. મામૂનુર-રશીદે—જેના દરબારમાં ખગોળશાસ્ત્રીઓનું એક જૂથ હતું—હિ. સ. ૨૦૮ માં બન્ને સાથે બરાબર કરી નાખી. વળી ધીરે ધીરે વધવટ થતાં થતાં હિ. સ. ૨૪૨માં પૂર્ણ એક વર્ષનું અંતર પડી ગયું અને હિસાબમાં આમ લખાવું શરૂ થયું : હિ. સ. ૨૪૨માં હિ. સ. ૨૪૧નું મહેસૂલ વસૂલ આવ્યું અને હિ. સ. ૨૪૩ માં હિ. સ. ૨૪૨નું. આ ખલીફા મુતવક્કલ અલ્લાહનો સમય હતો અને અલી મિન યલા દરબારી જ્યોતિષી હતો. એક દિવસ જ્યારે ખલીફા પોતાના જ્યોતિષશાસ્ત્રીની જોરે, તેની દેખરેખ નીચે રહેતા બામની સફેલ માણતો હતો ત્યારે તેણે એમ કહ્યું કે પાક તૈયાર છે કિંતુ ‘નવરોઝ’ હજી સુધી આવ્યો નથી. તેણે જ્યોતિષીને આનું કારણ પૂછ્યું તો તેણે ખતાબું કે, ઈરાનના બાદશાહો આને માટે એવું કરતા હતા કે, એકસો વીસ વર્ષમાં એક માસ અધિક કરી લેતા હતા, જેથી ‘નવરોઝ’ અચલ રહેતો હતો. મુતવક્કલે ફરમાન કર્યું કે તારીખમાં અલી મિન યલા જ્યોતિષીના અભિપ્રાય મુજબ સુધારો કરવામાં આવે. પરિણામે અન્ય સુધારા ઉપરાંત એમ કરવામાં આવ્યું કે, સૂર્ય ને ચંદ્રવર્ષના સમન્વય માટે દફતરોના હિસાબમાંથી એક ચંદ્રવર્ષ હિ. સ. ૨૪૨ કાઢી નાખવામાં આવ્યું, અથવા એમ કહો કે પછીના વર્ષમાં બેગવી દેવાયું. આમ થતાં કૃષિકા અને ખુદ મહેસૂલી ઔદ્યોગિકારને બારે મંઝરજીમાંથી મુક્તિ મળી.

બત્રીસ વર્ષ પછી હિ. સ. ૨૭૪ માં વળી એનો એ જ ગૂંચવાડો જોમો થયો. આ મુઝ ખલીફા મુઅતમિદ-અલ્લાહનો હતો. આના સમયના મહેસૂલી ઔદ્યોગિકારોએ સર ચરમાં પ્રસ્તુત બિનાની દરકાર કરી નહિ અને બે વર્ષ આમને આમ જ પસાર થઈ ગયા.

દિ. સ. ૨૭૬માં અણુવદસન અઘી કાલિગ કઠીનમાં મહેસૂલી
ઓપ્પેદાર દત્તો, તેણે તેના અફસરો સમક્ષ જ્યારે દિસાખી કાગળો
રજૂ કર્યા ત્યારે તેની ઉપર લખ્યું હતું : " દિ. સ. ૨૭૬નું મહેસૂલ
જે દિ. સ. ૨૭૭માં વસૂલ આવ્યું, આથી દિ. સ. ૨૭૬ ઉપરથી
રેવામાં આવ્યું." કારણ પૂછવામાં આવતાં વસ્તુરિયતિ સમજાવી,
વળી વિગતવત્તર એ કે તેણે કુરાને પાક દાગ સુધી અને ચંદ્રમદિનાની
એકના અને સમન્વયને વાજખી કરાવતી સનદ પેદા કરી. કુરાને
પાકમાં અસદાએ કહાના? ફિરસામાં તેમના સ્વખાની મુદત ત્રણસો
ખતાવી કહેવામાં આવ્યું છે, અને " નવ વિદ્યો " ફકરો અહીં
કરવાની આ રીતમાં તેણે એવું સાબિત કર્યું કે, આમાં મુદ્દો એ
છે કે : ત્રણસો વર્ષ સુધી વર્ષના દિસાએ છે અને આ વધુ નવ વર્ષ
ચંદ્રવર્ષના છે. ત્રણે તેની સ્વખાની મુદત સુધી વર્ષ પ્રમાણે ત્રણસો
છે તો ચંદ્રવર્ષ પ્રમાણે '૩૦૬' છે. તેણે પોતાનું આ મંતવ્ય વિદ્યા-
નોની સેવામાં રજૂ કર્યું અને સફલાગ્ને કાઈએ આનો વિરોધ
ન કર્યો.

આ પછી મુ'અતઝિદે જિલ્લાદત્તો યુગ આવ્યો અને કઠીનના
મહેસૂલી અમલદારે અણુવદસન અઘી કાલિગ કઠીનનો 'અભિપ્રાય'
(એક વર્ષ ઉદત્તો) મહેસૂલી વઝીરનો સેવામાં રજૂ કર્યો અને તેને
ખિલાફતની મજૂરી મળી. દિ. સ. ૨૮૬માં તેનો અમલ શરૂ થયો.

ખીજી મુસ્લેલી જે સુધી વર્ષના ફૂં દિવસની જોગવાઈ (૩૬૫)
દિવસના દિસાની વર્ષમાં ન કર્યાથી એકસો વીસ વર્ષમાં એક
માસના ફરકની હતી તેનું અંતર વધતાં વધતાં મુ'અતઝિદે જિલ્લાદ
(દિ. સ. ૨૨૦)ના યુગમાં જે માસનું ચર્ચ મયું, અહીં જ્યોતિષીના
પુત્ર અણુઅદમદ દલ્લા જિન અહીંએ આ દિસાએ ખલીફાનું ખાન
દોષ્ટું અને મુતવક્કલના યુગમાં તેના પિતાએ જે સુધારો રજૂ કર્યો
હતો તેની વિગત આપી. ખલીફા મુ'અતઝિદે આ વસ્તુ પસંદ કરી

અને હિ. સ. ૨૮૨માં ૧૧ મી સફર ને શુક્રવારે જે 'નવરોઝ' એટલે મહેસૂલી વર્ષ શરૂ થનાર હતું તેને જે માસ લંબાવી ૧૩ રશીઉસ્સાની હિ. સ. ૨૮૨ થી શરૂ કર્યું. ફારસી હિસાબે આ તારીખ '૧૧' હઝીરાન હતી. વળી, અણુઅહમદ યલાએ એનું પશુ કરાવ્યું કે : '૧૨૦' વર્ષમાં ૧' માસના પડતા ફરકને બરાબર કરી લેવા કરતાં દર ચાર વર્ષે એક દિવસના ફરકને બરાબર કરી લેવા માટે આ એક દિવસ ફારસી સૂર્યવર્ષમાં વધારી દેવામાં આવે. આ જો કે રૂમી કેલેન્ડરનું અનુકરણ હતું, કિંતુ પ્રસ્તુત નિયમના અમલ દ્વારા ફારસી સૂર્યવર્ષની ખરાબી કાયમને માટે દૂર થઈ ગઈ, અને '૧૧' હઝીરાન પર 'નવરોઝ' અમલ પડવા લાગ્યો, અને આનું નામ 'નવરોઝે મુ'અતઝિદી' રાખવામાં આવ્યું. આ પછી કાયમને માટે આ જ કેલેન્ડરનું અનુકરણ બધે જ ચાલુ થઈ ગયું. (આજે પણ, વર્તમાન અંગ્રેજ તારીખમાં પ્રતિ ચોથા વર્ષે ફેબ્રુઆરીમાં એક દિવસનો જે વધારો થાય છે તે પ્રસ્તુત નિયમ પ્રમાણે જ છે.)

આ પછીરે ઈસ્લામી તારીખોમાં પ્રસ્તુત સિદ્ધસિદ્ધામાં કંઈ નવા ફેરફારો જાણવામાં નથી, ફક્ત એટલું જ કે, ચંદ્ર અને સૂર્યવર્ષના

૧. ગણતરીની આ પદ્ધતિ બીરૂનીના 'આસારે બાકીયાદ' પૃષ્ઠ ૧૦ લીપકગ્ર (ઈ. સ. ૧૦૨૩) દ્વારા જાણવામાં મળે છે. આ એની ઇબારત છે : " અને જેણે મુ'અતઝિદ નિશાદના નિર્ણય પર અમલ કર્યો તેણે એ સૂર્યવર્ષ અપનાવ્યું જેના ત્રણસો પાંચઠ દિવસ ને લગભગ '૭' કલાક છે. અને તેણે '૩૬૫' દિવસનું વર્ષ ગણી દર ચાર વર્ષે, વર્ષે ૩૬૫ નવા ફે દિવસનો એક દિવસ ગણી લીધો અને આ વર્ષનું નામ 'કબીસાનું વર્ષ' રાખ્યું.

૨. ઉપરની બધી ડહોલ 'કિતાબુલ અવાઈલ અબૂદિલાલ અસકરી' દસ્તખત (નહવા મ યાલમ), 'આસારે બાકીયા' બીરૂની પૃષ્ઠ ૩૧, 'સુબુલ-આ'અલા' કલકાન્દરી, ખંડ ૧૩ પૃષ્ઠ ૫૨ તથા ૬૨, 'વખિવતે મિસર' મકદ્દેહી ખંડ બીજો : " સને ખિસરે કિબ્તી અને સને હિસાબે અરબી " ના વફાવતનું પ્રકરણ વગેરે ઉપરથી ઉપલબ્ધ છે.

સમન્વયના અભાવને લાજવાના ઉકેલ તરોડે આ જ તદ્દનીર અમલમાં રહી કે : દર '૩૨' ચંદ્રવર્ષના અંતે એક ચંદ્ર વર્ષનો છેક ઉડાવી દેવામાં આવે, આ પછી સલ્લુકી તારીખ યદ્ય યાચ છે.

મારા ધારવા પ્રમાણે, જ્યારે દિ. સ. ૪૨૯માં સલ્લુકી હકૂમતનો આરંભ થયો ત્યારે દિ. સ. ૪૩૮થી રીતસર મહેસલી દિસાખ શરૂ થયો હતો અને આમ દિ. સ. ૪૬૩માં હકૂમતના વસલાતી સૂર્યવર્ષ અને દિસાખી ચંદ્રવર્ષ વચ્ચે પૂરા એક વર્ષનું માનકું જણાયું હતો. આનાં બે વર્ષ પછી દિ. સ. ૪૬૫માં મલિક-શાહ જ્યારે તખ્ત પર આવ્યો અને નિઝામુલ્મુલકે વિઝારતી એકઠો સલાખ્યો અને દરેક પ્રકારના સાર્વભૌમ તેમજ રાષ્ટ્રિય સુધા-ગવધારા અને વ્યવસ્થાનો કાળ શરૂ થયો ત્યારે આના ઉપક્રમમાં પ્રસ્તુત દિસાખી સુરેલી તરફ પણ લક્ષ દોરાયું હતો, જે બે વર્ષથી હકૂમતના મહેસલી દિસાખમાં નડતી ગઈ હતી.

ઈસ્લામમાં સૂર્યવર્ષ અને ચંદ્ર કબરસી વર્ષના અખત્યારનો નિર્ણય

સૂર્યવર્ષના દિસાખને નિયમબદ્ધ કરવા અથવા ચંદ્રવર્ષને સૂર્યવર્ષ બનાવવા માટે વર્ષમાં અથવા અમુક વર્ષો પછી અમુક દિવસોનો વધારો અનિવાર્ય હતો, કિંતુ જ્યારે કુનાને પાકમાં આરમ્ભ મહેલિખત (ઈસ્લામના પહેલાંના કાળ)ની આવા જ પ્રકારની દિસાખપદ્ધતિના ખંડનમાં નીચેની 'આયાત' ઊતરી હતી :

“ ઇનિમન-નસીએ ઝીયાદુન ફીલ કુરે : ” ‘ નસી (મહિનો આમળ પાછળ કરવો) શરૂપણમાં વધારો છે. ’

આ પછી ■ કે, કુરૈશ કાફરા આ દિસાખપદ્ધતિ દ્વારા હલાલ માસને હરામ અને હરામને જ હલાલ મહિનાઓ બનાવી દેતા હતા અને હજીના મહિનાને, જે ચંદ્રવર્ષ મુજબ આવતો હતો તેને સૂર્યવર્ષ પ્રમાણે બદલતા રહેતા હતા. બે કે, નસીઉનો અર્થ એવો હતો કે, ચંદ્રવર્ષમાં અમુક દિવસોનો ઉમેરો કરી સૂર્યવર્ષ બનાવી લેવામાં આવે; છતાં કુનાને પાકની ધાકથી મુસ્લિમ બાદશાહો

સૂર્યવર્ષમાં પણ અમુક દિવસે અધિક કરવાથી—જેને અરબીમાં ‘કબ્સ’ અને હિન્દીમાં ‘આધક’ કહે છે,—અચૂત હતા અને એક કારણથી ‘બીજી’ પણ હતું જેની વિગત આ પ્રમાણે છે :

એ જાણી ચૂક્યા કે, સૂર્યવર્ષ અખત્યાર કરવામાં કેટલી મુશ્કેલીઓ છે અને તેમાં હિસાબના કેટલા ભેદો છે. આ જ કારણ છે કે ખગોળવિદ્યા અને ગણિતથી અગ્રાત પ્રાપ્તો આ વસ્તુ સમજી શકતી ન હતી. વળી, ઇસ્લામ એક એવો ધર્મ હતો કે જેને અગ્નિમાં અગ્નિ પ્રાપ્ત સુધી પહોંચવું હતું, આથી ઇસ્લામે આચાર, વિચાર અને મત્તદબની દરેક વસ્તુ સાદામાં સાદી ધારણ કરી હતી, જે કેવળ ખાસ વ્યક્તિ સુધી પરિમિત ન હોય. આ ધર્મને લગતી બાબતોમાં એક વસ્તુ તારીખ પણ હતી, જેના હિસાબે ‘રમઝાન’ અને ‘હજી’ના મહિનાઓ આવતા હતા અને ઇદો થતી હતી. ઇસ્લામ પૂર્વે જે ધર્મોએ તેમનું સૂર્યવર્ષ બનાવ્યું હતું તેમાં આ (હિસાબની) તારીખો નક્કી કરવાનું કાર્ય, સમગ્રપણે ધર્મોધિકારીઓના કાબૂની વસ્તુ બની ગઈ હતી. પરિણામે જાહેરિયાત (ઇસ્લામના આગમન પૂર્વેના કાળ)ના કાળમાં પણ, દર વર્ષે આ ઓધેદારો આગામી વર્ષના હજીના મહિનાની જાહેરાત સ્વેચ્છાએ કરતા હતા. ચક્રદીઓમાં હાખામ, ઇસાઈઓ (ખ્રિસ્તીઓ)માં પોપ અને પાદરી, અને હિન્દુઓમાં બ્રાહ્મણો આવો કાબૂ ધરાવતા હતા; અને પ્રસ્તુત જિના ઇસ્લામના સામાન્ય તરફથી બિલ્લી હતી.

જ્યારે, એથી બિલ્લી ચંદ્રમાસના આરંભ અને અંતનું જ્ઞાન સામાન્યમાં સામાન્ય કે અગ્નિમાં અગ્નિ વ્યક્તિ માટે આસાન છે. સંખ્યાકાળે નખ-રેખાકે, પશ્ચિમ ક્ષિતિજ પર જેવું ચંદ્રે ડેકિયું કયું કે, દરેક સમગ્રી લે છે કે આજ ચાલુ માસ પૂરો થયો અને નવો માસ શરૂ થયો. આથી જ હજારો (સ અ.) જાહેર કયું હતું કે :

“અમો અબણુ લોકો છીએ જે હિસાબ કિતાબ-લેખનપટ્ટી જાણતા નથી: મહિના આમ કે તેમ થશે.” (જુબારી, મ ય ત્રીજો)

આ ઉદ્ધાર સાથે ચંદ્રમાસના ત્રીસ અને ઝોતજુનીસ દિવસે તરફ ઈશારો કર્યો સૂર્યવર્ષની ઉપયુક્ત વિગતો વાંચી, ૬. મોહમ (સ. આ.)ના પ્રસ્તુત કથનના તથ્ય અંગે કોને શંકા ઉદ્ભવ શકે ? કે : સૂર્યવર્ષની ગજુનીમાં અનેકવિધ વિટંબણાઓ છે ?

આ નિવેધાત્મક તર્જનોનો ઉકેલ

મમે તેમ, નળી સાહેબનું કુરમાન પણ ચંદ્રવર્ષને બદલે સૂર્યવર્ષ અપનાવવામાં આકરૂપ હતું. આ બિના પર ઈસ્લામી સંસ્તનનોમાં મહેસુલી વર્ષની બ્યવસ્થામાં બારે મુરોલી પડતી હતી, જે અત્યાદ્યુધી અજુનમ હતી. તેમ, ન તો મુરિઝમે એ પસંદ કરતા હતા કે કોઈ અન્ય પ્રગ્નની મઝહબી-તારીખ હજાહ ર્વકારી લે. મતલબ કે આ જ મુરોલીનો ઉકેલ, સૌથી પ્રથમ મલિકશાહ સલ્જુકીના યુગમાં ઉમર ખખ્યામને હરતે આવ્યો.

ઉમર ખખ્યાએ અન્ય સૂર્યવર્ષ તારીખોમાં સુધાગ કરી એક નવી સૂર્યવર્ષની પદ્ધતિ ધરી કાઢી. જ્યારે મલિકશાહે એવું કયું કે : મઝહબી કાઈ અથે ચંદ્રવર્ષને એમ ને એમ રહેવા દઈ, ફક્ત માલી (Finghace) વહીવટ પૂતી ઉમર ખખ્યાએ દુરસ્ત કરેલી પદ્ધતિ અખત્યાર કરી લીધી. આમ આ જન્ને મુરોલીઓ દળી મઈ અને આ પછીની ધણીખરી ઈસ્લામી સંસ્તનનોએ પ્રસ્તુત સલ્જુકી “બિદઅતે હસના” ૧-“મુદર બિદઅત”નું અનુપાલન કયું.

વેધશાળાની રચના

કોઈપણ સાચી સૂર્ય-તારીખ (સૂર્યની ગતિ પરથી નક્કી કરવામાં આવેલી તારીખ) કાયમ કરવા માટે પ્રથમ જે વસ્તુની આવશ્યકતા રહે છે કે સૂર્યની ગતિનું બારીક અને સચોટ નિરીક્ષણ કરવામાં આવે, જ્યારથી સૂર્ય-વેધ શરૂ થયો ત્યારથી શરૂ કરી

૧. બિદઅત : રૂઢિચઢ પ્રજાવિકાસમાં નવીનતા દાખવવાની ધૃષ્ટાને અરબીમાં “બિદઅત” કહેવામાં આવે છે. ખાસ કરીને આ શબ્દ ધર્મની બાબતમાં વધુ લાગુ પડે છે.

આજકાલ નવાં સંશોધન સુધી સૂર્યની ગતિના પ્રહણમાં કંઈક ને કંઈક ખામી અવસ્થ રહી. ઈસ્લામી યુગમાં સૌથી પ્રથમ વેધશાળા, ખલીફા મામૂનુર રશીદ (સ્વ: હિ. સ. ૨૧૮)ના ઝમાનામાં બગદાદ નજીક ‘રક્કા’ સુકામે બંધાઈ. આ પછી પશુ ફેટલીક વેધશાળા રચાઈ જેની વિસ્તૃત વિગત મેં મારા ફેટલાક લેખોમાં લખી છે.^૧ એકંદરે મલિકશાહી વેધશાળાની પૂર્વે ઈસ્લામી આલમમાં નીચેની વેધશાળાઓ સ્થપાઈ ચૂકી હતી:

(૧) મામૂનની વેધશાળા, રચના લગભગ હિ. સ. ૨૧૧. ‘એક’ સમાસિયામાં અને ખીછ દમિસ્કમાં.

(૨) અબુહનીફા ફેનવરી (હિ. સ. ૨૮૧ સ્વ:)ની વેધશાળા, રચના હિ. સ. ૨૩૫; અસ્ફહાનમાં.

(૩) મોહમ્મદ બિન બખિર બતાની (સ્વ: ૩૧૭)ની વેધશાળા, ‘૧’ રક્કામાં અને ‘૨’ ઇન્તાકિયામાં હિ. સ. ૨૬૪થી ૩૦૬ સુધીમાં.

(૪) મોહમ્મદ બિન મોહમ્મદ શુક બની (સ્વ: હિ. સ. ૩૮૮)ની વેધશાળા.

(૫) અલી બિન હુસૈન બિન આલમ (સ્વ: હિ. સ. ૩૭૪)ની વેધશાળા, અઝહુદ્દવલા ફેલમીના યુગમાં, બગદાદમાં.

(૬) શરફુદ્દવલા ફેલમી (સ્વ. હિ. સ. ૩૭૬)ની વેધશાળા; બગદાદ.

(૭) હાકિમ બેઅમરિલ્લા ફાતેમી (સ્વ: હિ. સ. ૪૧૧)ની વેધશાળા; મિસર

(૮) અબુઅલી સીના (સ્વ: હિ. સ. ૪૨૮)ની વેધશાળા; અસ્ફહાન.

આ પછી મલિકશાહી વેધશાળાનો ક્રમ આવે છે. પ્રસ્તુત વેધશાળા હિ. સ. ૪૬૭માં પાટનગર અસ્ફહાનમાં મલિકશાહના

૧. મેં ‘અનુનદવાહ’ના માર્ગ અને મેં ૧૯૦૬માં ‘ઈસ્લામી વેધશાળા’ પર એક વિસ્તૃત લેખ લખ્યો છે. આ વિષયમાં વધુ પ્રકાશ પાડતો અન્ય લેખ મારા લેખમાં આવ્યો નથી.

કુદમ અને નિઝામુલ્-મુલ્કની દેખરેખ હેઠળ રચવામાં આવી કે જેથી સૂર્યની ગતિનું સ્વસ્થ અન્વેષણ કરીને સૂર્યવર્ષનો ખરો કાળનિર્ણય લેવામાં આવે અને 'નવરોઝ' એટલે મહેસૂલી વર્ષનો આરંભ કરાવવામાં આવે,

ખખ્યામના કાર્યમિત્રો :

વેધશાળાના ધકતર અને તેના સંશોધન કાર્યમાં જે સમકાલીન ખગોળવેત્તાઓ જોડાયા હતા તે અંગે મોહમ્મદ યાન્વીએ (વિદ્યમાન દિ. સ. ૧૧૫૮) તેના 'કરશાફે હસ્તિલાહાતીલ-કુન્દુલ'માં લખ્યું છે કે તેમની સંખ્યા '૮'ની હતી. કિંતુ નામો મળ્યાં ત્યાં '૫' ઇબ્ને અસીરે 'કામિલ'માં (૧) ઉમર ખખ્યામ, (૨) મુહમ્મદ અસ્ફઝાર અને (૩) મૈમૂન બિન નહ્યબ વાસ્તીના નામોનો ઉલ્લેખ કરી 'વગેરે'થી પતાવ્યું છે. અફઘાના કુત્બુદ્દીન શીરાઝીએ તેના 'તોહફે શાદીયા'માં ઉમર ખખ્યામની જોડે. (૪) અબુલઅખ્યાસ લોકરીનું નામ આલેખી 'વગેરે' લખી નાખ્યું છે. ગમે તેમ પણ આ ખખ્યામને દવાલાથી પૂર્વોક્ત આર નામો જાણવા મળે છે અને એ પણ ૨૫૪ થઈ જાય છે કે આ ઉપરાંત પણ અમુક ખગોળનિષ્ણાઓ તેમની સાથે હતા. સહરબુરીમાં (૫) મોહમ્મદ બિન અહમ્મદ માયરી બૈદકાનીના નામનો નિર્દેશ, અસ્ફઝાનીની વેધશાળામાં તેના નિવાસ દરમ્યાન 'આલેનીયા'ની ખટપટમાં માર્યા ગયાના સંબંધમાં આવે છે. અને (૬) અબુલફત્હ અબ્દુર-રહેમાન ખાઝિનનું નામ સહરબુરીમાં સુલતાન સન્જરના નામની 'ઝીએ સન્જરી' (સન્જરી પંચાંગ) લખવા અને તેમાં પોતાના આકાશદર્શનો આલેખવાના સંબંધમાં ઉલ્લેખાયું છે. આમ જ નામોની પ્રાચીન સંખ્યા હાય લાગે છે. 'નિઝામુલ્-મુલ્ક'ના લેખકે 'તકરીમે-અબુઅેબા' નામના માર્ગ પુર્ણ કેલેન્ડરના આધારથી એ વધુ નામો આલેખ્યાં છે : (૭) અબુલફત્હ ઇબ્ને કુવક જે આ ગુજનો વિખ્યાત દારીમ (ફિલસફી) હતા અને બીજું નામ (૮) મોહમ્મદ ખાઝિન - લખ્યું છે, જેને

‘તારીખે હુકમા’ (History of Philosophers)માં કોઈ ઉલ્લેખ નથી. ન જાણે આ જે નામોની સનદ થું છે, કિંતુ એકંદરે, ‘આમ આઠ નામો ચર્ચિત્ત’ છે.

વેશશાળાને આરંભ :

વેધશાળાનું કાર્ય હિ. સ. ૪૬૭માં શરૂ થયું અને તારીખે મલિકશાહીનો આરંભ તા. ૧૦, ૨મજાન હિ. સ. ૪૭૧ થી કરવામાં આવ્યો. આથી જણાય છે કે લગભગ પાંચ વર્ષમાં વેધશાળા તૈયાર થઈ તેમાં સંશોધન અને નિરીક્ષણનું કાર્ય શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું.

હિ. સ. ૪૬૭ની પ્રસંગોત્તરમાં ‘ઈબ્ને અસીર’માં છે :

“અને આ જ વર્ષ (હિ. સ. ૪૬૭) માં સુલતાન મલિકશાહ સારુ વેધશાળા બનાવવામાં આવી અને તેમાં ઉમદા જ્યોતિષીઓની મંડળી જામી : (૧) ઉમર બિન ઇબ્રાહીમ ખચ્યામ, (૨) અબુલમુઝફ્ફર અરફેઝારી અને મૈમૂન બિન નજમ વાસ્તી, ઉપરાંત અન્ય ખગોળવિદો હતા. આ વેધશાળાના કાર્ય પાછળ ધણી સારી રકમ ખર્ચવામાં આવી અને આ વેધશાળા હિ. સ. ૪૮૫માં સુલતાનના મૃત્યુકાળ સુધી કાર્ય કરતી રહી અને તેના મૃત્યુ પછી અંધ પડી ગઈ.”

અક્બરશ. આ જ ઈમારત ‘તારીખે અબુલફિઝ’માં છે (મં. ૨ જો, પૃષ્ઠ ૧૯૨, હુસૈનિયા પ્રેસ; મિસર) ઝકરિયા કઝરીનીએ ‘આસારુ મિશ્કાહ વ. અખ્યાસુલ ઇમાદ’ (હિ. સ. ૬૭૪)માં વેધશાળાના સંબંધમાં ફક્ત ઉમર ખચ્યામનું નામ લીધું છે. નિયાપુરના ઉલ્લેખમાં કહે છે.—

“આ શહેરની જોડે ઉમર ખચ્યામને સંબંધ છે. એ હકીમ (ફિલસફ) હતો, જેને ફિલસફીની શાખાપ્રશાખાનો અનુભવ હતો, ખાસ કરીને ગણિત (Mathematics)નો એ મલિકશાહ સલ્તુકીના યુગમાં હતો. સુલતાને ખચ્યામને એક બારે રકમ એવા હેતુથી

સોપી હતી કે તે દ્વારા વેધશાળાનાં સાધનો ખરીદે અને વેધશાળા ખનાવે. સુલતાન મૃત્યુ પામ્યો અને વેધશાળા અપૂર્ણ રહી "

ઈબ્ને અસીરનું આ કથન " સુલતાન મલિકશાહના અવસાન પછી વેધશાળા નિષ્ક્રિય થઈ ' સહારપદ જણાવ છે, કામુષ કે દિ સ ૫૦૦માં સુલતાન મોહમ્મદ બિન મલિકશાહે ન્યારે ખરદે-હાનના ખાતેનીઓ ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું એ વખતે, વેધશાળાના સંપાદનમાં મોહમ્મદ બિન અહમદ મા'મૂરી બેઠકા વેધશાળાના અવરથા નિરીક્ષકના અકસ્માત કતલ થવાનો ઉલ્લેખ છે. ૧ વળી અબુલ ફત્હ અબ્દુર રહેમાન ખાજિનના ઉલ્લેખમાં તેના મોઈઝી સન્જરી પચાંચનું નામ આવે છે તેણે આ પચાંચ સુલતાન મોઈઝીબીન સન્જર નિન મલિકશાહ (૨૧ દિ સ. ૫૫૨)ને માટે તૈયાર કર્યું હતું અને તેમાં શુધ્ધ મહત્તી રચા ' નિરીક્ષણ અને પરીક્ષણ " દ્વારા અલેખી હતી કે આ પછી પણ, વેધશાળાને કારોનાર ચાલુ હોવાનો પતો લાગે છે

એવી જ રીતે, ઝકરિયા કઝીનીનું, મલિકશાહના અતકાળ સુધીમાં વેધશાળાનું કાર્ય અપૂર્ણ રહ્યું કથન ખરું નથી, કારણ કે વેધશાળાના રચનારણનું વર્ષ દિ સ. ૪૬૭ છે અને સુલતાનના મૃત્યુનો કાળ દિ. સ ૪૮૫ છે એમપ્લીસ વર્ષની પૂરતી સુદમાં " અપૂર્ણ " રહ્યોનો ઉલ્લેખ અર્થહીન છે વળી, વધુમાં પ્રસ્તુત વેધશાળાના નિરીક્ષણ અને સંપાદનનાં પરિણામોનું 'ઝીયે મલિકશાહી' (મલિકશાહી પચાંચ) અને ઝીયે સન્જરી'માં વર્ણવેલું, એ જ પુરાવો છે કે વેધશાળા અમુક વર્ષોમાં સપૂર્ણ બની ઉપરોક્તમાં આવી ચૂકી હતી અને ૧૦મી રમઝાન દિ સ ૪૭૧થી તારીખે જલાલી મલિકશાહીનો પાયો નખાઈ ગયો હતો અને 'નવરોઝ' દરવાઈ ચૂક્યો હતો

૧. 'સહરુરી' અને 'ફરસ્તુલ અખબાર' પૃષ્ઠ ૧૧૯, લાહોર

૨. લારીપુલ હુકમા'માં 'સહરુરી,' અબુલ ફત્હ ખાજિનના ઉલ્લેખમાં અને 'ફરસ્તુલ અખબાર,' પૃષ્ઠ ૧૧૯, લાહોર.

સૂર્યગતિનું સંશોધન :

સૂર્યની ચાલના કાલનિર્ણયની કાશિય ખગોળવિદ્યાના આરંભથી કાયમ છે. વેધશાળાઓએ આ પ્રકરણમાં આદિથી અદ્યતન શોધખોળો સુધી જેટલા પ્રયાનો ઓળખ્યા તેની અનુક્રમણિકા? આ રહી :

વેધશાળાનું નામ	દિવસ	કલાક	મિનિટ	સેકન્ડ
કદીમ મિસરી	૩૬૫	૦	૦	૦
અકતેમિયુન	૩૬૫	૬	૧૮	૫૭
કલપૂસ	૩૬૫	૬	૦	૦
અતલીમુસ	૩૬૫	૫	૫૫	૧૨
એહલે હિન્દ	૩૬૫	૫	૫૦	૩૦
મોહમ્મદ બિન બખ્શિર ખતાની	૩૬૫	૫	૪૬	૨૪
મોહમ્મદીન મગરબી	૩૬૫	૫	૪૮	૦
રસદે મલિકશાહી	૩૬૫	૫	૪૯	૦
રસદે નસીર તૂસી	૩૬૫	૫	૪૯	૦
ફૂપર નિકસ (૧૫૪૩ ઈ. સ.)	૩૬૫	૫	૪૯	૬
ફેધર	૩૬૫	૫	૪૮	૫૭.૬
લાકાર્દલ	૩૬૫	૫	૪૮	૪૯
આબકાલ જે મનાય છે	૩૬૫	૫	૪૮	૪૯.૭

ઉપરનો કોઠો જોતાં જણાશે કે, જેમ કલાકોનો ખરો નિર્ણય સૌથી પ્રથમ અતલીમુસે લીધો તેમ મિનિટનો નિર્ણય મલિકશાહી વેધશાળાએ લીધો. અદ્યતન શોધ અને અધ્યાત્મ મા મલિકશાહી વેધશાળાની શોધ કહો ! આ બનેમાં અમુક પથોનું અંતર છે ને ?

ખેડૂનીએ “ આસારે બાકિયા ” માં ચોખવટ કરી છે, કે આ

૧. ધરલામી શોધખોળો માટે ‘રસદે મગરબી’ અને તેનું વિવરણ (લવાઈબર/બન્દીનો ઉલ્લેખ થયો), અને બાકીનાને માટે કન્ફલ ફાનિક અમેરિકના ‘ખગોળશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો’ પૃષ્ઠ ૪૧, ખેડવ, લુઓ.

તકાવત એ કારણે નથી કે, અમો શોધખોળથી ચાકી જવા બીજે બંધે, વેધશાળા નાની હોવાનું કારણ છે, અને આ નાનાં સાધનો વડે સૂર્યના અસધારણ ધેરાવાનું પૂરતું પ્રમાણ યથ્થ ચાકતું નથી. તારીખે જલાલી કે મલિકસાહી.

હવે સૂર્યની સાચી ગતિ અને વર્ષના દિવસોની ખરી ક્રાંતિ જાણી લીધા પછી અધ્યાયે ફાગની તારીખોની મુશ્કેલીઓના ઉપાય તરફ લક્ષ્ય દોર્યું. 'ઇખ્તે અસીર'ના દિ. સ ૪૬૭ના પ્રસંગે આ છે કે

"૧—આ વર્ષે" નિઝામુલ્લ મુલ્ક અને મલિકસાહે મોટા મોટા જ્યોતિષીઓનો એકઠા કર્યાં આ લોકોએ 'નવરોઝ' એ સમયને કારાઓ, કે જ્યારે સૂર્ય મેષ રાશિમાં પ્રવેશે. આની પૂર્વે 'નવરોઝ' જ્યારે સૂર્ય મીન રાશિના અરધમાં પહોંચતો ત્યારે થતો હતો, અને છેવટે આ જ મુલતાની સંશોધનને જતીઓનું મૂળ માન્ય કરવામાં આવ્યું."

મોહકેકિક નસીરુદ્દીન વસી (સ્વ ૧૬ સ ૧૭૨) સી ફરજીયા લખે છે :

"૨—હું પ્રકરણ મલિકા તારીખમાં મુલતાન જલાલુદ્દીન મલિકસાહનાં સુમમાં એક તારીખ બનાવવામાં આવી અને એ તારીખના મહિનાઓનાં નામ ફાગની મહિનાઓનાં છે અને મહિનાઓના દિવસોની સંખ્યા ૩૦ની હતી અને '૫૪' એ ફુઝલીના પાંચ દિવસને છેવટના અરફનદાર મહિનામાં રાખ્યા અને ૬૨ ચાર ચા પાંચ વર્ષે એક દિવસ કમીસાનો છેવટમાં ૫૪માં વધારી લીધો, જેથી ૭ દિવસ થઈ ગયા. પહેલી ફગ-દીન મખ્યાલ પૂર્વે સૂર્ય મેષરાશિમાં પ્રવેશતાં અને મીન રાશિમાંથી અમન કરતાં પ્રણામ છે કેટલાકનું એવું ૫૫

કહેવું છે કે, ફરવરદીનની પહેલી ને અન્ય માસની પહેલી-એકમ એ દિવસ ગણાશે જ્યારે કે સૂર્ય મધ્યાહ્ન પૂર્વે રાશિક્રાંતિ કરશે. આ મહિનાઓને જલાલી ના મલિકી કહે છે.”

(હસ્તપ્રત, દારૂલ-મુસન્નેશીનતું ગ્રંથાલય)

ઉલુગબેગની વેધશાળાના સુપરવાઈઝર મુલ્લા અલી કૌશુજી (૨૧ દિ. સ. ૮૭૯), તેની ખગોળવિદ્યાની પુસ્તિકામાં-જેનું નામ ‘કૌશુજ્યા’ છે-લખે છે કે-

“૩—કિંતુ મલિકી તારીખની ચરૂઆત શુક્રવાર તા ૧૦ રમઝાન દિ. સ. ૪૭૧ છે. વર્ષની ચરૂઆતનો દિવસ એ દિવસનો ગણવામાં આવે છે કે જ્યારે ખગોળના વખતે સૂર્ય મેષ રાશિમાં પ્રવેશ્યો હોય આવી જ રીતે દરેક માસને દરેક રાશિમાં પ્રવેશતાં મળે છે અને અમુક માસને ત્રીસ દિવસના મળે છે જેથી દિવસોની સંખ્યા બિનબિન ન થાય. આ મહિનાઓનાં નામો એનાં એ જ ધરાની નામો અપભ્રંશ કરી લીધાં છે. સિવાય એટલું જ કે આ મહિનાઓને ‘જલાલ’ કહે છે, અને પેલાને ‘માસીન’ તારીખ કહે છે અને પાંચ દિવસ ઉવટમાં અધિક કરી દે છે અને ચાર પાંચ વર્ષે એક દિવસ વધારી દે છે તે ‘પાંચ’ના ‘છ’ થઈ જાય.”

(હમ્મ દારૂલ-મુસન્નેશી ગ્રંથાલય, આઝમગઢ)

અલ્લામા અબુલ-ફઝલ ‘આધનિ અકબરી’માં આની નોંધ લેતાં લખે છે કે:

“૪—મલિકી તારીખને ‘જલાલી’ પણ કહે છે. આ ઝમાનામાં ધરાની તારીખનો ઉપયોગ થતો હતો. કિંતુ ‘કપીસા’ને હેરફેર કરી નાખવાથી વર્ષ ખલ્લાઈ ગયાં. સુલતાન જલાલુદ્દીન મલિકશાહ સલજૂકીના પ્રયત્ને ઉઘર ખચ્યામ અને અન્ય વિદ્વાનોએ આ તારીખ બનાવી. વર્ષારંભ મેષ રાશિમાં સૂર્ય આવતાં નક્કી થયો—વર્ષ અને ખંડા મહિના તે રીતે; કિંતુ આજકાલ એ સુધારો જેના ઉપર અમલ કરવામાં આવે છે, દરેક મહિનાને ત્રીસનો ગણવામાં આવે

છે. છેલ્લા અસફળદાર-દર્માં પાંચ થા છ દિવસ વધારી દે છે. ‘૫૧૬’ વર્ષ પૂરા થયાં.” (અંશ ૧ લો, પૃષ્ઠ ૧૯૨-૧૯૩, નવલકિશોર)

મોહમ્મદ શાની તેની સંશોધન કૃતિ ‘કશ્શાફ ઇસ્તિલાહાતિલ-કુદુર’માં “તારીખ” શબ્દના મયાણા નીચે લખે છે કે—

“૫—અને આમાં જ મલિકી તારીખ છે. તેને જલાલી તારીખ પણ કહે છે. આનો આઠ ફિલસફોએ મળી નિર્ણય લીધો છે. જલાલુદ્દીન મલિકશાહ સલ્તનુદ્દીના કુકમથી આ કાર્ય અન્નમ હવામાં આવ્યું. વર્ષની શરૂઆત આ ફેલેન્ડરમાં સૂર્યના મેષ રાશિના કન્દ્રમાં પહોંચતા થાય છે. અને એ યુગમાં તારીખની સાલોમાં અસમાનતા હતી. આથી એ લોકોએ આ તારીખનું સર્જન કર્યું જેથી સૂર્યના મેષ રાશિના પ્રવેશનો દિવસ હમેશા વર્ષનો પહેલો દિન હોય અને તેના મહિનાઓના નામ એ જ યમ્હુર્રહી (ધરાની) નામ છે. કિંતુ આને જલાલી કહે છે. આ તારીખના વર્ષનો પહેલો દિવસ શુક્રવાર હતો અને આ તારીખ મુકરર કરતી વખતે સૂર્ય મેષ રાશિમાં આવ્યો હતો, પણ પ્રાચીન મહિના પ્રમાણે એ દિવસ ‘૧૮’ ફરવરદીન હતો. આથી ‘૧૮’ દિવસ કબીસાના મણી ‘૧૮’ ફરવરદીનને જલાલી ‘૧’ ફરવરદીન મણી લેવામાં આવ્યો. અને આ જ કારણ છે કે તેને એવું કહેતા સાબળાએ છીએ કે, મલિકી તારીખનો આરંભ આ જ મલિકશાહીય્યા કબીસાથી છે.”

(પૃષ્ઠ ૫૯, કલકત્તા)

આપણા અર્વાચીન વિખ્યાત મણિવી (મેથેમેટિશ્વન) અલ્લામા ગુલામહુસેન જોનપુરી તેમની આધારભૂત કૃતિ ‘અમેજહાદુરખાની’માં (હિ. સ. ૧૨૫૦ માં તેમની જ કલમથી લખાઈ કલકત્તામાં ૭૫૫ઈ છે) મલિકશાહી જલાલ ફેલેન્ડરનો ઉલ્લેખ નીચેના શબ્દોમાં કરે છે :

“૧—જલાલુદ્દીન-મલિક ગિન અલપઅરસસાન સલ્તનુદ્દીના જમાનામાં એવી જાતનો મુધારો નક્કો કરવામાં આવ્યો કે, વર્ષની

શરૂઆત એ સમયે કરવામાં આવે કે જ્યારે સૂર્ય મધ્યાહ્ન સમયે મેષ રાશિમાં દાખલ થાય. આ પછી દરેક મહિનાને ત્રીસ ત્રીસ દિવસના ચંદ્રોદય-રોદી મહિનાની જેમ બતાવ્યા અને છેલ્લા મહિના અસ-ફન્દાર-દમાં '૫' બચેલા દિવસો લઈ લીધા. એક વસ્તુ તેમણે સ્વીકારી હતી કે, વર્ષની શરૂઆત સૂર્યના મેષ રાશિમાં પ્રવેશથી જ થાય; તેથી તેઓને દર ત્રણ^૧ થા ચાર વર્ષ પછી એક દિવસ છેલ્લા પાંચ દિવસ (અમ્સએ મુસ્તરકા) માં વધારવો પડ્યો અને તેનું નામ "મુલ્હક અમ્સએ મુસ્તરકા" રાખ્યું અને જે વર્ષમાં આ "મુલ્હક અમ્સએ મુસ્તરકા" આવતો તેને કબીસાનું વર્ષ કહેતા હતા. (પૃષ્ઠ ૬૯૨, કલકતા) "

મેં નિખ્યાતોનાં ઉપયુક્ત અવતરણો એટલા માટે આપ્યા છે કે જેથી પ્રસ્તુત 'તારીખ' વિશેની સાચી હકીકતનો ખુલાસો થાય. આ તારીખનો હેતુ કેવળ સૂર્યવર્ષની સ્વરચતા હતી; ચંદ્રવર્ષ અને સૂર્યવર્ષના બંને વચ્ચેના અંતરને સમાન્તર કરવાનો ઉદ્દેશ ન હતો. જેવું કે, ઉર્દૂ ભાષાના એક યોગ્ય લેખક^૨ સમજ્યા છે.

૧. 'દર ત્રણ થા ચાર વર્ષ પછી,' ધણુ કરીને "કલમરોપ" છે. " દર ચાર થા પાંચ વર્ષ પછી," ભેઈએ.

૨. ઉમર અધ્યામના સંશોધનનું પરિણામ એ હર્ષ કે, સૂર્ય તેને વાર્ષિક ફેરો ત્રણસો પાસક દિવસ, પાંચ કલાક ને ઓત્તપચાસ મિનિટમાં ફરી રહે છે. આથી અધ્યામે એવા નિયમ કસાવ્યો કે દર ચોથે વર્ષે એક દિવસ વધારવામાં આવે અને એવા સાત ચોક પૂરા થતાં આઠમી વાર (ચારને બદલે) પાંચમાં વર્ષે એક દિવસ અધિક કરવામાં આવે. આ હિસાબે સૂર્યવર્ષ અને ચંદ્રવર્ષ વચ્ચેનું અંતર પૂરા તેત્રીસ વર્ષમાં મટી જાય છે. (નિઝામુલ્-મુલ્ક વૃસી, પૃષ્ઠ ૪૨૬, કાનપુર)

મું આ હિસાબે ચંદ્ર અને સૂર્યવર્ષનું અંતર ૩૩ વર્ષમાં મટી જશે કે, આ કાળમાં પ્રતિવર્ષે છટક કલાકો સહિત અગિયાર દિવસનું અંતર ($11 \times 33 = 363$) બસબર એક વર્ષનું થઈ જશે કે કેટલી સમજાશે !

ઉપર્યુક્ત અવતરણો વ્યક્ત કરે છે કે પ્રસ્તુત જલાલી તારીખની રચના વાસ્તવમાં ફારસી અને રૂમી નિયમોના મિશ્રણથી થઈ હતી અને લગભગ એ જ સિદ્ધાંતોનું અનુકરણ હવે કે જેને, અબુઅલમદ યાલા જ્યોતિષીએ મુતકિદ બિહાહના યુગમાં (હિ. સ. ૨૮૨) અખત્યાર કર્યો હતા. એટલે કે

- (૧) પારસીઓની માફક દરેક માસ ત્રીસ ત્રીસ દિવસનો મણુવામાં આવે. (આમ '૩૬૦' દિવસ થયા.)
- (૨) બાકીના '૫' દિવસ પ્રતિ વર્ષની આખરે ઉમેરી લેવામાં આવે. (જેમકે પારસીઓ ઉમેરતા હતા. આમ ૩૬૫ દિવસ થયા.)
- (૩) '૫' કલાક '૪૯' મિનિટને સરળતાથી '૧૧' મિનિટ વધારી '૬' કલાક મણી લઈએ તો, ચાર વર્ષે '૧' દિવસ થઈ જશે. આ એક દિવસ રૂમીઓની જેમ દર ચોથે થા પાંચમે વર્ષે પેલા પાચ વધારાના (મુસ્તરકા થા વઝહીદા) દિવસોમાં ઉમેરી '૬' દિવસ કરી તેને તે વર્ષનો 'લીપ્-ધવર ૩' મણી લેતા હતા.

આમ કલાહોની ખામી દર ચોથે વર્ષે દર થઈ જતી હતી.

આ ઉપરાંત ખખ્યામે, સૂર્ય મહ્યાલ પૂર્વે મેષ રાશિમાં દાખલ થાય એ સમયને વર્ષનો આરંભદિન ઠરાવ્યો. આમ વર્ષારંભનો સમય ને દિન નક્કી કરાવાઈ આવ્યો થઈ ગયા. આ મણુનો આમલનો માસ "ફરવરદીન" હતો. એ કે આ માસની ફેટલીક તિથિઓ વીતી ચૂકી હતી છતાં પણ તેની ફરી એકમથી શરૂઆત કરવામાં આવી. સૂર્યના મેષ રાશિમાં હોવાનો એ દિવસ હતો કે જ્યારે રાત્રિ-દિવસ બિલકુલ સરખા હોય છે અને વસંતનો પ્રારંભ થાય છે. આ રીતે દર વર્ષના ફરવરદીનની એકમને 'નવરોઝ' ઠરાવી તેને કાયમી રચાન આપી દીધું. આમ સૂર્યવર્ષની દરેક ખામી પૂરી થઈ ગઈ.

સલજૂડી સસ્તનતમાં આ કેલેન્ડર જલાલ થા મલિકના નામથી ૧૦ મી રમઝાન હિ. સ. ૪૭૧ થી અમલમાં આવી અયુ' અને એવું જણાય છે કે, પછીની પૂર્વાય સસ્તનતોએ પણ તેને અપનાવી લીધું. પરિણામે સલજૂડીઓ અને ખવારેઝીઓના અંત પછી જ્યારે તાતારીઓએ દેશ પર કબ્જાએ કર્યો ત્યારે તેમણે ચંદ્રવર્ષ પર કાર્યવાહી શરૂ કરી અને એ જ રીતે મહેમુલ વસૂલ કરતા રહ્યા; કિંતુ જ્યારે મોઝનખાને ઈસ્લામનો સરકારી ધર્મ તરીકે સ્વીકાર કરાવી દીધો ત્યારે એવો સુધારો કર્યો કે, ચંદ્રવર્ષને બદલે સૂર્યવર્ષ પ્રમાણે હિસાબની લેવાદેવડ કરવામાં આવે. તારીખે મુઝીદામાં છે કે—

“એના ઝમાનામાં ખાની તારીખ, કે જેના દ્વારા આજના હિસાબો થાય છે તે ‘૧૨’મી રમઝ હિ. સ. ૭૦૧ થી દાખલ કરવામાં આવી છે.”

(પૃષ્ઠ ૫૯૫, ગિય)

આઈને અકબરીમાં છે કે—

“મોઝનખાનના તખ્તનશીનીના આરંભથી ઈલખાની કેલેન્ડર પ્રમાણે (જે ખાની નમીરુદ્દીન વસી-સ્વઃ હિ. સ. ૬૭૨ નું બનાવેલું છે.) સૂર્યવર્ષ અને માસ પ્રમાણે ગણવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું. આની પૂર્વે ઇતરોમાં હિજરી તારીખ હતી અને ચંદ્રવર્ષ ગણવામાં આવતું, આ કારણે બારે મરખમ ચર્ક મર્ક, કારણ કે ચંદ્રના ‘૩૧’ વર્ષ સૂર્યના ‘૩૦’ થાય છે જેથી ખેડૂતોને બારે નુક્સાન પડે એવું મહેમુલનો હિસાબ ચંદ્રવર્ષ પ્રમાણે ચતો, જ્યારે પાક સૂર્યવર્ષ પ્રમાણે ઊતરતો. આ કારણે ચંદ્રવર્ષ કાઢી આ ખરી તારીખ દાખલ કરી.”

(અંચ ૧ લો, પૃષ્ઠ ૧૯૩, નવઝકિશોર)

આ ખાની તારીખ બંધ કરીને એ સુધારા પ્રમાણે હતી કે જેનો ઉલ્લેખ મોઝકિક વસી (સ્વઃ હિ. સ. ૬૭૨)ના ‘સી ફસ્લ’

અને અસ્વામા કૌશલ (દિ. સ ૮૭૬)ના રિસાલએ કૌશલ્યાદ' માં મોજૂદ છે.

એટલે કે, જો કે દર વર્ષના આરબનો સમય પ્રસ્તુત તારીખ જલાલી મલિકશાહીમાં હરાવી દેવામાં આવ્યો હતો, પણ તોય પ્રતિ માસને ત્રીસ ત્રીસના ધારી હોડી દેવામાં આવ્યા હતા, તેમાં એવો સુધાગે કરવામાં આવ્યો કે, દરેક માસનો સમય પણ નક્કો કરવામાં આવે. એટલે કે, ત્યારે સુર્ય મધ્યાહ્ન પૂર્વે કોઈ પણ રાશિમાં દાખલ થાય ત્યારથી નવો માસ ગણવામાં આવે. આ રીતના દિસાખયો વર્ષની જેમ માસ પણ ખરું રૂપ પામ્યા.

અકબરના જમાનામાં હિન્દુસ્તાનમાં હકીમ ફત્હુલ્લા શીરાઝીએ ઉપરના નિયમમાં (એટલે કે વર્ષ અને માસ સૂર્યના સ્થળાંતરના સમય પ્રમાણે ચર કરવાના નિયમમાં) એક વિશેષ પ્રમતિ કરી ગૌરમાની વેધશાળા એટલે તૈમૂર ગૌરમાનના પૌત્ર ઉતુગમેએ સમરકન્દમાં જે દિ. સ ૮૨૩માં—વેધશાળા સ્થાપી હતી તેની શૈલખોળ પર આધાર રાખી, વર્ષના નાર માસના દિવસોને ત્રીસ ત્રીસ દિવસોમાં વહેંચી અતમાં પાંચ દિવસ અધિક કરી લેવાની પદ્ધતિ હતી તેને બદલે રૂબીઓની પદ્ધતિ મુજબ એવું કરું કે, તે પાંચ દિવસોને પણ છુદા છુદા મહિનાઓમાં વહેંચી નાખ્યા આથી જો કે મહિનાઓમાં દિવસોમાં સમાનતા રહેવા ન પામી, કિંતુ પ્રતિ વર્ષે પાંચ દિવસના વધારાની વિટબણા મટી ગઈ. અને વહેંચણી આમ થઈ:

પહેલા જે માસ એકત્રીસ એકત્રીસના, પછી એક માસ બત્રીસનો, ત્યાર પછી ત્રણ માસ એકત્રીસના, વળી એ માસ ત્રીસના, અને એ માસ એગણત્રીસના, અતના જે માસ ત્રીસ ત્રીસના :

ફરવરીન ઉર્દિનિહિસ્ત એરદાદ તીર અમરદાદ સદરપૂર

૩૧

૩૧

૩૨

૩૧

૩૧

૩૧

મેદર	આખાન	આઝર	દી	બહમન	અસ્ફનદાર
૩૦	૩૦	૨૯	૨૯	૩૦	૩૦

આ કુલ ૩૬૫ દિવસ થયા, બાકી વર્ષે '૬' કલાકની જે ખામી પ્રતિ ચાર વર્ષે એક દિવસનું અંતરધારણ કરે છે તેનો કોઈ ઉકેલ આમાં રાખવામાં આવ્યો નથી. આ નવી પદ્ધતિનું નામ 'તારીખે ઇલાહી' નક્કો થવા પામ્યું.^૧

આ જ તારીખ અત્યાર સુધી નિઝામ સરકારમાં, જે ફરેક અર્થમાં તૈમુરવંશની સલ્તનતની યાદગાર છે—એટલા ફરક સાથે ચાલુ છે કે, એક દિવસ સને ઇલાહીના આઝર માસમાં વધારી તેને રહના બદલે ઠંભો કરી દેવામાં આવ્યો છે. કિંતુ આમાં પણ 'ખામી' છે એટલે કે 'જ' કલાકના વધારાનો કોઈ યોગના નથી. આ, વર્ષે 'જ' કલાક, ચાર વર્ષે '૧' દિવસ અને એકસો વીસ વર્ષમાં એક માસ થાય છે. જ્યારે ખચ્યામ આ ખામી પ્રતિ ચોધા વર્ષે એક દિવસ ઉમેરી પૂરી કરી દીધી હતી. અને વર્તમાન હિસાબની અંગ્રેજી પદ્ધતિ જે ઐગોરિયનના સિદ્ધાંત પર રચાયેલી છે તેમાં પણ પ્રતિ ચાર વર્ષે 'ફેબ્રુઆરી'માં એક દિવસ વધારી અંતર પૂરી દેવામાં આવે છે.

ગમે તેમ, આ ચાર વર્ષ પછી એક દિવસનો ઉમેરો ન થવાથી એકસો વીસ વર્ષે એક મહિનાનો ફરક અનિવાર્ય હતો. પરિણામે નિઝામ સરકારના દફતરોમાં પ્રતિ એકસો વીસ વર્ષે એક મહિનાનું અંતર પડે છે. આમ ઈ. સ. ૧૮૮૫ની પૂર્વે 'આખાન'ની એકમે વર્ષારંભ થતો હતો ત્યાં ઈ. સ. ૧૮૮૫માં એક માસ ઊંડી 'આઝર' માસથી વર્ષારંભ થવા લાગ્યો. અને અત્યારસુધી એમ જ ચાલે છે. અલબત્ત મહિનાઓના દિવસોમાં પાછળથી એવો સુધારો

૧. આઈને અકબરી, અલ્લામા અબુલ-ફઝલ, ગ્રંથ ૧ ભા. ૧; આઈને તારીખે ઇલાહી, અને જામે બહાદુરખાની પૃષ્ઠ ૬૬૨ ને ૬૬૪

૨. મોટી જાત્રી, મતદ્દમ રહેમતુલ્લા રચ્ય; બાબલ ઈ. સ. ૧૯૦૫

કરવામાં આવ્યો છે, હવે ખત્રીસ દિવસનો એક માસ રાખવામાં આવ્યો નથી. ખોરદાદના ખત્રીસ દિવસોમાંથી એક દિવસ લટાડી 'આઝર'માં તે વધારી '૨૯' ના બદલે '૩૦' નો કરવામાં આવ્યો છે. અત્યારનું દિવસોની વહેંચણીનું રૂપ નીચે પ્રમાણે છે :

'આઝર' 'દી' 'બહમન' 'અસ્ફંદાર' 'ફરવરદીન'

૩૦ ૨૯ ૩૦ ૩૦ ૩૧

'ઉર્દાબિહિસ્ત' 'ખોરદાદ' 'તીર' 'અમર' 'સહરયૂર' 'મેહર' 'આખાન'

૩૧ ૩૧ ૩૧ ૩૧ ૩૧ ૩૦ ૩૦

આ વિષયોથી જણાશે કે, તારીખે ઈલાહી હુમલ્લ 'જલાલી' નથી, તેમ ન તો તે ખખ્યામના સિદ્ધિતો પર નિર્ભર છે. એ તાલુખીની મદદના છે કે, આવો જમ નિઝામુલ્-મુલ્કના વિદ્વાન લેખકને કઈ રીતે ઉદ્ભવ્યો.^૧

આ તો બિનખરખી મા પૂર્વે સસ્તનતોની વાત યદ્ય, કિંતુ અરખી સસ્તનતોએ આ ફરફાર અપનાવ્યો હોય એમ લાગતું નથી અને રૂઢિ મુજબ અજનાસી ખિલાફતની જેમ ફિજરી સાલ પર જ દિસાખતો મદાર રહ્યો અને એ જ '૩૩' ચંદ્રવર્ષ પછી એક ચંદ્રવર્ષના છેલ્લો કે બીજા વર્ષમાં સમારી દેવાનો નિયમ અમલમાં રહ્યો. પરિણામે સમકાલીન સલજુકી સસ્તનત, મિસરના ફાતેમીઓમાં એ જ પુરાણી પદ્ધતિ પર દર તેત્રીસ ચંદ્રવર્ષે એક ચંદ્રવર્ષના છેલ્લો નિયમ ચાલુ હતો. આમ ખુદ ખખ્યામની કથાતી (હિ. સ. ૫૦૧) માં દિસાખી ફત્વોમાં '૪૯૯' ની જીખજનો દિસાખ ચાલતો હતો. આથી મહેસૂલી વર્ષમાં પણ એ વર્ષ છેડી હિ. સ. ૫૦૨ લખવાનું ફરમાન નીકળ્યું અને ભવિષ્યને માટે સૂચના કરવામાં આવી કે,

૧. "પા-સીઓમા આજ જે વારીખ ચાલુ છે અને જેને તેમો ચંદ્રવર્ષરી અને છે એ મૂળમાં ખખ્યામની મુધારેલી વારીખ છે અને જેને અમે મજાબીથી ખખ્યામી કહી રાખીએ છીએ અને આ જ આજરસાલીની 'વારીખે ઈલાહી' છે જે નિઝામ સરકારના અમલમાં છે." (નિઝામુલ્-મુલ્ક, ધનપુર, ૫૪-૪૭૧)

હિ. સ. ૫૩૪માં પણ આવે જ અમલ કરવામાં આવે. આ પછી
ન્યારે ક્રોધેથીઓના સ્થાને સુલતાન સલાહુદ્દીનની હકૂમત સ્થપાઈ
ત્યારે હિ. સ. ૫૬૭માં પ્રસ્તુત ફેરફાર માટે ફરમાન નીકળ્યું^૧

જલાલી કેલેન્ડર :

ખ્યામે આ જલાલ સાલનું એક કેલેન્ડર પણ બનાવ્યું હતું.
પ્રસ્તુત કેલેન્ડરની રચનાનો ચિતાર ખ્વામ નસીર તૂસી (સ્વ. હિ.
સ. ૬૭૨)એ તેની પુસ્તિકા (રિસાલા) 'સી ફરલ' " હર માઅ'રફતે
તકવીમ "ના પ્રકરણમાં આપ્યો છે : આમાં ચાર કાઠક દોરવામાં આવે
અને એકમાં અઠવાડિયાના દિવસોનાં નામ અને બીજામાં મહિનાઓનાં
નામ અને ત્રીજામાં તારીખોના સંખ્યાવાચક આંકડાઓ લખવામાં
આવે હવું કરીને આ જ કેલેન્ડરનું નામ " આગાએ હિસાબે
તારીખે જલાલી " (જલાલી તારીખની શરૂઆત) છે જેનો ઉદ્દેશ્ય
નિઝામુલ મુલ્કનાર લેખકે એવી રીતે કર્યો છે કે આ, "ઝીયે મલિકશાહી"
(મલિકશાહી પંચાંગ)નું બીજું નામ હતું. જો આમ હોય તો તે
' જલાલ કેલેન્ડરનું બીજું નામ છે. નહિ કે 'ઝીય' (પંચાંગ)નું.

ખ્યામની તારીખે જલાલી અને કુરમે શીરાઝી :

અસ્લામા કુત્બુદ્દીન શીરાઝી(સ્વ હિ. સ. ૭૨૦)એ તેના
ખગોળશાસ્ત્રના વિખ્યાત ગ્રંથ ' તોહફએ શાહીખ્યાહ 'ના " અલ-
અખ્યામે વત તવારીખ "ના પ્રકરણમાં પ્રસ્તુત તારીખનો ઉદ્દેશ્ય
કર્યો છે અને તેમાં ખ્યામની 'બૂલ' નિર્દેશી છે. અસ્લામા લખે છે કે

"ચોથી મલિકશાહી તારીખ છે, અને તે સુલતાન જલાલુદ્દીન
મલિકશાહ ઈબ્ને અલપઅરસવાન સલજૂકીના નામથી ઓળખાય
છે. અને આ રીતે ઓળખાવાનું કારણ એવું છે કે, તેના દરબારમાં

૧. ખિતતે મિસર, મિકરેઝી, ગ્રંથ રબ્બે, ૫૪૪ ૪૬, ૫૨. નીલ પ્રેસ,
મિસર.

૨. નિઝામુલ-મુલ્ક, મનપુર, ૫૪૪ ૪૬૬, હાસિયામાં

હજીમોની એક ટુકડી જમા થઈ, તેઓમા ઉત્તર ખખ્યાન અને હજીમ લોકરો વગેરે આઠ બમ્ફિટ હતી, તો આ સધળાએ મળીને એક તારીખ બનાવી ..... અને દર ચાર વર્ષે એક દિવસ ઉમેરે છે તો એ વર્ષના '૩૬૬' દિવસ થાય છે, અને જ્યારે કે, પ્રતિ વર્ષે (૫ કલાક અને ૪૯ મિનિટની) ચતુર્થાંશ દિવસથી ઠીક ઓછી એવી 'કમર' છે, તો લેઈ (લીપ્ ઇયર ૩)નું વર્ષ દર ચાર વર્ષમાં એક દિવસ અમાઉંથી બેકુ અને આ જ કારણે લેઈ (લીપ્ ઇયર ૩)નું વર્ષ ક્યારેક પાંચ વર્ષે આવે છે અને તે એવી રીતે કે, સાત આઠ વખતે દર ચાર વર્ષે એક લેઈનું વર્ષ આવે તો એક વખત પાંચ વર્ષે આવે અને આ વસ્તુ બારીકાઈથી જોતાં જણાઈ આવશે. અને એ જ કથા આ તવારીખના વર્ષારંભની છે અને અમે જે આ જ્વાન કહ્યું છે તેથી ઉત્તર ખખ્યાનની એ જૂલ જણાઈ આવશે કે જે તેણે તેના સર્ગેલા પચાસ (ચીય)મા કરી છે, કારણ કે તેણે આમા કહ્યું છે કે, 'આ લેઈનું વર્ષ દર ચોથા વર્ષે હમેશાં પડશે અને વર્ષારંભ સૂર્યના ગ્રેષ રાશિમાં પ્રવેશના સમયે હંમેશા થશે.' અને આ એક મોટી જૂલ છે, જેનું કારણ યા તો એવું છે કે ખખ્યાને આ મુદ્દા પર લક્ષ આપ્યું નથી, જે તરફ અમે તમારું લક્ષ દોર્યું, અથવા તો આ જૂલ એટલા માટે આવવા પામી કે તેણે બાકી રહી જતા પાંચ કલાકને ઓગણપચાસ મિનિટને પૂરા ચતુર્થાંશ દિવસ ગણી લીધો, કે કેવળ ઇશિર જ સ્વસ્થતાની શક્યતા અર્પણ કરનાર છે." (વર્તમાન પબ્લિક ઓરિયેન્ટલ લાઈબ્રેરી પટનાની હસ્તપ્રત પરથી નકલ)

અઘામા શીરામીએ જે જૂલ તરફ લક્ષ દોર્યું છે તેનો સાર એ છે કે સૂર્યવર્ષના મૂળ ૩૬૫ દિવસ અને '૭' કલાકમાં અમુક મિનિટ ઓછી થાય છે, કિંતુ '૫૮'ની વિટનણાથી જખબને ખખ્યાને પૂરા '૭' કલાક ગણી લીધા જે ચાર વર્ષે ચોવીસ કલાક થઈ એક દિવસ થઈ જાય છે અને તે ઉમેરવ છે, કિંતુ વાસ્તવિક

રોતે કે અસામાઓ બતાવ્યું કે, દર ચાર વર્ષે સાત આઠ વખત એક દિવસના 'અધિક' પછી એક વખત ચોથા વર્ષને બદલે પાંચમા વર્ષે 'અધિક' થાય.

ઝીચ (પંચાંગ):

'ઝીચ' ફારસી શબ્દ છે, જેનો અર્થ એ છે કે, જેમાં કોઈ વેધશાળાનું ખગોળ-નિરીક્ષણ અને ખાસ કરીને સિતારાનાં મતિ કલમબદ્ધ કરવામાં આવે. મલિકશાહી વેધશાળાનાં નિરીક્ષણ અને શોધખોળ કોઈ 'ઝીચ'માં કલમબદ્ધ થયા હતા કે શું? આનો કોઈ આધારભૂત ઉત્તર અમને મળતો નથી. હાજી ખલીફા ચરફીએ 'કશ્-કુઝ્ઝુનૂન'માં 'ઝીચ'ના મથાળા નીચે એક 'ઝીચે મલિકશાહી'નો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને તે ઉપર 'ખ્યામનું સર્જન હોવાનું' બતાવ્યું છે; કિંતુ આ 'ઝીચ' પોતે જોઈ નથી. બદકે ખ્યામ નસીર તૂસી (સ્વ: દિ. સ. ૬૭૨)ના 'સી ફરલ'નામના રિસાલાના વિવરણમાં તેના વિવેચક અબ્દુલ-વાહિદે તેનો નામનિર્દેશ કર્યો હતો તેનો જ ચરફીએ ઉલ્લેખ કરી દીધો છે. અલબત્ત, કુરુમુદ્દીન શીરાઝી (સ્વ. દિ. સ. ૭૧૦)એ તેના 'તોહફે શાહીયા'માં ખ્યામની 'ઝીચ'નો એવી રીતે ઉલ્લેખ કર્યો છે કે જલ્દે પોતાનાં જોવામાં આવેલ હોય. ખ્યામે આમાં પોતાની 'તારીખ'ના સિદ્ધાંતો પણ બતાવ્યા હતા.

ખ્યામના કાર્યમિત્ર અબુલફત્હ અબ્દુર-રહેમાને પણ, સુલતાન મોઈઝુદ્દીન સન્જરના નામની એક 'ઝીચ' રચી હતી. જેનું નામ 'ઝીચે મોઈઝુદ્દી સન્જરી' છે. તેમાં તેણે 'પોતાનું' કેટલુંક ખગોળ-નિરીક્ષણ આલેખ્યું હતું.^૧ આ બિના પર એ વસ્તુ અનુમાન-સામ્ય ધરાવે છે કે, આ નિરીક્ષણ ને 'સંશોધન' આ જ મલિકશાહી વેધશાળામાં કરવામાં આવ્યા હશે.

અન્ય સુલતાનોના સંબંધમાં

સુલતાન બક્ર્યાફક બિન મલિકશાહ :

• મહાન સુલતાન મલિકશાહ સલ્જુકોનું દિ. સ. ૪૮૫માં અવસાન થયું તેના પછી તેનો પુત્ર સુલતાન બક્ર્યાફક તખ્ત પર બેઠો અને તેનો ઝમાનો દિ. સ. ૪૮૫થી ૪૯૮ સુધી ગયો. આ સમય દરમ્યાનનો ખ્યામ વિરોધો અકેવાલ આપણી જાણમાં નથી. કદાચ કે તે અસ્કહાનની વેધચાળામાં હોય, જેનું કાર્ય અત્યાર સુધી નિયમિત ચાલુ હતું

સુલતાન મોહમ્મદ બિન મલિકશાહ

બક્ર્યાફક પછી તેનો બાઈ સુલતાન મોહમ્મદ બિન મલિકશાહ દિ. સ. ૪૯૮માં તખ્ત પર આગ્યો અને દિ. સ. ૫૧૧ સુધી તેણે હકૂમત કરી આના જમાનામાં ખ્યામના ક્રાંતિ બે જ્યોતિષી પ્રસંગો ઉઠી સમરકન્દેબે 'ચહાર મહાજા'માં નકલ કરેલા છે એક તો ખ્યામના ખુદ ખ્યામની તેની પુષ્પાન્જલિ કબર વિશેની બિવિખવાણી અને બીજી એ કે, સુલતાન (પણું કરોતે સુલતાન મોહમ્મદ)ના શિકર માટે દિ. સ. ૫૦૮માં તેણે પવન અને વાદળાં વિનાનો દિવસ શાધી કાઢ્યો હતો, જેનો વિસ્તારથી ઉદ્દેશ આગળ આવી ચૂક્યો અત્તાઉદ્દોલા અઝ્ઝહીન સાહે 'યઝ્દ' થી અબુલખરકાત અને હજ્જે સીતા સુધી ખ્યામનો ઝમડો પહોંચાડ્યું કરીને આજ સમયની ઘટના છે, કારણ કે અત્તાઉદ્દોલાના આ જ મોહમ્મદ જોડે મેત્રી-સંબંધો હતા અને તેના જ દરબારમાં આની આવડત હતી

મેહમૂદ બિન મોહમ્મદ મલિકશાહ -

મોહમ્મદ પછી તેનો પુત્ર મેહમૂદ (દિ. સ. ૫૧૧-૫૨૫) તખ્તપરથી યરો કિંવ તલે તેની રિવાજરતિથી ગયું જ બરખાદ

કરી નાખ્યું અને એક યુદ્ધ પછી તેનો કાફી સન્નર ખિન મલિકશાહ સત્તારૂઢ થઈ ગયો અને તેના અંતીન તરીકે તે ફક્ત ઇરાક અને શામ ઉપર રાજ્ય કરતો રહ્યો અને સન્નર ખુરાસાન, તુર્કસ્તાન વગેરે ઉપર મહાન સુલતાન તરીકે સહેનશાહ બની ગયો.

સુલતાન સન્નરનું સાર્વભૌમત્વ અને ખ્યામનો એકાંતવાસ :

સુલતાન સન્નર મલિકશાહ હવે સાર્વભૌમ હતો, તેનો આ યુગ હિ. સ. ૫૧૧થી ૫૫૨ સુધીના લાંબા ગાળાનો છે. આ સમય દરમ્યાન ઉમર ખ્યામ આપણને યાદી દરબારમાં જણાવે : નથી. અલગત એક વખત તેના વઝીર સિદાબુલ્લહિયામ અબ્દુર-રઝાકની મજલિસમાં તે દેખા દે છે. આનો વિચારની કાલ હિ. સ. ૫૧૧થી ૫૧૫ સુધીનો છે. આ પછી ખ્યામનું નામ કોઈ મહેફિલમાં સંભળાતું નથી, સિવાય એટલું કે, હિ. સ. ૫૧૫માં સુલતાની ખજાના માટે અમુક હકીમોએ ફલિખસત (કાવ્વી અમર મિશ્ર ધાતુઓ) તોળવાનો કટો બનાવવા વિશે જુદીજુદી પુસ્તિકાઓ લખી હતી, તેમાં એક પુસ્તિકા હકીમ ઉમર ખ્યામની પણ હતી.^૧ આ જ કારણ છે કે, આ વર્ષ પછી આમ ચરિત્રનિરૂપકોએ તેને મૃત્યુ પામી ચૂકેલો ધારી લીધો છે. કિંતુ તેના આ 'મૌન'નું રહસ્ય ફક્ત બેહકીના કથનથી ભેદાય છે. અને આશ્ચર્ય કે, આ આવશ્યક ફકરાને દુર-રુલ્લ અખ્તારના લેખકે (એટલે, બેહકીના અનુવાદકે) છોડી દીધો છે.

બેહકી અને સહરુરીમાં છે કે, સુલતાન સન્નર (જન્મ હિ.સ. ૪૭૧)ને બાલપણમાં ન્યારે બળિયા નીકળ્યા હતા અને હકીમ ખ્યામ તેનો ઇલાજ કરી રહ્યો હતો, ત્યારે એક દિવસ ન્યારે ખ્યામ

૧. ખાત્રી માટે જુઓ, તેનાં સર્જનોનાં પ્રકરણમાં 'રિસાલએ મીઝાતુલ-હિકમ'નું વર્ણન.

સાદગ્યદાને જોઈ બહાર નીકળ્યો ત્યારે મુઠ્ઠફદોલા^૧ (અબુલ-ફરદઅલી બિન દુસૈનિલ-મુમ્બલ દિ. સ. ૪૬૭) એ પૂછ્યું કે : સાદગ્યદાને કેમ છે અને શું દલાલ કર્યો ? ખપ્યામે કહ્યું : “અરસ-નિખ્યો મખુકુન” “બાલક બચમાં છે.” હજીમનો આ ફકરો સાદગ્યદાના એક હજસી સેવકે સાંભળી લીધો અને સાદગ્યદાને આ વસ્તુ કહી સંભળાવી, આથી સાદગ્યદા ખપ્યામ વિશે વહેમો બની ગયો અને તેને ધિક્કારવા લાગ્યો. બેદકીનો અસલ ફકરો આમ છે :

“સાદગ્યદો સારો ચઈ ગયો તો આ કારણથી ઈમામ ઉમર પ્રત્યે દિલમાં કંપ રાખ્યો અને તે તેને મદાતો નહતો.”

આ ઉપરથી અદાબ થશે કે દિ. સ. ૫૧૫ પછીથી તે આ માટે કાઢી દરબારમાં અને અગ્રીર ઉમરાવોની મન્જલિસોમાં દેખા દેતો નથી. સુલતાન સન્જરને ખપ્યામને બદલે તેના દરીદ્ર સમ-શીન અબુલફરદ ઈબ્ને કુસક ઉપર શ્રદ્ધા હતી. ફર-રુઝ અખબારમાં તે કે :

“સુલતાન સન્જરને તેના ઉપર ભારે શ્રદ્ધા હોવાથી તેના ધણીખરા મથો ખજાનામાં રાખતો અને તેના મથોનો અખ્યાસ કરવા તરફ તેને ભારે આકર્ષણ હતું”

(પૃષ્ઠ ૭૮)

મોઝરે ‘આતચકદદ’માં અને વાસેદ-દામસ્તાનીએ ‘રિમાઝુશ-શાઅરા’માં અને હિદાયતે ‘મન્જમઉલ-ફાસદા’માં લખ્યું છે કે : સુલતાન સન્જર ખપ્યામને તેની સાથે તખ્ત પર બેસાડતો હતો :—

“ખપ્યામ એટલે ઉમર સંજધી લોકો કહે છે તે સુલતાન સન્જરની જોડે એક જ તખ્ત પર બેસતો હતો.” (આતચકદદ, પૃષ્ઠ ૧૭૯, મુબઈ)

1

૧. હુબૈયન મુસરવ, પૃષ્ઠ ૫૮ મિસર, ‘પાછળથી એ સન્જરનો ધંધીર પણ ચઈ ગયો હતો. દિ. સ. ૪૬૭ માં તેને અપસદ અપાઈ. (ઈબ્ને અસીર, દિ. સ. ૪૬૭)

“આથી સુલતાન સન્નર તેને પોતાની સાથે એક જ તખ્ત પર બેસાડતો હતો.”

(રિયાઝુશ-શોઅર ‘તઝકરએ ખયામ’ હમ, નંબ્રા ગ્રંથાલય)
આ કથનોમાં સુલતાન સન્નરનું^૧ નામ ખરું નથી. આ વટના, જેમકે આગળ આલેખાઈ ચૂક્યું તેમ, સમસુલ-મુલક સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

વઝીરો અને ઉમરાવોના સંબંધમાં

દરબારી ઉમરાવો અને વઝીરોમાંથી તેના જીવનપૃષ્ઠ પર સૌથી પહેલું નામ નિઝામુલ-મુલકનું^૨ ઝળકે છે. છતાં આધારભૂત ગ્રંથોમાં તેના નામનો ઉલ્લેખ ફક્ત એકવાર મળે છે. ઈબ્ને અસીરમાં છે કે, મલિકશાહ અને નિઝામુલ-મુલક વેધશાળાની રચના માટે અન્ય પકિતો અને ખગોળવિદોની જોડે ઉમર ખયામને પણ બોલાવ્યો.^૨ આ હવાના સિવાય ખયામના આધારભૂત ચરિત્રલેખનમાં

૧. ૧ બનાવોની સમજ અથવા સવલૂખી સુલતાનોનો નીચેનો નકસો ધ્યાનમાં રહે :

પુરાસાન, તુર્કસ્તાન, ઈરાન, ઈરાક અને સામના સુલતાનો :

- (૧) અલપઅરસલાન હિ. સ. ૪૫૫-૪૬૫
- (૨) મલિકશાહ હિ. સ. ૪૬૫-૪૮૫
- (૩) બર્કયાક બિન મલિકશાહ હિ. સ. ૪૮૫-૪૯૮
- (૪) મોહમ્મદ બિન મલિકશાહ હિ. સ. ૪૯૮-૫૧૧

પુરાસાન, તુર્કસ્તાન અને ઈરાનની સલ્તનત :

- (૫) સહેનશાહ સન્નર બિન મલિકશાહ હિ. સ. ૫૧૧-૫૫૨

ઈરાક અને સામની સલ્તનત :

- (૬) મેહમૂદ બિન મોહમ્મદ હિ. સ. ૫૧૧-૫૨૫
- (૭) તમરલ બિન મોહમ્મદ હિ. સ. ૫૨૫-૫૨૯

૨. ઈબ્ને અસીર, હિ. સ. ૪૬૭ ના પ્રસંગો

નિઝામુલ્-મુલ્કનો ઠાઠ ઉલ્લેખ મળતો નથી; ત્યાંસુધી કે નિઝામુલ્-મુલ્ક દિ. સ. ૪૮૫ માં સદીક થયો.

નિઝામુલ્-મુલ્કના અમુક દિવસો પછી મલિકદાહે પણ આ દુનિયામાંથી વિદાય લીધી. આમ વિચારતી કલમદાનની જોડે સસ્તનતનો તાજ પથુ બદલાઈ ગયો.

નિઝામુલ્-મુલ્કના બે પુત્ર મોઅવ્વદુલ્-મુલ્ક અને ફખરુલ્-મુલ્ક એક પછી એક ખર્મારૂકે અને મોહમ્મદ બિન મલિકદાહની વિચારત કરી આ નન્નેની વિચારત દિ. સ. ૪૮૭ થી ૫૦૦ સુધીમાં ખતમ થાય છે. ખખ્યામે તેની તરવચાનની પુરિતકા 'કુલિયાતુલ્-ગુજર' આ જ બન્ને બાઈએ વા તેમાંથી એકના નામ પર લખી. સાચે જ એ પથુ ખુલાસો છે કે તે તેની મજલિસમાં બનાવર લાજરી આપતો હતો અને તેને તેની મજલિસમાં ખાસ નિકટતા હતી. જેમકે તે કહે છે કે :

“જ્યારે મને ન્યાયી ફખરુલ્-મુલ્ક બિન મોઅવ્વદ(૧)ની સેવામાં રહેવાનો ગૌરવબરો લાભ મળ્યો અને તેની પાસે તેની મજલિસમાં બામ લેવા લાગ્યો, તો 'ઈલ્મે કુલિયાત'માં એક વાદ્યારની દરખાજ કરી. આથી આ કિતાબ તેમની દરખાસ્ત પર લખવામાં આવી.”

દિ. સ. ૫૦૬ માં બદખ મુકામે ખખ્યામ અમીર અબુસઅદ જુરશહનો અતિથિ હતો, જેનું નિવાસ-સ્થાન પ્રવૃત નગરની “કુએ જુરહે” ફરાયા” (મુલાઓ વેચવાની ગલી) માં આવ્યું હતું. ૨ ઇતિહાસમાં આ નામનો કયાંય પતો લાગતો નથી.

દિ. સ. ૫૦૮ માં સુલતાન મોહમ્મદ બિન મલિકદાહે, જે વજીર દ્વારા ખખ્યામને શિકાર માટે ખજોળશાઅના આધારે પવન અને વાદળાં વિનાના દિનની નિયુક્તિનો હુકમ મોકલ્યો હતો તેનું નામ, નિઝામી ઉઝીએ ‘ખવાજ જુઝર્મ’ સદરુદ્દીન મોહમ્મદ બિન

૧. ‘નિસાવએ કુલિયાતુલ્-ગુજર’ દીનાયો ખખ્યામ, વર્તમાન પ્રિન્ટિય મુલિયમ લાયબ્રેરી.

૨. ‘અહાર મકાલા’ ૫૪ ૬૨, વિજ

સમકાલીનો સાથેના સંબંધમાં અને તેમની જોડેના વિવાદ ૧૫૧

મુઝફ્ફર લખ્યું છે. આનો અર્થ ફઝુલ-મુફક અબુલફઝલ મુઝફ્ફર બિન નિઝામુલ-મુફકનો પુત્ર અબુજાફર મોહમ્મદ સદરુદ્દીન છે, જે હિ. સ. ૫૦૦ માં તેના પિતા ફઝુલ-મુફકના માર્યા ગયા પછી વઝીર થયો અને હિ. સ. ૫૧૧ માં સુલતાન સન્જરના એક મુકામના હાથે માર્યો ગયો.^૧

આ પછી નિઝામુલ-મુફકનો ભત્રીજો, શિહાબુલ-ખરલામ અબુલમોહાસિન અબ્દુર-રઝઝાક બિન અબ્દુલ્લા વઝીર થયો, જેણે હિ. સ. ૫૧૧ થી ૫૧૫ ર સુધી સુલતાન સન્જરની વિઝારત કરી. આની મન્જલિસમાં ખ્યામની આવળ હતી અને તેની મન્જલિસમાં વિદ્વાનો અને શાસ્ત્રીઓ જમા થતા હતા. વઝીર પોતે પણ વિદ્વાન અને ફકીહ (વિધિનિષેધશાસ્ત્રી) હતા અને આની જ મન્જલિસમાં ખ્યામે 'ઇખ્તિલાફે કિરાઅત' (Differance of opinion about the various styles of reading the Quran) ઉપર ચર્ચા કરી હતી.^૩

અલાઉદ્દૌલા ફરામર્ઝ બિન અલી બિન ફરામર્ઝ યઝ્દના અમીરની જોડે તેના જે સંબંધો હતા તેનો ઉલ્લેખ આમળ ઉપર આવી ગયો છે.

સમકાલીનો સાથે સંબંધમાં અને તેમની જોડેના વિવાદ

આ યુગમાં એટલે હિજરીની પાંચમી સદીના મધ્ય અને અંત તથા છઠ્ઠીના આરંભમાં મહાન ફિલસફો (તત્ત્વજ્ઞાનીઓ) અને વિદ્વાનોના જીવનપુષ્પો ખીલી રહ્યાં હતાં. હિજરીની પાંચમી સદીના

૧. હુબ્દુન-નુસરત પૃષ્ઠ ૨૪૩

૨. ઈબ્ને અસીર હિ. સ. ૫૧૫

૩. જૈદઘી અને ચહરમુરી

હેવટે (દિ સ ૪૪૭) સુધી અબુઅલી મીના (સ્વ. દિ સ ૪૨૮) ના અનેક શિષ્યો દયાન હતા ચહરઝુરીએ અબુલઅબ્બાસ લોકરી (૫૪ રહના અહેવાલમાં) લખ્યું છે કે “અબુઅબ્બાસ મોન્રી એના ખરોખરિયા ખખ્યામ ઈબ્ને કુશક અને વાસ્તીની આગળ વધી ગયો” હતો અને એ અમુક નવક્રિઓ જેનો તે અધ્યયન હતો તે મદાન હતી અને આ ચારે, જેમા તે પ્રથમ હતો તે સાગ હતા

આથી જણાયું કે આ ચારે વિદ્વાનો ખરોખરિયા અને સમકાલીન હતા આમા જે અબુલઅબ્બાસ લોકરી, બહા-પાર (સ્વ. દિ સ ૪૫૮) નો શાગિર્દ હતો અને મહા-પાર પોતે અબુઅલી સીનાનો ખાસ શાગિર્દ હતો એકઠી અને ચહરઝુરીના કથન પ્રમાણે ખુગસાનમાં ફિલસૂફીનો ગિવાજ આ જ અબુલઅબ્બાસ હાન નસર્ગી મલિકશાહી વેધશાળાના કારકુનોમાં એ પણ દાખલ હતો *

અનન્યતઃ ઈબ્ને કુશક પણ હકીમ (ફિલસૂફ) હતો અને તેના અને સર્જનો હતા સુવત્તાન સન્જર સલમૂકી (દિ સ ૫૧૧-૫૫૨) તેના વિશે ખૂબ શ્રદ્ધા ધરાવતો હતો એના સર્જનો પણ તેના અધ્યાયમાં હતા *

વાસ્તી એ મૈમૂન મિન નજમ વાસ્તી છે, જે વૈદ્યક હિલમન ફિલસૂફી વગેરે બધા વિષયમાં પારંગત હતો અબુઅલી સીનાના ‘શફા’ ના તર્ક (logic) બૌતિક (Physics) અને મધ્યાહ્નિયાત વગેરે પ્રકરણો તેણે મોટે ક્રમાં હતા રાજ્યકર્તાઓને ઓછું મગરો હતો હેરાતના હાકિમ ઝહીરૂ-મુદક અલી એકઠીને તેમનામાં અચલ શ્રદ્ધા હતી *

૧ ચહરઝુરી ૫૪૪ રહ અને ફુરુઝ અબ્બાર ૫૪૪ ૨૦૦

૨ તોલકુએ સાહીયા ફરજીશી

૩ ચહરઝુરી ૫૪૪ રહ અને ફુરુઝ અબ્બાર ૫૪૪ ૭૮

૪ ચહરઝુરી ૫૪૪ રહ અને ફુરુઝ અબ્બાર ૫૪૪ ૭૭

સંમુકેલીનો સાથેના સંબંધમાં અને તેમની જોડેના (વાદ ૧૫૩

વાસ્તી જ્યોતિષશાસ્ત્ર અને ખગોળવિદ્યામાં પણ પારગત હતો. મલિકશાહી વેધશાળા તેવાં કરવા માટે જે ખગોળશાસ્ત્રીઓને, દિ. ૪૬૭માં ખોલાવવામાં આવ્યા હતા તેઓમાં એક આ પણ હતો (ઈબ્ને અસીર, દિ. સ. ૪૬૭)

આ ઉપરાંત એક મોહમ્મદ મિન અબ્દુર-રહીમ નસ્વી, અબુઅલી સીનાના શિષ્યનું નામ પણ છે, જેણે દિ. સ. ૪૭૩માં અધ્યામ જોડે દૌન-વ-તકરીફ (Creation and Uphastening) ની સમસ્યા બાબતમાં પત્રવહેવાર કર્યો હતો અને જે કદમમદ મેજીદ પણ છે

મશહૂર ઈમામ અબુહામિદ મોહમ્મદ ગમ્ઝાલી (દિ. સ. ૪૫૦-૫૦૫) પણ સમકાલીનમાં હતા, કિંતુ આગળ આવતા લખાણુ પરથી એવું અનુમાન નીકળે છે કે કદાચ વયમાં કંઈક નાના હોય. મલિકશાહના દર-બાર જોડે બનેલો સમઘ હતો કિંતુ બનેલો પણ જુદા હતા અધ્યામ અબુઅલી સીનાનો તરફદાર હતો અને ગ્રીક ફિલસૂફીમાં માનતો હતો, જ્યારે ઈમામ ગમ્ઝાલી અબુઅલી સીનાના પ્રતિપક્ષી અને યૂનાની તત્ત્વજ્ઞાન (Greek philosophy) ના કટ્ટર વિરોધી હતા અને, ખાસ કરીને તહાફુલ ફિલસિફા (Refutation to Philosophy) ના સબકાં તરીકે તેમનું આ પાસુ પ્રત્યક્ષ છે, જેમાં તેમણે અબુઅલી સીના વગેરેની ખુબી શબ્દોમાં નાસ્તિકતા મનાવી છે.

એક વખત ઈમામ ગમ્ઝાલી અધ્યામની મંત્રલિસમાં આવ્યા (આ ઉપરથી અધ્યામના મોટા હોવાનો નિર્દેશ અનુમાન પામે છે) અને પ્રાચીન ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાન સમઘી એવો પ્રશ્ન કર્યો કે, 'આકાશના તમામ ભાગો સરખા છે, પછી, શું કાણુ છે કે આકાશના મે છેડા (ઉત્તર દક્ષિણ) ધ્રુવપદ પામ્યા, અન્ય નહિ ?'

અધ્યામે આવીકાતો લગોચોડો જવાબ આપવાનું શરૂ કર્યું અને ગતિની બિના અને તેના પ્રકારોની જણાવટ શરૂ કરી, કિંતુ

બંદકી અને ચદરશુરી લખે છે કે, દીકાના મુદ્દાનું હાર્દ જ ખખામે ઉઠાવી દીધું અને કહે છે કે, ખખામની ખાસ ટેવ એ હતી કે, તે ચાનકજૂસ હતો. મમે તેમ પણ ખખામનું આ વક્તવ્ય લખામ એટલું લખાયું કે, ઝોદર (મખાલ પછીનો તરતનો સમય)નો સમય આવ્યો અને ખાંગીએ ખાંગ પોકારી અને મજાલી એમ કહીને જાણી ગયાં કે:

“સત્ય (અજાન : ખામ) આવી પહોંચ્યું અને અસત્યે (તાર્ત્વિક ચર્ચાએ) વિદાય લીધી.”

૨૫૪ છે કે આ મુલાકાત નિઝાપુરમાં થઈ હતો. ઈમામ સાહેબના અત્રેના નિવાસના મે કાળ છે. એક અખ્યાસકાગ જ્યારે તેઓ ઈમામુલદરમૈનના અધ્યાપનમાં જોડાયા હતા. ઈમામુલ દરમૈને હિ સ ૪૭૮માં દેહત્યાગ કર્યો અને આ ૧૭ી હિ. સ ૪૮૪માં ઈમામ ગઝ્લીની નિઝામીઆહ મદ્રેસા (વિદ્યાલય) ખમદાદના અધ્યાપક થઈ ગયા અને અહીંથી જ ફિલસફી (વધે નિરાય થઈ હિ સ ૪૮૮થી ૪૯૯ સુધી દમિસ્ક, બૈબલ મુદ્દસ, મક્કામુઅઝ્ઝમાં અને તેના દેશ તુલમાં ‘તસન્નુફ’ (અલગાન)ની મનોમથના કરતા રહ્યા અને ફિલસફીનું ‘ખાન’ લખતા રહ્યા તે પછી ફરી ઝુલ્કાઅંદા (અરબી મહિનાના ૧૧મા મહિનાનું નામ) હિ. સ. ૪૯૯માં ફખુલ્ મુદ્દક ખિન નિઝામુલ મુદ્દક, સુલતાન સન્નરના વઝીરના આમદને વેઈ થઈ નિઝાપુરના નિઝામીઆહ મદ્રેસાની અધ્યાપકતા સ્વીકારી નિઝાપુર આવ્યા ફખુલ્ મુદ્દક હિ. સ. ૫૦૦માં માર્યો ગયો અને ઈમામ સાહેબ નિઝાપુરથી વળી તુલ ચાલ્યા ગયા અને ત્યાં જ હિ સ ૫૦૫માં દેહ છોડ્યો.

ઈમામ સાહેબ હિ સ ૪૮૪ સુધી (જ્યારે તેઓ પ્રથમ નિઝાપુર છોડી ખમદાદ આવ્યા છે) તરવઠાન પ્રતિ ચકાશીવ

૧. આ વારીએ ઈમામ સાહેબના ગ્રંથ ‘અલ મન્કજ મિન મુજલાલ’ અને મરફૂમ મૌલાના ચિંજલોના ‘અલ મુજ્લી’ પરથી ટાંકવામાં આવી છે.

સમકાલીનો સાથેના સંબંધ અને તેમની જોડેના વિવાહ ૧૫૫

ન હતા તેમનો સાથેક થયો કાળ હિ સ ૪૮૮થી શરૂ થાય છે અને આ જ સ્થિતિમાં નિશ્ચયપુરુષ પુતરાગમન હિ સ ૪૯૯માં થયું. આ ઉપરથી એ વસ્તુ ખુલ્લી અને મંગીન બને છે કે 'ઉમર ખ્યામ અને ઈમામ મુઝ્ઝલી વચ્ચેની ઉપરુક્ત મુલાકાત અને ચર્ચા હિ સ. ૪૯૯ અને ૫૦૦ની વચ્ચે થઈ હશે

અવહદુલ્લ અમાન અબુલ-ગર્રાત બિન મલકા જમદાદી (સ્વ: હિ ૫૪૭, જેણે ફલરુએ મશ્હાઈખ્યાહ'ના ખડનમાં 'અલ મોઅ'ત-બર' નામે ત્રય લખ્યો હતો તે) પણ ખ્યામનો (નાનો) સમકાલીન હતો એટલે ઉમર ખ્યામ વયમા મોટો હતો તેના વિશે અલાઉ-દ્દૌલા ફરામઝ'ની જોડે (જે પોતે પણ એક મહાન ફિલસૂફ અને તત્ત્વજ્ઞ હતો) (ફુર-રુલ અખ્તાર પૃષ્ઠ ૮૬ અને શહરુઝરી પૃષ્ઠ ૨૫) ખ્યામને જે રકઝક થઈ તે આગળ ઉપર આવી ચૂકી

એક વિશેષ, ખ્યામનો પ્રસિદ્ધ સમકાલીન અબુહાતિમ મુઝ્ઝફર અસફરાએની (અબુલમુઝ્ઝફર 'અરફઝરી) છે આ મશ્હુતશાહી અને ખજોળવિદ્ હતો અને વેધશાળાનાં કાર્યોમાં ઇબ્ને અસીરના કથન મુજબ એ પણ ખ્યામની જોડે હતો આના અને ખ્યામનાં ફરમાનમાં મોટા મોટા ઝગડા (વિવાદો) અને લિખિત પ્રશ્નોત્તરી થતાં હતાં. શહરુઝરીમાં છે કે .

“આ હકીમ હતો અને ખ્યામનો સમકાલીન હતો અને આ બન્ને વચ્ચે વિવાદો થતા ” (પૃષ્ઠ ૬૯)

બેહકીના ફારસી અનુવાદ 'ફુર રુલ અખ્તાર'માં છે કે .

“આ એક મહાન હકીમ, બુદ્ધિશાળી, દોરવણી આપનાર અને ફિલસૂફ ઉમર ખ્યામનો સમકાલીન હતો આ બન્નેની વચ્ચે ઘણા ઝગડા (વિવાદો) થતા હતા ” (પૃષ્ઠ ૯૯)

જતાં બન્ને લખે છે કે, ખ્યામનું રચાન મુઝ્ઝફરથી જીયુ હવું મુઝ્ઝફર 'ઈન્મે જરરે સખીલ' (વજનદાર વસ્તુને સહેલાઈથી

જી ચકવાની કયા) અને સાધનસર્જનમાં વધુ કુશળ હતો. તેણે ઘણી ખર્ચના માટે ટ્રોક દિવમુદ્ર (હકીમ) અરસમીદસના સિદ્ધાંતો પર કવર્ગ-સોનુ અને તેમાંની મિશ્રધાતુનું પ્રમાણ જાણવાનો કાંટો વર્ષોની જાહેરતા તૈયાર કર્યો હતો, કિંતુ ઘણી ખર્ચનાથી તેને પોતાના વિશ્વાસવાતનું ફળ ભોજનનું પડે એ કરે તોડી નાખ્યો. મુઝકફરે જ્યારે તેના પરિશ્રમની બગાડીનું જ્ઞાન થયું ત્યારે એટલે આઘાત લાગ્યો કે એનાથી થયેલું-દુખ સહન ન થતાં મૃત્યુની ગાદીએ એ પોદી ગયો.

આ જ બંને અગ્નિનિરૂપકો બેઠકી અને ચદરઝુરી લખે છે કે

‘ મુઝકફર અધ્યામની બેઠકો અધ્યાસીઓ અને શિષ્યો પ્રતિ કેદાર ગ્હેનો હતો. ’

આ મુઝકફર ધણું કરીને એ જ છે જેનો ઈબ્ને અસીદે મલિક શાહી વેશસાળાના કારકુનોમાં અધ્યામ જોડે અણુલમુઝકફર અરસ શરીના નામથી જોડેલો છે, અને જેને નિઝામી હકીમી દિ ૬ ૫૦૬માં મહમ્મ મુખમે અધ્યામ જોડે મળ્યો હતો ?

દુર નવ અખ્તારમાં તેના ચરિત્રના મધ્યમે ‘ અણુલમિલ-મુઝકફરિલ અરસઝારી ’ અને અત ‘ હકીમ અણુલ મુઝકફર ’ ખખુ છે ચદરઝુરીમાં ‘ અણુલમિલ-મુઝકફરિલ અરસઝારી ’ માલખિત છે, જ્યારે કિસ્તીએ તેની અખ્તાર-હુકમા માં તેનો નિર્દેશ પછી કર્યો નથી છતાં એ જાહેર છે કે આ બંને માટે એક જ વ્યક્તિનો નિર્દેશ કરે છે અને જે ફરક છે તે તો માત્ર લખાણ છે.

આમ મૃત્યુવર્ષ કાઠએ આલેખ્યું નથી છતાં નિઝામી હકીમીના ધન પ્રમાણે દિ ૬, ૫૦૬ સુધી તો એ વિદ્યામાન હતો જ, કિંતુ સિદ્ધાંત (મિશ્રધાતુના વર્ણન અણુવા) વાળો કાંટો તેણે જે સુલતાન

સમકાલીનો સાથેના સંબંધ અને તેમની જોડેના વિવાદ: ૧૫૭
 ના ખગ્ગના સારુ બનાવ્યો હતો તે ધણુ કરીને સુલતાન સન્નર
 સલજુકી છે. જે આમ છે તેા દિ. સ. ૫૧૫ પાછી, (જે સન્નરની
 જોડેનેશાહતનો સમય છે) મુઝફ્ફર અવસાન પામ્યો; આ અનુમાનનું
 એક વધુ પ્રમાણ આ છે કે 'મિઝાનુલ-દિકમત ના નામથી' દિલિ.
 જૂતી કાઢાતી રીતો પર મુઝફ્ફરના સમકાલીન અબ્દુર-રહેમાન
 ખાઝિને જે અંથ લખ્યો હતો અને જેની બે જુદીજુદી પ્રતો, આસિ-
 ફિયાહ લામખેરી હૈદ્રાબાદ અને જામે મસ્જિદના અંથોલય, મુબઈ-
 માં છે તેમાંની બીજી પ્રત (મુબઈ)માં ઉપર્યુક્ત કાઢાતી બનાવટ
 વિશેની કૃતિઓ દિ. સ. ૫૧૫ માં આલેખાયોના ઉલ્લેખ છે. અને
 પહેલી પ્રત (હૈદ્રાબાદ)ના આદમા લેખમાં પ્રસ્તુત અણુહાતિમ મુઝ-
 ફ્ફર અસ્ફઝારીના કાંટા 'અલ-જામેઓઝુલ-કિશાત'નું વર્ણન છે.

ખ્યામ તેના મણિતી (Mathematician) સમકાલીનોમાં
 મોહમ્મદ બિન અહમદ મામૂરી બૈહકાતી વિદ્વાન અને પ્રવીણતાનો
 ઈકરાર કરતો હતો. અણુલહસન બૈહકી અને 'શહરજુરી લખે છે કે:
 મણિત (Mathematics) માં આ 'મામૂરી' બલુમસા (બહીફા
 મામૂન અખ્યાસીના સમકાલીન)ના સમાન દરજ્જે હતો. 'અંક
 (Conic sections) વિશે તેણે એક અંથ લખ્યો હતો. ઉમેર
 ખ્યામ આ વિદ્યામાં તેની શ્રેષ્ઠતા અને કાબેલિયતનો ઈકરાર કરતો

મોહમ્મદ બિન અહમદ મામૂરી, ૫૭ મહિક વેધશાળામાં કાયદો હતો હતો. આ વેધશાળા અસ્ફાહનમાં સ્થપાયેલી હતી અને માની જ આસપાસ જાતેનીઆદનું જોર હતું. મુલતાન મોહમ્મદ બેન મહિકશાહ સલ્તનૂદીએ જ્યારે અસ્ફાહનના જાતેનીઓના દિલા ૧૨ હુમ્મલા કર્યો ત્યારે આ મોહમ્મદ બિન અહમદ મામૂરી ૧૭ જાતેની હોવાના ચક પર આમ જનતાના હાથે માર્યો ગયો. શહરખુરી, પૃષ્ઠ ૪૮; દુર-રતુન અખ્બાર, પૃષ્ઠ ૧૨૦). આ હુમ્મલો, મુલતાન મોહમ્મદ બિન મહિકશાહે ઈબ્ને અસીરના કથન પ્રમાણે દિ. સ. ૧૦૦માં કર્યો હતો; આથી તેના મૃત્યુનો કાળ ૫૭ આ જ હશે.

હકીમના સમકાલીન શાયેશમાં, આલી રૂમીએ ‘રમીકિલ-મર-ઉમ’ માં તખીરી રિસાલા (પુસ્તક)ના હવાલાથી લખ્યું છે કે:

“રિસાલએ તખીરીમાં લખ્યું છે કે, શેખ અબુસઈદ અબુલ-રૈગ; મૌલાના હકીમ નાસિર ખુસરી, હમ્સુલ-હુકમા મૌલાના સનાઈ, કીમ સૌઝની અને મૌલાના નિઝામી ઉરૂઝી આ બધા જ ખ્યામના મકાલીન હતા અને ક્યારેક-ક્યારેક ૫૨૨૫૨ પદવહેવાર દ્વારા ૧૬ બીજનો લાલ ઉઠાવતા હતા.”

કિંતુ ઉપરોક્ત નામાવલીમાં અમુક નામો ખુદી રીને ખોટા કાયા છે, આથી આ ખુસરીના નીચે જણાવેલા મૃત્યુકાળ પ્રસ્તુત મકાલીનતાના પ્રશ્ને ઉકેલી દેશે :

(૧) અબુસઈદ અબુલખિર સ્વ: દિ. સ. ૪૪૦

(૨) હકીમ નાસિર ખુસરી ‘લખખ’ દિ. સ. ૪૬

(૩) સનાઈ સ્વ: દિ. ૫૪૫૩

(૪) નિઝામી ઉરૂઝી ૨૧ દિ. સ. ૫૫૨ પછી

(૫) સૌઝની સ્વ: દિ. સ. ૫૬૯

૧. હસ્તપ્રત, હાલ-મુસન્નેફિન પૃષ્ઠ ૧૩

૨. નાસિર ખુસરીની જીવિઓના અનુમાન પર આ જવારીખ નીકળે છે.

૩. સનાઈ દિ. સ. ૫૨૫ મૃત્યુવર્ષ જોડે છે.

મૃત્યુ

સુલતાન અબુસર્દિ અબુલખૈરની સમકાલીનતા તો અશક્ય છે. અને સૌજનીની મુશ્કેલીથી માની શકાય તેમ છે. અવળત નાસિર ખુસરૌ, અને નિઝામી ઉર્ફીની સમકાલીનતા સ્વરય છે, કિંતુ આમાંથી પૃથુ રૂક્ત નિઝામી ઉર્ફીની મુલાકાત સાબિત થાય, જેમ કે, તેના ચહાર મકાલામાં એનો ઉલ્લેખ પણ છે.

મૃત્યુ

વય :

આપણે શરૂઆતમાં બારે સંભાળપૂર્વક અને સંદર્શીત અધ્યામનો મૃત્યુકાલ દિ. સ. ૫૨૬ અને જન્મકાલ દિ. સ. ૪૪૦ કરાવ્યો. આ ગણતરીએ મૃત્યુસમયે તે '૮૬' '૮૭' વર્ષનો હતો

મૃત્યુની કેફિયત :

તેના મૃત્યુની ઘટના પણ અત્યંત આશ્ચર્યજનક છે. તેનો સમકાલીન ચરિત્રનિરૂપક બહાદુરી, અધ્યામના જમાઈ હમીમ મોહમ્મદ બગરાદી દ્વારા સંભળાને લખે છે કે : અધ્યામ એકે દિવસ અબૂઅલી સોનાની મથહૂર તાત્ત્વિક (ફિલોસોફિકલ) કૃતિ 'શકા' ના 'ઈલાહીયાતના પ્રકરણ' નો અભ્યાસ કરી રહ્યો હતો ત્યાં 'એક અનેક' (one and many) ની ચર્ચા પર પહોંચ્યો તો સોનાની દાંત-ખોતરણી અંગમાં મૂકી અંધ બંધ કરી દીધો અને કહ્યું કે અમુક સમજદારોને ખોલાવો; મારે વસીયત કરવી છે. પછી વસીયત કરી અને નમાઝ (પ્રાર્થના) માટે જીવો ચર્ષી બેઠો. આ પછી તેણે ન ખાધું ન પીધું, રાત્રે ઈશાની (રાત્રિ પ્રાર્થના) નમાઝના સન્દર્ભ (પ્રાર્થનાની એક ક્રિયા) માં તેના મુખેથી નીચેના ફકરા નીકળી રહ્યા હતા :

“ઓ અલ્લાહ ! તું જાણે છે કે, મેં મારી શક્યતાબર તને ઓળખ્યો. તું અને મારી આપ, કે મેં તને જોટલી કહ્યાં પછી

ઓળખો એ જ તોરો દરબારમાં માટે વસીલો (સાધન) છે." આમ કહેતાં કહેતાં એ મધુર બોલનાર પક્ષી-સદને માટે ખામેશ બની. મધુ. ૪

એ ઉમર ખાતે :

નિઝામુલ-મુલ્કના લેખકે મૃત્યુના ઉલ્લેખ પછી ખાકાનીનું જે શોકકાવ્ય (મરણચો) નક્કલ ક્યું છે તે હકીમ મિયાસુદ્દીન ઉમર ખિન ઇલાહીમ ખખ્યામના મૃત્યુ પર નહિ બલકે, હકીમ કાશીબુદ્દીન ઉમર ખિન ઉસમાનના મૃત્યુ પર આલેખાયું છે જે ખાકાનીનો કાંઈ હતો અને જેના સંસ્કરમાં તે પોષાયો હતો.

દૃષ્ટ : ૧

ખખ્યામ નિઝામુરમાં મૃત્યુ પામ્યો અને ત્યાંના જ એક દફનતાનમાં (જેનું નામ હીરાહ હતું) દફન થયો. ૨

કુખર

ખખ્યામે તેની કબર વિશે જાણતાં જ એક વિચિત્ર આગાહી કરી હતી, જે અક્ષરશઃ સિદ્ધ થવા પામી. નિઝામી લેક્ચરી કહે છે કે, હિ. સ. ૫૦૬ માં બુલખ શહેરમાં શુલામના વેપારીઓની મલામાં હકીમ ઉમર ખખ્યામ અને ખવાળ મુઝફ્ફર અરફઝારીએ ઉતારો

૧. વારીખુલ-હુકમા, બેહઝી અને શહરુદ્દી.

૨. 'નિઝામુલ-મુલ્ક વસી', નામી પ્રેસ, કાનપુર, પૃષ્ઠ ૫૦૩

૩. 'ચહાર મકાલા', લેક્ચરી સમરકન્દી, પૃષ્ઠ ૨૪, વિન.

૪. એક વિચિત્ર અકસ્માતઃ ઘટના પર જ અત્યારે અત્યારે કે, વારી કલમ-માયી ઉપરનો સખ્ત દષકચો કે વાર-પટાવાળાએ મારા પ્રિય જમાઈ શૈયદ પક્ષી અસરક મરદમના અવસાનની ખબરનો વાર-માર હાથમાં મૂક્યો હતો વિસ્લાહ (હમો ખુદાને માટે છીએ અને ખુદા પાસે જવાના છીએ) - ૧૨૬૫ ચાર વર્ષથી ક્યને બોલ હતા, તેમના સૌવનકાલીન મૃત્યુને મફસોસ ૧ હિલ્લીર. મુલેમાન (૨૨ નવેમ્બર ૧૯૩૦)

લીધો હતો. હું તેમને મળવા ગયો. ખ્યામે વાતવાતમાં કહ્યું કે, મારી કબર એવી જગ્યાએ થશે કે જ્યાં હર વસંત ઋતુમાં ઉતરના વાયુ તેની ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરશે. ઉરડી કહે છે કે, ખ્યામની આ અમમવાણી મને અચકચ લાગી, કિંતુ હું જાણતો હતો કે ઈમામ ખ્યામ અર્થઢીન વાત ન કરે. હિ. સ. ૫૩૦ માં હું નિશાપુર પહોંચ્યો તેના ચાર (અથવા ચંદ્ર : અમુક) વર્ષ પૂર્વે તે તેના ભૌતિક તરવો પૃથ્વીને સોંપી ચૂક્યો હતો. મારા ઉપર તેના ગુરુ-પથાનું ઋણ હતું તેથી શુક્રવારે તેની (કબરની) મુલાકાતે ગયો અને જોડે એક વ્યક્તિને લેતો ગયો કે મને તેની કબર બતાવે. આ મને 'હીરા'ના કબરતાનમાં લઈ ગયો. કાળી બાજુએ વળતાં જ બાજની દીવાલની નીચે કબર જોઈ, અને જોયું કે જામશુખ અને જરદાલુનાં ઝાડો લાગેલાં છે અને તેની ઉપર પુષ્પ-પાંખડીઓ એટલી પડી છે કે, કબર તેનાથી સંપૂર્ણ છવાઈ-ઢકાઈ ગઈ છે. અત્યારે મને બદખનો પ્રસંગ વાદ આવ્યો અને રડી પડ્યો.

વધુ ચોક્કસાઈ અર્થે આ પ્રસંગે અમે 'ચહાર મકાલા'ની મૂળ કબરના નકલ કરી દઈ એ છીએ અને સાથે જ આપણા વિદ્વાન મિત્ર, પ્રોફેસર અબ્દુલ કાદિર સાહેબે (ડક્ટર કોલેજ, પૂના) 'ચહાર મકાલા'ની એક નવી હસ્તપ્રત શોધી કાઢેલ છે અને તેની સરખામણી કરતા જે લેખન (ઉતારા) બેદ જણાય છે, એ પણ હાસિયામાં આપી^૧ દઈએ છીએ.

કબરોનીની મુદ્રિત પ્રત :

“ ખ્યામ ઈમામ ઉમર ખ્યામ અને ખ્યામ ઈમામ અરફ-ઝરી બદખમાં જીતરેલા હતા અને હું તેમની સેવામાં સતત રહેતો હતો. તેમની આરામની જોડકા દુનખુલ-હક ઉમરના મુખેથી

૧. (સુબહવાળી હપ્રમાં) લેખનબેદ અને બિનજરૂરી લાગતાં આવે-ખ્યા નથી.

સાંભળ્યું કે મારી કમર એક એવી જગ્યાએ થયો કે દરેક વસંત-
ઋતુમાં હિતગ્નો વાયુ માગ ઉપર પુષ્પ વેરશે. મને આ વાત
અશક્ય લાગી અને હું જાણું છું કે આવી વ્યર્થ વાત તેઓ ન
કરે. ત્યારે સન ૩૦ માં નિઘાપુર પહોંચ્યો તો ચાર (ચંદ્ર : અમુક)
વર્ષ થયા હતાં કે જે શુક્રર્ષ પૃથ્વીની ગોદમાં ઘૂર્ણ ચૂંચ્યા હતા.
તેમનું મારા પર ગુરુત્વાકર્ષ હતું આથી શુક્રપર તેમની કમર પર
પુષ્પાંજલિ માટે ગયો અને એક માણસને સાથે લઈ ગયો કે મને
તેની કમર દેખાડે મને હીરાના કબ્જસ્તાનથી બહાર લાગ્યો અને
કાચા હાથ પર એક જામની દીવાલની નીચે તેની કમર મેં જોઈ
અને જમફળ તથા જરફાલુનાં વૃક્ષ એ જામની દીવાલની બહાર
નીકળેલાં હતાં અને તેનાં પાંદડાં અને પુષ્પો તેની ઉપર પડેલાં
હતાં અને દૂસીથી તેની કમર દેખાઈ ગઈ હતી.

‘ચંદાર મહાલા’ની દસ્તખતનો પ્રોફેસર સાહેબે પત્તો લખાવ્યો
છે તે મુનકર્ષમાં મળી અને એ મુલાકાત શીરાહનાં યયાલયમાં છે આ
પ્રત સ્વતંત્ર રીતે લખાઈ નથી બહો, નિઝામુલ્ મુલ્કના ‘વસાયા’ના
હાસિયા પર આલિખિત છે તારીખ નોખરાનું રહી ચડ્યું હોય એમ
લાગે છે; જો કે ‘વસાયા’ના છેવટ પર આપી છે, કિંતુ સ્પષ્ટ નથી.
‘ચંદાર મહાલા’ના અંતમાં આ ઈમારત છે : મજમુલિન્ નવાહિરની
આ પુસ્તિકા તમામ યર્ષ, ઝીન્દગ સન ૪૪૪.

વસાયાના છેવટમાં આ ઈમારત છે : •

“તમ્મતિલ વસાયાએ સુલતાનુલ્લુ તુઝરા ખવાજ નિઝામુલ્-
મુલ્કે અલયહિર-રદમત વલ મગફેરત જ તારીખ શાંઝલમ ઝીન્દાદ
સન ૧૧૮ મિન દિન્દેદી”-“વઝીરના સુલતાન ખવાજ નિઝામુલ્
મુલ્કે (ખુદના આશીર્વાદ હોળે અને ખુદની હુમાકૂષ તેમના ઉપર
હોળે) ૧૬મી ઝીન્દાદ સને ૧૧૮ દિન્દેદીમાં આ વસિયતનામું
સમાપ્ત થયું.”

પ્રસ્તુત પ્રતના પહેલા પાનાની પાછળ એક ચોરસ ઢાપ છે, ડા. આ ઈમારત અને 'સન' છે : "ફખરુલ્લાહ હસન હુસની ડિ. સ. ૮૪." આથી સાબિત છે કે આ પ્રા. ૧૧૮૪ પૂર્વેની છે, મજમૂ-
નાદિરના છેડે 'સન'ની નીચે જે ૪૪૪ લખ્યા છે તે બધું
તે સમાપ્તિચિહ્ન છે અને તે દર્શાવે છે.

(શબ્દો)

ખ્યામ જ્ઞાનકંજૂસ હતો ?

ખ્યામ વિશે એ સામાન્ય ફરિયાદ છે કે તે તેના જ્ઞાનની
પાખતમાં કંજૂસ હતો. આથી જ ન તો તેણે મોટા મોટા
જ્ઞાનો આલેખ્યા કે ન તો વિદ્યાર્થી અને શિષ્યોની જોડે
"સાદકમયુ" વર્તન રાખ્યું. એકાદી અને શરૂઆતમાં જ જ્ઞાનવામાં
માવ્યું છે કે :

"તે સર્જનકાર અને અધ્યાપનમાં કંજૂસ હતો."

અબૂહાતિમ મુઝફ્ફર અસ્ફરાયેનીના અહેવાલમાં, શરૂઆતમાં છે :

"ખ્યામ બેઠકું, અબૂહાતિમ મુઝફ્ફર જ્ઞાનપીપાસુ અને
શિષ્યો પ્રતિ ઉદાર હતો." (પૃષ્ઠ ૮)

માલું કારણ :

બધું કરીને આ જ કારણ છે, કે ખ્યામના શિષ્યમંડળનો
ધેરોનો અડુ જ નાનો છે અને એ પણ એક કારણ છે કે તેની
જિંદગીના છેલ્લામાં, સિદ્ધિના ટોચે પહોંચી વ્યક્તિઓનું થાય છે
તેમ લા-અદરીયત (અજોયતા) સુધી પ્રગતિ કરી ચૂક્યો હતો અને
આ દરજ્જે પકનપાકન, અધ્યયન, અધ્યાપન, ઉસ્તાદી, શાગિરી
બધું છુટી લાગે છે, તેની પોતાની જ એક રૂનાઈ છે :

"ખાનપણમાં અમુક દિવસ અમો ઉસ્તાદ પાસે રહ્યા."

“અને કેટલાક દિવસ સુધી અમો અમારી ઉસ્તાદી ૫ ખુદ રહ્યા.”

“કિંતુ જેવે-પરિણામ જુઓ કે અમને શું મળ્યું.”

“પાણીપ્રવાહે આવ્યા અને હવાના ઝેડિ ચાલ્યા ગયા.”

કેટલાક શિષ્યોનાં નામ :

એકંદરે તેના બે વધુ શિષ્યોનાં નામ મુશ્કેલીથી જાણવામાં આવ્યા છે :

(૧) અબુલ-મઆલી અબ્દુલ્લા બિન મોહમ્મદ મિયાંશ એનુલ-કુકાત, આ ઉમર ખખ્યામ અને ઇમામ અહમદ અઝઝાલી રવ. હિ. ૫૨૦ (જે ઇમામ મોહમ્મદ અઝઝાલીના જાણ હતા,) બન્નેના શિષ્ય હતા. જાણે (ખખ્યામની) ફિલસફી અને (ઇમામ અઝઝાલીના) સૂફીવાદ (ખફયાન)ના મિશ્રણથી એક નવી વસ્તુ ઊભી કરી. વઝીર અબુલ-કાસિમ દરિયરાખાદીએ હાઈ અદાવતથી ફત્વા દઈ દીધી. ‘કમપુરુષુત્તન’ માં તેનું વર્ષ હિ. સ. ૫૨૫ લખ્યું છે. ચંદરૂઝરીમાં છે કે :

“એ ખખ્યામ તથા અહમદ અઝઝાલીના શિષ્યોમાંથી હતો અને તેણે બહાયાનુ ફિલસફીમાં મિશ્રણ કર્યું હતું.” (૫૦૬ ૪૯)

‘દુર-રગુલ અખખાર’ (૫૦૬ ૯૧) માં વધુ એ છે કે, તેમણે તેમની કૃતિનું નામ ‘ઝુખ્દગુલ-હાઈક’ રાખ્યું હતું.

આની હરતખતો લાહોર યુનિવર્સિટી અને ઇન્ડિયા ઓરિસના ગ્રંથાલયોમાં મોજૂદ છે.

(૨) બીજી બંધિત હકીમ અલી બિન મોહમ્મદ હિન્દી કાવની છે. બેહકીમાં તેનો નિવાસ હતો. સુબતાન સન્જર સલજૂકી (હિ. સ. ૫૧૧-૫૫૨) અને ખવારેઝમ શાહ અતરઝ બિન મોહમ્મદ (હિ. સ. ૫૨૧-૫૫૧) ના નામથી ગ્રંથો લખ્યા છે. હિ સ ૫૪૬ માં તેનું વર્ષના વસે મૃત્યુ પામ્યો.

“એ ઉમર ખખ્યામના શાગિર્દોમાંથી હતો.”

(દુર-રગુલ-અખખાર, ૫૦૬ ૧૦૬)

આ ઉપરાંત એક વધુ શાગિદં છે :

(૩) અહમદ બિન ઉમર અલી નિઝામી ઉરૂઝી સંમરકન્દી એ સમરકન્દવાસી હતો અને બાદશાહ ઝોરના હુઝારમાં રહેતો હતો. 'અહાર મકાલા'નો સર્જક છે. તેણે તેનું સર્જન (અબ્દુલ્ વહ્દામ કઝરીની 'અહાર મકાલા'ના ટીકાકારના સંશોધન મુજબ) દિ. સ. ૫૫૧ અને ૫૫૨ની વચ્ચે કર્યું. એ કવિ, સાક્ષર અને જ્યોતિષી હતો. તે પોતાને ખ્યામનો શાગિદં અને ખ્યામને તેના ઉસ્તાદ કહે છે (અહાર મકાલા, પૃષ્ઠ ૬૩) તે પોતે પણ જ્યોતિષી હતો. (પૃષ્ઠ ૬૬) અને તેણે ખ્યામનો ઉલ્લેખ પણ જ્યોતિષીઓના વર્ગમાં કર્યો છે. આમ એ વસ્તુ અનુમાન્ય છે કે, તે શિષ્ય હતો તો જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં જ ખ્યામનો શિષ્ય હતો.

એક ફકીહ (વિધિનિષેધશાસ્ત્રી) શાગિદંનો કિસ્સો :

આસાફ-બિલાદમાં ઝકરિયા કઝરીની (રવઃ દિ. સ. ૬૮૨)-એ એક કિસ્સો લખ્યો છે એ કિસ્સામાં લખે છે કે, એક ફકીહ સાહેબ પશ્ચિમે આમ ખ્યામની કતે ફિયસૂરીનો અભ્યાસ કરતા હતા અને જ્યારે પોતાના સહપંથીઓની મંડળીમાં બેસતા ત્યારે તેની નિંદા કરતા હતા. ખ્યામને આ મિનાતી જાણ થઈ તો તેણે એક મળી મળક કરી. પશ્ચિમે જ કેટલાક ઢાલીઓને ધરમાં સંતાડી રાખ્યા અને જ્યારે ફકીહ સાહેબ નિયમાનુસાર સમક પઢવા આવ્યા, ત્યારે સકેત મુજબ ખ્યામે ઇશારો કર્યો અને તેઓએ ઢાલ વગાડવાનું શરૂ કર્યું. લોકો ટોળે વળ્યા તો તેણે કહ્યું : " જુઓ ! આ તમારા નગરના ફકીહ તમો ન જાણો તેમ મારી પાસે શીખવા આવે છે અને તમારી જોડે બેસીને મારી નિંદા કરે છે. "

‘ આસાફ બિલાદ ’ દિ. સ. ૬૭૪નું સર્જન છે.

શું ઈમામ મજ્ઝાલી પછી રખાઈને લેતા ?

‘રખીલ-મરસૂમ’માં આવી રૂમીએ કોઈક અંથ ઉપરથી (દવાલાનું પાનું અમારી પ્રતિભાથી ગૂંચ થઈ ગયું છે) નક્કલ કયું છે કે : ઈમામ મજ્ઝાલી જારે પ્રણતે હકીમ ખખ્યામના રખાઈને લેવા અને બાર વર્ષ તેના સંગમાં રહ્યા. તેઓ બરાબર ખખ્યામની કતે અખ્યામની રજા માગતા હતા કિંતુ તે આપતો નહોતો. છેવટે એક દિવસ ધૂનમાં પરવાનગી આપી દીધી. રૂમીની મૂળ ઈતિહાસ આ છે :

“કહે છે કે, અમારા શુરુમાં પેસવા ઈમામ મોહમ્મદ બિન મોહમ્મદ મજ્ઝાલીએ દિકમત મઆલ (ખખ્યામ)ની કનેથી ફિલસફીનો લાભ ઉઠાવ્યો હતો. કિંતુ હકીમ ખખ્યામ અન્મને સીખવવાની રજા આપતો નહોતો છતાં ઘણી જ આગ્રહ અને ઇન્તેઝારી પણી મરતીમાં એક બે દૈક્ષા વાકયોમાં પરવાનગી આપી દીધી, પરિણામે બાર વર્ષ સુધી એક સરખી રીતે ઈમામ મજ્ઝાલી જ્ઞાનવિજ્ઞાનની ચર્ચામાં લીન રહ્યા અને ‘દિકમતુલ-ઐન’નો અંથ આ દરમ્યાનમાં લખતા રહ્યા. પણી પ્રસ્તુત હકીમની રજાથી મુલદદ (તૂસ)માં ગયા, કિંતુ આ ઈલમ પ્રાપ્ત કરવાનો હેતુ તત્ત્વજ્ઞો અને ફિલસફીની દલીલોના ‘રદ કરવા’નો હતો.”

ઈમામ મજ્ઝાલીનું તેની કનેથી જ્ઞાનસંપાદન શક્ય છે, કિંતુ પ્રસ્તુત ઈમામના અહેવાલોમાં કોઈએ ખખ્યામનું નામ આલેખ્યું ઉલ્લેખ્યું નથી એટલે આ કથન સંદર્ભી છે. ખાસ કરીને બાર વર્ષનો કમાનો આમ અતીત કરી નાખવો ઈમામ મજ્ઝાલીના સંજ્ઞમાં નકારણીય પ્રસંગ તો નથી હતા, ન તો ઈમામે આત્મ-ચરિત્રમાં કે, ન તો ચરિત્રનિરૂપકોએ તેમના જીવિતમાં આ વસ્તુનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી, ‘દિકમતુલ-ઐન’ નામે કોઈ અંથ ઈમામના સંગનોની વાદીમાં પણ નથી. ‘દિકમતુલ-ઐન’ અરબી ફિલસફીનો

જે એક મથૂર અંથ છે તે તો નજમુદ્દીન અલી કાતેબી કઠરીની (૨૧: દિ. સ- ૫૭૫)નું સર્જન છે.

અલમત, બૈદકીએ 'તારીખુલ હુકમા'માં મુઝાહી અને ખ્યામની મિલન અને પ્રત્યોત્તરીની ઘટના આલેખી છે, જે આગળ ઉપર આવી ચૂકી.

સર્જનો

ખ્યામ ઉપર સર્જનકાર્યની કંજૂસાઈને આરોપ ;

ખ્યામ સંગ્રહી બૈદકીએ લખ્યું છે અને શહરુદ્દીએ નકલ કર્યું છે : તે લખે છે કે, “ ૫ સર્જનકાર્યમાં કંજૂસ હતો.” બૈદકી દિ. સ. ૫૦૭ માં તેને મળ્યો હતો જે ખ્યામની કિંદગીનાં છેવટનાં વર્ષો છે. આ ચરિત્રનિરૂપણએ તેનાં અધ્યાપન અને સર્જન-કાર્યની નીરસતાનું વિઘાવિગ્ધન અને તાલીમી કંજૂસાઈ પર નિરૂપણ કર્યું છે, કિંતુ વાસ્તવમાં આ સત્ય લાગતું નથી. જેણે બારે મથન અને જહોમતથી જખ્મ-૧-મુઠાએલા (ખીજ-ખિત) ના સિદ્ધાંતો પર અત્યેક અંથ રચ્યો હોય, મુશ્કેલીકળા સિદ્ધાંતોમાં સંશોધનીય અંથ લખ્યો હોય, આકાશનિરીક્ષણોનું પંચામ તૈયાર કર્યું હોય તેને કોણ ચાનકજૂસ કહી શકે ? છતાં ખ્યામની રૂબારૂઓનું વાચન એ રહસ્ય બેઠે છે કે, હકીમ ખ્યામ વયના છેવટમાં તત્ત્વચતાની એ કલાએ પહોંચી ચૂક્યો હતો કે જ્યાં, પ્રત્યેક ફિલસૂફ તેના જ્ઞાનનાં પરાકાશ અને જીવનનિર્વાણ પર પહોંચી જાય છે. એટલે, જ્ઞાન કર્મજની બિન-મૂલ્યતા, જનજરી નાશની અને જ્ઞાન બિહારલી અજ્ઞાનતાનો ઈકરાર.

“ મને આખરે જણાયું કે, હું કઈ જ બધુંતો નથી ”

“ મારા હૃદયે મને કહ્યું, મને ઈશ્વરચેરિત જ્ઞાનની ભૂખ છે.”

“અમર તું મને તાલીમ આપી શકતો હોય તો તે મને આપ.”

“મેં કશું : ‘અલિફ.’ તેણે કશું : ખસ, હવે મને કશું ન બતાવ.”

“ધરમાં જો કાઈ હોય તો એક ચબ્દ બસ છે.”

(“ખખ્યામ” બોલિત પ્રત)

“જાળપણમાં અમુક દિવસ અમો ઉત્તાદ પાસે રહ્યા.” “અને કેટલાક દિવસ સુધી અમો અમારી ઉત્તાદી પર ખુશ રહ્યા.” “કિંતુ છેવટે પરિણામ જુઓ કે અમને શું મળ્યું.” “પાણીપ્રવાહે આવ્યા અને હવાને ઝોકે ચાલ્યા ગયા.”

“હું જાહેરનાં વિનાય. હસ્તીને જાણું છું.” “હું બાતિન (ગુપ્ત) તુ ઉપર તજે બહુ પિછાનું છું.”

“આમ છતાં પણ મારે મારા જ્ઞાન માટે સરમિંદા થવું જોઈએ.” “જો આ મસ્તીની ઉપરના દરજ્જાની હકીકત હું જાણું.”

“તમામ દુનિયાના જ્ઞાનવિજ્ઞાનથી જાગવું જ બેહતર છે.” “અને દિલ્લમરના કુદ્દોમાં મળી જવું જ બેહતર છે.”

(બોલિત પ્રત)

આ શે’શયી સાબિત થાય છે કે, ખખ્યામ જિંદગીના છેવટમાં, જ્ઞાનના ક્યા દરજ્જા પર હતો. અને આથી તો જ્ઞાનવિજ્ઞાનની ભૂમિ પર પા પા પગથી કરતા અને જોયો હતો સુધી “જ્ઞાનવિજ્ઞાન”ના જાદુમાં જ ફસાયેલા હતા તેઓ અને જ્ઞાનકંજસ સમજવામાં વાસ્તવિક રીતે ક્ષમાપાત્ર માની યજ્ઞમ છે. આ ઉપરથી જ એ ખ્યાલ સરળતાપૂર્વક અનુમાન્ય બની શકે છે કે, ખખ્યામની જે કૃતિઓમાં મહેનત અને કાશિય જબ્બાઈ આપે છે તે તેનાં સરજાત અને આધિપત્યનું ફળ છે, જિંદગીના છેવટના જાગવું નહિ. અને રૂબારૂમાં કે જેમાં તેના ઉત્કૃષ્ટ ખ્યાલો કિછાળા મારે છે તે તેની જિંદગીના છેવટના જાગની પૂંજ છે.

તેનાં સન્માન :

ખખ્યામનાં સન્માનોનો ઉદ્દેશ્ય સા પ્રથમ બેહકીમાં મળે છે. બેહકીએ તેના ત્રણ રિસાલાનાં નામો નીચે મુજબ આલેખ્યાં છે :

(૧) રિસાલએ મુખતસરે તમીઈયાત (Handbook on Physics.)

(૨) રિસાલએ બદસે વુજૂદ (Discussion on Existence)

(૩) રિસાલએ કૌન-વ-તકલીફ (Creation and Chastening).

શદરઝુરીએ પણ ઉપરની જ ત્રણ કૃતિનાં નામ આપ્યાં છે. 'તારીખ અલ્લશી' માં તેની એ નવી કૃતિનાં નામો છે :

(૪) મીઝાનુલ-હિકમ (Philosopher's Balance) મિશ્ર ધાતુનું વજન જાણવા માટે કાંટા વિશે

(૫) રિસાલએ લવાઝિમુલ અમકિનાહ (ઋતુક્રાંતિ અને લુહા લુહા પ્રક્રિયાનો બિન્ન બિન્ન આબોહવાના વર્ણનમાં.)

હાજી ખલીફા ચક્રવીએ 'ઝીય'ના વર્ણનમાં લખ્યું છે :

(૬) ઝીએ મલિકશાહી લેઉમરીલ ખખ્યામ.

બ્રોકેલમેન (Brockelman "તારીખે ઉલૂમે અરબ" (History of Arab Sciences)માં તેનાં એ વધુ સર્જનોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે :

(૭) રિસાલતો ફિલ-એદતિયાત લેમાઅરફતે ચિક્કારિઝ્ઝહબ વસ-ફિઝ્ઝાહ (સોના ચાદીનું પ્રમાણ જાણવા માટેની યુક્તિ વિશે નિબંધ)

(૮) રિસાલતો શી શરહ મા અશકલ મિન મસાદરાત કિતાબે ઉક્લીદસ (યુક્લિડ્ઝના મુશ્કેલ ઉપસિદ્ધાંતોનું વિવરણ)

હાજી ખલીફાએ 'કથકુઝ્ઝાનન'માં તેના એક વિશેષ સર્જનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

(૯) રિસાલતો ફિલ જખ વલ-મુકામેલા (ખીજગણિત)

(૧૦) ખખ્યામે તેના આ જ 'જખ વ મુકામેલા'માં તેના એક વિશેષ સર્જનનો હવાલો આપ્યો છે : " કિતાબુલ શુરહાન

૧. રિસાલએ જખ વ મુકામેલા, ખખ્યામ, પેરિસ પ્રિન્ટસન, ઈ. સ.

અલા તોરેકે ઇસ્તિખગાને અઝવાઈ-૧ મુન્ઝમઆતે વલ મુદ્દમ્
અખાત " (વર્ગમૂળ અને ધનનૂળ ઠાઠવાની રીતો વિશે દલીલ)

મિસરી વિદ્વાનોમાંના એક સાદબ, મોહમ્મુદીન સગરી કુરદી
(શેખુલ મુકમ્મલ અસુલ્તાન હયાદુને મિસર) એ દિ. સ. ૧૩૩૦ (ઈ.
સ. ૧૯૧૭)માં મિસનના સમ્બાદત પ્રેસ દ્વારા અબુઅલી સીના અને
ઉમર ખપ્યામ વગેરેની કેટલીક પુસ્તિકાઓનો સમ્રદ પ્રસિદ્ધ કર્યો
છે અને એનું નામ 'જમેઉલ જુદાએઅ' ગણ્યું છે આ સમ્રદમાં
અબુઅલી સીનાની કેટલીક પુસ્તિકાઓ તો અબુઅલી સીનાના એ 'મજમૂ
એ રિસાઈત'માંથી લેવામાં આવી છે જે ઈ. સ. ૧૮૬૪માં લીકનમાં
છપાયો હતો અને તેના બાકીના સર્જનો અને ઉમર ખપ્યામનાં ત્રણ
સર્જનો સપાઈકે નુરુદ્દીન બેક મિસરીના મથાલવમાંથી મેળવ્યા છે.
આ 'મજમૂએ રિસાઈત' પ્રસ્તુત મથાલવમાં દિ. સ. ૧૯૯૧નો
લખાયેલો છે, અને અત્યંત જૂનો છે.^૧

ઉપર્યુક્ત સમ્રદમાં ખપ્યામનાં આ ત્રણ સર્જનો છે :

(૧૧) રિસાલએ કાન ૨. તકલીફ, પહેલું (Creation &
Chastening.)

(૧૨) ખીજા રિસાલામાં 'મસાઈલે સલાસા' ત્રણ પ્રશ્નોના
જવાબ છે (૧) શું શરૂ (બદી)નો સર્જક હમ્દર છે? (૨)
જલ્લ (નિયતિ) અને કદ (કર્મવાદ)માં સત્ય શું છે? અને "બાકી"
(Duration) વસ્તુનો વધારાનો ગુણ છે?

(૧૩) ત્રીજા રિસાલાનું મથાળું "અઝ્ઝેવાઉલ-અકલી શી
મવજુહલ્-ઈસ્મીલ કુલ્લયે" છે પ્રકાશક કે ક્રાઈક પ્રસ્તાવના-લેખક
લખ્યું છે કે, આમાં મોલુદે આ'લા (હિન્દ સર્જન)નું દલીલપૂર્વ
ગાન મેળવવાના ઉકેલ અને ઇશ્તિગવિદ્યાના વિષયની પ્રતીતિ કરવામાં

૧. જુઓ, જમેઉલ જુદાએઅનું ઉલ્લેખ, સમ્બાદત પ્રેસ, મિસર, ૫૫
૨૦૫, દિ. સ. ૧૩૩૦

આવી છે. કિંતુ વાસ્તવમાં આ 'બહસે બુજૂદ' (Existence) પર છે.

(૧૪) આ જ 'અસ્તિત્વ' (Existence)ની ચર્ચામાં તેનું એક વિશેષ સર્જન મળે છે, જેની ત્રણ પ્રતો અત્યારે આપણી પાસે છે.^૧ ૬-૬માં જ પ્રોફેસર શેખ અબ્દુલકાદર સાહેબ (પૂના)ની પાસે છે, અને જે જનાબ અબ્દુલકાદર જમાલુદ્દીન નાન્કી ખી. એ બીજા પુરવાસીની માલિકીની છે. આ શેખ સાહેબની પાસે ત્રણીવાદ અને ફિલસૂફીની પુસ્તિકાઓનો એક હસ્તાલિખિત સંગ્રહ છે, જેમાં અરસ્તૂ, ફારાબી, અબુઅલી સીના, માર્થો ગયેલ શેખુલ-ઈશરાક સહરવર્દી, મુસ્લાઈ મર્ફીતખારુદ્દીન દામગાની અને મીર મોહમ્મદ બાકિર દામાદ રવઃ હિ. સ. ૧૦૪૦ની પુસ્તિકાઓ છે. લખિ ઇરાની 'નસ્તાઅ'લીક' છે. સંગ્રહની એક પુસ્તિકા (મુખતસર મિન કવલિલ-હકીમ અરસ્તૂ શીનફસે) પર આલેખન કાલ હિ. સ. ૧૦૨૭ જણાવેલો છે.

આ સંગ્રહમાં એક સક્ષિપ્ત અરબી પુસ્તિકા છે, જેના મુખ-પૃષ્ઠ પર તેનું નામ અલ અવસાફે વલ મવસૂફાત અને "રિસાલતો લિલ્-હકીમે ઉમરીલ ખ્યામ" (હકીમ ઉમર ખ્યામની કૃતિ) નકલકારના હસ્તે આલિખિત છે. આનો પહેલો ફકરો ઇશ્વરપ્રસારિત પછી આમ છે : "અલ અવસાફે લિલ મવસૂફાતે અલા શરખેન" અને એના છેવટમાં : "સતાઅ'રફો તફ્સીલા હાઝિલ કલામે બાઅ'ફા હાઝલ હસ્તે" (આ પ્રકરણ પછી પ્રસ્તુત વિષયની જણાવટ

૧. "આ ત્રણ અરબી અને ફારસીની અન્ય પુસ્તિકાઓ મદિદ હકીમુલ્-મુલક સાહેબનો છે અને આ ખાલસાર, ફકીર યસુફઅલીએ પૂરો ચોં દિ. સ. ૧૦૨૭."

રાખ્સ હકીમુલ્-મુલક "સાહેબ"થી સ્પષ્ટ ચાલ છે કે, હકીમુલ્-મુલક અને હખનાર (ઉતારો કરનાર) જો કે ઇરાની છે, કિંતુ બન્ને દિન-દુસ્વાનમાં હતા. હિ. સ. ૧૦૨૭ જહાંગીરની હકમવનો સમય અને આ યુગમાં હકીમુલ્-મુલક ગીલાની મથહર હતા. (વસુકે જહાંગીરીના દીબાચામાં અરમાએ હોકમાઃ ફિલસૂફીનાં નામ)

યશે) છે, કિંતુ અમુક તીટીઓ પછી આ પુસ્તિકા સમાપ્ત થઈ
ગય છે જેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આ અપૂર્ણ છે

ઉપરોક્ત પુસ્તિકાની જે વધુ પ્રતો બર્લિનના પ્રયાલયમાં છે
આ નન્નેના ફોટો માન મિન ડોક્ટર બુચેર સાહેબ સિદ્ધીકી દ્વારા
મને મળવા પામ્યા છે આ નન્નેમાથી એકના આદિમા અને
બીજાના અતમા પુસ્તકાનું નામ રિસ લવુલ્-વુલ્ડ" (Existence)
લખ્યું છે આ ઉપરથી જણાય છે કે, આ ખખ્યામના બીજા
ગિસાલાએ વુલ્ડ" (Existence) છે આ નન્ને પ્રતોનું ઉવદ
પણ એવું જ છે

(૧૫) ઇ સ ૧૯૦૮ માં મારા ઉસ્તાદ હકીમ અલ્લામા
શિખરી નોઅ માની મરહૂમે મને દક્ષિણ હજાળાદ મોકલ્યો હતો કે,
ત્યાં જઈ નવાન ક્રમાદુલ-મુલક મૌલવી સૈયદ હુમેની નિવનિરામી
મરહૂમના પ્રયાલયમાંથી, તેમણે નદવુલ-ઓલેમાને અર્પણ કરેલા
મથો લઈ આવુ આ અંગે હું વગમગ એક માસ મરહૂમ નવાન
સાહેબની જોડે તેમના પ્રયાલયમાં પુસ્તકો લે-મૂકના કામમાં મૂકાયો
મરહૂમ નવાન સાહેબ પડે થોડી પગ ચડી એક પ્રથ કાઢીને
આપતા હતા અને હું તે જુદા મૂકતો હતો. એવામાં એક સક્ષિમ
ફાન્સી પુસ્તિકા પણ મારી નજર પડી જેની ઉપર 'મકાતે-નતે
ઉમર ખખ્યામ અને '(આ નામ બુલો ગયો છું) લખ્યું હતું
તેના મુખપૃષ્ઠ પર હતું કે "નિવનિરામીના પ્રયાલયની વિરલ
વસ્તુઓમાંની એક " આનો જાણ ફારસી અને તકની (સાઈક)
નાની હતી તે ફળ લગમગ મો સવામો પૂઠનું હતું મેં આ પુસ્તિકા
પણ કમનસીબ નહાને ફાળે નાખી અને મકાન પર આવી મજમાન
તથા અન્ય લોકોને બતાવી અને વળી મારા જિનઅનુબરીપણને
લીધે તેને કથોના હમમા સામેલ કરી દીધી બીજા દિવસે
આ ફલપાકમાં એ તારાના ઝૂમખાને સોંપ્યો તો તે અદરબ માલૂમ
પડ્યો અને બાજે વીજળી પડી હોય એવો મને આધાત લાગ્યો : આ

દૈકંપ આજ પર્વત અનુભવી રહ્યો છું. બારે તપાસના છેવટે પશુ પતો ન લાગ્યો તે ન લાગ્યો. ન જાણે પૃથ્વી ગળી મઈ કે આકાશ જોશાળી ગયું. આમ છતાં પણ એ હૈદરાબાદની જમીન અને આરમાનમાં જ છે. આલી રૂમીએ તબરેઝીના હવાલાથી લખ્યું છે કે : ‘.....અને મૌલાના નિઝામી ઉરૂમી દરેક ખરદામના સમકાલીન હતા અને ક્યારેક ક્યારેક પરસ્પર પત્રવહેવાર દ્વારા ફળપ્રાપ્તિ કરતા અને પ્રેમનાં દ્વાર ઉઘાડતા. ” આ ફકરામાંથી અમને એ જ ‘ગૂમ થયેલા યુસુફ’ ના ‘કપડાની વાસ’ આવે છે.

(૧૬) રિસાલોએ મુકઅ’અત્તાત (ધનમૂળ cube-root) (આનો ઉલ્લેખ મંજે દાનિય મોહમ્મદ તકીખાન હકીમ, અસ્ફહાન હિ. સ. ૧૩૦૫, -માં છે.)

(૧૭) અરાએસુન્નાફાઈસ (આનો ચહરમુરીએ જૂલયા ઉલ્લેખ કર્યો છે)

(૧૮) રૂખાઈયાત અને અશઆરતો સંગ્રહ.

એનાં નીચેનાં બે નવાં સર્જનોનો ઉલ્લેખ ફેક્ટ્રિક રોઝને તેના “રૂખાઈયાતે ઉમર ખયામ ” ના સંગ્રહના દીખાયામાં કર્યો છે. કાવીયાની પ્રેસ પ્રકાશન, બર્લિન)

(૧૯) રિસાલોએ નવરોઝનામા (નવરોઝનામું)

(૨૦) બાબ દર મજમૂઅએ રવઝતુલ ફુલૂન (રૂખાઈયાતના સંગ્રહનો દીખાવો—કાવીયાની પ્રેસ પ્રકાશન, બર્લિન)

(૨૧) રિસાલતો બિલ અજમીઅતે શી કુલિવાતિલ લુજૂદ (શોકલમેન અને કઝલીનીના ચહાર મકાલા વિવરણના ઉલ્લેખ પ્રમાણે)

ખરી સંખ્યા કેટલી :

ઉપયુક્ત બધી કૃતિઓની સંખ્યા ‘૨૧’ ની છે, કિંતુ વાસ્તવમાં આમાંની કેટલીક પુનઃ ઉલ્લેખ પામી છે અને અમુક મિન-પ્રમાણિત છે. મારા પારવા પ્રમાણે નંબર ૧ “ મુખતસર દર

તખધ્યાત " અને નં. ૫ " લગાએમુલ્-અમકનતા " એક જ છે. ખખ્યામનાં સર્જનો દ્વંદ્વા લેખો છે, જેનાં, કાષ્ઠ નામો નથી, આથી લેખ વિધાન વસ્તુ એક તેને જુદા જુદા નામથી સંબોધે છે. એજ રીતે નં. ૪ " મિત્રનુલ્લુ દિકમ " અને નં. ૭ " રિસાલતો ફિલ્-એદતિયાને લેખાઅરેફતે મિકદારીઝઝદમે વલ્ ફિઝ્ઝને " એક જ છે. નં. ૧૦ " રિસાલતુલ્-અરદાનો અધા-તોરોફે ઇસ્તિખરાજે અઝઝાર્ધલ મુઝબ્બઅયાતે વલ્ મુકઅ'અનાન અને નં. ૧૬ " રિસાલએ મુકઅ'અયાત " પણ એક જ છે નં. ૩ " કૌન વ તકલીફ " અને નં. ૧૧ તો ખુદલુ છે કે એક જ છે નં. ૧૨ " મસાઇલે સલાસા " રિસાલએ કૌન વ તકલીફ (૩ ને ૧૧)નો જ વધારો છે નં. ૧૩ " અઝઝેવાલિલ અક્લી શી મવઝુઇલ્-ઈવમીલ્-કુલિયે " અને નં. ૧૪ અલ્ અવસાફે લિલ્-મવસફાત ' ૫૨૨૫૨ ઐધીમધ નોકાયેવ એક જ સાકળની પૃથક્ પૃથક્ કડીઓ જણાય છે. અને નં. ૨ રિસાલએ મહઝે વુજૂદ પણ, યા તે આ જ છે યા ફારસી " રિસાલએ કુલિયાતિલ્ વુજૂદ " નં. ૨૧ છે. નં. ૨૦ " ખામો રવઝતિલ્ કુલ્" વાસ્તવમાં એ જ નં. ૨૧ " રિસાલએ કુલિયાતિલ્-વુજૂદ "નું જ છેલ્લું પ્રકરણ છે અને સર્જન નથી

સર્જનોના ખરી નામાવલી :

નામ

હવાલો : આધાર

(૧) રિસાલએ મુકઅ'અયાત

જગ્ન વ નુકામેલામાં ખખ્યામે આનો હવાલો આપ્યો છે.

(૨) રિસાલએ જગ્ન વ નુકામેલા

અધીએ કસ્ટુરુનુનમાં આનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

(૩) રિસાલએ હરેદ મા અરકલ
મિન મસાદેસતે ઉકલોલસ

(જોકલમેન)

(૪) ઝીએ મનિકશાહી

તોદાએ સાલીખા વ અધી

નામ	હવાલો : આધાર
(૫) રિસાલએ મુખતમર દર તમિષ્ઠિયાત યા લનાએમુલ-અમકનતે	ઐહકી અને તાગીખ અલ્લશી અનુક્રમે
(૬) મીઝાનુલ-હિકમ યા રિસાનનો ફિલ્ એહતિયાલિસ-માઅ'રફતે મિકદારિઝ્ઝહએ વલ-ફિઝ્ઝતે.	તાગીખ અનશી અને મોકલમેન અનુક્રમે
(૭) રિસાલએ કૌન વ તકલોફ વ રિસાલએ અસઅબએ-સલામા	ઐહકી અને શહરઝુરી
(૮) રિસાલતો શી ફુલિલયાતિલ- પુનૂદ (ફારસી)	બ્રાકનમેન
(૯) રિસાલએ અવઝુએ ઈફમે ફુલિત વ પુનૂદ (અરબી)	ઐહકી અને શહરઝુરી
(૧૦) રિસાલએ અવસાફ યા રિસાલએ પુનૂદ (અરબી)	„ ,
(૧૧) કેટલાક અરબી અસઆર (કાબો)	
(૧૨) ફારસી ફમાઈઓ	
(૧૩) મકાતેમાતે ખઅ્યામ વ... .. “ઝૂમ” (ફારસી)	

અથેનું વિદંગદર્શન

૧

રિસાલોએ ઇસ્તિખરાજે અમજાએ મુરબ્બ'આતે

૫

મુકબ્બ'અખાત

(Treatise on the Indian method of finding square-roots and cube-roots)

(વર્ગમૂળ અને ઘનમૂળ શોધવાની હિન્દી રીત)

ખ્યામનાં સર્જનોમાં ધણું કરીને આ જ તેની પ્રથમ કૃતિ છે, કિંતુ આનો ઉલ્લેખ કોઈપણ ચરિત્રલેખકે કર્યો નથી, જ્યારે કે, ખ્યામે જ તેના રિસાલા જ્યાં વ મુકાબેલા(ખીજ સંક્ષિપ્ત)માં તેનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કર્યો છે

બુખારાના સાદ સમુલ્લ-મુલ્કના રૂપરિતમાં પૂર્વે, અને ફરી રિસાલોએ જ્યાં વ મુકાબેલામાં હવે પછી જે કંઈ અનુમાનોનું સંપાદન કરવામાં આવ્યું છે અને આગળ જે અનુમાનો આવશે, એ ઉપરથી પ્રકટ છે કે તેના 'રિસાલાએ જ્યાં વ મુકાબેલા' હ. સ. ૪૬૭ અને મલિકકાલી સમય બન્નેની પૂર્વનું આ સર્જન છે. આ પ્રારંભિક સર્જનમાં ખ્યામે તેના ઉપરુક્ત રિસાલા(Treatise)નું નામ વિષવાનુષંગે લખ્યું છે. આથી સાગિત થાય છે કે, તેનો આ સંક્ષિપ્ત રિસાલો (પુસ્તક), 'રિસાલોએ જ્યાં વ મુકાબેલા'ની પછી પૂર્વનું સર્જન છે. એ સ્વચ્છાતમાં લખે છે કે, વર્ગ (Square) અને ઘન (Cube) પરસ્પરના બુજ (Sides) શોધવાની અમુક રીતોની હિન્દીઓને ખબર હતી, જે સામાન્ય નિયમના આધારે છે, અને એ બધા એકથી માંડી 'નવ' સુધીના 'વર્ગ' છે, એટલે

એક, બે, ત્રણના “વર્ગ” અને એ જ પ્રમાણે એના ગુણકો કે ‘બે’ને ત્રણમાં ગુણી ગુણાકાર કાઢવામાં આવે.

ધણ કરીને આ કથનથી તેના હિસાબની એ રીત છે કે જેને આપણે ‘ઘડિયા’ના નામથી ઓળખીએ છીએ. મૂળ ઈમારત આ છે :

“ઘન (Cube) અને વર્ગ (Square)ના ભુજ (Sides) કાઢવાની રીત હિન્દીઓ કને સામાન્ય નિયમના અનુસરણ પર છે. અને તે રકવેઝ (વર્ગ)થી ઓળખાય છે: એટલે એક, બે અને ત્રણના વર્ગ અને એ જ પ્રમાણે એના ગુણકો એટલે ‘બે’ ને ત્રણમાં ગુણી ગુણાકાર કાઢવામાં આવે તે અને એવી જ રીતે અન્ય.” (પૃષ્ઠ ૯)

આ પછી એ કહે છે કે, “અમારું એક સર્જન હિસાબની આ રીતના ખરાપણાની ને તે દ્વારા ખરો જવાબ મેળવવાની ખાત્રી પર છે અને અમોએ તેના અનેક પ્રકારોનો આમા વધુ ઉમેરો કર્યો છે. એટલે માલુલ-માલ, (The quare of the square) માલુલ-કઅબ, (square of the cube) કઅબુલ-કઅબ (The cube of the cube) વગેરેના અજલાઅ (જુજ) કાઢવાના નિયમો જ્યામુધી પહોં હોય. આ નિયમો અત્યાર સુધી કોઈ એ શોધી કાઢ્યા ન હતા. આ નિયમોની દલીલો સંખ્યાદર્શક છે, જે ‘કિતાબુલ-ઈસ્તિકસાત’ના અંકગણિત પર આધાર રાખે છે.”

‘નિઝામુલ-મુલક’ના લેખકે, મોહમ્મદ તકીખાન હકીમના

૧. એલનિખિઝ unknown number ને ‘સય’ કહે છે અને આ un-known number ને તેના જ વડે ગુણતા ગુણાકારને “ માલ ” અને માલના ગુણાકારને ક’અબ અને મુક’અબ અને એના ગુણાકારને માલુલ-માલ અને માલુલ-માલના ગુણાકારને માલે ક’અબ અને માલે ક’અબના ગુણાકારને ક’અબુલ ક’અબ કહે છે (મફતિહુલ-ઉલૂમ, ખવારેઅબી બરેલ પ્રકાશન પૃષ્ઠ ૨૦૦ નો હાસિયો)

‘ગંગે દાનિક’ (અરુદ્ધાન પ્રકાશન દિ. સ. ૧૩૦૫ પૃષ્ઠ ૫૨૩ નિથાપુરના વજૂન-પ્રકરણમાં) ના હવાલાથી અધ્યાયના એક સર્જનનું નામ ‘ઇન્દુલ-મસાદતે વલ-મુકઅબાત, ઉલ્લેખ્યું’ છે. ન જાણે આની કદીમ સદન થુ છે. આમ તો ‘રિસાલએ ઇસ્તિખરા’ને અઝલાએ મુરુબઅબાત વ મુકઅબાત’ નું જ આ બીજું નામ લાગે છે.

૨

જલ્લ વ મુકાબિલા

બીજાગણિત Algebra

અધ્યાયનું આ બીજું સર્જન છે. આનું ‘પૂરું’ નામ “રિસાલતુન શી બરાહીનની જલ્લે વલ મુકાબિલા” છે. હાજ અલીફા ચહપીએ કશકુમ્મુનનમાં જલ્લ વ મુકાબિલાના મથાળા નીચે આનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને આમાંની કેટલીક હીટીઓ ઉતારી છે, જે હાપેલી પ્રત પ્રમાણે છે.

આ કૃતિની હસ્તલિખિત પ્રત હોલેન્ડની લોયડન લાઇબ્રેરીમાં હતી. યુરોપમાં આનો પ્રથમ હવાલો ઈ. સ. ૧૭૪૨માં, ગિરાલ્ડ મીરમેને (Gerald Meerman) તેના અંધની પ્રસ્તાવનામાં આપ્યો છે. ૫જી ફ્રેન્ચ સેડેલોટ (Sedillot) ઈ. સ. ૧૮૩૪ના એશિયાટિક સોસાયટી જરનલના એક લેખમાં આપ્યો છે. ૫ળી આની બોછ પ્રત પેરિસના અચાલવમાં મળી. અતે એશિયાટિક સોસાયટી પેરિસના એક વિદ્વાન સભ્ય મિ એફ વીપકે (F. Woepcke) ઈ. સ. ૧૮૫૧માં તેનું ફ્રેન્ચ અનુવાદ સાથે પેરિસથી છપાવી, પ્રકાશન કર્યું.^૨

૧. નિઝામુલ્-મુલ્ક દુરરી પૃષ્ઠ ૪૫૬; કાનપુર

૨. એનસાઈક્લોપીડિયા બિદાનિયા, ખંડ ૨૦ પૃષ્ઠ ૧૦૧, ઈ. સ. ૧૮૧૧ અને અધ્યાય ‘રિસાલએ જલ્લ વ મુકાબિલા’માં ફ્રેન્ચ પ્રસ્તાવના, પેરિસ.

આ મુદ્રિત પ્રત (૫૧) પૃષ્ઠની ખારીક જાપણીમાં છે.

ખખ્યામે મારા ધારવા પ્રમાણે આનું સર્જન, અગાઉ કહેવાયા મુજબ દિ. સ. ૪૬૭ની પૂર્વે તુર્કસ્તાનના કાઈ શહેર ખુખારા યા 'સમરકન્દમાં, શમ્સુલ્-મુલ્ક ખુખારાના શાહ (ખાકાન)ના રાજ્યમાં થયું છે. અને અત્યાર સુધી, તે શમ્સુલ્-મુલ્કના સંબંધમાં આવ્યો ન હતો એ સુવિદિત છે, નહિ તો, તે તેનું આ સર્જન આ જ કદરપિઠાનને અર્પણ કરત કે, જે તેને પોતાની જોડે તખ્ત ઉપર બેસાડતો હતો. કિંતુ તેણે તેનું આ સર્જન, સમરકન્દના એક ધનપતિ વિદ્વાન કાઝીયુલ્-કુઝાત અબુતાહિરના નામે અર્પણ થયું છે.^૧ અને જોઓ, જેમકે પૂર્વે આલેખાઈ ચૂક્યું છે, ઘણું કરીને અબુતાહિર સારી સમરકન્દી (સ્વ: દિ. સ. ૪૮૪) છે. આથી જર્મન વિદ્વાન ફ્રેડ્રિક શેઝનના નીચેના અનુમાન વિશે મને ઉચ્ચ મતભેદ છે—

“મલિકશાહના મૃત્યુ પછી એ ‘ઝીય’ (પંચાંગ) કે જે તેણે સુધાર્યું હતું, તે ખગડી મથું અને ઉમરનું કાપ નિરતેજ થઈ ગયું. જાણે કે તેનું ‘રિસાલએ જાળ વ મુકાબેલા’ આ જ નિરાશા-યુગનું સર્જન છે.” (રિઆઈયાતની પ્રસ્તાવનામાં, કાવીયાની પ્રકાશના પૃષ્ઠ ૧૬.)

—કે, મલિકશાહ પછી મોહમ્મદ બિન મલિકશાહ અને અન્ય ઉમરાવો તેના કદરદાન હાજર હતા જેમને તે તેનું અર્પણ કરી શકતો હતો.

જાળ વ. મુકાબિલા (Algebra)નો વિષય ખલીફા મામુનુર-રહીફ (સ્વ. દિ. સ. ૨૧૮)ના યુગમાં ઉદય પામ્યો અને મોહમ્મદ બિન મુસા ખ્વારઝમીએ જે મામુનનો સમકાલીન હતો, તેણે આ વિષયનો પ્રથમ અરબી મંથ લખ્યો, જે લન્ડનમાં ઈ. સ.

૧. ‘નિઝાલુ-મુલ્ક’ના લેખકે ‘રિસાલએ જાળ વ. મુકાબિલાનું’ નિઝા-મુલ્ક-મુલ્કના નામે અર્પણ થયાનું જે જણાવ્યું છે (પૃષ્ઠ ૨૫૬) તે હકીકતથી ભિન્ન છે.

૧૮૩૧માં દ્વિસિધા, સાથે અમેરિકાન અનુવાદમાં ૭૫૫૬ ચૂકનો છે પાછળથી એલજિપ્સાના જે વધુ મર્યોનો મીક પગથી અરબીમાં તરજૂમો થવા પામ્યો. એટલે દેવપાનુસનો અને બીજો અલખસનો: એકનો મુકાદિરના સમકાલીન કિતાબન લુકાએ (દિ. સ. ૨૯૫-૩૨૦) અને બીજાનો અબુલ-વફા સુલજની (જ-મ દિ. સ. ૩૨૮) એ અનુક્રમે અનુવાદ કર્યો.

ખંડ્યામના રિસાલો જલ્લ વ મુકાબિલાના પાને પાનેથી એ વસ્તુ વિદિત થાય છે કે તેણે તેનું આ સર્જન ભારે કાશિસ, અને મહેનતથી સંગ્રાહન કરી લખ્યું અને પોતાની નવી પ્રતીતિઓ પર પોતે નામ કરે છે આનંદ લ છે. પ્રસ્તુત વિષયના જોટલા ઉપલબ્ધ મર્યો દતા એ વાંચે છે અને એમાંની બૂલો સધારે છે. આ જ વસ્તુ એ 'દસ્તને બેદે છે કે આ તેનું સરઆતનું સર્જન છે, જ્યારે કે, હજુ તે અરોવવાદની ફિલસૂફીના ચિખરે પહોંચ્યો ન હતો જલ્લ વ મુકાબિલા (બીજગણિત)ના પ્રાથમિક મર્યોના વાચનનો ઉલ્લેખ તેની નીચેની ઈમારતોથી સાબિત થાય છે.

“જલ્લ વ મુકાબિલાના શાહીઓની રેવ છે કે તેઓ.....
... ..” પૃષ્ઠ ૪

“અને જે કામકા “જલ્લ વ. મુકાબિલાના લખનારાઓનાં મર્યોના છે..... ..” પૃષ્ઠ ૫

“અને આ ૭ પ્રકરણમાંથી ત્રણ બીજગણિતીઓના મર્યોના આલેખેલા છે.” પૃષ્ઠ ૬

ખંડ્યામ આ મર્યોના પુરોવચનમાં કહે છે

“શાહીય કાર્યોમાં એક વિષય બીજગણિત છે તેની જરૂર જ્ઞાનની જે શાખામાં, પ્રચિત છે તેમાં પડે છે બીજગણિતનું જોટલા માટે સર્જન ક-વામાં આવ્યું છે કે જેના દ્વારા અજ્ઞાત સખ્યા (Unknown numbers) અને “માપ” જાણવામાં આવે

આ શાસ્ત્રમાં અનેક કાવચાઓ છે જેના ઉકેલ માટે અમુક અતિ કઠિન સમીકરણની આવશ્યકતા હોય છે જેના ઉકેલ અનેક વિદ્યાશાસ્ત્રીઓથી અણુઉકેલ રહ્યા છે. પુરોગામી સંશોધકોનું કાર્ધ સર્જન, આ બાબતમાં મને ન મળ્યું. ન જાણે, કે, શું તેઓ તલાશ અને સંશોધન પછી એને સમગ્રી શક્યા નથી કે તેઓને તેમના સંશોધન દરમ્યાન આ સમીકરણની આવશ્યકતા જ ઊભી ન થઈ, યા તો, એમ કે આપણી ભાષામાં એના અર્થનો તરજૂમો ન થયો.

માહાની એ સમીકરણનો ઉકેલ એલબિયા દ્વારા કરી શક્યો છે, કે જેનો અરથમીદસે તેના અંથ 'અલ-કારતો વલ-હિસ્તવાનતો'ના બીજા લેખની ચોથી આકૃતિમાં ખરો માનીને ઉપયોગ કર્યો છે, તો માહાનીને બીજા અમુક સમીકરણો ધન, વર્ગ અને અંક (સંખ્યા)ની જરૂરિયાત ઊભી થઈ, જેને પ્રયત્ન પછી પણ, જ્યારે ન ઉકેલી શક્યો તો, એવું માની લીધું કે આના ઉકેલ અશક્ય છે ત્યાંસુધી કે, અબૂનહર ખાઝન પેદા થયો અને તેણે એ મુશ્કેલીઓ કાનિક સેકશન (શંકુચ્છેદ) દ્વારા ઉકેલી ફરી રેખાશાસ્ત્રીઓ (ન્યોમેટ્રિશિયનો) ના એક વર્ગને આ સમીકરણોમાંનાં અમુકની જરૂર પડી તો અમુકે જો કે અમુકનાં સમીકરણો ઉકેલી લીધાં કિંતુ આ બધા જ કાવચાઓ ગણાવવા અને એ દરેક કાવચાના પ્રકાર જાણવા અને એમાંના પ્રત્યેક પ્રશ્ન પર દલીલ કાયમ કરવામાં કાર્ધ મજુનાપાત્ર ચર્ચા કરી નથી; કેવળ એ પ્રશ્નો પર દલીલો રજૂ કરી, જેનો ઉદ્દેશ હું કરીશ અને હું પહેલેથી જ એલબિયાના તમામ પ્રશ્નોના સંશોધનનો બારે ઉત્સુક હતો અને તેના શક્ય ઉકેલ અને અશક્ય ઉકેલના કાવચાઓ વિશે દલીલપૂર્વક ફરક જાણવાને અધીરો હતો, કારણ કે હું જાણતો હતો કે મુશ્કેલ સવાલો ઉકેલમાં તેની બારે જરૂરિયાત ઊભી થાય છે. " (પૃષ્ઠ ૬)

અધ્યાય પૃષ્ઠ '૬' ને '૭' માં એ પ્રશ્નો (Problems) ગણાવ્યા છે, જેના ઉકેલ પુરોગામીઓ કરી ચૂક્યા છે અને એ પ્રશ્નોનું વર્ણન

આપ્યું છે કે જો તેઓ ઉઠેલી ચક્રા નથી અને એ બધા પ્રશ્નો તેઓ જાતે પોતાની સંદેષક શુદ્ધિથી ઉકેલ્યા છે.^૧

“એ ‘છ’ (Problems) માંથી ત્રણ કોમકા ‘જખ વ મુકાબિલા’ (ખીજગણિત)માં આલેખાયેલા છે.....કિંતુ એની ઉપર મૂલિતિની દલીલો કરવામાં આવી નથી” (પૃષ્ઠ ૧).

“અને આ ત્રણ પ્રશ્નો (ખીજગણિતમાં આલેખિત છે અને રેખાચિત્રોમાં તેની ઉપર દલીલો કરવામાં આવી છે, કિંતુ ગણિત (દિસાખ) કે અઠ (સખ્યા) થી દલીલો અપાઈ નથી.” (પૃષ્ઠ ૭)

“અને આ છ પ્રશ્નો (Problems)માંથી એક પણ તેમના પુસ્તકોમાં નથી. ફક્ત એક પ્રશ્ન સખધી પૃથક્ વાતો થઈ છે જેનો હું આગળ ઉલ્લેખ કરીશ અને તેના ઉપર મૂલિતિની દલીલો આપીશ, પણ ‘અઠ’ ની નહિ” (પૃષ્ઠ ૭ ને ૮)

પૃષ્ઠ ૨૬ પર કહે છે :

“આ રપથારેખા અને ઉદરેખાને વિદ્વાન રેખાચિત્રો અનુલ-ભુત, એવા નિર્ણય પર આવ્યાથી કે આ કોયકાનો ઉકેલ અશક્ય છે, સમજી શક્યો નથી અને તેનો આ નિર્ણય ખોટો હતો અને આ એ જ એક કોયકો છે કે જેને માહાત્માને તેના છ પ્રશ્નોના ઉકેલ દરમ્યાન વિચારવાની આવશ્યકતા ઉપસ્થિત થઈ હતી.” (પૃષ્ઠ ૨૬)

પૃષ્ઠ ૩૪ માં કહે છે :

“અને છતાં એ પ્રશ્ન કે જે પ્રશ્ને અર્વાચીનમાંના એકને એવેન કર્યો, તે પ્રશ્ન આ છે.....તો આ વિદ્વાને તે ઉઠેલી લીધો, જ્યારે કે, ઈંગ્લેન્ડના વિદ્વાનો જેવા કે, અખ સદલ કાલી (રહેમદુલ્લોહ) પણ ઉઠેલી ચક્રો નહતો. કિંતુ, આમ છતાં આ

૧. અફસોસ કે આ ચાત્રથી હું અજાત છું એટલું જ નહિ બલકે, આ ચાત્રની ચર્ચા પણ સમજી શકતો નથી. આથી હું આ કૃતિ પર માત્ર અતિદાસિક અગત્યની જ ચર્ચા કરી રહ્યો છું.

ઉદ્દેશકાર વિદ્યાન ન તો તેના બેદો સમજ્યો કે ન તો આમાંનાં જે અચકચ પ્રશ્નો છે, તેનું તેને જ્ઞાન થયું અને આ વિદ્યાનનું નામ અણુલગ્ન છે ”

પૃષ્ઠ ૪૪ માં ખ્યામ અણુઅલી ઈબ્નિલ હસીમ મિસરીનો ઉદ્દેશ કરે છે, જે ઈસ્મે મેરાયા (Science of Classes) અને ગણિત (mathematics) નો મહાન શાસ્ત્રી હતો.

“ અને અણુઅલી બિન હસીમે (ખુદા એના ૫૦ રામ કરે) એનું બયાન કયું છે ” ડેવટે કહે છે કે મારાં આ સમીકરણો (Equations) ને સમજી લીધા પછી તમામ મુશ્કેલીઓ ઊકની જશે, જેને પુરાગામી શાસ્ત્રીઓ સમજી શક્યા નથી.

“ આ ઉપર્યુકત સમીકરણોથી જે વાકેફ થઈ ચૂક્યો અને સાથોસાથ જેની પ્રકૃતિમાં સ્ફૂર્તિ અને જેને આ પ્રશ્નો (Problems) નો શાસ્ત્રીય અનુભવ હોય તેનાથી એ પ્રશ્નો (Problems) જાના નહિ રહે કે જેને પૂર્વના શાસ્ત્રીઓ ઉકેલી શક્યા નહતા. ” (પૃષ્ઠ ૪૬)

આ પુસ્તકના સર્જન પછી પાંચ વર્ષે કાઠકે તેની પાસે અણુલગ્ન મોહમ્મદ બિન લેસ રેખાશાસ્ત્રીના મથનો ઉદ્દેશ કર્યો તો તેણે તેના ઉપર એક સક્ષિપ્ત વધારો (પૂર્તિ) લખી અણુલગ્નની ભૂલો બતાવી છે. કહે છે.

‘ આ અને મારી સાથે એક વ્યક્તિએ, જે અમુકાંશે રેખા શાસ્ત્રથી વકિફ હતો, મારા આ સર્જનનાં પાંચ વર્ષ પછી મને કહ્યું કે અણુલગ્ન મોહમ્મદ બિન લેસ રેખાશાસ્ત્રીએ (ખુદા તેના ૫૦ ગઠમ કરે) આ પ્રકારે ગણવામાં ચર્ચા કરી છે ” (પૃષ્ઠ ૪૭)

પછી અણુલગ્નની ભૂલ બતાવી છે :

“ આ પછી અમારા મિત્રોમાંથી એકે અમને સૂચના કરી કે અમે અણુલગ્ન મોહમ્મદ બિન લેસની એ ભૂલને બતાવીએ કે જે તેણે પાંચમા પ્રકારમાં કરી છે ” (પૃષ્ઠ ૪૮)

આ અવતરણોથી સુવિદિત છે કે, તેણે કેટલી મહેનત, ઉદયમ,

ઉપાસના અને કોશિય તથા સમોષનતિ આનું સર્જન કયું છે. આ આ જ્ઞાન કંજસનું કારનામું છે? આથી માલુમ પડે છે કે તેનું આ સર્જન તેની જીવંતી દૃશ્યનાની જ્ઞાનધમ્મ અને જીવસાને નીતીએ છે, નહિ કે, તેની જીવંતીના સિધિવતાનું; ન્યારે કે પ્રવર્તમાન જ્ઞાનના અતિમ સ્તરનો પડદો તેની સામે જીવજાઈ ચૂક્યો હતો અને તે અજેયવાદના પરિણામે આ વિદ્યાવિજ્ઞાનનો અનાદર કરતો અને તેની પુચ્છનામાં માનનારો થઈ ચૂક્યો હતો.

પ્રસ્તુત મથમાં તેણે જે ઈસ્વામી રેખાચીઓ (સ્પોર્મેટિ-શિયન્સ) નો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમનાં નામ અને કાળ નીચે પ્રમાણે છે

(૧) માહાની અજીઅબ્દુલ મોહમ્મદ બિન ઈસા બમદાદી (હિ. સ. ૨૩૯^૧ અને ૨૫૦)

(૨) અજીઅબ્દુલ કાદી રવ ઝોથી સદીના મધ્યમાર (હિ. સ. ૪૦૦ ના મધ્યમાં)

(૩) અજીઅબ્દુલ મોહમ્મદ બિન લૈસ મુહન્દિસ (રેખાચીઓ) (અજીઅબ્દુલ મોહમ્મદ રવ હિ. સ. ૪૪૦)નો સમકાલીન હતો

(૪) અજીઅલી બિન હસીમ (રવ. હિ. સ. ૪૪૬ ને ૪૫૪ ના વચ્ચે)

લીકનના મથાલમાં (1716 Poi) મોહમ્મદ બિન લૈસનું એ પુસ્તક છે કે જે તેણે માહાનીના મથ પર લખ્યું છે (ફિન્સ,

૧. માહાનીનો કાળ હાજીમો (ફિલસૂફી) ના ચરિત્રોમાં લખાયેલ નથી. હજીને યુનુસ હાજીમી (રવ. હિ. સ. ૩૬૯) એ તેના હાજીમી પચામ (કાવ્ય) માં માહાનીના આકાશદર્શનોનો કાળ હિ. સ. ૨૩૯ અને ૨૫૦, નક્કર કર્યો છે. કીચે હાજીમી, (હાજીમી પચામ) સપાદક કૌસુન, પેત્તિ પ્રકાશન, ઇ. સ. ૧૮૦૪ પૃષ્ઠ ૮૩ ને ૯૪

૨. હજીઅલી ઉસેબઆલ, મથ પહેલો પૃષ્ઠ ૨૨૧; મિસર.

૩. મથ પહેલો પૃષ્ઠ ૨૪૯.

ખયામ-પૂર્તિ પૃષ્ઠ ૧૦૨) અબુલમૃદુનું એક વિશેષ સર્જન છે, જેમાં અબૂરીદાન બેરૂનીના એક પ્રશ્નનો જવાબ છે, જેનું મથાળું આમ છે : ' જવાબુલ-શૈખિલ-ફાઝિલ અબિલમૃદ મોહમ્મદ બિનિલ-લૈસ અબ્દોલુલ્લાહો અમ્મા સાલહુ અન્-હલ-અબુલ-ફાઝિલ અબૂરીદાન મોહમ્મદ-ઈબ્ને અહમદ-અલ-મેરૂની (ફે-અ, ખયામ-પૂર્તિ પૃષ્ઠ ૧૧૪). આ બધાં નામો લખ્યા પછી ઘણે ભાગે ખયામે ' રહેમતુલ્લાહે અન્-હ ' યા ' રહેમતુલ્લાહે તઆલા ' લખીને એ સાબિત કરી દીધું છે કે, આના સંવિધાન વખતે એ બધા મૃત્યુ પામી ચૂક્યા હતા. આ સ્વર્ગસ્થોમાં છેલ્લું અને નજીકનું નામ ઈબ્ને હસીમનું છે, જે હિ. સ. ૪૪૬ ને ૪૫૪ ની વચ્ચે મૃત્યુ પામ્યો. (ઓયુનુલ-અન્ના પૃષ્ઠ ૨૪૨ અથ ૧ લો) આ ઉપરથી જાહેર છે કે આનું સર્જન હિ. સ. ૪૫૪ પછી જ થવા પામ્યું છે. અમોએ અનુમાનથી ખયામનો જન્મકાળ હિ. સ. ૪૪૦ ઠરાવ્યો છે આથી આનું સર્જન, તેના નેપુણ્ય પછી અને મલિકશાહી વેધશાળામાં આબ્યા પૂર્વે હિ. સ. ૪૬૦ અને ૪૬૭ ની વચ્ચે થવું શક્ય છે.

૩

ઝીએ મલિકશાહી

મલિકશાહી પંચાંગ

વેધશાળાનાં કાર્યોના ઉલ્લેખમાં ' ઝીએ મલિકશાહી 'ની ચર્ચા આગળ આવી ચૂકી છે. ખવાજ નસીર ટૂસી (સ્વ. હિ. સ. ૬૭૨) એ ' મા'રફતે તક્વીમ ' (ફલે-કરની, પિઝાન) માં ' સી ફરક ' ના નામથી એક ફારસી પુસ્તક લખ્યું છે અને તેનું પૃથક્કરણ અબ્દુલ-વાહિદ નામના કાઠિ ખગોળશાસ્ત્રીએ પાછળથી કર્યું છે. આ પૃથક્કરણમાં તેણે ખયામના પ્રસ્તુત ' ઝીએ ' -પંચામનો ઉલ્લેખ કર્યો અને હાજ ખલીફા અલ્પી (સ્વ. હિ. સ. ૧૦૬૮) એ ' કથકુશ્-

જુનન 'માં પંચાગના સિલસિલામાં આ જ પૃથક્કરણના હવાલાથી તેની આ ગ્રીચનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પરિણામે કહે છે :

"ઉમર ખખ્યામના 'ગ્રીચે મલિકશાહી', જેનો અબ્દુલ-વાહિદે 'સી ફરદ'ના પૃથક્કરણમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે."

આ ગ્રીચનો, આની પણ પૂર્વે અહવામાં કુત્બુદ્દીન શીરાઝી ર. દિ. સ. ૭૧૦ ના 'તોહફે શાહીયાહ' માં ઉલ્લેખ મળે છે.^૧ તારીખોના પ્રકરણમાં છે:—

"અને અમોએ જે જાણ ક્યું તે ઉપરથી ખખ્યામે જે બૂલ, તેની 'ગ્રીચ'માં કરી છે તે બખ્શાઈ આવી અને જેમાં એવું જણાવ્યું છે કે પ્રતિ ચાર વર્ષે કામમ અધિક દિન આવશે."

આ ઈમારતથી એવું લાગે છે કે, ખખ્યામે તેની 'ગ્રીચ'માં તેના 'તારીખે બહાલી'ના સિદ્ધાંતો આલેખ્યા છે.

૪

રિસાલોએ મસાદેરાતે ઉકલીદસ

Corollaries of Euclid

યુક્લીડના ઉપસિદ્ધાંતો

આ સર્જનનું પૂરું નામ 'રિસાલતુન શી સરહે મા અરકશા (મન મસાદેરાતે કિતાબે ઉકલીદસ' છે. આ પ્રસ્તક હલુ જપાયું નથી, તેમ ન તો મેં જોયું છે. વળી ન તો કાઈ જોનારે તેનું વર્ણન ક્યું છે. અલગત, ઓક્સફોર્ડે તેના 'તારીખે ઉલુમે અરબ' (History of Arab's knowledges) માં લખ્યું છે કે, આની હસ્તપ્રત

૧. 'તોહફે શાહીયાહ'ની ૬૫, ઓરિયન્ટલ લાઈબ્રેરી પદનામાં એનામાં આવી, જેનો નં. ૨૦૩૬ છે.

લોપકન (હોલેન્ડ) ના પૌરસ્ત્ર-અથાલય (Oriental Library)માં ' રક્ષિત ' છે.^૧ આ ગ્રંથના મથાળાથી એવું જાહેર થાય છે કે, આમાં મુકલીફની એ આકૃતિઓની મુરકેલીઓ ઉકેલવામાં આવી હશે, જેની સિદ્ધતા અન્યોન્યની સિદ્ધતા ઉપર આધારાયુક્ત છે. કિંતુ ડૉક્ટર ડેનિસન રોસે આતું નામ અગ્રેજી તરજૂમામાં આમ રાખ્યું છે : " મુકલીફની બ્યાખ્યાની કેટલીટ મુરકેલીઓ." ^૨ જે આ ખરું હોય તો, આ પુસ્તકનો વિષય આકૃતિઓને બદલે ' ડેનિસન-સ ' હશે. ખમ્યામનાં આ ચાર સર્જનો ગણિતશાસ્ત્ર (Mathematics) સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

૫

રિસાલએ તળીઈધ્યાત વ લવાઝિમુલ્—અમકિનત

Physics

ભૌતિકશાસ્ત્ર

સૌથી પહેલાં પૈહકાએ આ ' રિસાલએ તળીઈધ્યાત ' (ભૌતિક-શાસ્ત્ર) નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. કહે છે :

“ એ સર્જનકાર અને અખ્યાપનમા કંજૂસ હતો તેણે કોઈ પુસ્તક નથી લખ્યું, સિવાય ભૌતિકશાસ્ત્રમાં એક સક્ષિપ્ત પુસ્તિકા.”

આ જ ઈંગ્લેન્ડના જરા ફેરફાર સાથે સફરજુરીમા છે :

“ તેની એક સક્ષિપ્ત પુસ્તિકા ભૌતિકશાસ્ત્રમાં છે અને...”

૧. ચંદાર મહાલાની ફ્લેનેટિ પૃષ્ઠ ૨૨૦, ' વારીએ ઉલ્લેખ અરબ ' બ્રોકમેનનો હવાલો ગ્રંથ ૧૯૦૧ પૃષ્ઠ ૪૭૧.

૨. ' રિસાલધ્યાત ' ઉપર ખમ્યામની પ્રસ્તાવના, લે. ડેનિસન રોસ; એમ્યુન પ્રેસ પ્રકાશન, લંડન ઈ. સ. ૧૯૦૦, પૃષ્ઠ ૭૪.

આ ભૌતિકશાસ્ત્રનું કેવું પુસ્તક હતું અને ભૌતિકશાસ્ત્રની કઈ શાખાવી સંબંધિત હતું એ જણાવવામાં આવ્યું નથી. કિંતુ 'તારીખે અલશી' ના સર્જક અહમદ ઠકવી સિધીએ 'લવાઝિમુલ અમકિનત' ના નામથી ખમ્યામની જે પુસ્તિકાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેની ઇશ્તિવાદ આમ કરી જ :

આ રિસાલાનો હેતુ ચાર ઋતુઓ અને દેશ પરદેશનાં ભિન્ન ભિન્ન હવામાનનાં કારણ જણાવવાનો છે " (મુજીરુરિમા પૃષ્ઠ૩૭)

ખમ્યામ તેનાં દૂધ સર્જનોનાં નામ આપતો ન હતો, બધે લોકો વિષયલક્ષિત વિષયના પ્રાધાન્ય ઉપરથી તેનું નામ દરાવી લે છે. પ્રસ્તુત સંક્ષિપ્ત રિસાલોએ તખીઈમ્યાત 'અને 'રિસાલોએ લવાઝિમુલ-અમકિનત' બન્ને એક જ હોવાનું લાગે છે બેઢકાએ ફક્ત મુખતસરન શીતલખીમ્યાત ' (સંક્ષિપ્તમાં ભૌતિકશાસ્ત્ર) કહી દીધું છે અને આને જ 'તારીખે અલશી' એ વિષયલક્ષિત 'મુસન્ના બેલવાઝિમિલ અમકિનત' લખ્યું છે એટલે એ પુસ્તક કે જેમાં સ્થળની ભૌતિક ખાસિયતો અને ગુણોનું આલેખન હોય, જે સમગ્ર પછે ભૌતિકશાસ્ત્રની ચર્ચા હ અને આજકાલ આનો ચર્ચા એટલે કે ઋતુમાં ફેરફાર શા માટે અને કેવી રીતે થાય છે અને ભુદાનુદાન પ્રદેશોની આબોહવામાં થરદી અને ઝરમીનો બેઢ શા માટે અને કઈ રીતે જણાય છે, તે કિંમિકલ જ્યોત્સાશી (જ્યોત્સા) માં કહે જ અહમદ ઠકવીએ 'તારીખ અલશી' માં પ્રસ્તુત રિસાલોએ લવાઝિમુલ-અમકિનત' ના વિષયોની જે ટીકા લખી છે એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે આ પુસ્તિકા તેણે જોઈ હતી અને અકનરનાં ઝમાનામાં (દિ સ ૧૦૦૦) એ પુસ્તિકા દિન્દુસ્તાનમાં હતી. યા એમ કે આ વર્ણન તેણે અન્ય કોઈ મય ઉપરથી નકલ કર્યું છે જેનો તેણે હવાલો આપ્યો નથી.

મીઝાનુલ્લિકમ, વ રિસાલતો મા'રેફતે મિકદારીઝ્ઝહબે વલ-ફિઝ્ઝા

(શિલ્પસૂક્તિ જ્ઞાનનો) કાંટો અથવા સોના ચાંદીનું પ્રમાણ
જાણવા વિશે પુસ્તિકા

અહમદ કઠવીએ તેના એક વિશેષ સર્જનનું નામ ' મીઝાનુલ્લિકમ ' બતાવ્યું છે અને તેની છપ્પાવટ આમ કરી છે :

" અને જે કંઈ તેના સર્જનોમા મશહૂર છે: તેનો એક રિસાલો (પુસ્તિકા) છે, જેનું નામ 'મીઝાનુલ્લિકમ' છે, જેમાં, જડેલા જવાહિર કાઢ્યા વિના તેનું પ્રમાણ જાણવાનું વર્ણન છે." (મુઝફ્ફરીયાહ પૃષ્ઠ ૩૩૭)

ગોથા (જર્મની)ના પ્રથાવયમાં એક નાની પુસ્તિકા નીચેના મથાળાથી છે :

" ક્લિલ-દકીમિલ-ફાઝેલે' અબીલ-ફત્હ ઉમર ઇબ્રાહીમુલ-ખખ્યામી ક્લિલ-એદતિયાલે લે મા'રેફતે મિકદારિઝ્ઝહબે વલ-ફિઝ્ઝતે શી જિસમિન મુરક્કમે મિનહોમા "

" દકીમ, ફાઝિલ (વિદ્યાન) અબુલ્ ફત્હ ઉમર બિન ઇબ્રાહીમ ખખ્યામની પુસ્તિકા સોનાચાંદીની મિશ્રધાતુથી બનેલી વસ્તુમાંથી દરેકના વજનનું પ્રમાણ જાણવા વિશે. "

ઉપર્યુક્ત બન્ને ઇમારતો સરખાવતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે, જે પુસ્તિકાનો કઠવી ઉલ્લેખ કરે છે એ જ આ પુસ્તિકા છે, જેની એક પ્રત ગોથા (જર્મની)ની લાઇબ્રેરીમાં મોબૂદ છે.

જો કે, ખાસ આ દુબરમાં ખખ્યામ કરતાં તેના દ્વારે અને સમકાલીન મુઝફ્ફઝ્ઝ અસફ્ફઝ્ઝરીનું નામ વધુ ખ્યાતિ ધરાવે છે, જેણે તેના જીવનનો મોટો ભાગ આ જ ક્ષિત્રિઝ્ઝાતી (ધાતુના) કાંટાની સિદ્ધિમાં ગાળ્યો આ ઉપરાંત ' ઇફમે જરૂરે સફીલ છે ' (વજનદાર

વસ્તુ ઊંચકવાની કળા) અને ઝોગરોમાં પણ તેને સિદ્ધિ વરી હતી. શબ્દચુરોમાં છે કે :

“ એને એણે જ અરથમીદસનો એ કંટો બનાવ્યો જેનાથી ખરું ખોટું પરખાતું હતું અને આ કાચમાં તેણે પોતાનું આખું જીવન ગાળ્યું અને એ કંટો સુધતાના ખજાનામાં સુપરદ કરી દીધો, તો, સુધતાની ખળનચીએ તેનો વિશ્વાસવાત ઉધારો પડી ગયો એ ખીકે તેને તોડી નાખ્યો. ” (૫૦૬ ૨૯)

ખખ્યામની એક વધુ સમકાલીન અખદૂરરહેમાન ખાંજને ‘ મીઠા-તુફ-હિંમત ’ના નામથી આ કુતરની ચર્ચા પર એક સ્વતંત્ર પુસ્તક લખ્યું હતું, જેની એક અમૂલ્ય હસ્તલિખિત પ્રત જામે’મસ્જિદ મુમઈના મંથાલયમાં મોજૂદ છે. આ જ નામની એક ઉમદા કૃતિ આસરીયા મંથાલય, હેદાબાદ દક્ષિણમાં છે, જો કે આમાં તેના કર્તાનું નામ નથી, કિંતુ આના આઠમા લેખમાં પાંચમા કાંટા ‘ અલ-જમેઓ મુફ્ફિહાત ’નો ઉલ્લેખ, અખદાતિમ મુઝફ્ફર અસફ-ઝારીના નિર્દેશથી છે વળા આ જ લેખમાં આ જ મુઝફ્ફરના શોધેલા એક વધુ કાંટાનો ઉલ્લેખ છે.

મુમઈના મંથાલયની પ્રતમાં સેફઆતની અમુક હીટીઓ એવી રીતે લખવામાં આવી છે કે જેના તારણથી એવું લાગે છે કે દિ. સ. ૫૧૫માં કેટલાક હકીમો (Philosophers)એ ફિલિઝોફ (મિથ ધાતુઓ)નું વજન કરવાની તગ્કીન પર જુદીજુદી પુસ્તિકાઓ લખી હતી. ઈનારત આમ છે : “ વ ખસતકુલ્ મુતાઅખખેદના શી શાહરે સનગુત ખમસા વ અચરતીન વ ખમસા મેઅતીન ” (અને અર્વાચીન લોકોએ દિ. સ. ૫૧૫ના અમુક મહિનામાં તેનો ‘ વિસ્તાર ’ લખેલો છે.) અને હેદાબાદી પ્રતમાં જુદા જુદા ફિલસફોના નિબંધો એક એકસ ધોરણથી એકત્રિત કરવામાં આવ્યા છે, આના ચોથા લેખમાં છે : “ આ લેખ પાણીના વજનના જવાનમાં છે જેનું કદીમ ફિતમ્મો અરથમીદસ, મનાલાવસ, એલમ્મદ નિન ઝારીયા રાઝી

અને ઈમામ ઉમરે આલેખન કયું છે.” આ હેલુ નામ ઈમામ ઉમર એટલે ઉમર ખ્યામનું છે. હિ. સ. ૫૧૫ એ સુલતાન સન્જર સલજુકીનો સત્તાકાળ છે. આ સુલતાનના હુકમથી એ યુગના જુદાજુદા ફિલસફોએ મિત્રધાતુઓના વર્ણન સંબંધી પુસ્તિકાઓ લખી હતી એવું લાગે છે, જેમાંના ત્રણ ફિલસફોનાં નામ ‘મીઝાનુલ-હિકમત’ની આ બન્ને બિન પ્રતો દ્વારા જાણવા મળે છે: એટલે અબુહાતિમ મુઝફ્ફર અસફેઝારી, અબ્દુર્રહેમાન ખાઝિન અને ઉમર ખ્યામ.

ઉમર ખ્યામનું આ સર્જન થોડાંક પાનાંમાં છે અને ખર્ચ કરીને આ જ હિ. સ. ૫૧૫ ના કાળમાં તેનું આલેખન થયું હશે જેને ઉલ્લેખ મુબર્રહવાળી પ્રત ‘મીઝાનુલ હિકમત’ માં છે; અને આ જ નિબધ અક્ષરશઃ હૈદ્રાબાદી પ્રતના ચોથા લેખમાં છે. અને જર્મનીની જોથા લાઇબ્રેરીમાં ખ્યામનો આ હસ્તલિખિત નિબધ સ્વતંત્ર રીતે અલગ છે, કિંતુ અપૂર્ણ છે. ફેડ્રિક રાઝને આ જ અપૂર્ણ પ્રતને તેના રૂબાઈખ્યાતના પ્રકાશનના હેતુમાં પ્રસિદ્ધ કરી દીધેલ છે.

૭

રિસાલએ કોન વ તકલીફ

Creation & Chastening

સર્જન અને શુદ્ધિશિક્ષા (તકલીફ)

આ નિબધનો ઉલ્લેખ બેદશી અને સદ્ગુરુઓએ કર્યો છે. સફર-એ આની એક પ્રત, જે હિ. સ. ૬૬૬ ની લખાણેલી અતિ ની હતી તે અન્ય અમુક ફિલોસોફિકલ પુસ્તિકાઓના મંત્રદર્શ

મિસગના એક રહીસ (નૂરુદ્દીન બેક મુસ્તફા ખુસરો અબ્દુલ દલીમ પાશા આસિમ) ના ગ્રંથાલમમાં મોબૂદ છે અને, જેમ કે આગળ કહેવાઈ ગયું છે, આ સગ્રહ અબૂઅલી સીના વગેરેના રિસાલાઓની સાથે દિ. સ. ૧૩૩૦ પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૯૧૭માં હપાઈ ચૂક્યો છે અને અત્યારે અમારી પાસે છે.

આ નિબંધની લટના જેમકે આના જ દીબાચામાં નિર્દેશાયેલ છે, આ છે અબૂઅલી સીનાના શિષ્યોમાંના એકે જેનું નામ અબૂનસ્ર મોહમ્મદ મિન અબ્દુરરહીમ નસરી છે અને જેઓ ઈસ્ફાહનની સરહાં પર કાઝી (ન્યાયાધીશ) હતા, તેમણે દિ. સ. ૪૭૩ માં ખ્યામને બે પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા.

— (૧) ખુદાએ આ જગત અને ખાસ કરીને ઈન્સાનનું શા માટે સર્જન કર્યું ?

(૨) અને મનુષ્યો પર પ્રાર્થના અદા કરવાની શિક્ષા (તકલીફ) કેમ પાડી ?

આ જ બે પ્રશ્નોના કારણે પ્રસિદ્ધ નિબંધનું નામ ‘રિસાલાએ કૌન વ તકલીફ’ (Creation & Chastening) પડી ગયું. પહેલો પ્રશ્ન કૌન (Creation) ના કારણથી અને બીજો પ્રશ્ન તકલીફ (અહંદાએ દિવાલી : ઈશિગના વિધિ Commands of God) ના કારણથી છે.

આના આરંભમાં પ્રશ્નકારે ખ્યામને સબોધી કેટલીક અરબી શેરો લખી હતી, જેમાંની આ આરંભ બાકી છે :

“એણે ઉપાના અનિલ ! અગર તું મારા વાયદા તન્ક ઉદારતા જતાવી શકે”

“તો અસ્લામા ખ્યામને મારો સલામ પહોચાડ.”

“મૂકાને તેની ચરખ રજ લે.”

“એટલા વિનમથી કે જણે દિકમત (પ્રશ્ન) નો માર્ગ રહમાદક ચૂકે છે.”

• “કે, એ જ એવો ફિલસૂફ છે, જેનાં વરસતાં વાંદળાં”

“સડેલા હાડને જીવન નીર (અમૃત) પાય છે”

“તેને હસ્તી અને તકલીફનું કારણ પૂછ.”

“એ એવું કહેશે કે, પછી તેની દલીલા ‘શા માટે’ ના પ્રશ્નથી પર હશે.”

ખ્યામે ઉત્તરના પ્રારંભમાં સૌથી પૂર્વે લખ્યું છે કે, આખી ફિલસૂફીનો નિયોગ કેવળ ત્રણ પ્રશ્નો છે :

(૧) શું આ છે ?

(૨) અગર છે તો શું છે ?

(૩) અને શા માટે છે ?

પછી બતાવ્યું છે કે, ‘દરેક વસ્તુ, જે વિશ્વમાં હસ્તી ધરાવે છે તે અસ્તિત્વ અને શું પથ (ગુણ) થી મુક્ત હોઈ શકે. અલગત, ‘શા માટે’ થી અમુક હસ્તીમુક્ત હોઈ શકે છે. અને એનું સ્વરૂપ આમ છે, કે હસ્તીના બે પ્રકારો છે : એક આવશ્યક હસ્તી અને બીજી સંભવિત-શક્ય હસ્તી. કારણની શ્રેણીના પ્રશ્નને લાગે વળગે છે ત્યાંસુધી એ જરૂરી છે કે, એ ક્યાંક જમને બટકે અને એક એવા કારણે જમ પહોંચે, કે જેનું કાર્ષ્ક કારણ ના હાય. અને આ દરબંને-મોભો આવશ્યક હસ્તી (પ્રદા)નો છે, અને શક્ય હસ્તી (Possible existence)ના તમામ હેતુઓ અને કારણો છેવટે મહાકારણ એટલે આ જ આવશ્યક હસ્તી. (Non-Existence of which is impossible) પર પૂર્ણવિરામ પામે છે. આવશ્યક હસ્તી જેમ તેના અસ્તિત્વના ગુણધર્મો પર છે તેમ તેના ગુણ ધર્મો અને ક્રિયા પથ કારણો અને હેતુઓથી અપવાદનિયુક્ત છે. આથી એ પ્રશ્ન જ અર્થહીન છે કે તેણે શા માટે સર્જન કયું અને અસ્તિત્વમાં લાવ્યો ! બદલે, આ નિરપેક્ષ અસ્તિત્વની કેવળ પુષ્ટિના ગુણનું પરિણામ છે કે આ જગત હસ્તી ધરાવે છે અને આપણે હસ્તીરૂપ (Existent) છીએ.

આ પછી તેણે હસ્તી (Existence)ના મૂલ્યત ચક્ર-ચિત્રના ધોળુની ચર્ચા કરી છે અને લખ્યું છે કે, “આ સમસ્યામાં પ્રશ્ન લોકો અટવાઈ મળ છે અને કદાચ હું અને ગુરુ ‘અફઝલુલ-મુતાએ રીન શીખુન્-ઇસ અબૂ-અલી હુસૈન બિન અબ્દુલ્લા અત-ખૂખારી આલસ્લાહો ફરજાહ (અબૂ-અલી સીના) બન્નેએ જોકે વિચારમયન ક્યું અને અમો આ નિષ્કર્ષ ઉપર આવ્યા =

આ પછીની જે ઈમારત છે તેનાથી ખપ્યામની અગ્રેયતાનો પડદો ચિરાઈ જાય છે એ કહે છે :

“વિવાદ અને પ્રતીતિઓમાં ત્યાંસુધી પહોંચ્યા કે અમારા એ નફસ (Nafs મન) ને સતોષ મળ્યો ગયો, જે સામાન્ય, ખોટી, દેખાવની છીછરી વસ્તુ (શાન) પર સતોષ માની લીધા કરે છે અથવા તો, વાસ્તવમાં વાત જ એવી સમજ અને સમીન હોય કે તેનો સ્વીકાર આવશ્યક બને છે.”

આગળ આલતા જે કહે છે તેમાંથી વિકસક્રમ (Evolution) ની સમસ્યા ઝાઝી જોઈ છે.

‘તો અમે કહીએ છીએ કે, આ બિના પર ખાનોશરી અને સપૂર્ણ ફલીલો કાયમ છે કે સર્જનદારે હસ્તીઓ (Beings)નું એકાએક સર્જન નથી ક્યું, બલકે, તેઓનું ક્રમવાર તેની પાસેથી ઉતારીને ધોરધુળક સિદ્ધિસિવાથી સર્જન ક્યું છે.”

આ પછી અબૂ-અલી સીનાના ઈનાદીયાત? (અલ્લાહ સબખની બાબતોના વિષયની કિતાબ) ના એ કમતુ બયાન ક્યું છે કે પ્રથમ અકલ (ફરિસ્તા) નું સર્જન થયું પછી બીજા અકલ (ફરિસ્તા)નું સર્જન થયું પછી ત્રીજા અકલનું એમ દસગા અકલ સુધી, ત્યાંસુધી કે રથૂળ તત્ત્વ પર આ નિબંધાર્થ વર્ગની સર્જન પર પરાનો અત આવ્યો. આ પછી પદાર્થસ્વરૂપની ઉત્પત્તિનો દોર

૧. રથૂળ તત્ત્વ પરની બાબતોને લખતો વિષય જેમા પુદા, ફરિસ્તા વગેરેની બાબતો આવે.

શરૂ થયો, આમાં કાચા પદાર્થ અને ખનિજથી માંડી વિકસતા વિકસતાં મનુષ્ય પેદા થયો. એક તરફ નિષ્પદાર્થ વર્ગના સર્ગન ક્રમમાં સૌથી ઊંચું એ છે કે જે પ્રથમ અક્ષતની નિકટમાં છે અને આમ વિશેષતા અને મદત્તા ધીરે ધીરે વર્ગવાર ઉપરથી નીચે જીતરી આવી અને બીજી તરફ પદાર્થસ્વરૂપ ઉત્પત્તિક્રમમાં વિશ્વપદાર્થ પછી મુરક્ષક્રમાત (compound), ખનિજ વર્ગ, વનસ્પતિ વર્ગ અને પશુવર્ગમાં, આ વિશેષતા અને મદત્તાની શ્રેણી નીચેથી ઉપર ક્રમ કરતી ચાલી ત્યાંસુધી કે મનુષ્યને ઊંચતમ પદ મળ્યું અને નીચેથી માંડી ઉપર જઈ મનુષ્યની આધ્યાત્મિક નિકટતા, પ્રથમ અક્ષતની લગોલગ જઈ પહોંચી.

“ ત્યાંસુધી કે આ મનુષ્ય પર તેનો હોડો આવ્યો જે તમામ મિશ્રત (Composite) હસ્તી (Existences)માં સર્વોત્તમ છે અને આ પદાર્થવિશ્વમાં, હસ્તીમાં આવવામાં સૌથી ઉન્નતો છે, કારણ કે નિષ્પદાર્થ હસ્તી (Non-Material Existences)માં ખુદા તરફ નેકટમ ધરાવનાર સર્વોત્તમ છે અને પદાર્થ વર્ગમાં એ સર્વોત્તમ છે જે, તેના પર-લગત સ્થૂળરૂપથી ધણે દૂર છે (૫૦૬ ૧૭૧)

હવે આ પછી પ્રશ્ન ઊઠે છે કે સ્થૂળ પદાર્થ (Material Composites) એક પછી બીજી એવા ક્રમે શા માટે પ્રકટ થાય છે અને નિષ્પદાર્થ હસ્તી (Non-Material Existences) ની જેમ એકી સાથે કેમ નહિ ? આનો સરસ ઉમદા ઉત્તર આપ્યો છે, કે તમામ સ્થૂળ યોગિ અને હસ્તી (Existences) આપસમાં વિરુદ્ધ અને મુક્ષાવદામાં છે અને જે પરસ્પર વિરુદ્ધ અને મુક્ષાવદામાં હોય તે સર્વ એકી સાથે આવિષ્કાર પામી ચકનાં નથી એક જ કપડું એક જ વખતે ચેત અને અમામ ન થઈ શકે, આથી બન્ને રંગ જોડ પછી એક અકસે.

તો વળી સવાલ ઉપસ્થિત થશે કે, પદાર્થરૂપ જગતમાં આ ‘વિરોધ’ (contradiction) શા માટે છે ? આનો જવાબ એ

જ આપો છે, જે ઈમામ મજૂમીએ આપ્યો છે. એટલે કે જગતનું જે રીતે સર્જન થયું છે તેમાં જો કંઈ ખૂરાઈ કે ખામી પડ્યું છે તો તેની વિશેષ બલાઈના મુકાબલે થોડીક ખૂરાઈ ઉપર ધ્યાન ન આપવું જોઈએ એટલે કે

“બહુ જ બલાઈ પર થોડીક ખૂરાઈ અનિવાર્ય થઈ પડવાના કારણે અટકા જવું વિશેષ જૂગઈ છે”

આથી વિશ્વકર્મા આ તમામ પ્રતિવિરોધી ચક્રવ દસ્તીઓ (Possible Existences) ને જુદા જુદા આવિષ્કારના નિયુક્ત વિકાસ પર લાવીને ન્યાયબદ્ધ રીતે તેમાંના દરેકને તેની સિદ્ધિ અને સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાની તક અર્પણ કરે છે અને આ દસ્તીઓ (Existences) માં અધ્યાદની નિકટતા અને તેનાથી દુરગતાના દિશાએ જે તફાવત છે તે, ખુદની ઉદાગતામાં સક્રિયતાને લીધે નથી બદલે તેની અચળ દિક્ષમતનું પરિણામ છે આમળ આવતા કહે છે

“આ બહુ ટૂંકમાં છે મેં આ ફિલસફીના એક ખાં વર્ગને અનુસરીને વર્ણવ્યું છે છતાં જ તમે એના સિદ્ધાંતો ખાત્રી સહીલ કરશો તો ઈશ્વર તમને જરૂર માર્ગદર્શન કરશે.” (પૃષ્ઠ ૧૭૨.)

આ પછી ખુશ્વામે તકલીફ (Chastening) નું સ્તં બતાવ્યું છે કે, તેના અર્થો જો કે અનેકવિધ છે કિંતુ ફિલસફીની નજરીકે આ અર્થ છે :

“તકલીફ એ ઇલાહી ફરમાન છે, જે એટલા માટે બહાર પાડવામાં આવ્યું છે કે માનવ બ્યક્તિને તેના, આ રમૂજ અને આધ્યાત્મિક સિદ્ધિના માર્ગે લાવે જેની ચક્તિ (Ability) તેનામાં રખાઈ છે, અને તેને જુલમ, ભેઈન્સાશી, ખૂરાઈઓ કરતો અને ખામીઓ લતા તથા રમૂજ કામનાઓનો મુલામ ખનતો અટકાવવા માટે છે જે તેની જુદી ચક્તિના અમલમાં વિદ્યમાન છે.”

પછી તેણે શરીયત (નિયમસાધ) ની આવરુચકતા અને

નુબુવત (Prophethood) સંબંધી જે લખ્યું છે તેમ નિતીના પરમપુરુષ (Super-man) ના દૃષ્ટિબિંદુનો બાસ થાય છે તે કહે છે કે, ખુદાએ મનુષ્યજાતિનું એવી રીતે સર્જન કર્યું છે કે તેના બુદ્ધિબુદ્ધિ સંબંધે અપરિમિત કાલ સુધી જીવી શકતા નથી, આથી વર્તમાન અને ભાવી વચ્ચે પરસ્પર મળીને પ્રગતિની કાશિશો આવી રીતે ન કરતા રહે તો માનવજાતિની સિદ્ધિ અશક્ય છે. વળી, વર્તમાન તમામ માનવ-વ્યક્તિ પરસ્પરના સહકાર, સહાય અને એકબીજાની સારકારિક ને સામાજિક મદદ વિના જિંદગીની જરૂરિયાત કપાઈ, ખોરાક, રહેવાનાં મકાનો વગેરે મેળવી શકતી નથી આ રીતે પરસ્પરના સહકાર અને મદદના એક ન્યાયયુક્ત ધારાની આવશ્યકતા ઉપસ્થિત થઈ, જેનું નામ શરીયત છે

હવે પછી નુબુવત (પેગમરી) (Prophethood) ની અર્થ આવે છે, એટલે કે આ અદલ શરીયતના નિયામક તરીકે એક એવી હસ્તી જોઈએ જે તમામ મનુષ્યોથી વિશેષ શુદ્ધિવાન અને શુદ્ધિમાં અગ્ર હોય, જે દુન્યવી પરાક્રમેના મોહપાશમાં દૂરેસો ન હોય, એની ધમ્મા અને હેતુમાં, દેલત કે સત્તા પ્રત્યે મોહબુદ્ધિ અને માનસોભ ન હોય અને તેને પોતાની કામનાના આવેગ અને સ્વભાવના આવેશ પર પૂરેપૂરો કાબૂ હોય અને દરેક કાર્યમાં તેની દૃષ્ટિ ખુદાની ખાદિશ અને તેના આશીર્વાદ મેળવવાની હોય, આવે જ મનુષ્ય પરસ્પરના, માનવવ્યવહારના નિયમોનો એટલે 'શરીયત' નો નિયામક થઈ શકે છે જેથી તટસ્થ રહી કોઈ વ્યક્તિ કે વર્ગ તરફ ઢળી ન જાય તેમ તેના હુકમનું પાલન બાદશાહ અને રૈયત પર એક સરખું આવશ્યક બને અને અમીર-ઝરીફ પર સમાન હોય

આમજ ચાલતાં કરે છે કે જ્યારે કે દરેક મનુષ્ય બદાઈ અને બુરાઈના સ્વીકાર અને તેના પ્રહલની શક્તિમાં ભિન્ન હોય કે : એટલે કે દરેક મનુષ્ય બદાઈના સ્વીકાર અને બુરાઈ બોલી દેવાની બામતમાં બુદ્ધિબુદ્ધિ શક્તિ (Capacity) ધરાવે કે કાઈ બોધને

શ્રિખામણથી સમગ્રી જાય છે, કાઈ દલીલ અને સાબિતાથી માની જાય છે તે કાઈ મોદબ્બત અને મામુલિને વસ થાય છે; કાઈ માન સન્માનથી આગાપાલક બને છે તે કાઈ વળી બદલો ને સિક્કા અને જમ પછી અટકે છે. આથી પેશંબરો માનવ-વ્યક્તિની સિદ્ધિ માટે જેવો માણસ તેવો પ્રયોગ અજમાવે છે.

આ પછી ઈમાદત (ઉપાસના) ના સાતત્યની ચર્ચા કરી છે અને આ સિદ્ધસિલામાં એ મુદ્દો અદા કર્યો છે, જે આજકાલ સાર્થક કાલોજીના (માનસશાસ્ત્ર) નો 'સ્વીકૃત' સવાલ છે. એ કહે છે કે, આ ઈમાદત વારંવાર અદા કરવાની આગા એટલા માટે છે કે :

“બસ એમના પર હપ્તુકત બદલો (ઉપાસના) ફરજિયાત કરવામાં આવી છે.....અને તેમની પાસે' તે વારંવાર કરાવવામાં આવે છે જેથી આ સતત પુનરુક્તિ દ્વારા એની વાદગીરી પ્રાકી અને સંગીન થઈ જાય.” (પૃષ્ઠ ૧૭૪)

પછી કહે છે : આ વિધિની અદાગીરીમાં અને નિયેષથી બચવામાં ત્રણ લાભો છે :

૧. માનવમનની મના કામનાઓથી બચીને ઔદિક' શક્તિ (Intellectual Faculty) ને પેાષણ મેળવવાની તક પૂરી પાડવી.

૨. નફ્સ (મન) ને અસ્થાદને લગતી બાબતો અને મૃત્યુ પછીના અને બીજી દુનિયાના બનાવો વિશે વિચારમંથન કરાવ' કરવો, કે આ અસ્થિર જગતનાં મોદમાયાઓથી નીકળી. ખુદાની ઉંબરા અને ફરિસ્તાઓની ખુદાઈ આલમ તરફ વળવાની અને તેના સાક્ષાત્કારની તેમાં શક્તિ (Capacity) પેદા થાય.

“અને ઈમાદત (ઉપાસના) મનને 'આ' દક્કે અમળ આદિ-સત્ય-ખુદાના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન કરાવે છે જેમાંથી દરેક દસ્તીનું અસ્તિત્વ છે. એનું સ્મરણ હુલ્લંક થાયો અને તેનાં નામો પવિત્ર થાયો. આના સિવાય' અન્ય પૂજાવીત ખુદા નથી જેમાંથી દસ્તી (living things) ને યોજનાબદ્ધ રીતે વર્ષવાર અસ્તિત્વમાં

આવવાનો લાભ મળ્યો હોય, અને જેનો ઈકરાર સાચો પ્રકાશ (ગાન) આપે છે અને જે એવી દલીલો ઉપર આધાર રાખે કે તેમાં ફરેમ અને જૂલોને સ્થાન નથી ”

૩. ત્રીજો લાભ એ છે કે, આ વિશ્વમાં સુલેહશાંતિ, વ્યવસ્થા, નિશ્ચિતતા, અદત અને ઈન્સાફ તથા સામાજિક સહકાર અને ભાગીદારી જન્મે અને વિશ્વત્ર પુલના હુકમો પ્રમાણે કામગીરી રહે.

આ જ્ઞાન પછી રિસાલો ખતમ થાય છે.

૭

ત્રણ પ્રશ્નો

“રિસાલોએ કૌન વ તકલીફ”ની પૂર્તિ

પૂર્વોક્ત સમ્રાટમાં ખમ્યામતો એક બાજો રિસાલો છે, જેને ગિસરી પ્રકાશકે બોલો સ્વત્ર ગિસાલો (પુસ્તિકા) ધારી તેમાંના ત્રણ પ્રશ્નોના પ્રશ્નારતુ નામ નિશ્ચાન ન મળતા અકસોસ કયો છે, જ્યારે કે ઇમારત અને મતલબ ઉપરથી વ્યક્ત છે કે આનો પ્રશ્નાર પશુ એ જ છે જેણે ‘કૌન વ તકલીફ’ના પ્રશ્નો કર્યા હતા અને એણે જ ખમ્યામતના પૂર્વોક્ત જવાબ પર ત્રણ પ્રશ્નો ઉઠાવ્યા અને ખમ્યામે આ ‘પૂર્તિ’માં ત્રણેના જવાબો આપ્યા છે. આથી આ રિસાલાને સ્વત્ર મહત્વા કરતા ‘કૌન વ તકલીફ’ની પૂર્તિ જ સમગ્રવો ભઈએ અને આ જવાબો ગિસાલો (પુસ્તિકા)નો કાળ પશુ એ જ દિ સ. ૪૭૩ વા એ પછીનું વર્ષ દરો આના સમર્થનમાં, જો કે બૈદકીમાં અને ચદરુરીની અરબી પ્રતમાં અને એ ફારસી દરતપ્રત, જે દારૂમુસન્નેરીનના કબજામાં છે તેમાં, એ ખુલાસો નથી કે ‘રિસાલોએ કૌન વ તકલીફ’ એ એક જ રિસાલો હતો કે તેના અન્ય બાજો હતા, કિંતુ ચદરુરીની એ ફારસી

પ્રતમાં જેનું અવતરણ ઓકવરકીએ તેના લેખ 'ખખ્યામ'માં લીધું છે તેમાં "વ રિસાલએ કૌન વ તકલીફ" (અને મૈન વ તકલીફ)ના બદલે "વ હો રિસાલએ કૌન વ તકલીફ" (અને બે રિસાલએ કૌન વ તકલીફ) લખ્યું છે. આ ઉપરથી ખખ્યામ છે કે આ રિસાલ (પુસ્તિકા)ના બે ભાગો હતા અને મારા ધ્યાનમાં આ "તથ્ય પ્રશ્નો" 'કૌન વ તકલીફ'ના બીજા ભાગ છે જેમાં દીકાકારનો પ્રત્યુત્તર છે.

પૂર્વોક્ત રિસાલામાં ખખ્યામે દુનિયામાં વિરોધી તરવની આવશ્યકતા પર જે મુદ્દો ઉપસ્થિત કર્યો હતો તે ઉપર વિધાનોની મંજૂરીમાં ભારે ચર્ચા થઈ અને ખખ્યામના આ મુદ્દાસર્જનને એટલી ઘાટ મળી, પરિણામે ખખ્યામ આ રિસાલા (પુસ્તિકા)ના આરંભમાં કહે છે :

"જન્મતમાં 'વિરોધ' (Contradiction)ની આવશ્યકતા હોવા પર, મારા એ વિગેના વિવાદે મારી ખખ્યાતિ વધારી દીધી અને માન નામને ચતુર્વિધ ક્રાંતિ'કમલ ચકાવ્યો અને ખુદા પ્રત્યેના મારા આભારને ચોખ્ખ કરાવ્યો, કારણ કે મારી કલ્પનામાં પણ એ ખખ્યાલ ન હતો કે અને આવા પ્રશ્નો પૂછવામાં આવશે અને તે પણ આવી ભારે દીકા સહ. ' (પૃષ્ઠ ૧૭૭)

આ પછી ખખ્યામે એ દીકા નક્કલ કરી છે જે મજદૂર પ્રશ્નકારે એટલે કે કાઝી નરસીએ ખખ્યામના પ્રથમના જવાબ પર કરી છે એ દીકાનું બચાવ આમ છે : "દુનિયામાં 'વિરોધ'નું જરૂરી હોવું ચકચ છે કે આવશ્યક છે, એટલે કે આ 'વિરોધ'ની હસ્તીનાસ્તી ચકચાચકચ પણ હતી શા તેનું હોવું જરૂરી હતું. પ્રહેલા વિકલ્પ (ચકચ)માં જરૂરી છે કે તેના અસ્તિત્વનું કારણ છેવટે આવશ્યક અસ્તિત્વ (Necessary Existence) પર જઈને અટકે, કારણ કે તમામ ચકચ (Possible) અસ્તિત્વની કારણ-એણી છેવટે આવશ્યક અસ્તિત્વ પર જઈને અટકે છે. અને બીજા

... 'કલ્પના: આવશ્યક'માં બે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતું હશે

પણ કારણ હોય છે. દાખલા તરીકે. જ્યારે ઝેદ (એક કલ્પિત નામ) મનુષ્ય થયો તો એ પ્રશ્ન ન થઈ શકે કે તે બોલી કેમ શકે છે? તેના એ પણ કેમ હા? તેની બે આંખો તો માટે છે! કુરુક્ષેત્રે મનુષ્ય હોવાનો અર્થ જ એ છે કે આ ગુણો અને લક્ષણો તેમાં જખાઈ આવે. એવા જ રીતે સૃષ્ટિની વસ્તુઓમાં 'વિરોધ'નું હોવું તે વસ્તુના ગુણસાથી છે જેમાં 'જા માટે' એ પ્રશ્ન ન થઈ શકે આ હસ્તીઓ (Existing Things)ને પરસ્પર વિરોધી, કોઈ સર્જકે ઉત્પન્ન કરેલ નથી, બદલે સ્વયંબૂ વિરોધી છે. સ્વામ અને શ્વેતન પરસ્પર વિરોધી, ઈશ્વરે સર્જેલ નથી બદલે એ વાસ્તવમાં જાતે જ પરસ્પર વિરોધી છે. અગર જાં એનું ખારિજ (ખાલસપણ)માં અસ્તિત્વ ન પણ હોય અને તે રૂકા કલ્પનામાં જ જડે છે તો પણ 'વિરોધી'જ રહીને જરૂરો. આથી એમ કહવું નયાર્ નહિ લેખાય, કે તેન ઈશ્વર 'વિરોધી' સર્જેલ છે. ઈશ્વરે વસ્તુને વસ્તુ રૂપે જ બનાવી, બાકી વસ્તુઓમાં પરસ્પર નિરપેક્ષ એકબીની છે ના વિરોધના છે એ કોઈ સર્જકે સર્જેલ નથી બદલે, સ્વયંબૂ છે. આથી તેની બનાવદ કે ઉત્પત્તિ ખુદ સાથે જાતી (પોતાની હરતી માટે બીજા ઉપર આધાર ન રાખતી ચીજ) ધરાવતી નથી બદલે અત્યી (જે વસ્તુ પોતાની હસ્તી માટે બીજા ઉપર આધાર રાખે) નિરપેક્ષ ધરાવ છે પછી કહી છે ખુદએ સ્વામનું એટલા માટે સર્જન નથી ક્યું કે તે શ્વેતથી ઝેદ (ઝેદટો) છે, બદલે, એટલા માટે સર્જન ક્યું કે, એ પણ એક 'શક્ય' હસ્તી (Possible Existence) હતી, થઈ શકતી હતી અને થવાની તક અર્પણ કરી. આ મિના પર વિશ્વમાં જરૂરનું સર્જન ખુદએ જાતી (હસ્તી માટે બીજા ઉપર આધાર ન રાખનારી) ક્યું કિંતુ હસ્તી (Existing thing)ના સર્જન પછી એનું 'સ્વયંબૂ' થઈ જવું જરૂરી હતું.

ઘર (Evil) ના સર્જકનું સર્જન નથી, કારણ કે ઈશ્વરના

ધર્મદો (અને તે, ધરાદાયીએ બુદ્ધ છે) બદલે તેની સાચી અને અનંત બેટ બલાઈ (Good) ની છે, કિંતુ આ પ્રકારની બલાઈ અશક્ય છે કે, શર (ખૂરાઈ) અને અસ્તિત્વ (Non-Existence) થી મુક્ત અને ખાલી હોય, તો ખૂરાઈ સર્જનનું આરોપણ પ્રદાના માથે અરઝી (પોતાની હસ્તી માટે ખીજ ઉપર આધાર રાખનાર) થયું અને અન્નેની. ચર્ચા અરઝી ખૂરાઈ વિશે નહિ બદલે ઝાતી (પોતાની હસ્તી માટે ખીજ ઉપર આધાર ન રાખનારી) ખૂરાઈ વિશે છે. "

આ યુગમાં અશાએરાહનું ખાસ તોર હતું અને મહાન વ્યક્તિઓ અશાએરાહના પક્ષમાં હતીઃ ઈમામ ઈબ્નેફારક, ઈમામુલ-હરમૈન અને ઈમામ ગઝ્ઝાલી જેવા વિરલ વિભૂતિઓ તેમની સમગ્ર શક્તિ અશાએરાયતના વિકાસમાં ખચી ચૂક્યા હતા અને ખચી રહ્યા હતા. ઈમામ અશઅરીએ શર (ખૂરાઈ Evil) ના સર્જનનો સબબ ઈશ્વર તરફ ન નિર્દેશ્યો હતો અને ઈરાની ફિઝસફેમાં પ્રથમથી જ બલાઈ (Good) ખૂરાઈ (Evil) ના સર્જનની સમસ્યા, વિશેષ અગત્ય ધરાવતી હતી અને પ્રાચીન ઈરાનીઓ બલાઈ ખૂરાઈના સર્જકોને અલગ અલગ માનતા હતા. ઈસ્લામે એકશ્વરતાનો બોધ કર્યો તો અશાએરાએ બલાઈ ખૂરાઈ બન્નેનો સર્જક એક અને તે ઈશ્વરને સ્વીકાર્યો. જ્યારે ખમ્યામનો બાવાર્થ એવો છે કે પ્રુદા કેવળ બલાઈ (Good) નો સર્જક છે. વિશ્વમાં વાસ્તવિક રીતે માત્ર બલાઈ છે. ખૂરાઈ (Evil) નું અસ્તિત્વ આકસ્મિક અને પ્રાકૃતિક છે અને પ્રુદાએ તેને ઝાતો (હસ્તી માટે ખીજ ઉપર આધાર ન રાખનારી) પેદા કરેલ નથી, બદલે વસ્તુઓ પેદા કરી અને એ વસ્તુઓની નોંડે જે તેના જરૂરી ગુણો હતા એ પણ અકસ્માત્ પેદા થઈ ગયા પછી એ કેવા અફસોસથી કહે છે !

" અને હું દરેક, કે, જેમને ફિઝસફેમાં મળ્યું હો તેને એ વસીયત કરું છું કે તે ઈશ્વરના પાવિત્રને બુદ્ધ અને ખૂરાઈ (Evil) થી પાકે રાખે. " (પૃષ્ઠ ૧૮૩)

આ વસ્તુ પણ અજૂઝલી સીનાના મયોમાં આલેખાયેલી છે. જેમ કે તેના મંથ 'ન જાત' માં નીચેનું પ્રકરણ આલેખ્યું છે:

“કસ્ત્ર શી અજા વાજેણુલ-લુજ્જુદ પૈરન મદમૂન” (આવ-સ્થાક અસ્તિત્વમાં કેવળ બલાઈનું છે પ્રકરણ)

હવે કહે છે કે, જો કાઈ એમ કહે કે: તો પછી ખુદાએ એવી વસ્તુ શા માટે સર્જી જેના વિશે તેને જ્ઞાન હતું કે, આ વસ્તુને અદમ (Non-Existence) અને દર (Evil) જરૂરી છે તો, આનો જવાબ એ છે કે, દરેક વસ્તુમાં બલાઈ (Good)ના જોડલા અંશ છે તેના મુકાબલે જૂરાઈનું પ્રમાણ યત્ન છે. દાખલા તરીકે ક્યામલતામાં એકે હાથર અંશ બલાઈ છે તો એકે અંશ જૂરાઈનો. આમ એકે અંશ જૂરાઈના ખ્યાલે એકે હાથર બલાઈનું સર્જન ન કરવું એ જ મહા જૂરાઈ છે.

“તો આ ઉપરથી જાહેર થયું કે, જૂરાઈ અસ્તિત્વ ખુદાની સર્જન-સૃષ્ટિમાં અરજી (કસ્ત્રી માટે ખીજ ઉપર આધાર રાખનારી) અને આનુષંગિક છે, સહજ ધર્મ રૂપે નથી, અને એ પણ સ્પષ્ટ થયું કે પ્રથમ હિકમત (First Wisdom)માં બલાઈને મુકાબલે જૂરાઈ સંખ્યા અને પ્રકાર અને રીતે લખી જ કમ છે.”

આ ખ્યાલ આજેહુલ અજૂઝલી સીનાથી પ્રતિકૃત છે. ‘શુદ્ધ’માં તેણે આ ટીકાનો અધરસા આવે જ જવાબ આપ્યો છે. દિલ્લ હકીકત તો એ છે કે આ પ્રશ્નો જવાબ, જે હખનેરકહે ‘કસત્રુલ-મકાલ’ અને ‘કસત્રુલ-અદિલા’ માં આપ્યો છે તે ઉત્તમ છે અને ખરા છે. તે કહે છે: દુનિયામાં કાઈ વસ્તુ અતી (પોતાની દસ્તી માટે ખીજ ઉપર આધાર ન રાખનારી) જૂરી (Evil) નથી. જૂરાઈ આપણા તે વસ્તુના દુરુપયોગથી નિબળ થઈ જાય છે. દાખલા તરીકે આમ એ જાવે તો જૂરી નથી. હા! કાઈ ગરીબના ધરને એના વડે આમ લગાડી દો, તો તમારી જો ‘કિયા’ દર (જૂરાઈ) થશે અને એ કિયાના કારણે આ આગને જેનાથી મક્કન સળગી

ગયું, અરજી ચર કહી ઈર્ષ્યુ. હદીસોમા પણ છે કે “વશુ-શરૂરો લયસા ઈલયક” એ ખુદા ચર (ખૂદાઈ) તારી તરફ આવનાર નથી. અને આ ઈસ્લામની યોગ્ય તાલીમ છે.

૨. આ પછી આ રિસાલા (પુસ્તિકા)માં ખમ્યામને એક અત્યંત મહત્વનો સવાલ પૂછવામાં આવ્યો છે: જબ્બ અને કદ્દ (નિયતવાદ અને કર્મવાદ)ના પ્રશ્નમાં કયો વર્ગ સત્ય પર છે? અહીં ખમ્યામ નિરુત્તર બની જાય છે અને તેનું આંતરિક તત્ત્વજ્ઞાન ખમ્યામ ઉપર વિજય મેળવે છે અને ફક્ત બે લીટીમાં અત્યંત ચૂપકીથી નીચેનો ઉત્તર આપી આવા અત્યંત મહત્વના સવાલની જવાબદારી-માંથી આબાદ છટકી જાય છે. કહે છે :

“કિંતુ તેના આ સવાલ કે, એ બંને વર્ગોમાંથી કયો સત્ય પામે છે? તો ખલ્લુ કરીને જબ્બ (નિયતવાદ)માં માનનારો ખુદ્દી રીતે સત્યની વધુ નજીક છે, પણ શરત એ કે, એ બુદ્ધિહીન બકવાદ ન કરે અને તેના આ બકવાદમાં બહુ ભિડો ન ભિતરી જાય, નહિ. તો આ સ્થિતિમાં તે સત્યથી વેગળો થઈ જશે.”

કિંતુ, શું પોતે આ બુદ્ધિહીન ઢબ્બલેખ માટે ગુનેગાર નહિ હરે જો તેણે આમ કહ્યું છે તો :

“હું ચરાખ પાન કરું છું અને જો મારા જેવી ને માટેની લાયકાત ધરાવે છે, તેને માટે મારું (મારા જેવું) ચરાખપાન સરળ છે. મારા આ ચરાખપાનની ખુદાને આફિકાલથી જ ખબર હતી, જો હું ન પીઉં તો ખુદાનું એ પૂર્વજ્ઞાન ખોટું હરે. તું અમારા માર્ગમાં હજાર જાણો પાયર છે, અને કહે છે કે, જ્વ તમે આમાં પલ મકશે તો પકડી લઈશ; જમતની એક રજ પણ તારી આગાથી પર નથી, જો હું કરું છું તે તું જ કરાવે છે અને પાત્રો મારું નામ ગુનેગાર ઠરાવે છે !”

૩. આ રિસાલામાં ત્રીજો અને આખરી સવાલ એ છે કે:- શું ‘બાકી’ ની બક્ષ (Duration) એ વસ્તુનો વધારાનો ગુણ

(Additional Property) છે કે મૂળ ? આ ચર્ચા પ્રાચીન કાળથી મોઝ'તેઝેલા, અરાઝેરાફ અને અન્ય મુતકલ્પેમીનમાં વિવાદપ્રસરત રહી છે. વિરત ભણવાની ઇચ્છા હોય તો ઈમામ અશઅરી (સ્વ. હિ. સ. ૩૨૪)ના 'મકાલાતુલ-મસ્લામીયીયન' ગ્રંથ ખીન્ને ૫૪ ૩ ૬૬ અને ૩૬૭, ઇસ્તિષુઅના પ્રકાશનમાં જુઓ.

અધ્યાય કહે છે કે આ ચર્ચા મિલકુલ નિર્ચયક છે ન્યારે અસ્તિત્વ સંબંધી એ વસ્તુ સીકાસાઈ ચૂકી છે કે અસ્તિત્વ (Existence) અને હસ્તી (Existing) વાસ્તવમાં (Inreality) એક છે, પછી કાલે સમજવામાં અલગ અલગ હોય; તો એ જ રૂપ બદા (Duration) તુ પશ્ચ કેમ ન થઈ શકે ? અસ્તિત્વ (Existence) અને બદા (Duration) માં ફેર માત્ર એટલો જ છે કે અસ્તિત્વ કેવળ હસ્તી (Absolute Being) ને કહે છે અને 'બદા' (Duration) એક નિયત સમય સુધીની હસ્તી (Existent) છે.

૮

રિસાલોએ મવજૂએ હાલોએ કુદ્દિ

બેકક્રીએ અધ્યાયના 'રિસાલોએ વુજૂદ' (Existence) તો કલાલો આપ્યો છે અને શહરુરીએ પણ અધ્યાયનાં સમ્પત્તિમાં 'રિસાલતુન ફિલ-વુજૂદ' તુ' નામ આલેખ્યુ છે. આ વિષયની ચર્ચામાં તેના બે રિસાલા (પુસ્તિકા) મળે છે. એક ફારસીમાં તે 'તેનુ' વર્ણન આગળ આવે છે અને બીજો અરબીમાં છે તેના મિસરી પ્રકાશનના રિસાલોઓ (પુસ્તિકાઓ) માં આ રિસાલો મોજૂદ છે અને પ્રકાશકે તેનું નામ 'અઝઝેવાહેલ-અઝલી શી મોલુઈલ-હલમિલ-કુદ્દિયે રાખ્યું છે આ નામ રિસાલાના પ્રારબ્બની લીટીઓ પરથી લેવામાં આવ્યું છે. શરૂઆતની લીટીઓ આ છે:

“એ મૌજૂદ (?) જે ફિલસફીના મૂળનું પ્રથાનબિંદુ છે એટલે એ ખલ્લિયાન જે જ્ઞાન માત્રનું મૂળ છે, કલ્પ્ય (Conceivable) છે.” (પૃષ્ઠ ૧૮૭)

આ પ્રકાશનની ઇમારતમાં ‘અલ્-મૌજૂદ’ (The Existing) શબ્દ હપાયો છે, બાવારનાં દિસાએ ‘અલ્-વુજૂદ’ (The Existence) વાંચવામાં આવે. હવે ‘અલ્-મૌજૂદ’ નહિ બલકે ‘અલ્-વુજૂદ’ (The Existence) કલ્પ્ય (Conceivable) છે. આ પ્રતના સંપાદક અને હાસિયા લખનારે વાચનદોષ પ્રમાણે આ શબ્દની નોંધમાં એવું મમજૂબું છે કે, મવજૂદે મુતલક (કેવળ હસ્તી: Absolute Being) કલ્પ્ય છે, જ્યારે કે આ ખરું નથી અને ન તો આના વિશે દલીલ છે.

આ રિસાલાની ચર્ચાનો સાર એ છે કે અસ્તિત્વ (Existence) ની કલ્પના સ્વયંસિદ્ધ છે. અસ્તિત્વના પ્રમાણ માટે કોઈ દલીલની જરૂર નથી પણ કહે છે કે વુજૂદ (અસ્તિત્વ) જ મવજૂદ (હસ્તી: Existent) છે. વળી એ કે કુલ્લિય (Universal Existence) વાસ્તવરૂપે (Inreality) હસ્તીમાં નથી. વાસ્તવરૂપમાં જે હસ્તી છે તે માત્ર અંશ જ છે. આ જ સિલ્સિલામાં તેણે એ વસ્તુ લખી છે જે હુમની ફિલસફીમાં જોવા મળે છે.

“કેવળ પરાબુદ્દિનું જ્ઞાન ન અમને થયું છે, ન થઈ શકે છે, બલકે, અમારા તમામ તકો કલ્પનામિશ્રિત હોય છે, કલ્પના, માત્ર તેના અંશે સુધી જ પહોંચી શકે છે.” (પૃષ્ઠ ૧૯૨).

અને છેવટે એક અર્વાચીન વિદ્વાનનો અભિપ્રાય ટાંકીને તેની પ્રસંશા કરી છે કે, આવશ્યક અસ્તિત્વ (Necessary Existence) અને શક્ય અસ્તિત્વ (Possible Existence) માં ‘અસ્તિત્વનું’ જોશણ કેવળ શાબ્દિક છે. બન્ને જગ્યાએ અસ્તિત્વની હકીકત લિન્ન છે.

“અર્વાચીન લોકોના વિદ્વાને-ખુદા એમની કબરને આરામ

આપે અને એમના નફર (મન) ને પાક ગુણે-પોતાની અમુક ચર્ચાઓમા કેટલું સરસ કર્યું છે કે, એ અસ્તિત્વ નો હક્ક મનવ (આદિસત્ત્વ) ની હકીકત છે એ ખુદ જ 'આવશ્યક' છે અને તેણે આમ એટલા માટે કર્યું કે, કેવળ આવશ્યકમાં કોઈ અન્ય દસ્તી કોઈ રીતે પણ સાપેક્ષ નવી. પછી કહ્યું... .."

આ અર્વાચીન વિદ્વાન, રપટ છે કે, અબૂઅલી બિન સીતા છે. આ પછી ખચ્ચામ કહે છે :

" આ વિષય પર અનેક બેઠી ચર્ચાઓ અને કેટલાંય સંશોધનો છે, અને છુદ્ધિતેજ જેની નહારે ધાય અને ખુદાની જેને પ્રેરણા મળે, તે એકમતતા (તોલીદ)ની સમસ્યામા અત્રે એ વસ્તુને ભેટશે જેમાં તેની છુદ્ધિને સતોષ થશે. પગકલાએ પહોંચવાની ખુ અને પ્રેરણાની બીજ માત્ર હુ અને નિશ્ચિન તેનો ઝાંખી હુ "

આ ફકરાઓ પર રિસાલો સમાપ્ત થાય છે. આ ઉપરાંત અંદાજ આવી શકે છે કે, તોલીદ (એકમતતા)ના પ્રશ્નની અમત નાવ અને ખુદાની બક્ષિત તેના હકમમા કેટલો આવેશભરી હતી અને પોતાના ફિલસૂફીઓ તસબુક (અલ્લામાન) દ્વારા મકસદ પર્વત પહોંચવાનો તેના દિલમા કેટલો ઉમમ હતો.

૯

રિસાલતુન ફિલસૂફદ

અસ્તિત્વ

અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન પણ ખચ્ચામનો બીજો રિસાલો (પુસ્તિકા) ને ફારસીમા છે, તેની એક પ્રત બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ લાઇબ્રેરીમાં છે અને જેનો નં. Or, 6572 F 51 છે. બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ લાઇબ્રેરીના સંચોનો હું તપાસી છું. કે જેમણે આની એક બીજી પ્રત મને અર્પણ કરી. આ પુસ્તિકાનું મુદ્દાળુ આમ છે :

“ રિસાલતુન ખિલ- અજમીયા લે-ઉમરિ ખિનલ-ખમ્યામ શી ફુલ્લીમાતિલ વુજૂદ ”

આખા દીગાયામાં લખ્યું છે કે, ખમ્યામે આ રિસાલો ફજૂલ-મુલક ખિન મુઅય્યદ (૧)ની દરખાસ્તથી ફારસીમાં લખ્યો છે. પશુ આ ફજૂલ-મુલક ખિન મુઅય્યદ નામમાં દેખીતી રીતે કલમદોષ છે, કારણ કે ફજૂલ-મુલક અને મુઅય્યદુલ-મુલક બન્ને પિતાપુત્ર નહિ, બહેક, ભાઈભાઈ હતા અને બન્ને નિઝામુલ-મુલક તુસીના પુત્રો હતા અને વઝીર હતા. પ્રથમ મુઅય્યદુલ-મુલક ખિન નિઝામુલ-મુલક હિ. સ. ૪૮૭માં બરક્યારક ખિન મલિકશાહનો વઝીર નિયુક્ત થયો અને પછી ફજૂલ-મુલક નિમાયો, જેણે હિ. સ. ૫૦૦માં દેહત્યામ કર્યો. આથી, આ રિસાલો જો ફજૂલ-મુલકના નામે અર્પણ થયો હતો તો સમઝવું જોઈએ કે તેનો વિચારતી કાલ હિ. સ. ૫૦૦ સુધીમાં હશે.

આ થોડાંક પૃષ્ઠોની પ્રસ્તિકા છે, જેમાં અસ્તિત્વની ફિલસૂફીબરી ચર્ચા છે અને (જણો કે) ના મથાળાથી સાત ટૂંકાં પ્રકરણો છે. પહેલા પ્રકરણમાં જવહર (Essence), જિસ્મીઅત (પદાર્થ વસ્તુ) બસીત (અભિશ્રિત Spirit), અકલ (Intellect) અને મન (નફ્સ Mind)ની વ્યાખ્યાઓ અને તેના પ્રકારો છે. પછી અકલ (Intellect) અને નફ્સ (Mind) તથા અવકાશ (Spheres : અફલાક)ના ત્રણબિઠ્ઠા સજ્જનની ચર્ચા છે. બીજા પ્રકરણમાં : અવકાશ (Spheres), તરવો (Elements) અને તેનાં સજ્જનો (ખનિજ પદાર્થો વનસ્પતિ અને પશુવર્ગ)નું તથા તેના પરસ્પર કારણ (cause) અને પરિણામ (Effect)નું કથન છે. ત્રીજા પ્રકરણમાં : અકલ (Intellect) અને મન (નફ્સ : Mind) ની સમજનું વર્ણન છે. ચોથા પ્રકરણમાં પાંચ વિશ્વ અને આઅ'રાક (જે ચોજો પોતાની હસ્તી માટે બીજા ઉપર આધાર રાખે); પાંચમા પ્રકરણમાં આવરક, ચક્ર અને અથક્ર અસ્તિત્વની વ્યાખ્યાઓ છે; છઠ્ઠામાં જવહર (Essence) અને અકલ-

(આકસ્મિક તથા લક્ષણો અને ગુણધર્મો)ની ચર્ચા છે; અને સાતમા પ્રકરણમાં: આ યુગના ચાર સપ્તકો (ફિરકા): મુતકલ્પેમાન, કુકમા, ઇરમાઈલીઆ અને સૂફીઓના સિદ્ધિતા અને તેમના પંથ પર દ્રષ્ટિ દર્શાવે છે; અને અઢી રિસાલો ખતમ થાય છે.

આ રિસાલામાં નામ તો ઈશ્ક-વિદ્યા (ઈલાહીયાત) અને સામાન્ય ક્રિયા પ્રક્રિયાના પ્રચલિત અને જનજીવિત પ્રશ્નો છે અને ખાસ કરીને અકલ, નફ્સ (Mind), અક્લાક (અવગ્રહ Spheres) અને તરતો (Elements)ના શ્રેણીબદ્ધ સર્જનનું વર્ણન છે, કિંતુ આ રિસાલા દ્વારા ખખ્ખામની જે સૈદ્ધાંતિક માન્યતાઓ હાથ લાગે છે.

૧. એક તો એ ૧૦ એ ઉકૂલે અથરા (Ten Intellects) અને તુકૂસે ફલક (Sphere's Minds), જે મહિનતા અને સ્થૂલતાની ધૂળથી પાકે છે અને જેમાંથી સુબ્તિસર્જનનો આરંભ થયો. પ્રથમ આવશ્યક અસ્તિત્વ (Necessary Existence) માંથી અકલે અબ્વલ (પ્રથમ અકલ First Intellect or Reason) જેનું ખીલ્તું નામ અકલે ફઆલ (Operative Intellect) છે, તેનું સર્જન થયું. પછી અકલે અબ્વલ (First Intellect)માંથી નફ્સે અબ્વલ (First mind) અને દ્વિતીય અકલ (Second Intellect); આ જ પ્રમાણે શ્રેણીબદ્ધ ૬૬ સુધી. (આતું જ નામ સિલ્સિલતુલ તરતોન છે). સર્જન શ્રેણીની પરાકાષ્ઠા ઈન્સાન અને ઈન્સાનનું ઉવટ અકલ (Intellect) અને નફ્સ (Mind:મન) પર છે. આથી સર્જનના ઉવટ (ઈન્સાનની અકલ અને મન) અને ઉત્પત્તિના આરંભ (એટલે વિશ્વબુદ્ધિ અને વિશ્વમન—Cosmic Intellect & Mind)ની વચ્ચે નિરૂપત અને એકરૂપતા (Resemblance) હોવી જોઈએ. કારણ કે, ભતિ ભતિ લખ્મી આકર્ષાઈ છે. (અલ્ જિન્સો ઈલા ઈન્સો મખીલો). અલ્લાહતા'લા (આવશ્યક

અસ્તિત્વ) અને મનુષ્યની વચ્ચે આ અકલો (Cosmic Intell-
ects: વિશ્વબુદ્ધિ) નફસો (વિશ્વમન: Minds) અને ફલકો (Sph-
eres: અવકાશ) માધ્યમ છે અને આનું જ બીજું નામ 'અરબાબ'
છે. ધ્ર્-સાનનાં અકલ અને મનની સિદ્ધિ તો એ છે કે તે પવિત્ર
અને શુદ્ધિ દ્વારા એશઆરામ અને સ્થૂલતાથી મુક્ત થઈ જવામાં
આ નફસો (Cosmic Minds) અને અકલો (Cosmic Intel-
lects)ની નકલ ઉતારે અને એકરૂપ થઈ જાય: એટલે કે, સ્થૂલ
મનુષ્ય વિશ્વવ્યક્તિ (Cosmic Entities)તો નમૂનો અને આદર્શ
ખતી જાય. આતી નિકટતા જન્મત છે અને એનાથી દૂરતાનું જ
નામ નિત્ય સમ-નરક છે.

"આ નિયમને 'રિસાલતુત્ તરતીબ' (Orderly series
of Cause & Effect) કહે છે અને મનુષ્ય જે આ કારણ
(Cause) અને પરિણામ (Effect)ની શ્રેણીને પિછાણે તો એ
ખરેખર મનુષ્ય છે. અને જાણે, કે ઉપર જણાવેલા તમામ અરબાબ-
Entities (Intellect, Mind and Spheres) એ માધ્યમ છે,
કારણ કે ફ-કો (અવકાશ), તત્ત્વો (Elements), સૃષ્ટિ (Creations),
તેના અસ્તિત્વનાં કારણ (ક્રિયત: Cause) અને પરિણામ
(Effect) છે, નાંક કે તેનું જિન્સ (Genus), જ્યારે કે તે ખુદા-
તા'લા તરફથી છે! હવે, જ્યારે આપણે એ જાણી લીધું કે ઉમદા
વસ્તુ એટલે નફસ (Mind) અને અકલ (Intellect)નું ઉવટ
શું છે તો જણાયું કે આદિ પણ અહીંથી જ છે. અને મનુષ્ય
જ્યારે આદિ અને અંત (ઉવટ) જાણી લે છે ત્યારે તે ખરાબર રીતે
સમજી લે છે કે તેના નફસ (મન) અને અકલ (બુદ્ધિ)ની ઉપજાતિ
(Speces), નુફસ (Cosmic mind: વિશ્વમન) અને ઉકલ
(Cosmic Intellect વિશ્વબુદ્ધિ)ના જિન્સ-જાતિમાંથી છે અને
અન્ય અસ્તિત્વ (Entities) ત્રિઓનાથી ધણે દૂર છે. જસ એ
માણસે પોતાના જિન્સ (Genus)ને પામવા પ્રયત્નથીયે રહેવું

જોઈએ જેથી તે ચોતાના જવલ (Essence)ની દૂર ગેવા ન પામે, નહિ તો, નરકનો વાસી થને. ”-

ખખ્યામનો એ જ નૈતિક સિદ્ધાંત છે જેનો ઈમાદ કાતિને કિફતીના કથન પરથી આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે : “ તે યૂના (ગ્રીક) ફિલસૂફીના સિદ્ધાંતો મુજબ આત્મશુદ્ધિ અને ઉચ્ચ આરિયન શિલ્પ આપતો હતો ”

૨ આ રિસાલાથી ખખ્યામનો દ્વિતીય પાયાનો ખ્યાલ બહુ થાય છે એટલે કે તે મુતકલ્પેથી વિવાદમય અને ફિલસૂફીની તરવજરી આલાકી અને મુદાળાગીના ભાવને બિનઅસર સમજી ચૂક્યો હતો અને તેને ચરીવાદના સુદ જગતમાં ઈશ્વરાકી (ફિલસૂફીનો એક ફિરકો) બારીઆથી ડોકિયુ કરવાનો ચક્કો લાગ્યો હતો. આથી રિસાલાના છેલ્લા પ્રકરણમાં મ્હે છે

“ ભણો કે, ઈશ્વરની પિછાનના જિયાસુએ ચાર વર્ગમાં વહેંચાઈ ગય છે

પહેલાં વર્ગ મુતકલ્પેથી છે જે સતોષ આપનારી મઝકબી દલીલો અને માન્યતા ઉપર સવૃષ્ટ છે અને ખુદાની પિછાન માટે આ જ માર્ગ તેણે પસંદ કર્યો છે

બીજો વર્ગ હકીમો અને ફિલસૂફીનો છે આ લોકો શુદ્ધ પૂર્વકની દલીલો વડે તર્કશુદ્ધ નિયમોને ખુદાની પ્રતીતિનું સાધન ભણે છે અને કોઈ દલીલોથી તેઓ સતોષ નથી માનતા કિંદુ આ લોકોને તર્કશાસ્ત્રના નિયમો જીતી ચકયા નહિ અને નિરાશ થયા

ત્રીજો વર્ગ ઈસ્માઈલીયા અને તાલોમિયા છે આ લોકો કહે છે કે ખુદાને ઝોળખવાનો માર્ગ રસલ (સ અ વ) નાં આપેલાં ખરા સૂચનો સિવાય અન્ય નથી, મરશુ કે ખુદા (ઈશ્વર)ની ઝોળખના માર્ગમાં અનેક મથો છે એટલે કે, સજ્જ અને તેના ભતિષર્મ વગેરેમાં દલીલો નિષ્ફળ ગય છે અને શુદ્ધ અટવાઈ ગય છે તેથી ઉત્તમ માર્ગ તો એ જ છે કે એક સાચા પેગમ્બરની

વાતોથી દલીલ કરવામાં આવે.

ચોથો વર્ગ સૂફીઓનો છે. આ લોકો ખુદાને ઓળખવા બાબતમાં ચિંતન, મનનના તાલિમ નથી, કારણ કે આંતરિક શુદ્ધિ કરી અને આચરણ સુધારીને પ્રાકૃતિક મલિનતા અને સ્થૂળતાથી માનસિક શક્તિને સ્વચ્છ કરી ખુદાને ઓળખવાની કોશિશ કરે છે અને જ્યારે, આ રીતે તેનો આત્મા પવિત્ર થઈ જાય અને મલકૂત (ફરિસ્તાઓ)ને મુકાબલે આવી જાય તો એવા સત્ત્વનું તેને દર્શન થાય છે કે તેમાં શંકાવિશ્વકાને સ્થાન નથી. ખરેખર આ પંથ ઉત્તમ છે, કેમકે ખુદા એક માનવ આત્માને તેની સિદ્ધિથી વિમુખ કરતો નથી. પછી કોઈ મનુષ્ય જો કંઈ પામી શકતો નહોતો તો તેમાં આકરૂપ ફક્ત પ્રકૃતિક અશુદ્ધિ અને અવકારના આવરણો જ છે. આ અંતરાયો દૂર થઈ જાય અને પકડો જાંચકાઈ જાય તો વસ્તુતઃ હકીકત જેવી તે તેવી વ્યક્ત થઈ જાય. રસુલુલ્લાહે આ જ વસ્તુનો નિદેશ કર્યો છે : ખબરદાર કે તમારા ખુદાની કને તમારા માટે શાંતિ આવીવાઈ છે; બસ તેની નજીક આવી જાઓ."

આ ઉલ્લા પ્રકરણ પરથી સ્પષ્ટ છે, કે, ખમ્યામ મુતકલ્લે-મીનના વિવાદો, ફિલસૂફીના તર્કચિંતનો અને જ્ઞાતિ પ્રેરવાની ઈસ્માઈલી બાનેનીઓની રીતોથી અતૃપ્ત રહેતાં સૂફીવાદના અધ્યયન અને તેનાં તેજફિરજોની પુષ્ટિ ઈચ્છતો હતો. કિંતુ વિસ્મયજનક વસ્તુ તો એ છે કે, ખમ્યામના આ છેવટના પ્રકરણમાં જે કંઈ દ્રંકમાં છે એ જ વસ્તુ ઈમામ મઝહાલીના "મુન્કઝ મિનઝઝલાલ"—માં પૃથકરણ સહિત વિસ્તારથી આલિખિત છે. આ જ ચાર વર્ગો (ફરકા) ના ઉલ્લેખ છે અને આ ચારે વિશેનો ઈમામનો અભિપ્રાય પણ આવો જ છે. છેવટે મુતકલ્લેમીન, હકીમો (ફિલસૂફો), અને ઈસ્માઈલીઓની દલીલ અને પ્રેરણાથી તૃપ્ત ન હોવાનાં સૂફી-ઓના વર્ગમાં દાખલ થવાનું બધાનું પણ છે, હવે, આ તો આ યુગમાં પણ ખરા વિવેકલાળીઓ આ જ એક માર્ગ સૂફીવાદ

(બક્ષસાન) ના ઉંબરે પહોંચ્યા દતા, એટલે ખખામ અને મજાલીના પ્રસંગો સમાન છે ના એકના અસલી અને બીજાના નકલી પ્રસંગો છે.

મમામ મજાલીએ આ મંથ-જ વાસ્તવમાં તેના જીવન પ્રસંગો છે, તે લગભગ ૫૦ વર્ષના ઉમરે માલું કરીને દિ. સ. ૪૮૬ માં લખે છે અને દિ. સ. ૪૮૮ થી ૫૦૦ ની વચ્ચેનો સમય ખખામનું એ પુસ્તિકા “કુસ્લિયાતુલ-વુજૂહ” ના સમ્બંધમાં છે, જે વઝીર ફયુલ-અલ્લકતો વિચારતી કાળ છે અને જેના નામ ઉપર આ પુસ્તિકા માલું અર્પણ છે.

હાલે-કના વિદ્વાન કિશિયન ઝોને અને એના ઉપરથી નકલ કરી જર્મન વિદ્વાન ફ્રેડ્રિક રોઝને તેના કાવિયાની પ્રકાશનના ક્યાફે ચાલના સમ્રાટના પ્રસ્તાવમાં^૧ ખખામની હેવટની લીટીએને ‘રૌઝપુલ-કુલુજ’ નામના કાઈ હસ્તપ્રત સમ્રાટમાંથી ખખામના નામે નકલ કરી છે. પણ જેમકે હમણાં જ અપણે જાણી ચૂક્યા કે, આ લીટીઓ વાસ્તવમાં ખખામની આ જ પુસ્તિકા ‘કુસ્લિયાતુલ-વુજૂહ’ ની છે, એક કાઈ અલગ રિસાતા નથી.

૧૦

રિસાલએ વરદે વ અવસૂદે

આ સાત પાનના અરબી રિસાલો છે જે હજુ સુધી હાથમાં નથી આવી હસ્તપ્રત અમારી કને છે. આ પણ વાસ્તવમાં અસ્તિત્વ નો પ્રશ્ન પર છે. આ પ્રશ્નમાં ખખામને બારે રસ હોવાનું લાગે છે. આના વિષય ઠેર ઠેર ‘રિસાલએ કૌન વ તકલીફ’ ના પાર-શિષ્ટને મળતા આવે છે, કયાંક કયાંક તો જલ્દો અને ફકરા પણ મળતા આવે છે; વળી ચર્ચાનો સાર પણ મળતો જ આવે છે.

૧. ખખામની ક્યાફેચાલોનો સમ્રાટ કાવિયાની પ્રકાશન, ૯ પાલક ફ્રેડ્રિક રોઝને; પ્રૃષ્ઠ ૧૬, પ્રકાશન વર્ષ ૧૩૦૪ દિનથી સમસી.

છતાં ઈબ્રાહિમી પૂરતો તફાવત છે. એમ જણાય છે કે, રિસાલએ કોન વ તકલીફના 'પરિશિષ્ટ' પર ફરી અમુક દીકાઓ થઈ હતી જેના ખ્યાલે આ રિસાલામાં ફરી જવાબો આપ્યા છે. પણ, આ રિસાલાનો આરંભ 'અલ-અવસાફે લિલ-મોસકૂતે અલા-ઝરબૈન' થી છે, તો, નવલકારે સંગ્રહમાં રિસાલાઓની અનુક્રમણિકામાં આનું નામ જ 'રિસાલએ વસ્તુ વ મવસ્તુક ઉમર ખ્યામ' રાખી દીધું છે. આ જ શબ્દોમાં: "અલ-અવસાફે લિલ મવસ્તુકે અલા-ઝરબૈન" 'રિસાલએ કોન વ તકલીફ' (Creation and Chastening) ના પરિશિષ્ટનું પ્રથમ વાક્ય છે, છતાં તેના અન્ય ગુજૂદ (Existence: આસ્તત્વ) ના સર્જનોથી આનો લેખ્ય પૂરતી રીતે ભિન્ન છે.

આમાં શરૂઆતમાં એ જવાબ છે કે, ગુણો (Characteristics) અને લક્ષણોની સાબિતી વસ્તુ પર કરી રીતે થાય છે અને અસ્તિત્વનું પ્રમાણુ હસ્તી (Being) ને કરી રીતે મળે છે? ગુણ અને લક્ષણોના પ્રકાર, ઝાતી (પોતાની હસ્તી માટે બીજા ઉપર આધાર ન રાખનારી) અને અરઝી (પોતાની હસ્તી માટે બીજા ઉપર આધાર રાખનારી) ની વ્યાખ્યા, પછી આપ્યા. રિસાલામાં એ ચર્ચા છે કે, શક્ય (Possible existences) નું અસ્તિત્વ મોજૂદ ફિલ ખારિજ (Being in Reality) નથી અને તે વધારાનું છે અને તે માનસિક છે સર્જન છે. શક્ય (Possible Existences) હસ્તીઓની અસલીયત અદમ (Non-Existence: નારિત) છે. અને અસ્તિત્વ, આવશ્યક અસ્તિત્વની અસરથી નાબૂદીએ એને મળે છે. આ સામાન્ય ચર્ચા ઉપરાંત આ રિસાલામાંથી તેવી બે માન્યતાઓ જાણવા મળે છે. પહેલું એ કે વસ્તુના સત્ત્વ સુધી પહોંચવા માટે ચિંતન અને મનન તથા તપશ્ચર્યાની જરૂર છે. કહે છે :

"તો જે બાકિ પોતાને આ વસ્તુમાં તંત્ર આવી ને એવાઓમાં

મળે, તો તે,—એક વહેમી વાતથી જે વાતે તેને આડે માગે ધરી દીધો, તેનાથી ફરી મયો—તેણે પૂરી તપશ્ચર્યા કરવી જોઈએ અને ખુદ તાલા પાસેથી આશીર્વાદની મદદ માગવી જોઈએ; તે (ખુદ) કબૂલ કરનાર છે.”

રિસાલાનો છેવટ સાર આ લીટીઓમાં છે :

“ તો જાહેર ચર્ચા કે તમામ જાતો (Essences) અને તત્ત્વો (Elements) મુબદ્દએ અબ્વલ (ઈશ્વર) ની જાતમાંથી (જે સત છે) એક પછી એક અને સિલાસિલાબદ્દ અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. અને આ બધા જ સજ્ (Good) છે અને કાઈ રીતે પશુ આમાં શર (Evil : ખૂરાઈ) નથી અને જે ખૂરાઈ (Evil) અથવા સરના નિંદનીય યુગ્મના અર્થમાં છે એ ‘વિરોધ’ (Contradiction) ની અનિવાર્યતાને કારણે ઉત્પન્ન થયેલ છે, જેમકે તમે આનો વિસ્તાર જાણી ચૂક્યા. નાસ્તિક આલિમો જે કાંઈ કહે છે તેનાથી ખુદ અત્યંત ભુલદ છે.

ઉપરના લખાણથી માલુમ પડ્યું કે, આ પુસ્તિકા ‘રિસાલોએ કીન વ તકલીફ (Creation and Chastening) ની અર્થ સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને એ જ સિલસિલાના અનુસંધાનમાં છે.

૧૧

અરાઈસુન્નફાઈસ (?)

મરહૂમ મોલાના જિજ્ઞાસીને ઈ. સ. ૧૯૦૪ માં હંદાગાદમાં ચક્રચુરીકૃત ‘તારીખુલ-ફકમા’ (History of Philosophers) જેનું નામ ‘નુસહતુલ-અરવાક’ છે—ની એક પ્રત મળી. જે ૧૦૨૯ હિ. સ. માં એક એવી પ્રત પરથી નકલ કરવામાં આવી હતી, જે હિ. સ. ૭૭૬ માં તખરીજમાં લખાઈ હતી. મોલાનાએ આ પ્રતની નકલ લીધી અને અસલ સાથે સરખાવી સુધારો વધારો

કર્ચો અને આ પ્રત અત્યારે અમારી પાસે છે. આમાં ખયામના ચરિત્રમાં, ઈમામ મહમ્મદી અને ખયામના વિવાદનો ઉલ્લેખ છે, ત્યાં ખયામનો મૌખિક ફકરો આલિખિત છે :

“ તો ખયામે કહ્યું કે, મેં અને મારા સર્જન ‘અરાધ્ય-સુનનકાર્ષસિ’ માં વર્ણવેલું છે, પછી ખયામે એક લાંબું વક્તવ્ય શરૂ કર્યું.” (પૃષ્ઠ ૨૭)

કિંતુ શહરઝુરી-કૃત ખયામના જીવનચરિત્રનું જે અવતરણ ઝુકવરિકએ સુઝકફરીયામાં પ્રસિદ્ધ કરેલું છે તેમાં આ ઈમારત નથી. આમાં “ બસ ખયામે વક્તવ્ય શરૂ કર્યું ” થી ઈમારત શરૂ થાય છે.

અસલ વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે શહરઝુરીએ બૈદકાના ‘ તારી-ખુલ-હુકમા ’ ની મતલબ સમજાવામાં ભૂલ કરી છે. ‘ અરાધ્ય-સુનનકાર્ષસિ ’ ખયામનું નહિ, બલકે ખુદ બૈદકાનું સર્જન છે, જેમાં તેણે પ્રસ્તુત પ્રશ્ન પર ચર્ચા કરી છે અને જેનો ઉલ્લેખ તેણે અહીં પોતાના તરફથી કોંસમાં કર્યો છે.

બૈદકાની મૂળ ઈમારત આ છે :

ઈમામ હુન્નખુલ-ઈસ્લામ મહમ્મદી એક દિવસ તેને ત્યાં ગયા અને તેને પૂછ્યું કે, તમામ અવકાશ લાગેમાંથી એક ખાસ લાગેને ધ્રુવપદ કેમ મળ્યું ?—અને મેં (એટલે બૈદકાએ) આ પ્રશ્ન મારા ગ્રંથ ‘ અરાધ્યસુનનકાર્ષસિ ’ માં આલેખી દીધેલ છે. તો ઈમામ ખયામે એક લાંબું વક્તવ્ય શરૂ કર્યું.”

આ બિનાને એ વસ્તુથી સમર્થન મળે છે કે ‘ અરાધ્યસુન-નકાર્ષસિ ’ નામનો ગ્રંથ અહીં બૈદકાનાં સર્જનોમાં હસ્તી ધરાવે છે. અહીં બૈદકાનું જીવનચરિત્ર, “ ચાકૂતે મુઅલ્લજેમુલ્ ઉદના ” માં વિસ્તારથી આલેખ્યું છે અને તેનાં સર્જનોની અનુક્રમણિકા આપે છે જેમાં આ ‘ અરાધ્યસુનનકાર્ષસિ ’ નું નામ પણ છે.

નવરોઝ નામ (નવરોઝ નામુ)

ખખ્યામનાં સર્જનોમાં એક નવા મંથ 'નવરોઝ નામ' ને રેટ લાઇબ્રેરી ખર્ચિનના પોરસ્તખવિભાગ (Oriental Branch)ના સચાલક ડોક્ટર વેલે બહેરમાં આબેલ છે. અને તેમની મુખ્ય મુજબ રિસાલાના કેટલાક વિષયોનો ખુલાસો સ્ટ્રિક્ટ શરતે તેના 'ઉમર ખખ્યામની રૂબારૂખ્યાત' (મધ્યુન કંપની ઈ. સ. ૧૯૩૦)ના પ્રકાશનના દીખાચામાં આપ્યો છે અને મૂળ મંથના પહેલા પૃષ્ઠની ઊપી આપી છે આ રેટ લાઇબ્રેરીમાં અગિયારમી ઇ. સ.ની (૧૯૧૧ની પાંચમી) સદાના '૭' પંક્તિઓની લખેલી કેટલીક પુસ્તિકાઓ એક સમૂહ છે. આની નાકલનું વર્ષ ઇ. સ. ૧૩૬૫ (ફ. સ. ૭૬૭) છે. આ સમૂહમાં '૫૪' પૃષ્ઠોનો એક ફારસી 'રિસાલો ખખ્યામ' છે જેનું નામ 'નવરોઝ નામ' છે. ખખ્યામે આના આગળમાં તેના સર્જનનું કારણ એવું બતાવ્યું છે કે, એક દોસ્તે 'નવરોઝ'ની કહીકત અને તેનો ઇતિહાસ મૂંઝવો હતો અને તેની ફરમાઈશની અદાગીરીમાં આ પુસ્તક લખ્યું છે. દીખાચાની અસલ ઇબારત આ પ્રમાણે છે :

“તારીફ કેવળ એ ખુદાની કે જે સર્જિતો સર્જનદાર છે, ઝમીન અને કમાન (કાલ)નો માલિક છે, તમામ હવેનો પોષક છે, બાહ્યાંતરથી સર્વશ છે, સનાતન, અદ્વિતીય અને મુક્ત છે, નિર્મલો અને નિરતર છે, નિરપેક્ષ છે. ખુદાની રહેમત એ પેશબરો ઉપર જે આદમથી માંડી હ. મુહમ્મદ (સ. અ. વ.) સુધી ચલા અને તેમના વચ્ચે કુદ્દીઓ ને સાથીઓ તથા શુક્રો

૧. મુખ્યભેદ-ઉલ્લા, ચાહત મંથ '૫'માં પૃષ્ઠ ૨૦૮-૨૧૮, માર્કેસુનનાકલ નામ પૃષ્ઠ ૨૧૨માં છે; (વિજ)

પર ખવાળ દહીમ ફિલસફ સૈયેદુલ-મુહમ્મદીન મહેકુલ-ઉલેમા ઉમર બિન ઈબ્રાહીમ ખમ્મામ સલામ પઠે છે. જ્યારે મારી નજર એના ઉપર પડી કે જ્યાં બુદ્ધિની પરાકાષ્ઠા છે ત્યારે ચખ્ખથી વધુ ઉમદા કોઈ વસ્તુ મને લાખી નહિ અને કલામથી વધુ શુદ્ધ અન્ય કોઈ વસ્તુ જોઈ નહિ, કારણ કે, જો કલામથી ઉત્તમ જમતમાં અન્ય કોઈ વસ્તુ હોત તો ખુદ તે વસ્તુને રસૂલ (સ. અ. વ.)ના 'સંપર્ક'નું સાધન બનાવત અને અરબીમાં કહેવત છે કે, હમાનામાં ઉત્તમમા ઉત્તમ સાથી કિતાબ છે. એક દોસ્ત કે જેની સોખતનો હક મારા ઉપર ધણો હતો તે અને અમે સારા સમયમાં સાથે જ હતા. મને તેણે દરખાસ્ત કરી કે હું એ લખું કે 'નવરોઝ' રાખવાનું કારણ શું છે અને કયા બાદશાહે આની શરૂઆત કરી છે. તેની દરખાસ્ત મેં માન્ય રાખી અને ખુદની મહેરબાનીથી એ બધું ટૂંકમાં આલેખી દીધું."

નવરોઝ નામાનો આરંભ

"આ કિતાબમાં એ વસ્તુ બયાન કરવામાં આવી છે કે : નવરોઝની હકીકત શું છે અને ઈરાનના બાદશાહો નવરોઝ કયા દિવસને કહેતા હતા અને કયા બાદશાહે આનો આરંભ કર્યો અને કેમ તેને મોટો દિવસ ગણવામાં આવે છે. અન્ય બાદશાહોના કાનૂન અને તેમની ટેવો દરેકને ટૂંકાવી લખવામાં આવશે; ઈન્શા-અલ્લા (ઈશ્વરેચ્છા). કિંતુ નવરોઝ નિયુક્ત કરવાનું કારણ એ શું છે, કારણ કે તેઓ બચ્ચતા ન હતા કે સૂર્યના મેદોર હોય છે...

પસાલામાં સોળ જુદાંજુદાં પ્રકરણો છે :

(૧) નવરોઝ નામાનું મૂળ.

(૨) ઈરાનના શાહોના યુગમાં.

(૩) મોમેદ મોમેદાનનું, શામી દરબારમાં નવરોઝના અભિનંદન અને આથીર્વાદ આપવા અને બેટ અર્પણ કરવા આમનન.

(૪) આદ્યાદને સંજોધીને મોભેદ મોભેદાન સજીતાના ને
ફૂઆના ક્ષમા ઉચ્ચારતા દતા

(૫) સોનું અને તેને લગતું ને કંઈ કહેવામાં આવ્યું.

(૬) ગુપ્ત લંકારોના પત્તો લાગવો.

(૭) મુદ્રા અને મુદ્રાને લગતી ને વાતો કહેવામાં આવી છે.

(૮) અનાજ (અને ખાસ કરીને જવ) સંજોધી.

(૯) તલવાર સંજોધી.

(૧૦) તીર અને કમાનને લગતું

(૧૧) ક્ષમા અને તેના પ્રકારો.

(૧૨) ધોડા અને તેના પ્રકારો.

(૧૩) બાકનો શિકાર અને બાકનો ઉછેર.

(૧૪) સરાખની ખૂખીઓ (અને તેનાં વૈવિધ્ય લાલકાનિ અને
તેની ખરાબ અસરોથી જાગવાની તકનીકો.)

(૧૫) સરાખની શોધની કલાઓ.

(૧૬) એક સુંદર ચહેરાના ફાવણ

પુસ્તકના પ્રાર્થના-વચનમાં (જે પછીથી વધારી દેવામાં આવેલ
છે), ખખ્યામનું નામ સ્પષ્ટ રીતે મૌનૂદ હોવા છતાં આને ખખ્યામનું
સર્જન માનવાનો દિલ ઈન્કાર કરે છે. આ વાસ્તવમાં હાજરજવાબી
વિદ્યા (ઈસ્મે મુહાકેરાત) અને સુલતાની ફરખારીઓનો કદા પર છે.
એટલે એ પ્રશ્નો વિશે છે જેના જાનની આવશ્યકતા આદ્યાદના
ફરખારીઓ અને સોજતીઓને જોવી થાય છે શુધ્ધ હકીમ ખખ્યામને
આવા રસ ઝગતા પ્રશ્નો સાથે કંઈ સંબંધ હોય એમ લાગતું નથી.
આ જ ગુપ્તમાં અમીર ઉન્નુરેલ-મઆલી કૈફિસે આવા પ્રકારનો એક
મંચ લખ્યો છે, જે ‘કાજૂસ નામા’થી પ્રસિદ્ધ છે. અને તે મુખ્યમાં
છપાઈ ગયો છે. વળી આ પછી દિ. સ. ૫૯૬માં મોહમ્મદ ~~જીન~~
અલી બિન સુલેમાન રાવન્દીએ ‘રાહતુસ-સુદર તારીખે આલે
સજજૂકી’ના ઉવટમાં આને મળતાં ચોક્કસ પ્રકરણ લખ્યાં છે.

આ અંચના આ ફકરાઃ “એક એવો દોસ્ત કે જેની સાથે રહેવાનો મને હક્ક હતો અને સારા ઝમાનામાં એ મારા સાથી હતો તેણે મને દરખાસ્ત કરી...” ઉપરથી ફ્રેન્ક શેઝને જે ગિન-પરવા તરંગવિહાર કર્યો છે કે: આ દોસ્ત નર હતો કે એરત, અને એ વિશે જે અનઉપયોગી ચર્ચાઓ કરી છે તે તેના પૂર્વ દેશ-વાસીઓના સાહિત્યના બિલકુલ અગ્નિનું પ્રતિબિંબ છે.

ખચ્ચામે આ પુસ્તકના દીબાચામાં જે અરબી કહેવત ટાંકી છે એ અરબીના મશહૂર શાયર મુતનબ્બી (સ્વ દિ. સ. ૩૫૪)ની કાવ્યપદ્ધતિ છે.

ઉમર ખચ્ચામનો મઝહુબ (ધર્મ)

ઉમર ખચ્ચામનો મઝહુબ ઇસ્લામ હતો. આવું મશાઈયત આમૈઝ ઈજરાકી ફિલસફીયાના ઇસ્લામની રૂપરેખા ફારાબીના ‘ફુસુસ,’ હકીમો (ફિલસફો) ના ‘ઈજ્વાનુસસફા’ અને અબૂઅલી સીનાના ‘ઈશારાત’ તથા ‘ઈલાહીયાતે સફા’માં નજર પડે છે. એકંદરે તે મુસ્લિમ અને ખુદ તથા રસલને માનનારો હતો.

એ નમાઝ પઢતો હતો (જુઓ બેહકી તથા શહરઝુરીમાં મુત્યુનો પ્રસંગ). હજ્જ પણ તેણે કરી હતી. કિફતીએ, ખજૂ કરીને કાલિબ અરફહાનીના ‘ખરીદતુલ—કસ’ માંથી નકલ કરીને લખ્યું છે કે:

“જ્યારે તેના ઝમાનાના લોકોએ તેના ધર્મ સંબંધી ટીકા કરી ત્યારે તે ‘જન’ના કરે દોષમુક્ત થવા હજ્જ માટે ગયો. જ્યારે બગદાદ પહોંચ્યો ત્યારે તેના સહપથીઓએ યત્ન કર્યો કે તેનાથી ફાયદો ઉઠાવે, કિંતુ તેણે દારબંધ કરી લીધાં. અને હજ્જથી પાછા ફરી પોતાના ઘરમાં એકાંતવાસ સ્વીકારી લીધો અને અપચાપ તેના ઇબાદતખાનામાં જતો અને આલ્યો આવતો.” (કિફતી પૃષ્ઠ ૨૪૪, લીપક્રિય)

આ ઈમારતના ઉપરના ફકરાથી સાબિત થાય છે, તે એકાંતવાસ હર્ષ તપશ્ચર્યા (રિયાઝત) અને જલ્લી (ઈમાદત)ની હીન રહેવા લાગ્યો હતો.

ખખ્યામના મૃત્યુની ખિના પરથી પણ—જેનો ઉદ્દેશ અણુલ-હસન બૈદકીના અખ્યારુલ દુકમા (યા તતિમ્મએ સિવાનુલ-હિકમત) ના હવાલાથી ઉદ્દેશ થઈ ચૂક્યો છે,—તેના મઠહબી વિચારોનો અદાજ આવી શકે છે, કે તે અજૂઆલી સીતાના મંચ ‘ઈલાહીયાતે હકી’નું અખ્યવન કરી રહ્યો હતો, ‘જ્યારે એકાનેક’ (one of the many)ની ચર્ચા પર પહોંચ્યો, ત્યારે, તેના ઉપર એવી અસર થઈ કે, વચ્ચે દાંતખોતરણી મૂકી, જીરીને જીભો ચર્ષી મેળોને ખોલાવી વસીયત કરી. પછી નમાઝ પઢી. આ દરમ્યાન કંઈ ન ખાધું કે પીધું. છેવટે ઈયાની નમાઝ (night prayer) પઢી સજ્જા (પ્રાર્થનાની એક ક્રિયા)માં નીચેનું રટન કર્યા કરતો હતો :

“(ઓ ખુદા) તું જાણે છે કે, મેં મારી સકિત પ્રમાણે તને ઓળખ્યો, તું મને ક્ષમા કરી દે, કે મારી આજ પિછાન તારા દરનારમાં મારો વસીલો છે.”

આમ કહી એ કોકિલકંઠ સહને માટે ખામોઝ બની ગયો. ^૧

પોતાના ‘રિસાલએ કૌન’માં તેણે પેશવરના આમમનની આવશ્યકતા પર દલીલ રજૂ કરી છે. અલ્લાહની ક્ષમા (મગફરત-ઈલાહી)ની દુઆ વારંવાર યાચી છે. જહાઝ અને સજ્જા (કમીશન) બિહિરત અને દોઝખ સંબંધી તેનાએ જ ખ્યાલો હતા જે અન્ય મુસ્લિમ ફિલસૂફોના છે

ખખ્યામનો સ પ્રદાય ને પંથ

ખખ્યામ મુસ્લિમ તો હતો, પણ પ્રથ જે જોડે છે કે, એ

૧. ફરુદ્દાવ ચહરુમરી ૫૫૪ રજ, બહાલી અને ફરુદ્દાવ અખ્યાર,

યુગના ઇસ્લામ ફિરકાઓમાં કયામાં હતો ? ના ઓછામાં ઓછું એટલું કે, કયા પક્ષના વિચારોની તેના ઉપર ઊંડી અસર હતી ? જોને અધ્યામનાં સર્જનો વાંચવાની તક મળી છે તે તેા તરત જ કહી દેશે કે અધ્યામ પોતે જ પોતાને હકીમો (ફિલસૂફ)ના વર્ગમાં ગણાવેલ કરતો હતો. અને એ જ જમાતને તે સત્યના મૂળ અમીન અને હકીકતના મૂળ રહસ્ય—એક જાણનાર સમજતો હતો. તેના યુગના ફિલસૂફ વર્ગની વિચારદીનતા અને સંસારાસક્તિ પર ભારે અફસોસ કરતો હતો અને તેને આવી લાગણીથી એટલું દુઃખ થતું હતું, જેટલું કે પોતાની અંમત વસ્તુની ખરબાદી પર ડાઘને ગાય છે. આથી તે તેના ખીજ રિસાલા ‘રિસાલએ જબ્બ વ મુકાબેલા’ (ખીજગણિત)માં,—જે તેના ચોવનકાળનું કૃત્ય છે,—તેમાં કહે છે :

“...અને અમારા ઝમાનાના ધણી સોફા કે જેઓ હકીમોનો પાક બજાવે છે તેઓ સત્યને અસત્યમાં ભેળવી દે છે અને ફરેખ-ખાત્રી તથા તેમના જ્ઞાનના ડોળની સરહદ તેઓ ઓળખતા નથી અને જ્ઞાન પ્રચાન વિશે જે કંઈ જાણે પણ છે તેનો, તુરંત ભૌતિક મરજો સંતોષવામાં ઉપયોગ કરે છે. જો તેઓ, કાઈ એવી વ્યક્તિને જુએ છે કે જે સત્યનો શોધક છે, સમ્યાઈને પસંદગી આપે છે, અસત્ય અને છળ કપટના ત્યાગમાં પ્રવલ્ન થાય છે, ડોળ દમામ અને ફરેખ છોડે છે, તો, તેને ઉતારી પાડે છે અને જાહેરમાં તેની ઠેકઠી કરે છે.”

(૫૪૪)

વ્યક્ત છે કે ‘કાઈ એવી વ્યક્તિ’થી એ ખુદ અધ્યામ પોતે છે. આથી જિલકુલ સ્પષ્ટ છે કે, તે પોતાને પણ આ વર્ગમાં ગણાવે છે જેની દીનતા પર તેને આટલો બધો અફસોસ છે અને એક હકીમની જરૂરી નીતિરીતિ કેવી હોવી જોઈએ તેની રેખા તે તેના દર્શિખંડુએ આ રીતે દોરે છે : સત્યનો શોધક, સમ્યાઈનો આશ્રિત, અસત્યથી વિમુખ અને છળકપટથી પાક અને દેખતો દુશ્મન હોવો જોઈએ.

તે તેના રિસાલા 'સલાસતા અસઅલા' (તજ પ્રશ્નો)માં જે 'રિસાલએ કૌન વ તક્લીફ' નું પરિચિત છે, તેના ફિરકાને આ ચબ્દોમાં શિખામણ આપે છે

'અને હું ફરક એ બક્તિ કે જેને ફિલસફોમાં સમજુ છું, તને આ શિખામણ આપુ છું કે તે ખુલના દરગારને જીવન અને ખુશખીથી પર સમજે' (પૃષ્ઠ ૧૮૩, મિસર.)

આ ઈશ્વારતથી સ્પષ્ટ ચામ છે કે, તે તમામ પક્ષો (ફિરકાઓ) માં, ખુદાની ખરી બબતા અને જીવહી સમજવાની લામકાત ધરાવનાર વર્ગ તરીકે ફિલસફો (હકીમો)ને મણતો હતા

કિન્તુ ફિરકાએ હુકમાં 'ફિલસફ પક્ષ'થી આશય શો છે? આનો અર્થ મુસ્લિમ ફિલસફોનો એ વર્ગ છે, જેમનો હેતુ, અક્લ (ઇશ્નવાઅ) અને નકલ (ધર્મશાઅ) તથા મઝહબ અને ફિલસફી વચ્ચેનું સમીકરણ હતા આ લોકોની માન્યતામાં હકીમો (ફિલસફો) ના ઇશ્ન અને નખીઓ (પેચબરો)ની તાલીમ સમાન દરજ્જે હતી પર સ્થિત છે અને બનેલા બરાબરીના સત્યો છે પેચબરોની તાલીમમાં જો કોઈ બિના ખુલ્લી રીતે અક્લની વિરુદ્ધ છે તો તેનો અર્થભેદ (તાલીલ) કરી તેના અર્થનું પૃથક્કરણ એવો રીતે કરવામાં આવે કે તે અક્લ અને ફિલસફીનો સુમેળ સાધી લે. આ ફિરકા ઈસ્લામી ધર્મસિદ્ધાંતોનું પૃથક્કરણ ફિલોસોફિકલ રસ' (૨૨૮) પ્રમાણે કરતા હતા અને યૂનાની ફિલસફો તથા અબ્બાસી-પેચબરો (સ. અ.)ને એક જ યાની એ ઢાળી સ્વીકારી બજારી તાલીમનું સમીકરણ કરતા હતા

આ સ પ્રદાય (ફિરકા) 'મુતકલ્લીમીને ઇસ્લામ' (Conservative Muslims) અલગ હતા, કેમ કે મુતકલ્લીમીનનું સ્થાન એક 'સરફક' નું હતું તે ઈસ્લામી સિદ્ધાંત અને માન્યતાઓને

મૂળ સમગ્રી તેની વિરુદ્ધની વસ્તુને રદ કરતા હતા અને ખોટી સમઝતા હતા, એટલે કે ઈસ્લામના શાસ્ત્રીય વર્ણીલ અને 'સંરક્ષક' હતા અને ઈસ્લામી પ્રશ્નોની એ રીતે હથાવટ કરતા હતા કે તે સીધેસીધા ભુલિ વિરુદ્ધના ન હોય અને તેઓ ઈસ્લામ વતી યુનાની ફિલસફી અને ફિલસફીને ખોટા ઠરાવવામાં અને તેમની પ્રતીતિ-ઓની નમળાઈઓ સાબિત કરવામાં જરાએ વિલંબ કરતા ન હતા. મતલબ કે મઝહબ તેમનું અસલી અને ફિલસૂફી તેમનું વૈષમિક પાસું હતું.

વળી, આ મુતકલ્લેમાને ઈસ્લામમાં એ જુદા જુદા ફિરકા હતા અને તેઓના પોતપોતાની ઢળના જુદાજુદા સિદ્ધાંતો હતા. જેઓમાં આ સમયે ઝાહેરીયા (હમ્મલીયા), અશઅરીયા (શાફિઈયા અને માલિકીયા), માતુરીદીયા (હનફીયા) અને મોઅ'તઝેલા મસહૂર ફિરકાઓ હતા.

હકીમો (ફિલસૂફો) તથા પક્ષમાં વહેંચાઈ ગયેલા હતા :

૧. એક તો એ કે જે ફિલસૂફીભર્યા ખ્યાલો ધરાવતા હતા, કિંતુ આચારમાં સસારાસક્ત અને વિશ્વાસબક્ત હતા, જેવા કે અખૂ અલી સીના વગેરે.

૨. અને બીજા એ કે જેમના ખ્યાલો ફિલસૂફીભર્યા અને ચરિત્ર ત્યાગીઓનાં હતાં. આ લોકો ઈસ્કન્દરીયાના અફલાતૂની (ખેટો) હકીમો અને યુનાનના રવાફી ફિલસૂફીની જેમ તેમની ફિલસૂફીના સિદ્ધાંતો અને વિચારો પ્રમાણે શુષ્ક જીવન ગુજારતા હતા અને કડક તપશ્ચર્યા દ્વારા મનશુદ્ધિ અને આત્મવિદ્યાસના દર-જમ્નઓ શોધતા હતા. આ લોકોને ફિલસૂફ સફી કહી શકીએ છીએ. ફારાબી (૨૫. દિ. સ. ૩૩૯), ઈબ્નેમસકવૈહ (૨૫: દિ. સ.

૧) અને શૈખુલ-મસગક સુહરવરદી (દિ. સ. ૫૮૭માં માર્યો હતું) વગેરે આ જ સંગ્રહાવના હતા.

૩. ત્રીજો પક્ષ એ હતો, જે ફિલસૂફીભર્યા ખ્યાલોની સાથે

એક ઈમામ (One Leader) ની ફેવળ તાબેદારીના માનનારાઓ હતા અને તેઓ આ જ ઈમામની તાબેદારીને મુક્તિ (નમત) નું માધ્યમ સમજતા હતા અને આ લોકો બાતેનીયા, ઈસ્માઈલીયા અને તાઅ'લીમીયા^૧ કહેવાતા હતા. આ ફિરકાના મતો અને સિદ્ધાંતો વિશે હકીમ નાસિર ખુસરૂ (સ્વ: લગભગ દિ. સ. ૪૬૦) ના ગ્રંથો 'ઝાદુલ-મુસાફરીન' અને 'વજહે દીન' બંધીનથી પ્રકાશન પામી ચૂક્યા છે. 'રસાઈલે ઈખ્વાનુસસકા'ના સર્જકો પણ આ જ ફિરકાના સંપર્કમાં હતા અને આને માટે એક 'અલવી હકૂમત' (અલી (સ. અ.) ના ખાનદાનની હકૂમત) નું સંસ્થાપનનું સ્વપ્ન સેવતા હતા. અને કદાચ પાછળથી કાદિરતાન અને અરફહાનમાં ઈસ્માઈલીયા હકૂમતનું સંસ્થાપન આ જ સ્વપ્નનું ચલુતર હોય.^૨

“હુકમાએ ઈસ્લામ”

ઈમામ રાઝીએ લેના 'તફ્સીરે કબીર' માં ઠેકઠેકાણે હુકમાએ ઈસ્લામ નો ઉલ્લેખ પ્રસ્તુત રીતે જ કર્યો છે અને તેમના વિચારોના પ્રતિબિંબ ઝીલ્યા છે. એક જગ્યાએ કહે છે : “એહલજહૂકમાઉલ-ઈસ્લામ બેહામલ-આયતે.”^૩ (આ આયત પરથી ઈસ્લામના પંડિતો દલીલ લાવ્યા છે) એક બીજી સ્થળે કહે છે : “અલ-મકામુરસાની

૧. આ લોકો બાતેનીયા એટલા માટે કહેવાતા હતા કે ‘સરીઅત’ (ધર્મયાત્ર) ના દરેક પ્રસંગે એક જૂઠું (બાતેની) અર્થ લેવા હતા અને બાકી અર્થોનો ફરકાર કરવા હતા અને ઈસ્માઈલીયા એટલા માટે કે, તેઓ હઝરત અ'ફરસ્યાદિકના મોઢા પુત્ર ઈસ્માઈલ (સ. અ.) ને ઈમામ માનતા હતા અને અબી થી જ આ ચીજાદ ઈસ્ના અસરીયાથી અવન થયા માય છે. જ્યારે વાલમીયા એટલા માટે કહે છે કે, ફિલસૂફીની તબ્લીમ એમના ધર્મનું એક અંગ હતા.

૨. ‘રસાઈલે ઈખ્વાનુસસકા’, વિષાલો ૭ મો, ગ્રંથ ૪ થો, પૃષ્ઠ ૧૯૫ ને ૨૨૫ મુળર્થ.

૩. આયતનું વિવરણ, વલ્લઝીના ‘યઝીરુનનહલાદા ડિયામી વ વહા-હાન’ અને એ લોકો કે જેઓ બેહામલેસવા અલ્લાહનું સ્મરણ કરે છે.

વહેવા કવલો? હુકમાઈલ ઈસ્લામ.” (ખીજું પ્રકરણ: હુકમા એ ઈસ્લામના કથન) આ હુકમા: ચાકૂળ કન્દી, અખૂનસર ફારાખી, અખૂઅલી સીના, ઈખ્નેમસકવૈહ ચૈખુલ-ઈશરાક સુહરવરદી અને, ઈખ્વાનુસ્સફાના સર્જકો વગેરે છે.

આ ‘હુકમાએ ઈસ્લામ મતો, વિચારો અને અર્થભેદ (તાવીહ) ની રીતમાં એક પદ્ધતિના છે. આનો પ્રવેશ ઈસ્લામમાં દેવી રીતે થયો? અત્યાર સુધી આનું તલસ્પર્શી સંશોધન કરનારા આખું નથી. મેં આ હકીમોનાં સર્જનો અને મતો તથા માન્યતાઓનો અભ્યાસ કર્યો તો મેં આટલો પ્રકાશ ઝીલ્યો કે, ઈસ્લામ પૂર્વે હર્રાન (ઈરાક) માં કેટલાક હકીમોનો વર્ગ હતો, જે એક તરફ ઈરાની અને ખીજા બાજુ મિસરી તથા યૂનાની ફિલસફીમાં વિદ્વતા ધરાવતો હતો. અથવા જ એક વર્ગ ઈસ્કન્દરીયા (મિસર) માં પણ હસ્તીમાં હતો, તે એક તરફ ઈસાઈ સિદ્ધાંતો અને ખીજા બાજુ યૂનાની ફિલસફીના વિચારોની અસરમાં હતા. ઈસ્લામ આવ્યો અને એના પૂરમાં બધા જ ડૂબી ગયા. અખ્યા-સ્ત્રીયાએ જ્યારે ઈરાકને તેનું પાચતખ્ત બનાવ્યું અને યાન વિદ્યાનના અનુવાદો પ્રતિ લક્ષ દોયું ત્યારે આ વર્ગનું સામ્યપૂર્ણ ઊપડી ગયું. આમાં હર્રાનના સાએખી અને સુસ્માની આમળ ને આમળ હતા.

ઈસ્લામના પ્રભાવમાં આવી એ જ સમીકરણનો સિદ્ધાંત, તેઓ ઈરાની, ઈસાઈ અને અન્ય મઝહબો અને ફિલસફીના ખ્યાલોમાં લાગુ કરી ચૂક્યા હતા, તે ઈસ્લામમાં પણ લાગુ કરી દીધો અને આ વિચારોના લોકો “હુકમાએ ઈસ્લામ” કહેવાયા. આ હકીમોની

૧. આયતનું વિવરણ. “વલદુ કુઅકબાતુમ્ ઓમ્મા બેને ચદયદે (રમ’દ)”-અને તેના માટે તેની સમક્ષ એક પછી એક આવનાર છે.

૨. આયતનું વિવરણ. “કાલત લદુમ રોસોલોદુમ ઈન્ નાદનો ઈસ્લા બદલમ મિસલોદુમ (ઈમાલીમાં);-તેણે કશું કે આપ તો પેચમ્બર છે, તો અમે કશું કે, નથી અમે. મિત્ર તમારા જેવા મનુષ્ય હોયે.

ચરીઅતનો સોથી પરિપૂર્ણ સહીશ 'ઈખ્વાનુસસફ' ના '૫૧' રિસાલા (પુસ્તિકાઓ) છે. વળી, વાકુળ કન્દી (દલાત દિ. સ. ૨૨૨), ફારાખી (સ્વ. દિ. સ. ૩૩૬), અબૂઅલી સીના (સ્વ. દિ. સ. ૪૨૮, અને ઈબ્નેમસકવેદ (સ્વ. દિ. સ. ૪૨૧) ના સર્જનો છે. વાકુળ કન્દીનો તો કાંઈ ફિલસૂફી પ્રમંથ હસ્તગત નથી, કિંતુ, ફારાખી (સ્વ. દિ. ૩૩૬) ની પુસ્તિકાઓ અને ખાસ કરીને તેનો રિસાલો 'કુસસ' આ ફિરકાના વિચારોનું દર્શક છે. ફારાખીનો પ્રસિદ્ધ રિસાલા (પુસ્તિકા) તેના અન્ય રિસાલાની પેઠે મિસર તા મુરોપમાં છપાઈ ચૂક્યો છે.

ફારાખીના બાદ અબૂઅલી સીનાની 'હલાલીયાતે ફકી' 'ઈશારાત' અને ઈબ્નેમસકવેદની અલફૌઝુલ-અકબર વલ અવસલ વલ અસમર અને કિતાબુલ-તહારત વગેરે કૃતિઓ છે.

ઈખ્વાનુસસફ સંબંધી એ વસ્તુ નિઃશંક છે કે આનું, શોશી સદી દિબરીના અંત (દિ. સ. ૩૭૩) દેવમીયોના યુગમાં ખસલ મુકામે સર્જન થયું છે. સર્જકોના નામ જો કે બરાબર રીતે જાણવામાં નથી, છતાં અબુદયાનના સમકાલીન-કથન ઉપર-જે કિફતીએ નકલ કર્યું છે—આટલું સપ્રમાણ છે કે, આ રિસાલા (પુસ્તિકાઓ) એક જ વ્યક્તિના નથી,^૧ બલકે, એક પક્ષના વિચારો છે, જેને કે એમાં ઠેકઠેકાણે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે, અને વિશેષ તાત્પર્યક તેના આ ફકરા ખાતમા લેવા જેવા છે :

૧. ઈખ્વાનુસસફના સર્જકોમાં કિફતી અને સહસ્તુરી તથા હાજ ખલીફા અફીએ નીચેના વિદ્વાનોનાં નામો આલેખ્યા છે : અબુમુલેમા' મુહમ્મદ બિન માસરૂલ જુસૈદી, અબુલહસન અલી બિન હસન અન્નની, અબુઅહમદ મહમ્મદની, એદ બિન રફાઆહ અને ઓશી. આરે ઈખ્વાનુસસફના મુખર્ષ પ્રકાસન (મુખબતલઅખબાર પ્રેસ દિ. સ. ૧૩૦૧)ની મુખપૃષ્ઠ પર સર્જકનું નામ અહમદ બિન અબુલ્લાહ લખ્યું છે. આ પ્રવ વિશે કિફતીના 'અખબારૂલ દુકમા'માં સુંદર વર્ણન છે. (પૃષ્ઠ ૫૮, મિસર) અને જે અબુદયાનના સમકાલીન પ્રેરવા પર અવલંબિત છે.

“અમારા ધણા મઝહબી બાઈઓ અને મિત્રો છે, જેઓ શરીફ લોક અને વિદ્વાનો છે, તેઓ સહેરોમાં પથરાયેલા છે. તો તેઓમાં કેટલાક શાહઝાદા, અમીરઝાદા, વઝીરઝાદાઓ, સરકારી ઓધ્યેદારો ને દફતરીઓ છે અને કેટલાક ખાનદાની લોકો, ઝમીનદારો, સોદાગરો તથા હુન્નરમંદો (કર્મી) માંના છે; કેટલાક શાસ્ત્રો, સાક્ષરો, વિધિનિષેધશાસ્ત્રીઓ અને ધર્મનાવિકાના પુત્રો છે, અને અમુક કારીગરો તથા પંધાદારી લોકોની પ્રજા છે.” (અંથ ૪ થો, પૃષ્ઠ ૨૦૭, મુંબઈ પ્રકાશન.)

આ પછી લખ્યું છે કે, અમે અમારાં મતો માન્યતાઓ બાદશાહો અને વઝીરોથી કરીને ગુપ્ત નથી રાખતા, બલ્કે, એટલા માટે ગુપ્ત રાખીએ છીએ કે, નાલાયક સમક્ષ દિકમતનાં મોતી વેરવાથી કંઈ ફાયદો નથી પણી દુન્યવી સહનત અને હકૂમતની ગુન્હતા દર્શાવી છે.

“જાણ એ બાઈ કે, અમે પૃથ્વી પરના બાદશાહોની ઈર્ષ્યા કરતા નથી તેમ ન તો મન્સખ કે મરતખાની અમને ખાદિશ્ચ છે, બલ્કે, અમને તો આરમાની બાદશાહી અને ફરિશ્તાના હરજમની તાલાવેલી છે, કારણ કે અમારું જવહર (૭૭૭૭૮૭-સત્તવ) આરમાની જવહર છે અને અમારી આવમ ‘આલમે ઉલવી’ છે અને અમે આ જમતની સ્થૂળ કેદમાં મિરકતાર અને મુસાફર છીએ અને પદાર્થતત્ત્વના સાગરમાં ડૂબેલા છીએ.” (પૃષ્ઠ ૨૦૮)

પછી વળી, તેમનો એ સિદ્ધાંત આલેએ છે કે, અમે ધર્મ-ખામી હોવા ઉપરાંત ફિલસૂફી અને દિકમતનો ઇન્કાર કરતા નથી. કહે છે :

“અને જાણ એ બાઈ કે, અમે યાનવિજ્ઞાનની કોઈ યાન-શાખાના દુરમન નથી અને ન તો અમને કોઈ મઝહબ વિશે પૂર્વમદ છે, તેમ ન તો હમીએ અને ફિલસૂફીના કોઈ અંચની, ઝનુ તેઓએ વિરિધ યાનશાખામાં સર્જન કર્યું હોય અને જે

તેમનાં શુદ્ધિ અને સંશોધનનો નિયોગ હોય—તેની અવમણના કરીએ છીએ કિંતુ અમાર્ગ શ્રદ્ધા અને બરોસો તેમ અમારા કાર્યની શુભાદિ, પેશખાનના પ્રયોગ અને જે કાર્ય તેઓ લાવ્યા અને ફરિ શતાઓએ તેમને જે ખખ્ખરો આપી અને તેમને જે પ્રેરણા અને આંતરિક અવાજ મળ્યા તેના ઉપર છે. (૫૭૬ ૨૦૯)

પછી નીચે જણાવેલા યાનપ્રકારના પ્રયોગો તેમનાં ખેલ સાધનો બતાવ્યા છે

૧ વિશ્વરચના, આસમાનથી જમીન સુધી તેનું સ્વરૂપ, આકાશ (spheres)ની રચના અને ઈશ્વરી, રાશ્ત્રમંડળોના પ્રકાર, નક્ષત્રોની ગતિ તરવો અને ખનિજવર્ગ, વનસ્પતિ અને પશુવર્ગનું યાન

૨ ગૃહસ (Cosmic Mind વિશ્વમન)ની હકીકત અને તેનાં પદાર્થો ને દરજ્જા, પરસ્પર એક વિશ્વમનની ખીલ પર અસર અને આકાશો (spheres), તરવો, તરવો ખનિજવર્ગ, વનસ્પતિ, પશુવર્ગ, ઇન્સાનના તબક્કાઓ (પાયરીઓ) પેશખાન ફિલ્સફી, ખાદ્યશાહો તેમના અનુયાયીઓ અને વેપારીઓ તમામ આમ જનતા પર તેની અસર—આ વિષયમાં તેઓ કહે છે કે, આ તે યાન છે જેનું અમારા સિવાય અન્ય અધ્યયન કરતા નથી

અને અમારો આ ખીલો પ્રથમ છે, જેમા અમારી સાથે અન્ય કોઈ જોડાયું નથી અને અમારા સિવાય કોઈ તેને સમજતું નથી, અને તે છે ‘આકાશકૃત’ (ખુદાની ઝોળખ)

આગળ ચાલતા તેઓ કહે છે.

‘તો, જો, એ મહેરબાન અને નેક બાઈ! તને અને તારા બાઈઓને આ ચારે પ્રયોગો અભ્યાસનો રોખ હોય, કે જેથી તેનાં વિષયો તું જાણે અને તેની મતલબ તું સમજે તેમ તેનાં બેદારી તું વાકેફ થાય, તો તારા આ બાઈઓની મજલિસમાં આગ લે જેઓ ઈશ્વર જીતેલા છે અને તારા આગ અને નિખાલસ મિત્રો

છે, તેમની વાતો સાંભળીશ, તેમના સદ્ગુણો જોઈશ અને તેમના સંસ્કારો જાણીશ, તો કદાચ તું પણ તેમના જેવા સંસ્કારો ઝીલે અને તેમના વિનય વિવેકથી વિભૂષિત થાય.....અને આસમાની સામ્રાજ્યમાં ચડવાની તને કૃપા પ્રાપ્ત થાય અને ખાસ ફરિસ્તાઓને, જેઓ અસ્લાહના આસનને ઘેરી વળેલા છે,—તું જોઈ શકે."

આ જ કૃતિના બીજા ભાગ છે કે, ફિલસફો પેગમ્બરોના મઝહબના ઈન્કારનાર અને મઝહબી ફિલસફોના સર્જનથી વિમુખ હોય છે; જ્યારે, અમે આ બંનેનું સમીકરણ કરી બંનેનું સરખું સમર્થન કરીએ છીએ અને સમગ્રીએ છીએ કે, આ બંને એક જ થકી બે પ્રાણીઓ છે અને એક લક્ષ્યસ્થાનના બે માર્ગો છે.

"હીની વિદ્વાનોનો એક વર્ગ તેઓમાંના ધણાનો ઈન્કાર કરે છે; શા તો ફિલસફોના કથન ન સમજવાને કારણે શા તેમના કથનમાં વિચારમયન ન કરતા અને કેવળ ધાર્મિક જ્ઞાન અને ફરજો અદા કરવામાં લીન રહેવાના કારણે, કે પછી આતું કારણ એવું છે કે આ બંને વર્ગો વચ્ચે ધર્મશુ અને પરસ્પર હઠામઠ છે, વળી એ જ રીતે ફિલસફોમાંના ધણાએક એખરાના અને મધ્યમ કક્ષાના લોકો પેગમ્બરોના દુકમો અને ધર્મ ફરજો સંબંધી ગફલતી કરે છે અને શરીઅતશાહીઓને ઉતારી પાડે છે અને શરીઅતની ફરજો માત્ર કરથી અને ન છૂટકે સ્વીકારે છે.....આ બધું એટલા માટે કે, આ બંને પક્ષો ઉપર જણાવેલી બિનાના વાસ્તવિક જ્ઞાનને પાળી શકતા નથી અને એટલા માટે પણ, કે આ બંને પક્ષો વિશ્વના નિરપેક્ષ સત્યથી એખગર છે અને જ્યારે કે અમાગ માનનીય વિદ્વાન શાહી બિરાદરોનો મઝહબ એ છે કે આ ધર્મશાહ અને દર્શનશાહ બંનેના જ્ઞાનમાં એકું મંચન કરી બંનેની હકીકતોને જાહેરમાં મુકે એટલે ફિલસફોના જ્ઞાન અને પેગમ્બરોના જ્ઞાનની.....ફરી જાણી લે કે, દર્શનશાહ (ઈસ્મે દિકમત) અને ધર્મશાહ બંને પ્રુદાઈ જાન છે. મૂળ મતલબ

અને ખોયની બાળતમા બન્ને એકમત છે, પણ પૃથક્ વિરતોમાં
 બિન્નમત છે. એટલે કે, ફિલસૂફીના ગ્રંથતમ હેતુ, જેમકે અમલ
 કહેવાઈ ચુકે છે તે એ છે કે, મનુષ્ય તેની સક્રિય પ્રમાણે પુદ્ગલ
 સિદ્ધિ—પુષ્પની પ્રતિમારૂપ બને. જેમ કે અમે અમારા તમામ રિવા-
 ળાઓમાં આલેખ્યું છે.....એ જ રીતે નુજુલત (પેશ્વરી)
 અને સરીઅત (ધાર્મિક ફરજો)ના હેતુ પણ માનવ મનનું સંસ્કરણ
 અને શુદ્ધિ છે અને આ જીવન મરણના જગતરૂપી જલ્મનમધી તેને
 મુક્તિ આપવી અને આશ્વસ્યરૂપી સ્વર્ગસૃષ્ટિ અને સ્વર્ગવાસીઓની
 પુષ્ટિ સુધી પહોંચાડવાનો હેતુ છે.....આ
 બન્નેની એક જ નેમ છે અને આ જ દર્શનશાસ્ત્ર અને સરીઅત
 (ધર્મશાસ્ત્ર) બન્નેનું એક જ ખોલ છે.” (પૃષ્ઠ ૩૨૬, ૩૩૦, મે’
 બીએ, મુબઈ.)

આ મતલબો સમજાવા પછી ચાલો હવે આપણે ખખ્યામને
 સમગ્રીએ. તેના પુરાણા ચરિત્રનિરૂપક કાલિજ અરફહાનીએ—જે તેનો
 લગભગ સમકાલીન હતો,—તેના મતલબ અને પંચની આ રીતે
 છણાવટ કરી છે :

“પુરાણાનો ઈમામ, પોતાના જમાનાના અલ્લામા યૂનાની
 ઝાન (મીઠ ફિલસૂફી) થી વાફા હતો અને એક જાહેર આપનાર
 પુદાની ગોધનો બોધ આપતો હતો. દૈનિક આચારમાં પવિત્રતા દારા
 જેથી મનશુદ્ધિ યાચ અને યૂનાની ફિલસૂફીના સિદ્ધાંત પ્રમાણે ચારિત્ર
 મકરાની આજ્ઞા કરતો હતો.” (અખ્યાલ-દુકમ, ફિક્તી પૃષ્ઠ ૨૪૪,
 લીપઝમ, દિ. સ. ૧૩૨૦)

આ યોડીક લીટીઓમાં ખખ્યામનું જે રખાવિત દોરાયું છે એથી
 વધીને તેના ખ્યાલોની કાઈ ખરી પ્રતિમા મળે એમ નથી.

વિચાર કરો, આ એ જ સરીઅત છે જેનો બોધ ઈબ્રાહીમ-
 સકામાં છે અને જેનું દુકમમાં સમગ્ર દર્શન અબુઅલી સીનાના
 ‘ઈલાહીયાત’માં ચામ છે, અને પૂર્વકાલ તરફ આગળ વધે તો યૂનાની

(ગ્રીક) ના શુદ્ધ રવાકી (ફિલસૂફીનો એક ફિરકો) અને મંથરાકી ફિલસૂફીના જીવનમાં નજરે પડે છે પણી અફલાતૂને ઇલાહી (તત્ત્વમાં ૧૮૮૦) અને ઈસ્કન્દરીયાના મજહબી ફિલસૂફીના સૂચનોમાં.

એ તો જાણી ચૂક્યા કે, ખાયામની ગણના હકીમો—ફિલસૂફીમાં કરવી જોઈએ, કિંતુ ઉપર્યુક્ત ચર્ચામાં ચાર પ્રકારના ફિલસૂફી આવ્યા. હવે સવાલ છે કે, આ ચાર પક્ષમાંથી ખાયામ કયા પક્ષમાં હતો ? સદ્ગુણોએ આનો ઉત્તર એના એક સર્જનમાંથી મળી રહે છે તેના ‘કુલિયાતુલ્લુગુદ’—(ફારસી) ના ઉપદ્રમાં નીચેનું પ્રકરણ છે :

“જાણો કે ખુદાની પિછાનના જિગડાસુઓ ચાર વર્ગમાં વહે-ચાઈ જાય છે :

(૧) પહેલો વર્ગ નુતકસ્ત્રેમીન છે જે સતોષ આપનારી મજહબી દલીલો અને માન્યતામાં સતોષ માને છે અને ખુદાની પિછાન માટે આ જ માર્ગ તેણે પસંદ કર્યો છે

(૨) બીજો વર્ગ હકીમો અને ફિલસૂફીનો છે આ વર્ગ ભુદ્ધિપૂર્વકની દલીલો સહિત તર્કશુદ્ધ નિયમોને ખુદાની પ્રતીતિનું સાધન ગણે છે. કાંઈ દલીલોથી તેમને સતોષ નથી કિંતુ આ લોકોને તર્કસાક્ષના નિયમો જીતી ચૂક્યા નહિ અને નિરાશ થયા.

(૩) ત્રીજો વર્ગ ઈર્માઈલીયા છે આ નિગદ્ગો કહે છે કે ખુદાની ઓળખનો માર્ગ રસુલ (સ.અ.વ.)નાં આપેલાં ખરાં સૂચનો સિવાય અન્ય નથી, કારણ કે, ખુદાની ઓળખના કાર્યમાં અનેક ગૂંચો ભેઃ એટલે કે, સર્જક અને તેના જાતિધર્મ (Genus and properties) વચ્ચેનાં દલીલો નિષ્ફળ જાય છે અને ભુદ્ધિ અટ-વાઈ જાય છે. બસ, ઉત્તમ માર્ગ તો એ જ છે કે એક પેગંબરની વાણીથી દલીલ કરવામાં આવે.

૧. જુઓ ‘વન્હેદીન’ હકીમ નાસિર ખુદર ફરમાઈલી, “ખીનુ પ્રકરણ : અન્દર પેદા કરેલ ખુદાવન્દ હક અન્દ જુમલા દાઆ વાહુનિન્દગાન” કાવીયાની પ્રકાશન, બર્લિન; પૃષ્ઠ ૧૩

(૪) ગોથો વર્મ સૂત્રીઓના છે. આ લોકો ખુદાને ઓળખવાની બાબતમાં ચિંતન મનનના પદ્ધતિ નથી, કારણ કે આંતરિક શુદ્ધિ કરી અને આચરણ સુધારીને પ્રાકૃતિક મલિનતા ને સ્પૂળતાથી માનસિક શક્તિને સ્વચ્છ કરી ખુદાને ઓળખવાની કોશિશ કરે છે; અને જ્યારે, આ રીતે તેનો આત્મા પવિત્ર થઈ જાય અને મહાકૃત (હરિસ્તાઓ)ના મુદાબલે આવી જાય ત્યારે તેને એવા સત્ત્વનું દર્શન થાય છે કે જેમાં ચંકાવચંકાને સ્થાન નથી. ખરેખર આ પંથ ઉત્તમ છે, કેમ કે, ખુદા એક માનવ આત્માને તેની સિદ્ધિથી વિમુખ કરતો નથી. પછી ઠોઈ મનુષ્ય જો તે કંઈ પામી શકતો નથી તો, તેમાં આકર્ષણ પ્રાકૃતિક અશુદ્ધિ અને અધિકારના આવરણો જ છે. આ અતરણો દૂર થઈ જાય અને પહોં બેચકાઈ જાય તો વસ્તુની હકીકત જેવી ને તેવી બચ્ત થઈ જાય.

આ ઇમારતથી બિલકુલ રૂપ છે કે, તે મુતકલ્પિત ન હતો, ફિલસૂફ હકીમ પણ ન હતો, ઇસ્માઈલી હકીમ પણ નહિ, જમર હતો, તો, સૂત્રી હકીમ અને આ જ તરીકે પસંદગીયુક્ત અને સીધો મથુતો હતો. સૂત્રીઓ સાથેના તેના સંબંધ અને નિસ્ખલતની પ્રથમ ખબર આપણને ‘અખનારલ ફુકમા’માં કિફતી (ફિ. સ. ૧૪૧) આપે છે.

“ પછીના સૂત્રીઓ તેના કાબોના બાલ હેઠળથી વાકેફ થયા.”

વળી, આ જ અંશમાં તેના જમદાહની સફરને લગતા અહેવાલમાં તેના ખાસ ફિરકા (પક્ષ)ના લોકોનો ઉલ્લેખ છે.

“ અને જ્યારે તે જમદાહ આવ્યો ત્યારે, પ્રાચીન યાનમાં તેના અનુમાર્ગીઓ તેની પાસે આવ્યા.....અને તે હજીથી તેના પતનમાં પાછો આવ્યો તો ફક્ત તેના ઇજ્ઞાદત્તવરમાં સવાર સાંઝ આવ-જા કરતો હતો. (પૃષ્ઠ ૧૬૩, મિસર)

“ એહલે તરીકતલી ફિલ્ ઇસ્માઈલી હકીમ ” “ પ્રાચીન યાનમાં તેના અનુમાર્ગીઓ ” થી બચ્ત છે કે, તેના સમવિચારના “પ્રાચીન.

માન " ધરાવનારા બગદાદમાં મૌજૂદ હતા " ઈલ્મે કદીમ " —
 " પ્રાચીન માન " થી હેતુ ઘણુ કરીને ફિલસફી છે. કિંતુ ફિલસફી-
 બર્યો સૂફીવાદ પણ ફિલસફીની બહાર નથી ઉપયુક્ત ઇમાગતન
 ખીજ દુકા ઉપરથી બ્યક્ત છે કે તે હજીયી પાછો ફરી એકાત-
 વાસી ચર્ચ ગયો અને માત્ર તેના ઇમાદતધરમાં તેની આવળ હતી.
 આ બંને દુકડાઓનો બાવાઈ નિષ્પન્ન કરવામા આવે તો તે તે
 એક તરફ ' ઈલ્મે કદીમ ' (ફિલસૂફી) નો વિદ્વાન હતો તો ખીજી
 તરફ એકાતવાસી પ્રુદાબક્ત. આમ તે વાસ્તવમાં ' સૂફી
 હકીમ " હતો.

અધ્યામનો સૂફીવાદ ફિલસૂફીમય હતો ?

મે ઉપર કહ્યું કે ફિલસૂફી બર્યો સૂફીવાદ ફિલસૂફીથી મુક્ત
 નથી મૂળમાં એવું છે કે, ' તસવ્વુફ ' (સૂફીવાદ) શબ્દ અત્યારે એ
 બિન અર્થોમાં મોલાય છે થા એન કહા કે ' તસવ્વુફ (સૂફીવાદ) ના
 બે પ્રકારો છે : એક ' મઝહબી તસવ્વુફ ' (મઝહબની મર્યાદામાં
 રહીને ચાલતો સૂફીવાદ) અને બીજો ' ફિલસૂફીમય સૂફીવાદ '.
 મઝહબી સૂફીવાદનો ઉદ્દેશ. જેમાં મઝહબી ફૂલ એટને ઇખલાસ
 (નિખાલસતા), મોહબ્બત (શુદ્ધ પ્રેમ), ત્યાગ, તકવા (પ્રુદાનો કર
 રાખીને આચર વિચાર કરવા), ઇમાદત (શક્તિ) અને સરીઅત
 પર પેગમ્બરોના આદેશ મુજબનું વર્તન રાખવું. આતુ જ નામ
 હદીસની પરિભાષામાં અહસાન છે પદ્ધતી અને ખીજી સદીમા
 અહિદો (પવિત્ર પુરુષો) અને ભક્તો આ જ પ્રકારના હતા આમ
 મુસ્લિમોથી બિન્ન કોઈ ખાસ અભિપ્રાયો કે માન્યતાઓ અને
 વિચારો તેમના ન હતા અને તેઓ ફિલસૂફીથી પણ બિનવાદકે

૧. સદીક જુખારી અબવાબુલ ઈમાન. અથી જ શાહ પલીયુલ્લા
 સાહેબ મોહમ્મદ ફદ્લ્લીએ ' ફુલ્લુલ્લુલ્લાહિલ બાલેમાલ ' મા ઇસ્લામી
 તસવ્વુફ (સૂફીવાદ) ને " અહેસાન " શબ્દથી અદા કરેલ છે. અને આ
 અર્થનિરૂપણ થોમ્સ છે. અને પ્રુદ ' હદિસો નબવી ' થી ઉપલબ્ધ છે.

હતા. તેઓ માત્ર કુરાન અને હદીસમાં જ હુમેલા હતા અને રોઝા (અપવાસ), નમાઝ, કુરાનવાચન (તિલાવતે કુરાન) અને નવા-ફિઝ (પધારાની નમાઝો) તેમનું રાત્રિનિવૃત્તિનું કાર્ય હતું. શુદ્ધ નિખાલસ આચાર અને જમતની સેવા પર તેઓ ખૂબ ભાર મૂકતા હતા.

અને ફિલસૂફીમય સૂફીવાદથી, ઈલાહીવાત (ઈફે ઈલાહી) વિશે પંડિતાઈથી ભરભરતા ખ્યાલો રાખવા અને ફિલસૂફીને જે શુદ્ધ જીવન ધાગ્ય કરી તેમના નૈતિક ચિદ્ધાંત પર અમલ કરવાનો ઉદ્દેશ છે.

પ્રથમના સૂફીવાદનું વિચારકેન્દ્ર નુસુબત (પેશંબરી) છે અને આમાં પેશંબરીના જીવનનું અનુપાલન અને અનુચિન હોય છે, બચાવ દ્વિતીય સૂફીવાદનું વિચારકેન્દ્ર ફિલસૂફી (Philosophy) છે, અને આમાં ફિલસૂફી અને હકીમોના જીવનનું અનુસરણ હોય છે. અને આ બન્ને વચ્ચે જેટલો ફરક છે !

ખખ્યામતો સૂફીવાદ મઝહબી નહિ, બલ્કે, ફિલસૂફીમય હોય : એટલે કે, તેની સામે પેશંબરીના જીવન નહિ, બલ્કે, ફિલસૂફીના જીવન આદર્શરૂપ હતા અને એમના જ ખ્યાલો ધરાવતા હતા. સૂફીવાદના આ બન્ને બિલ પ્રકારો વચ્ચે બેદલવાન ન સમજી શકાયથી ધરલામી સૂફીવાદના પશ્ચિમના મંચકારો અનેક શુદ્ધશુદ્ધામણીઓમાં અદવાઈ ગયા છે સક્રિય સૂફીવાદનો આરંભ તો ઈસ્લામમાં ભક્તિ અને સમ્મારત્યામમાં ઉમ્મ રીતે થયો, કિંતુ, પછીથી એમાં જે નકરી તત્ત્વો વિષયગત (theoretical) સૂફીવાદ દાખલ થયો તેમાં ખાસ વિચારો, ખાસ માન્યતાઓ અને અભિપ્રાયો તેમજ એક ખાસ પ્રકારની ફિલસૂફીનું મિશ્રણ હતું તે નવ અફઝાવતી શાળા (Neo-Platonic School) નું ચિદ્ધાંત હતું, જેનો ધરલામના શુદ્ધ સૂફીવાદમાં ત્રીજી શતાબ્દીના અંતમાં પ્રવેશ થવા લાગ્યો; અને આ જ એ સૂફીવાદ છે જેને આપણે "ફિલસૂફીમય સૂફીવાદ" કહીએ છીએ.

ફિલસૂફીયાના તત્ત્વબુદ્ધિ (ફિલસૂફીમય સૂફીવાદ)

આ ફિલસૂફીમય સૂફીવાદનું મૂળ, યૂનાન (ગ્રીસ) ના ઈશ્વરાકી અને ઈસ્કન્દરીવાદ અને અફલાતૂની શાળા હોવાનું કેટલાક પુરાણા મુસ્લિમ પંક્તિઓએ પણ સ્વીકાર્યું છે. જેમકે મધ્યકાલ દરમિયાન અબૂ-રૈહાન બીરૂની (સ્વ. હિ. સ. ૪૪૦) કહે છે :

“ આ હકીમોમાં કેટલાક એવા હતા, જેઓ સમજતા હતા કે તમામ વસ્તુ વાસ્તવમાં એક છે. વળી, આમાં પણ એ પક્ષો છે : એક પક્ષ એ વસ્તુનો માનનારો છે કે, આ વસ્તુઓનો તફાવતી ગુણ (Distinctive Property) એમાં અપ્રકટ હસ્તી ધરાવતો હોય છે અને બીજો પક્ષ કહે છે કે, વર્તમાનમાં નહિ, બલકે, અવિષ્યમાં તેના આવિષ્કારની શક્તિ તેનામાં હસ્તી ધરાવે છે. દાખલા તરીકે, ઇન્સાન એ પથ્થર અને ખનિજ પદાર્થોથી કેવળ એટલા માટે પર છે કે, તે ‘ ઈસ્લમે ઊભા ’ (મહાકારણ : ખુદા) ની નજીક છે. નહિ તો એ પણ પથ્થર અને ખનિજવર્ગમાં જ છે. આમાના અમુકનો એવો મત હતો કે, ખડું અસ્તિત્વ (Real Existence) માત્ર ‘ ઈસ્લમે ઊભા ’ નું છે, કારણ કે તે તેના અસ્તિત્વમાં બીજાની જરૂર નથી અને તેના સિવાય અન્ય હસ્તીને પોતાના અસ્તિત્વમાં તેની (ખુદાની) હાજત છે, અને જે તેના અસ્તિત્વમાં સામેલ છે તેનું અસ્તિત્વ ખ્યાલી (કાલ્પનિક) છે પણ સાચું નથી. અને સત્ય એ જ એક કેવલ છે. અને આ મત સૂફીઓનો છે અને આ જ હકીમો છે, કારણ કે, ‘ મક્ક ’ યૂનાની (ગ્રીક ભાષા) માં ‘ દિકમત ’ ને કહે છે અને આ ઉપરથી જ ફિલસૂફીને યૂનાની (ગ્રીક ભાષા) માં ‘ પીલા સુપા ’ કહે છે, એટલે ‘ દિકમતનો આશ્રિત ’ (તરવચાન પ્રેમ). અને જ્યારે કે, ઇસ્લામમાં અમુક લોકો તેમના મંતવ્યોની લગભગમાં પહેચ્યા તો તેઓ પણ આ જ નામ (સૂફી) થી ઓગળ્યા. ” (કિતાબુલ-હિન્દ, પૃષ્ઠ ૧૬, લીકન)

અસ્વામા ઈખ્નેતેમીઆહ (સ્વઃ હિ. સ. ૭૨૮) જેઓ અક્ષ અને નકષઃ ફિલસફી અને મઝહબ બન્નેના ઈમામ હતા, તેના રિસાલા 'ફિરસમાએ વગ મકસ' (સંગીત અને નૃત્ય વિશેની પુસ્તિકા) માં લખે છે: '1

" અને ઈખ્નેસીનાએ એક ફિલસફી પડી, જેનું તેણે તેની પૂર્વના પૂનાની ફિલસૂફી અને (મુસ્લિમોમાંના) એકમીયા ફિરમાના મિદઅતી મુતકલ્સેમીન વગેરેના ખ્યાલોનું મિત્રલુ કરી સર્જન કર્યું" હતું. મળી-ખરી સામીય અને અમલી વસ્તુઓમાં ઈસ્નાઈલી મુહલ્લેદુનના પથે ગયો અને આમાં કેટલીક વસ્તુઓ સૂફીઓની ભેળવી દીધી જે વાસ્તવમાં તેના સમવિચારના ઈસ્માઈલી કરામતએ ખાતેનીયાના વિચારોમાંથી લીધેલી, કારણ કે, ઈખ્નેસીનાના વંશએ મિસરના હાકિમ બે અમરિસ્લાહ (ફતેમી ઈસ્માઈલી) ના અનુયાયીઓમાં હતા. આ લોકો એમના જ કમાનામાં હતા અને એમનો મઝહબ 'રસાઈલે' ઈખ્વાનુસ્સફા-વાદાઓનો મઝહબ હતો."

હાજી ખલીફા અફીકકુઝ્ઝીનના સૂફીવાદના વિષયમાં લખે છે -

" અને જાણુ તો જોઈએ કે, ઈલાહીયાત (ઈસ્મે ઈલાહી શાસ)ના ફિલસૂફી (કુકમા)માં ઈશ્વરાફી ફિલસૂફી પણ અને રૂદિમાં સૂફીઓ જેવા છે. ખાસ કરીને આમાંના અર્વાચીન (ઈશ્વરાફી) કિતુ ૧૨૬ માત્ર એ પ્રશ્નોમાં છે જેમાં ઈશ્વરાફીઓનો મઝહબ ઈસ્લામના મઝહબ વિરુદ્ધ છે! અને એ બનવા એમ છે કે આ પારિભાષિક જુબદ (તસલુક) એમની જ પારિભાષિક (સફ)થી ઉપલબ્ધ હોય. જેમકે આ બાબત જે શખ્સે ઈશ્વરાફી ફિલસૂફીના મતો જોયા છે, તેનાથી અબજી નથી."

હીક આ લોકો તો સૂફી જગતની બહારના છે પણ, શેખ ફરીદુદ્દીન અત્તાર જેઓ મઝહર સૂફી છે, તેમના 'તઝકરુલ અવ

૧. મળમુએ રિસાલએ કુબરા, ઈખ્ને તેમીયા, અવ બીએ, પૃષ્ઠ ૨૮૮ આમેરીયા સરરીયા પ્રકાશન મિસર.

લિયા'માં શેખ અબુલહસન ખિરકાની (સ્વ: હિ. સ. ૪૨૫) અને શેખ અબૂઅલી સીના (સ્વ: હિ. સ. ૪૨૮)ની પરસ્પર મુલાકાતોના ઉલ્લેખ પછી લખે છે :

“ત્યાંમુધી કે આ પછી તરીકત (તસબુક: સૂફીવાદ) ફિલસૂફી મુધી પહોંચ્યો. જેમકે અણીએ છીએ.” (પૃષ્ઠ ૨૦૭ ગ્રિગ નિરૂપેસાની)

‘દખિસ્તાનુલ મઝહિબ’ના સર્જક ફાની કાશ્મીરી (સ્વ: હિ. સ. ૧૦૮૧) જે પોતે આ જ “ફિલસૂફીમય”ના ધરાબધી મસ્ત હતા, તેઓ સૂફીઓની માન્યતાઓના વિષયમાં એક આરિફ (સિક્ક)ના શબ્દો દાકિ છે :

“એક આરિફ (સિક્ક)ના મુખેથી સાંભળ્યું કે, સૂફીઓની માન્યતાઓ એ જ છે જે ઈશરાફીઓની છે. કિંતુ, સૂફીઓ હવે રહસ્યમય અને સંકેતાર્થમાં બયાન કરે છે, જેથી અપાત્ર લોકો ન આવે અને ન સમજે, પેગમ્બરો, અવલીયાઓ અને કદીમ ફિલસૂફોના માર્ગમાં.” (પૃષ્ઠ ૩૧૮, મુબઈ)

આ હવાલાઓ ઉપરથી એ વસ્તુ વ્યક્ત છે કે, “ફિલસૂફીમય તસબુક” ઈશરાફી ફિલસૂફી, નવ અફલાતૂની (Neoplatonic), ઈલાહીયાત (ઈસ્મેઈલાહી શાઅ) અને ઈબ્વાનુસસફાના તાવીલાત (અર્થબેદના સિક્કાત) એક જ ઝરણાની જુહીજુહી ધારો છે.

આટલી ઇશ્વાવટ પછી એ જણાયું હશે કે ખચ્યામનો સંપ્રદાય કે પથ વાસ્તવમાં ‘ફિલસૂફીમય સૂફીવાદ’નો હતો અને તે પોતે પણ “સૂફી હકીમ” હતો. હવે ચાલો તેના આંતરિક ખ્યાલો અને માન્યતાઓમાં પણ ડોકિયું કરી લઈએ. બીરૂની જેવા રહસ્યમયના ઉદ્દારો હમણાં જ સંભળી ચૂક્યા છે કે, સૂફી ફિલસૂફોનો પુજૂદ (અસ્તિત્વ Existance)ની ચર્ચા અને તેની પ્રતીતિમાં ભારે ફિલસૂફી હતી અને તેઓ ‘ઈસ્લિતે ઉલા’ (મહાકારણ) જેને ‘અલ અવ્વલ’ (આદિ પહેલું) અને ‘અલ હકક’ (સનાતન સત્ય) કહેતા હતા તેનું અસ્તિત્વ ખરું અને અન્ય હસ્તીના અસ્તિત્વને કાંપનિક

માનનારા હતા ખખ્યામના ફિલસૂફી વિષયના રિસાલા પર જે વિદ્યાર્થ-
દર્શન પૂર્વે આવી ચૂક્યું તેના અભ્યાસથી દરેક બંધિત મણી
શકે છે કે, તેના અસ્તિત્વના પ્રશ્નની ચર્ચા પ્રત્યે ફટલી દિલચસ્પી
હતી અને કેવા હૃદયથી તેમાં શ્રદ્ધા ધરાવતો હતો. ‘ઇન્ડિયન ફિલો-
(મહાકારણ)ના પ્રાંતમારૂપને સિદ્ધિ માનવીઃ આ બોધ પણ ખખ્યામના
‘રિસાલા ફિલિસાફીયલ-પુજૂદ’માં જડે છે, અને આ જ તાલીમ
‘ઇન્ડિયન ફિલોસોફી’માં છે, જેમકે પૂર્વ આપણે અવતરણો આપી
ચૂક્યા છે.

તેણે તેના “પ્રથમ સૂત્રીવાદ”ના મૂળ સિદ્ધાંતોના ઉ-
‘રિસાલેએ ફિલિસાફીયલ-પુજૂદ’માં નીચેના સબદોમાં ક્યો છે.

“આ લોકોએ ચિંતન અને ચર્ચન દ્વારા મા’અરફત (પ્ર-
ઝોળખ)ની જિજ્ઞાસા નથી કરી, કારણ કે, આંતરિક શુદ્ધિ
આચરણ સુધારીને પ્રાકૃતિક મનનતા અને હૈદિક (સ્પૃહ) અસ-
પવિત્ર કરી ખુદને ઝોળખવાની કોશિશ કરે છે. ત્યારે
જવહર (Essence) પવિત્ર થઈ જાય છે અને ફરિશ્તાએ
હરોળમાં આવી જાય ત્યારે તેને એવા સત્ત્વનું ફર્દન થાય છે
જેમાં શકા વિશ્વકાને સ્થાન નથી.”

આ સિદ્ધાંત, હવે અને ફરિદ સમગ્ર ઇસ્કન્દરીયાના ઇશરા-
ઈનાલીયાત (ઈન્દોઈલાહી શાઅ) એટલે નવ અફલાતૂની (Neoplas-
tonic) ફિલસૂફીની અનુરૂપ છે અને નિષ્કુલ આ જ રંગ ઇન્ડિયન
સૂફીના રિસાલાઓમાં જમકે છે અને આ જ ફિલસૂફીમય સૂત્રીવાદનું
રોચ છે.

આ જ પ્રમાણે માનવસિદ્ધિની પરાકાષ્ઠા “માઅરફત” ખુદની
ઝોળખને દરાવવી; જેમકે ખખ્યામના આ સબદોથી સ્પષ્ટ છે જે
તેણે મૃત્યુ સમયે ઉદ્ઘાર્યા હતા :

“ઝોહ ખુદાવદા જે મારી શક્યતાબર તારી ‘માઅરફત’
સાખ્ય કરી; મને ક્ષમા આપી દે ! મારી આ જ માઅરફત તારો

દરબારમા મારો વસીલો છે ” (બેંહેકી તે ચહરુજુરી) એ પણ આજ મઝહબ અને પંથની ભાષા છે

માઝ'રેફત (સાક્ષાત્કાર)નો માઝ' ખચ્છામની આગળ તપશ્ચર્યા (રિયાઝત) કે, જેમ કે તેના 'રિસાલએ વરફ લિલ મવસૂફ'મા છે.

“ તો, જે પોતાને આ જ્ઞાનમા 'અપૂર્ણ' પામે . . . તો તેને સપૂર્ણ તપશ્ચર્યા અને ખુદાની કૃપાયાચના અનિવાર્ય છે ”

આ તાલીમનું મૂળ એ જ છે

ખુદા અને તેની જાત અને ગુણો તથા નુશુબત (પેગમ્બરી) ને રિસાલત (Divine Mission) ને લગતા ખચ્છામના એ જ ફિલસૂફી વિચારો છે જે 'ઈખ્વાનુસસક્કાના' રિસાલાઓ (પુસ્તિકાઓ) અને અખૂઅલી સીનાના ઇશારાત' અને સફા માં જણાય છે. જેમ કે 'રિસાલએ કૌન તકલીફ'મા (Creation & chastening) તેણે પોતે જ એ જાહેર કર્યું છે, 'ફિસાબોરસ'ના 'મસઅલએ અદદ' (Problem of Numbers) માં પણ તેને રસ છે, જેનો તેણે તેના 'રિસાનએ ફિલિયાતુલ-વુજૂદ'મા ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ પ્રશ્નમા 'રસાઈ લે ઇખ્વાનુસસક્કા'ના સર્જકોને પણ એટલી જ શ્રદ્ધા હતી, તેનો ઉલ્લેખ તેમણે તેમના દિસાખ (અઠગણિત)ના રિસાલામાં કર્યો છે.

તેની ફિલસૂફીમય તોલીદ (એક જ ખુદાની માન્યતા) આત્મા અને મલાએકત (ફરિશ્તાઓ) ની હકીકતનું બપાન નીચેની રૂનાઈમાં છે, જે જો કે મોઝલીન લાઈબેરી અને લાહોરની હસ્તપ્રતોમાં નથી, કિંતુ અન્ય પ્રતોમાં છે અને તે મિલકૂલ ખચ્છામના વિચારના પ્રતિબિંબરૂપ છે.

‘ જહાનનો જાન સત્ય છે અને જહાન તેનું બદન છે

“ રૂહો (spirits) ફરિશ્તાઓ, તેની યાનેન્દિયો છે.

“ ફલો (અવકાસ), તરવો (elements) અને સર્જન (Creation) તેના અવગણ છે.

૧. ઇસતિયાહે 'મજ્મૂઅલ-બદરન'મા તે સાદુરીન દબવી (સ્વ, દિ સ ૧૫૮) ની દોષાનો નિર્દેશ કર્યો છે, પૃષ્ઠ ૧૦૮ કલકલ્લા.

“આ જ કેવળ તોણીઠ (એક જ ખુદાની માન્યતા) છે, આ બધો સંખ્ધખેલ છે.

અન્ય કિલસફોની જેમ તેને પણ ઈન્સાનિયતના ‘કમા માઅરેફત’ (સાક્ષાત્કાર સિદ્ધિ) જ્ઞાન હતું, આથી તેના મન સમયે જે દુઆ (પ્રાર્થના) તેના મુખે હતી તે આ હતી :

“ઓ ખુદાવદ ! તું જાણે છે કે, મેં મારી સકિત પ્રમાણે તને ઓળખ્યો તું મને મુક્તિ આપી દે, કે, મારી આ જ માઅરેફત (સાક્ષાત્કાર) તારા દરબારમાં મારો વસીલો છે.”

(નેહડી તે સહરૂદરી)

તેની એક રૂબાર્ઈ પણ તેના આ વિચારનું સમર્થન કો છે. કહે છે :

“જે દિવસે તમારા આચાર વિચારનો બદલો અપાશે

“ત્યારે તે બદલો તમારી ખુદાની ઓળખ (માઅરેફત) પ્રમાણમાં હશે.”^૧

આથી પણ વધુ સ્પષ્ટ રીતે તેના ખ્યાલનું પ્રતિબિંબ નીચે રૂબાર્ઈમાં ઝિલાયુ છે :

“ઓ સાકી ! માઅરેફત (ખુદાની ઓળખ)નો કરામ મા ઈજ્જતનું કારણ છે.

‘કિત્તુ જેઓ માઅરેફતથી અજાન છે તેઓને માટે તે પાન પાપ છે

‘બલ્કા, જે મનુષ્ય જેમાઅરેફત (ખુદાને ન ઓળખનાર) હો’ એ તે કષ્ટ મનુષ્ય છે.”

“ઈન્સાનિયતનું ખોમ જ માઅરેફત છે.”

ઉપર્યુક્ત દુઆ (પ્રાર્થના)ના આ સંખ્ધો : “મેં તને મારી સકિત પ્રમાણે ઓળખ્યો.”^૨ એવું સચ્ચન કરે છે કે, તેને ખુદાની સમગ્ર

૧. રસના (પદના), મુબઈ અને બિનશીઠક

૨. ગુલશાર હસેની અને મોહમ્મદી પ્રેસ મુબઈ

ઝોળખની શક્યતા લાગતી ન હતી અને સમજતો હતો કે આ માનવશક્તિથી પરની વસ્તુ છે. આ માન્યતા તેની એક રૂપાર્થમાં આ રીતે અદા થઈ છે :

“મારું બુદ્ધિનૈપુણ્ય તને સાબિત કરવામાં લાયક નથી.

“અને મારું ચિંતનક્ષમ, સિવાય કે તારી બંદગી, કંઈ નથી.

“અને તારી બબ્બ હકીકતને હું કેવી રીતે જાણી શકું ?

“અને કદાચ તને ઝોળખનાર કવણ તું પોતે જ હશે.”

પ્રુદાના આલિંગે કુલ (સર્વગ) હોવા વિશે તેને શ્રદ્ધા હતી. તેની

નીચેની રૂપાર્થમાં આ વિચાર કેટલી બબ્બ રીતે અદા થયો છે :

“મારી મુખ્ય વાત અવકાશનો તમામ જાણકાર જાણે છે;

“જે રજેરમ અને રજેરજથી તે વાકેફ છે.

“હું માતું છું કે તું જન્મતને ઠોંગ કરી છેતરી શકે.”

“કિંતુ તું તેની જોડે શું કરીશ કે જે રજેરજથી વાકેફ છે અને

એકે એકને ઝોળખે છે ? ૨”

રિસાલએ કૌનમાં પ્રુદાતાલાનું નામ -(જેને તે અલ્ફ હક્ક

(સનાતન સત્ય), અલ્-અવ્વલ (The First), અલ્-વાજિબ

(The necessary), અલ્-હકીકલ અવ્વલ (The first

truth) વગેરે શબ્દોથી અદા કરે છે, લાહે વિનય અને વિનય

લાહે ઉચ્ચારે છે અને કહે છે કે, તમામ શક્ય અસ્તિત્વ આ જ

વાજિબે તઆલા (પ્રુદા)ની રૂપાવૃષ્ટિ છે.

“આ ‘હકે અવ્વલ’ (આદિ સત્ય) જેમાંથી દરેક વસ્તુનું

અસ્તિત્વ છે, તે પ્રુદા—તેનો મહિમા ઉત્કૃષ્ટ યાઓ અને તેના નામો

પવિત્ર રહો સિવાય અન્ય કંઈ નથી, જેમાંથી તમામ હસ્તીએ વિકાસ-

ક્રમના નિયમ પર સિદ્ધસિદ્ધાન્ત થઈ રૂપા મેળવી છે, જેની સાચી

૧. દેસના (પદ્ય), મુળર્થ ને કાવિયાનો—(૫૭)

૨. દેસના : પદ્ય અને મજમુએ મુન્દખલાટે દારૂ-મુસન્નેદીન

વધાવીનરીકે.

દિલસેરી (હિંમત) સદલીલ નિયુક્ત છે.” (પૃષ્ઠ ૧૭૪ રિસાલ-એ-મૌન)

આ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે, તેના નામે અમુક નિર્દેશ-ચેલી રૂનાઈઓનું વાચન કરી જોયોએ તેને નાસ્તિક ધારણે છે તેઓ કેટલા ભ્રમિત છે. તે ખુદાને કેવળ સદ્ (Absolute good) અને નેક જ કહી પાડે છે અને શ્રદ્ધા ધરાવતો હતો કે તેની એક એક ક્રિયા પણ કેવળ સદ્ છે. બીજા રિસાલા (ત્રણ પ્રકાર) માં કહે છે :

“અને હું કદાચ સમજીને કે જોને દિલસેરીમાં મળ્યું છે તેને બલામણુ કરું છું કે આ ખુદાના બલ દરગારને લુધમ અને ખૂરાઈ (Evil) ના આરોપથી પાકે રાખે.”

(પૃષ્ઠ ૧૮૩)

‘રિસાલ-એ-વસ્ક વ મોવસક’ નો વાસ્તવમાં અસ્તિત્વ (સુજૂદ)ની ન્યાયામાં છે, તેના અંતભાવમાં તે કહે છે :

“તો જાહેર થયું કે તમામ જાતો (Essences) અને વસ્તુઓ ‘હકકે તઆલા’ (The Final Truth) નો આશિર્વાદ મૂળ છે, ત્યાંથી ઔષ્ણીયક નિયુક્ત નિયમમાં પામી છે.” અને આ બધું જ સદ્ છે. તેમાં (ખૂરાઈ)ને અંશ માત્ર પણ સ્થાન નથી.”

આ વિચાર તેની નીચેની રૂનાઈ સમગ્ર રીતે ઊંડો છે :

“લોકકથા છે કે કલામતમાં દરેકની પૂજાપરજ થશે,

“અને એ પ્રિય દાસ્ત (ખુદા) કોપાયમાન હશે.

“કિંતુ એ કેવળ સદ્, સિવાય કે સદ્ બીજું કંઈ થશે નહિ.

“જસ ખુદા રહો ! કારણ કે પરિણામ સારું જ હતું.”

તેના નામે નિર્દેશાયેલી એક રૂનાઈ આ છે :

“જો પાત્રમાં કાચમ જરાબ રહેતો હોય

“તેને એક મસ્ત તોડવાનું પસંદ કરતો નથી;

“તો પછી આવા સુંદર દાથપત્ર અને બબ્બ મુર્તિનું

"લાડમાં કાણે સજ્જન કયું અને દેવથી કાણે વિસજ્જન કયું?"

મતલબ કે, એક મદિરામસ્ત શરાબીને જરા જોટલા મંમપ્રમા તો તેના પ્યાલા પ્રતિ એટલે એમ બિહારાઈ આવે છે કે તેનું તોહનું સાંખી શકતો નથી; પછી એ સાચી શક્ય છે કે, આલમના પરવદિઆર જોણે આ સુંદરમાં સુંદર સજ્જન કયું છે તે, પોતે ગુસ્સો ફરી કે ફીનો ગમી તેને ભાંગીફાડી નાખે !

આ જ ફિલસૂફીની મિના પર ખચ્યામમાં મુરબ્બિયતનાર વિચારો બજાઈ આવે છે, એટલે ખુદા તેની એકતાની માન્યતા અને તેની ઝોળખ પછી કોઈને શિક્ષા કરશે નહિ, ગુનેગારોના તમામ ગુના તેની સંપૂર્ણ મહેરબાની વડે માફ કરી દેશે, કારણ કે, તેને કોઈના પ્રત્યે ફીનો અને દુસ્મનાવટ નથી અને તે કેવળ સહ (Good) છે.

"ગુનાને કારણે, એ ખચ્યામ ! આ વિલાપ અને વસોપાત શાને ?

"અને આ અફસોસ અને આકેદના ઝાંછાવતાથી ફાયદો શો ?

"અગર કોઈ નિર્દોષ છે તો તે માફીનો અધિકારી ક્યાં ?

"ગુનાને કારણે તો માફી છે તો ગમગીની શા માટે ?

"શરાબધર અમારા શરાબપાનથી આબાદ છે

"મે હઝાર પ્રાવશિતના કેમ જનો બાર પશુ મારે માથે છે;

"અગર હું ગુનો ન કરું, તો રહેમત કોણુ કરે ?

કારણ કે રહેમતની શોધા ગુનો કરવાથી છે.

"પરવદિઆરે આપણી હસ્તીની માટીનું પૂતળું બાધું.

"ત્યારે એ જાણતો હતો કે આપણાથી કેવા કેવા કાર્યો થશે,

"આમ તેની આચારી પર મારો એક ગુનો નથી.

૧. બોડલીનની પ્રવના મૂળ (Text) પ્રમાણે

૨. મુરબ્બિયત મુસ્લિમોમાં એક ફિરકો (વર્ગ) છે જેમની ધર્મ છે કે 'ઈમાન' પછી તમામ ગુના ક્યામતમાં માફ થઈ જશે. ફરવાહ મોલ્લા મોલ્લા વિધિનિયમવાદી (ફાકેદા) અને મોદદીસો (Traditionalists) આ પક્ષમાં ગણાય છે.

“તો પછી ક્રમામતના દિવસે, બળવાનુ શાને માટે ?”

નુણુવત (પેગમ્બરી) અને રિસાલત (Divine Mission) ના નાયકનો અર્થ તેની નજીક એ “ સિદ્ધ વ્યક્તિ ” નો છે, જે આદિલ કાર્ય (મુન્નત) દ્વારા આ દુનિયામાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા સ્થાપી અને દુનિયાદારોને જમતની મલિનતામાંથી પવિત્ર કરી “ કહે તઆલા ” ખુદાની તરફ વળવાનું નિમત્રણ કરે છે અને આ માટે તેને આધ્યાત્મિક શક્તિની મદદ હોય છે “ રિસાલતે કૌન ” ના અર્થ બાગમાં તેણે નુણુવત (પેગમ્બરી) અને રિસાલત (Divine Mission) ની આ જ વ્યાખ્યા કરી છે અને આ જ વસ્તુ ફારાશીના રિસાલા (પુસ્તિકાઓ) અને અબૂઅલી સીનાના “ ઈશારાત ” માં છે

ખખ્યામ ‘ જલ્લ ’ નિયતિની-ફિલસૂફીમાં માનતો હતો જે તેનો આ ખ્યાલ રૂબાઈવાતના સબ્દેશબ્દથી છે તેમ તેના ફિલો સોફીમમ રિસાલા (ત્રણ પ્રકો) પરથી પણ એ વસ્તુ જાહેર થાય છે તે કહે છે

“ કાણુ કરીને, ખુસ્હી રીતે ‘ જખરી ’ (નિયતિમાં માનનારો) જાતની વધુ નજીક છે ”

આ જ વસ્તુ તેની રૂબાઈઓમાં પણ છે દાખલા તરીકે

“ તકદીર જે રેખા દોરી તે દોગઈ તર્કિતમાં હેરફેર સહ્ય નથી,

“ અને અફસોસ ક્યાંથી સિવાય કે, ઝખર ખૂન (નફુ જદિલ્લીરી)

બની જાય, - કઈ નથી

“ તું અબર જિદ્ગીબર ખૂનનાં આસુ વેરતો રહે,

“ તે એક ટીપુએ તારા બાઅમાં લખાવાયો વધુ નથી

કિતુ એ વાદ રહે કે, ખખ્યામની જલ્લ (નિયતિ) ની ફિલસૂફી મઠ-

૧ દેશનાની પ્રવના મૂળ શાયે સરખાવવા મુબઈની પ્રતોમાં કે “ ના બદલે ચ ” છે બિનશીક્ષ્ય ચોથી પકિત આમ છે “ તમામ રહેમત અમારા કબા સ્વા પર છે ” કાવીયાની પ્રમાણે

હમી તરો પર નહિ બલકે, ફિલસૂફીમય દલીલો પર નિર્ભર છે.
તે જ કહે છે:

“નેહી અને બદી ઈન્સાનમાં સ્વાભાવિક છે.”

“પ્રુદી દિલગીરી પ્રુદીના હુકમમાં છે;”

“આને માટે નસીખને દોષ ન હે,”

“નસીખ પોતે જ તારા કરતાં હજાર દરજ્જે લાચાર છે.”

આ બિલકુલ એ નવ-અફલાતૂની (Neoplatonic) મસ્થા-
ધ્યાહ ફિલસૂફી પ્રમાણે છે, જેનું પૃથકરણ અબૂઅલી સીનાએ કર્યું
છે: જો કે આસમાનની મતિ જ સ્થૂળ જગતની ક્રાંતિનું કારણ
છે, છતાં આસમાન તેની મતિ અને તેની પરિણામ લાવવામાં બિલ-
કુલ લાચાર છે.

મહાદીવાત (ઈસ્મે ઇલાહી શાસ્ત્ર)ના આ પ્રશ્નની સમગ્ર પ્રાથ-
મિક સિદ્ધાંતોની સમગ્ર પર આધાર રાખે છે:

(૧) પ્રુદા. આવશ્યક અસ્તિત્વ (Necessary existence) દરેક કોણથી એક છે

(૨) અને જે દરેક કોણથી એક હોય તેમાંથી એક ક્રિયા
યર્ષ શકે છે. કારણ કે, જો તેમાંથી બે ક્રિયાઓ થશે તો તે દરેક
કોણથી એક રહેશે નહિ. એટલે કે આના કર્તા અને તેના કર્તાના
દ્વિગણ યર્ષ તેની એકતા નષ્ટ થઈ જશે

પરિણામ એ આબુ' કે, પ્રુદા આવશ્યક અસ્તિત્વ (Necessary existence) માંથી માત્ર એક જ વસ્તુ યર્ષ શકે છે જેનું
નામ ‘અડલે અવ્વલ’ (First Reason or Intellect) છે.

બીજો પ્રાથમિક સિદ્ધાંત એ છે કે, મહાકારણનું પરિણામ
(Effect) માં વિલંબ શક્ય નથી. જ્યારે કાર્ષ વસ્તુનું મહાકારણ
જરૂર કે તરત તેનું પરિણામ (Effect) જાદી આવશે. ચાની
ફરતાની સાથે જ તાણું ઝિપડી જશે આવશ્યક અસ્તિત્વ (Necessary existence) જે દરેક કોણથી એક છે તે મહાકારણ છે.

“તો પછી કયામતના દિવસે, બળવાનું’ શાને માટે?”

નુબુવત (પેગમ્બરી) અને રિસાલત (Divine Mission) ના યકનો અર્થ’ તેની નજીક એ “ સિદ્ધ વ્યક્તિ ” તો છે, જે આદિલ કાય’ (મુન્નત) દ્વારા આ દુનિયામાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા સ્થાપી અને દુનિયાદારોને જબતની મલિનતામાંથી પવિત્ર કરી ‘ હકકે તઅહા ’ ખુદાની તરફ વળવાનું નિમંત્રણ કરે છે અને આ માટે તેને આધ્યાત્મિક શક્તિની મદદ હોય છે. ‘ રિસાલતે કૌન ’ ના અંત-ભાગમાં તેણે નુબુવત (પેગમ્બરી) અને રિસાલત (Divine Mission) ની આ જ વ્યાખ્યા કરી છે અને આ જ વસ્તુ દુરાબીના રિસાલા (પુસ્તિકાઓ) અને અબૂઅલી સીનાના ‘ ઈસારાત ’ માં છે.

ખુશ્યામ ‘ જખ ’ નિયતિની-ફિલસૂફીમાં માનતો હતો. જેમ તેનો આ ખ્યાલ ફૂનાઈયાતના સબ્દેશખતથી છે તેમ તેના ફિલોસોફીમય રિસાલા (ત્રણ પ્રશ્નો) પરથી પણ એ વસ્તુ જાહેર થાય છે. તે કહે છે :

“ ધણું કરીને, ખુલ્લી રીતે ‘ જખરી ’ (‘ નિયતિ ’ માં માનનારો) જતનની વધુ નજીક છે. ”

આ જ વસ્તુ તેની ફૂનાઈયાતમાં પણ છે. કાખલા તરફ :

“ તકદીરે જે રેખા દોરી તે દોરાઈ અઈ તેમાં હેરફેર શક્ય નથી;

“ અને અફસોસ કયાંથી સિવાય કે, છગર ખૂન (ગદુ જ દિલગીરી) બની જાય, - કંઈ નથી.

“ તું અગર બિંદગીબર ખૂનનાં આંસુ વેરતો રહે,

“ તો એક દીપું એ તારા બાઅમાં લખાયાયો થયું નથી.

કિંતુ એ ગાદ રહે કે, ખુશ્યામની જખ (નિયતિ) યી ફિલસૂફી મજ

૧. દેશનાની પ્રવચન મૂળ સાથે સરખાવતાં મુંબઈની પ્રતોમાં ‘ક’ ના બદલે ‘ચ’ છે. વિનયીકકમાં ચોથી પદ્ધિ આમ છે : “ વખામ રહેમત અમારા કુના કસ્વા પર છે. ” કાવીયાની પ્રમાણે.

હજી તરો પર નહિ બલકે, ફિલસૂફીયલ દલીલો પર નિર્ભર છે.
તે જ કહે છે:

“તેડી અને બદી ઈન્સાનમાં સ્વાભાવિક છે.”

“પ્રુદી ફિલસૂફીરી પ્રુદાના હુકમમાં છે;”

“આને માટે નસીખને દોષ ન દે,”

“નસીખ પોતે જ તારા કરતાં હજાર દરજ્જે ધાર્યાર છે.”

આ બિલકુલ એ નવ-અફલાતૂની (Neoplatonic) મત્તા-
ઈલાહ ફિલસૂફી પ્રમાણે છે, જેનું પૃથક્કરણ અબૂઅલી સીનાએ કયું
છે: જો કે આસમાનની મતિ જ સ્થૂળ જમતની કાતિનું કારણ
છે, છતાં આસમાન તેની મતિ અને તેનાં પરિણામ લાવવામાં બિલ-
કુલ લાચાર છે.

ઈલાહીયાત (ઈલાહે ઈલાહી શાએ)ના આ પ્રશ્નની સમજ પ્રાય-
મિક સિદ્ધાંતોની સમજ પર આધાર રાખે છે:

(૧) પ્રુદા. આવશ્યક અસ્તિત્વ (Necessary existence) દરેક કોણથી એક છે

(૨) અને જે દરેક કોણથી એક હોય તેમાંથી એક ક્રિયા
થઈ શકે છે. કારણ કે, જો તેમાંથી બે ક્રિયાઓ થશે તો તે દરેક
કોણથી એક રહેશે નહિ. એટલે કે આના કર્તા અને તેના કર્તાના
દ્વિકાણ થઈ તેની એકતા નષ્ટ થઈ જશે

પરિણામ એ આવ્યું કે, પ્રુદા આવશ્યક અસ્તિત્વ (Necessary existence) માંથી માત્ર એક જ વસ્તુ થઈ શકે છે જેનું
નામ ‘અકલે અવ્વલ’ (First Reason or Intellect) છે.

બીજો પ્રાયમિક સિદ્ધાંત એ છે કે, મહાકારણનું પરિણામ
(Effect) માં વિલંબ શક્ય નથી જ્યારે કાર્ષ વસ્તુનું મહાકારણ
જરૂરે કે તરત તેનું પરિણામ (Effect) જડી આવશે. આવી
કરતાંની સાથે જ તાળું બિધડી જશે આવશ્યક અસ્તિત્વ (Necessary existence) જે દરેક કોણથી એક છે તે મહાકારણ છે.

“તો પછી કમામતના દિવસે, જળવાનું યાને માટે!”

નુબુવત (પેએમ્બરી) અને રિસાલત (Divine Mission) ના નાયકનો અર્થ તેની નજીક એ “સિદ્ધ વ્યક્તિ” નો છે, જે આદિલ કાર્ય (મુન્નત) દ્વારા આ દુનિયામાં યાંત્રિ અને વ્યવસ્થા સ્થાપી અને દુનિયાદારોને જમતની અલિનતામાંથી પવિત્ર કરી ‘કહે તઆલા’ ખુદાની તરફ વળવાનું નિમંત્રણ કરે છે અને આ માટે તેને આખાત્મિક શક્તિની મદદ હોય છે. ‘રિસાલતે કૌન’ ના અંત-ભાગમાં તેણે નુબુવત (પેએમ્બરી) અને રિસાલત (Divine Mission) ની આ જ વ્યાખ્યા કરી છે અને આ જ વસ્તુ ફારાબીના રિસાલા (પુસ્તિકાઓ) અને અબૂઅલી સીનાના ‘મસારાત’માં છે.

ખખ્યામ ‘જલ્લ’ નિર્વાતિની-ફિલસૂફીમાં માનતો હતો. જેમ તેનો આ ખ્યાલ રૂબાઈમાંતના ચબ્દેજલ્લથી છે તેમ તેના ફિલોસોફીમય રિસાલા (પણ પ્રશ્નો) પરથી પણ એ વસ્તુ જાહેર થાય છે. તે કહે છે :

“ધણું કરીને, ખુલ્લોરીતે ‘જખરી’ (‘નિર્વાતિ’માં માનનારો) જાતની વધુ નજીક છે.”

આ જ વસ્તુ તેની રૂબાઈઓમાં પણ છે. દાખલા તરીકે :

“તકદીરે જે રેખા દોરી તે દોરાઈ નઈ તેમાં હેરદેર શક્ય નથી.”

“અને અફસોસ ક્યાંથી સિવાય કે, છગર ખૂન (મદુ જ દિલગીરી) બની જાય, -કંઈ નથી.”

“તું અમર બિ’દગીબર ખૂનનાં આંસુ વેરતો રહે,

“તો એક દીપુંએ તારા બાગમાં લખાયાયો વધુ નથી.

કિંતુ એ માદ રહે કે, ખખ્યામની જલ્લ (નિર્વાતિ)ની ફિલસૂફી મઝ-

૧. ફેસનાની પ્રવચન મુજબ સાથે સરખાવવાં ગ્રંથની પ્રતોમાં ‘ક’ ના મઠાં ‘ચ’ છે. વિનશીસમાં ચોથી પદિત આમ છે : “ખખ્યામ રહેમત અમારા જીના કસા પદ છે.” કાબીયાની પ્રમાણે.

હજી તરો પર નહિ બહકે, ફિલસૂફીમય દલોલો પર નિર્ભર છે. તે જ કહે છે:

“તેકી અને બદી ઈન્સાનમાં સ્વાભાવિક છે.”

“ખુશી ફિલગીરી ખુદાના કુકમમાં છે;”

“આને માટે નસીમને દોષ ન દે,”

“નસીમ પોતે જ તારા કરતાં હજાર દરજ્જે લાચાર છે.”

આ બિલકુલ એ નવ-અફલાતૂની (Neoplatonic) મસ્શા-ઈયાહ ફિલસૂફી પ્રમાણે છે, જેનું પૃથક્કરણ અબૂઅલી સીનાએ કર્યું છે: જો કે આસમાનની ઋતિ જ સ્થૂળ જગતની ક્રાંતિનું કારણ છે, છતાં આસમાન તેની ઋતિ અને તેનાં પરિણામ લાવવામાં બિલકુલ લાચાર છે.

મલાહીયાત (ઈર્ફને ઈલાહી શાસ્ત્ર)ના આ પ્રશ્નની સમગ્ર પ્રાથમિક સિદ્ધાંતોની સમગ્ર પર આધાર રાખે છે:

(૧) ખુદા, આવશ્યક અસ્તિત્વ (Necessary existence) દરેક કોણથી એક છે

(૨) અને જે દરેક કોણથી એક હોય તેમાંથી એક ક્રિયા થઈ શકે છે. કારણ કે, જો તેમાંથી બે ક્રિયાઓ થશે તો તે દરેક કોણથી એક રહેશે નહિ. એટલે કે આના કરતાં અને તેના કરતાંના ફિકાણ થઈ તેની એકતા નષ્ટ થઈ જશે

પરિણામ એ આવું કે, ખુદા આવશ્યક અસ્તિત્વ (Necessary existence)માંથી માત્ર એક જ વસ્તુ થઈ શકે છે જેનું નામ ‘અકલે અવ્વલ’ (First Reason or Intellect) છે.

બીજો પ્રાથમિક સિદ્ધાંત એ છે કે, મહાકારણનું પરિણામ (Effect) માં વિલંબ શક્ય નથી. જ્યારે કોઈ વસ્તુનું મહાકારણ બદશે કે તરત તેનું પરિણામ (Effect) જડી આવશે. ચાવી ફરતાંની સાથે જ તાળું બીધડી જશે. આવશ્યક અસ્તિત્વ (Necessary existence) જે દરેક કોણથી એક છે તે મહાકારણ છે.

આના અસ્તિત્વની સાથે જ તેનું રહેલું પરિણામ (First effect) વિનાયિલ્લ એક જ યર્ષ કરશે. આનું નામ 'અકલે અગ્રવ' (First Reason) છે. હવે 'અકલે અગ્રવ' (First Reason) ના બે મોજી કોઃ એક તો એ કે તે 'ઈલ્લતે ઉલા' (First Cause : મહાકારણ)નું પરિણામ (Effect) છે અને પૂર્વકારણ (ઈલ્લતે કદીમા)ની સાથે પૂર્વપરિણામ (મજલુલે કદીમા) છે. બીજું એ કે, તે 'ઈલ્લતે ઉલા' (First Cause : મહાકારણ) માંથી ઉત્પન્ન છે આથી જ તે જાને સજ્દ છે અને બીજામાં તેનું હોકું અનિવાર્ય છે. આથી આમાંથી બે કિયાઓ થશે. આ દિશાએ 'અકલે અગ્રવ' (First Reason) માંથી 'અકલે સાની' (Second Reason) અને 'ફલકે અગ્રવ' (First Sphere) નું સર્જન થયું. આમ જ 'અકલે સાની' (Second Reason) માંથી 'અકલે સારિસ' (Third Reason) અને 'ફલકે ફલ્કુમ' (Second Sphere), 'અકલે સારિસ' (Third Reason) માંથી 'અકલે રાએઅ' (Fourth Reason) અને 'ફલકે સિબ્બુમ' (Third Sphere), 'અકલે રાએઅ' (Fourth Reason) માંથી 'અકલે ખામિસ' (Fifth Reason) અને 'ફલકે મહાફુમ' (Fourth Sphere), 'અકલે ખામિસ' (Fifth Reason) માંથી 'અકલે સાદિસ' (Sixth Reason) અને 'ફલકે પંજુમ' (Fifth Sphere), 'અકલે સાદિસ' (Sixth Reason) માંથી 'અકલે સાએઅ' (Seventh Reason) અને 'ફલકે સયુઅ' (Sixth Sphere), 'અકલે સાએઅ' (Seventh Reason) માંથી 'અકલે સામિન' (Eighth Reason) અને 'ફલકે હફ્ફુમ' (Seventh Sphere), 'અકલે સામિન' (Eighth Reason) માંથી 'અકલે તાસેઅ' (Ninth Reason) અને 'ફલકે હરુમ' (Eighth Sphere), 'અકલે તાસેઅ' (Ninth Reason) માંથી

‘અકસે આદિર’ (Tenth Reason) અને ‘ફલકે નહમ’ (Ninth Sphere); ‘ફલકે નહમ’ (Ninth Sphere) ને કપ અનિવાર્ય હતો, આન્દોલન થયું, આ આન્દોલને તમામ ‘અવકાશ’ (Spheres)ને આન્દોલાવ્યા “અવકાશ” (Spheres)ના કંપન દ્વારા અસ્તિત્વમાં આવ્યા અને આમાં અદોલન અને ક્રાંતિ બન-પદાર્થ ને પ્રવાહોની ઉત્પત્તિ અને પ્રલયનો આરંભ થયો અને જગતની રંગબેરંગી હસ્તીઓાયર્ષ અને આમ જ ચાલ્યા કરશે અધ્યામે આ પ્રશ્નની ચર્ચા ‘રિસાલાએ ફક્સિયાતુલ તુગૂદ’માં પૂરેપૂરી કરી છે અને આ અસ્તિત્વનીએણીની વિસ્તારથી ઊજાવટ કરી છે. અધ્યામના અરખી શે’શ અને અને અમુક ફાગસી ફપાર્ષોમાં પણ તેની આ વિચારસરણી ઝગોકે છે તેનાએ શે’શમાં—જેની બૈહકી અને શહર-ઝુરીએ નકલ કરી છે,—એક પક્ષિત આ છે :

“મારી સેવામાં સમગ્ર દુનિયા બલકે, સાતે સિતારા બલકે, ટોચનું બુવન (Plane Supreme) પ્રવૃત રહે છે, જ્યારે મારું હૃદય ધબકારા મારે.”

કિક્તીએ તેની આ એક અરખી પક્ષિત નકલ કરી છે :

“શું આસમાનોએ તેના દોગ (ચકકગ) માં એવો નિર્ણય નથી લઈ લીધો કે, તમામ સફલાઅને ફુર્કાઅમાં ફેરવી નાખીશું ?”

આ ઇલાહીયાત (ઈસ્મેઈલાહી શાઅ) ના એ જ વિચાર છે અને આજે પણ ‘અરદિશે ફલક’ની કલ્પના આપણી ફારસી શાએરીના અંશ છે

ઉકૂલ (Cosmic Intellect વિશ્વચુદ્ધિ,) તુકૂસ (Cosmic mind વિશ્વમન,) અફલાક (અવકાશ Spheres) અને મવાહીદે સલાસાદ (ખનિજ, વનસ્પતિ ને પશુવર્ગ), અધ્યામની દૃષ્ટિએ ‘મુબદલે અવકાશ’ (ખુદા) ના આવશ્યક અસ્તિત્વ (Necessary existence) અને શક્ય હસ્તી (Possible existence)ની વચ્ચે માધ્યમ છે અને તેની ઝોળખને મનુષ્યનું આવશ્યક અંગ

મળે છે. આથી 'કુલિયાગુલ પુનઃ' માં કહે છે :

"અને આ નિયમને (સિદ્ધિસિદ્ધાન્ત તરતીય) ક્રેડીટો સિદ્ધિસિદ્ધાન્ત કહે છે અને મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ ત્યારે જ સિદ્ધ છે કે જ્યારે આ સિદ્ધિસિદ્ધાન્તને પિછાને અને જાણે કે આ સમગ્ર વચ્ચેના માધ્યમ છે. જેમકે, ગોળાકાર (spheres : ગોળાકાર), ઉચ્ચદાત (તરતીય : Elements), મવાલીક (ખનિજ, વનસ્પતિ તે પશુવર્ગ) અસ્તિત્વના કારણ (Cause) અને પરિણામ (Effect) છે, નહિ કે અસ્થાકની જાત (Genus : જાત) માંથી છે."

માધ્યમ જે ત્યાજ, શક્તિ, પાવિત્ર્ય તે વિદ્યુદ્ધિનું આમંત્રણ કરે છે તે મહાકળી રંગમાં નહિ જઈ, ધૂનાની (ગ્રીસ) અને ઈરિન્દરીયા (એલેક્ઝાન્ડ્રિયા) ના ધુબ ત્યાગી ફિલિપ્પીની તાલીમ પ્રમાણે છે. કિંકનીએ કાલિય અસ્થાકનીના હવાવાથી તેના જે વિચારો આલેખ્યા છે તેનું સખરેસખર સમર્થન તેની એક અરખી કાવ્યપદ્ધતિ કરે છે :

"મારા પાવિત્ર્ય અને શુદ્ધિ ખાતર, હું જાણ અને આંતરિક દરેક જુરાઈથી અપવાસ કરુ છું (એટલે તેનાથી બચું છું) અને માત્ર પારણ્ય મારા સર્જનદારની પવિત્ર શક્તિ છે."

મતલબ કે પાપ અને દુષ્ટચિત્તોથી તે જન્મતાની અભિલાષામાં કે પુહાને માટે નહિ જઈ, આત્મશુદ્ધિ માટે જાય છે, જેવું ફિલિપ્પીની પરિવ્રજામાં બીજું નામ 'તકમીલે નક્સ' (આત્મસિદ્ધિ) છે. એવું સમજવામાં આવે છે કે, મનુષ્યત્વમાં સમગ્ર રીતે અપૂર્ણ છે અને તેની પરિપૂર્ણતા અર્થે તેને આ 'આલમે પ્રમિલન' રૂપ જન્મતમાં મોકલવામાં આવ્યો છે. તેની પરિપૂર્ણતા આખ્યાત્મિક જ્ઞાન અને ક્રેડિટ ચારિત્ર્ય દ્વારા થાય છે. અને જે જ્ઞાન થાય છે અને ચારિત્ર્ય મળે છે તેનું નામ 'મવલ્લતે નક્સનીયા' (મળતે જે જાતની સિદ્ધિ

૧. ઇહરુમુદીમાં પદ્ધતિના પહેલા જ્ઞાન આ પ્રમાણે છે : "હું પુહાને તેના દુષ્ટમત આ નિર્ણય નથી લીધો..." મારા પારણ્ય પ્રમાણે કિંકનીના નક્સ ખરી છે. કારણ કે તેની વિચારસરણીનું એકમાં જ "

મળે તે) છે. આ જ 'મલકાતે નફસાનીયા' મૃત્યુ પછી તેનું જન્મત કે દોઝખ છે. જો મનને કાળમાં ગાળી મુદર ચારિત્ર્ય ધકયું હશે તો આત્માનંદ પ્રાપ્ત થશે; આ જન્મત છે. અને જો મનને એકાંત રહેવા દઈ સ્વછંદે વિહરવા દીધું હશે તો અફસોસ, નિરાશા અને ખેદ યતો? અને હમેશાં ઝૂરતું રહેશે : આ તેનું દોઝખ છે.

"ક્યામતના દિવસે જ્યારે તારા ગુણપ્રકારનો ખદ્દો અપાશે,

"ત્યારે તારું મૂલ્યાંકન ખુદાની ઓળખના તોલમાપમા થશે;

"તો સદ્ગુણો માટે કાચિય કર.

"કે એ જ સદ્ગુણોના રૂપમાં ક્યામતના દિવસે પ્રકટ થાય.

૧. આ રૂબાર્ઈ કાવિયાની, વિનફીલ્ડ, ગ્રુવજારે હસની અને મોહમ્મદી પ્રેસ મુબમ્મનાં પ્રકાશન વયા દેસનાની હસ્તપ્રતમાં મોજૂદ છે. કિંતુ મુબમ્મની છપાવેલી પ્રતમાં ચોથી લીટીનો પહેલો શબ્દ 'હયર' ને બદલે 'યાર' છે જે અર્થહીન છે. કાવિયાની, વિનફીલ્ડ અને દેસનામા એ શબ્દ 'હયર' છે અને આ ભ્રાભર છે. પણ વિનફીલ્ડ, દેસના (પઠના) અને મુબમ્મની પ્રતોમા પહેલી વયા ચોથી પકિતનો અનુપ્રાસ એ છે એટલે 'સિદ્ધ.' કદાચ કલાકારોને આમા કમ્મ વાંધો હોય, પણ કાવિયાનીની પ્રતમાં એ પકિત આ રીતે છે જેથી આ ખામી દૂર થઈ જશે :

"ફરદા કે નજાએ યસ નિહલ ખ્યાલુદ બૂદ."

કિંતુ અર્થનિરૂપણમાં 'પ્રયત્ન' આવી ભય છે. સલાવ છે કે, "યસ નિહલ" ને બદલે 'હર નિહલ' હોય જે વધુ અર્થપૂર્ણ છે. ફારુકમુસન્ને-ફીનના ચૂરેલા કાવ્યસમૂહમા પણ 'યસ નિહલ' છે. પણ તેમાં તો આ રૂબાર્ઈ મુહફિલ્ડ વસીના નામથી છે અને તેની પહેલી પકિત આ પ્રમાણે છે :

"ફરદા કે હિસાબે યસ નિહલ ખ્યાલુદ બૂદ."

હિસાબે કલિબપાલ-કુન્દ (Universals of Existence) માં તે તેનું ફિલોસોફીકલ ચારિત્ર્ય સજ થી દરિજિંદ નીચેના સબ્દોમાં સ્મરે છે :

"હવે આપણે, 'જ્યારે કે છેવટે વમદા વસુ વરીઝે નફસ (Mind) અને અફલ (Intellect) ને પામ્યા તો એ બન્નું કે આદિ અહીંથી જ છે અને અનુપ્પ જ્યારે આદિ અને અંતને બહી લે ત્યારે તેનું મેટલ દુસ્તર

“ જ્યારે પહેલે દિન મેં ‘આદ્યચક્ષુ’ ન કહ્યું,

“ ક્ષમ પાટી ને નિહિરત દોઝખ માટે ફૂફાં માંડ્યાં,

“ તો ઉસ્તાદે મને પોતાના સુંદર અભિગ્રામ મુજબ કહ્યું:

“ કલમ પાટી ને નિહિરત દોઝખ તો તારી જ જોડે છે,

આથી જ બાબ જિદિસ્તની જિયાસા અને બાબ દોઝખની

કરવી કોઈ કાચ કરવું નરી મૂખાંતા છે.

‘ મહ, મદિર અને મદેસામા

“ દોઝખના ભરથી કપતા અને નિહિરતની ખાદિશ કરના”

વસે છે;

“ ખુદાના મૂક રહસ્યનું જોને જ્ઞાન છે,

“ તેણે તો આવાં બ્યાખુજતાનાં બીજ ચળ્યાં નથી.

“ અસરારે ખુદા ’ (ખુદાના રહસ્ય) તો બાવાઈ’ તેના ઉદા

ગુણો જ એટલે તેના પ્રેમ ને કૃપા, ક્ષમા ને બક્ષિસ. ”

બામ આ જ અર્થને ઝોલતી તેની આ રૂખાઈ છે :

“ તારી હેમતને કારણે હું મારા દોષોની પરવા દરતો નથી,

છે, કારણ કે અક્લ (Intellect) અને નફ્સ (Mind) રૂં નીચ ’ અને તે બન્નેનું જિન્સ (Genus) એક છે. અને બીજા વસ્તુઓ વચ્ચેનું માધ્યમ (Medium) છે. એટલે કે એકથી મળે છે ને બીજામાં ફરી પડે છે. બસ જરૂરી જો કે કોઈ મનુષ્ય તેના જિન્સ (Genus : બલ) વચ્ચે રૂચ કરવાનો ઇચ્છો રાખે, જેથી એ જ જબદરમા તેની પ્રતિમા દેખાય; અને તેનાથી ફરજ એ કાચમી વિશ્વ છે. ”

સાવાઈ એવો છે કે, ‘ મુબદ્દએ અબ્વલ ’ (ખુદાના) નિશ્ચય જુબિ (Intellect) છે અને પ્રત્યેક અક્લ માટે નફ્સ (Mind) છે. તો કુફ્સ (Cosmic mind), કુફ્લ (Cosmic Intellect) ના તે, કુફ્લ (Cosmic Intellect) ‘ મુબદ્દએ અબ્વલ ’ ખુદા યા મહામારફ એટલે સર્વજ્ઞના કમાલમાં પ્રતિમારૂપ ધરાવે છે. આથી મનુષ્યે કમાલમાં અકવના પ્રતિરૂપ બનવું જોઈએ, જેથી રીતે કે અક્લ તેના સર્વજ્ઞ-ખુદાની પ્રતિમા છે. આ પ્રતિરૂપ કમાલની સિદ્ધિનું નામ જન્મલ છે અને તેનાથી ફરજનું નામ શિષ્વ (નરમ) છે.

“ માગ જીવનપ્રવાસમા તારા રૂપાના ભાષાને લઈને મુસા- ફરીના કુ.ખનો ખ્યાલ આવતો નથી.

“ જો તારી મહેરનાની હશે તો મારું આત્મવિશોધન થશે,

“ પછી મને મારા જીવનપાટી પરના કાળા કાંઠાની જગાએ પરવા નથી.”

(વિનશીલક, કવિયાની ને મુંબઈ)

બનાવટી અધ્યામ

આમળનાં પૃષ્ઠોમાં અધ્યામના જીવનચરિત્રની રજરખા જે આધારસ્ત્રુત પ્રમાણેથી વાચકો સમક્ષ દોરી બતાવી છે એ ઉપરથી હકીમ સૂફી અધ્યામને પિછાની લેવો કંઈ મુશ્કેલ નથી. આ “ હકીમ સૂફી ” અધ્યામનું વિલક્ષણ બ્યક્તિત્વ, ધણું કરીને સૂફીઓ અને મદિરામસ્ત બનેને માટે દિલચસ્પીનું સાધન વડુ હવુ. આથી તે બંનેનું આકર્ષણકેન્દ્ર હતો—

“ જાહેર (આમ) લોકોની સાથે રજમાં અને રહસ્યોની જોડે ખુશખૂમાં.”

આમ તેને બંનેએ પોતપોતાની જમાતમાં ફાબલ કરવા ખેંચા- ખેંચ કરી : કેવળ સૂફીઓએ તેમની મંડળીમાં અને મદિરામસ્તોએ તેમની મોજમસ્તીની નવાખાઝ મંડળીઓમાં. પરિણામે અધ્યામના બિનઆધારસ્ત્રુત જીવનપ્રસંગોમાં જુદીજુદી રીતે તેની જીવનરેખાએ ઊપસી આવી છે.

મહદબી સૂફી અધ્યામ ।

હકીમ અધ્યામને મહદબી “ સૂફી અધ્યામ ” બનાવવાનો પ્રયત્ન, ધણું કરીને તેના મૃત્યુનાં આઠીસ પચાસ વર્ષ પછી જ આરંભાઈ ચૂક્યો હતો. ઈમાદ કાતિબના ‘ ખરીદાહ ’ મા કિફતીના ‘ તારીખુલ ફકમા ’ (History of The Philosophers) માં આલિખિત છે કે, અર્વાચીન સૂફીઓ તેના શેર ને સૂફીવાદનો જામે પહેરાવવા લાગ્યા.

આથી રૂપીએ દિ. સ. ૧૦૦૨માં ખખ્ખામના અરેવાલમાં ઠાઈ અન્ય અથ પગથી એ વસ્તુ નહય કરી છે કે, ખખ્ખામ સરખાતમાં નશામાત્ર, મસ્ત ને બેપગવા હોતા હેવટમાં તેણે પચ્છતાપ કર્યો અને જુખારામાં ઈમામ જુખારીની દગાદ (Tomb) પર નિવાસ કર્યો અને ત્યાં જ તેના પર મસ્તી (Ecstasy)ની અસર હવાઈ અને બાર દિવસ સુધી આ અસર હવાયેલી ગઈ. દોકમાત્ર કરતો હો અને નીચેની રૂપાઈ તેની ઝંઘાન પર હતી :

“ જો કે, તારી ઈમાદત (વક્તિ)ના મોતીઓ અમારી જીવન માળામાં કહી ન પડેખ્યાં,

“ અને ન તો કહી ગુનારૂપી ધૂળનાં રજકણો દૂર કર્યાં.

“ હતાં પણ તારી બખ્ખ હિદરતાનો અમને પૂરો વિશ્વાસ છે,

‘ કારણ કે મેં કહી તારી એકતામાં અનેકતા નોઈ નથી.”

આ જ સ્થિતિમાં ગુરવાગના દિવસે ‘૧૨’મી મોહરગુલ્લ કબાંમ દિ. સ. ૫૫૫માં દહક નામની એક જગ્યાયા—જે ઈસ્તરાનાઈમાં છે, ત્યાં ‘૫૨’ વર્ષની વયે મૃત્યુ પામ્યો.

આથીની અસલ ઈમારત આમ છે

‘ હેવટની ઉત્તરમાં, મોઢાના હાઈમ ખખ્ખામે જુખારા ભણી દૂધ કરી અને ઈમામ જુખારીના મક્બર પર ચોક્કાક દિવસ નિવાસ કર્યો ત્યાં એક ધૂન લાગી ગઈ બાર દિવસ સુધી પહોડા અને જગતોમાં ધૂમતા રહ્યા અને આ રૂપાઈ ગટતા રહ્યા -

“ જો કે, તારી ઈમાદતનાં મોતીઓ અમારી જીવનમાળામાં કહી ન પડેખ્યાં,

“ અને ન તો કહી ગુનારૂપી રજકણો દૂર કર્યાં,

“ હતાં પણ તારી બખ્ખ હિદરતાનો અમને પૂરો વિશ્વાસ છે,

“ કારણ કે મેં કહી તારી એકતામાં અનેકતા નોઈ નથી.”

આ જ સ્થિતિમાં ગુરવારના ? ‘૧૨’મી - - - મ દિ

૫૫૫, ઈતિરાગાદના બિલામાં દહક ગામે 'પર' વર્ષની ઉમરમાં દુનિયાથી ફૂચ કરી ગયા."

હું 'મચ્છુ' કે આ તારીખ ખરી હોય.

એક મચ્છર કહાણી પણ આ જ સિલસિલામાં છે: કે ખચ્યામને તેના મૃત્યુ પછી તેની માતા—જે તેના પુત્રની 'મુક્તિ' અર્થે ચિન્તાતુર હતી તે વારંવાર દુઆ માગતી હતી કે, "ઓ ખુદા! ઉમર પર તારી કૃપાદષ્ટિ કર."—સ્વપ્ન બોલુ કે, ઉમર ખચ્યામ નારાજ થઈ તેને સંબોધીને કહી રહ્યો છે:

"ઓ બળતી ને અંજારા ઝરતી બળવાને લાયક

"દોઝખની આમ બકાવવા તુ જ લાયક છે.

"કર્ચામુધી કહેતી રહીશ! ઉમર પર દયા કર, ઓ ખુદા!

"તું કોણ તેને કૃપાનો પાઠ શીખવનારી?

"હું જાગી ત્યારે આ કૃપાર્થ મારા દિલમાં આવી. મને ઉમ્મીદ છે, કે કીકાદક માણીને દડો તે (ખચ્યામ) તેની બેહક કૃપાના અસ્લા-હતાલાની વડે ખીણ દુનિયામાં લઈ ગયો.

નચાખાજ બેપરવા ખચ્યામ!

ખીણું ચિત્ર એ છે કે, ખચ્યામ એક બેપરવા નચાખાજ હતો. નિશ્ચયિન મસ્ત ને નશામાં પડી રહેતો હતો. આમતેમ કેટલીક ખાસી-ઓ, જામ અને ચરાળનાં તુટ્યાં ફૂટ્યાં વાસણો પકડ્યાં છે અને તે આ મસ્ત અવસ્થામાં જે કંઈ બકી જાય છે તે ફગાઈ જતી જાય છે.

મચ્છર છે કે એક વેળા તેના ચરાળખાસો તેના હાથમાંથી છૂટી પડ્યો અને તૂટી ગયો: તરબતી અવસ્થામાં તે આને પણ ખુદાનું જ કાર્ય સમજ્યો અને આ ફગાઈ કહી રહ્યો:

"ઓ ખુદા! તે મારો ચરાળખાસો ફાડી નાખ્યો.

"આમ તે મારા વિલાસનાં દાર જપ્ત કરી દીધાં,

"તે મારો મુલરંગી ચરાળ ધૂળ બેબો કરી દીધો,

“હું ધૂળ ચાટતો ચર્ષ ગયો, કલ્પ્ય એ ખુદા ! તું પણ મસ્તીની સ્થિતિમાં છે ”

ખીનો એક આ કિસ્સો મચદૂર છે કે, જદખમાં હકીમ અખાનની કને શરાબ જીવરાતો એક ખાલો પડેલો હતો તે અચાનક એક પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટર (મુહતસિન) આવી પહોંચ્યો અને તેણે તે ખાલો તોડી નાખ્યો આથી હકીમને ભારે આઘાત લાગ્યો. એટલામાં જ કુદરતી રીતે મુહતસિન (પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટર)નો પણ એક જઠા ખાકામાં લપસી પડ્યો અને તે પડીને મરી ગયો. હકીમને આ સાંભળી આનંદ થયો અને આભારમાં નીચેનું રૂખાઈ કરી .

“ એક નાપાક દેહ મદિરેથી ભહાર આવ્યો.

“ તેનાં કપડાં નરકના ધુમાડાયા રંગેલા કાબજી જેવાં હતાં

“ખુદા એવું આગુષ્ઠ થતાં, તેણે મારો શરાબખાલો ફેડી નાખ્યો,

“ એાહ આદમી, કેવો સગસ શરાબ ને કેટલી સુંદર ખાલી ”

હા તો ■ કે, આ જ રૂખાઈ એને જોઈ ‘ તઝકિર’ મખજુલ મરાઈન’ના સર્જક અહમદઅલી સનદેલવીએ-જેમણે ઢિ સ. ૧૨૧૮માં આ ‘ તઝકિરા ’ (ચરિત્રાવલી) લખ્યો છે, ખખ્યામના અહેવાલમાં આમ લખી નાખ્યું છે :

“ અને બણીખરી તેની રૂખાઈઓમાં શરાબની પ્રસન્ના ■ કે, તે શરાબ પીતો હતો. ”

ભારે કે આ બિનપાવાદાર વસ્તુ છે. વાસ્તવમાં ખખ્યામ સંખંધી આવા પ્રકારના અનેક કિસ્સાઓ રૂખાઈવાતના બાકાથોતે લક્ષ્યનિદુએ રાખી કદવનાવિહારથી બડી કાઢવામાં આવ્યા છે.

૧. રખીફલ મરસૂમ આલીશમી હપ દાફ મુસન્નેરીન, પૃષ્ઠ ૧૫

૨. તઝકિર મખજુલ વશઈલ સનદેલવી દાફ મુસન્નેરીનની પ્રૃષ્ઠ

પુનર્જન્મને માનનાર ખંડ્યામ:

જેમકે ' તારીજે અલકી ' અને ' મખજનુલ મરાઈય ' સનદે-
લવીમાં છે, ખંડ્યામ પુનર્જન્મમાં માનનાર હતો અને આ
ખિના પર એક કિસ્સો ઘડી કાઢવામાં આવ્યો છે, કે નિશાપુરમાં
એક જૂના મદ્રેસા (શાળા)નું સમારકામ થઈ રહ્યું હતું અને એ
વખતે ગધેડા પર લદાઈ લદાઈ ને ઈંટો આવી રહી હતી એક ગધેડાને
મદ્રેસા (શાળા)ના ચોકમાં લઈ જવા ઇચ્છતા હતા અને તે જતો
ન હતો. ઐટલામાં ખંડ્યામ તેના કેટલાક શિષ્યો જોડે ત્યાંથી
' પસાર થયો, ત્યારે આ દ્રશ્ય જોઈ થોભી ગયો અને ગધેડા તરફ
સંસ્મિત જોઈ નીચેની રૂબારૂ કહી :

“ અરે ઓ તું આવી ગયો હતો અને ફરી પાછો આવ્યો,

“ લોકોને મન તું વનદેવીની કથારૂપ થઈ ચૂક્યો હતો.

“ તમામ નખ મળી એક ખરી બની ગઈ છે,

“ અને હાહી કેકને છેડે આવી પૂછ બની ગઈ છે.”

ગધેડો તરત અદર દાખલ થઈ ગયો. ખંડ્યામને પૂછવામાં
આવ્યું કે ખિના શી હતી, તો તેણે કહ્યું : આ ગધેડાનો આત્મા
પૂર્વજન્મે આ મદ્રેસા (શાળા)નો શિક્ષક હતો, અત્યુ દ્વારા મદ્રેસા
(શાળા)ના ચક્રરમાંથી મુક્તિ મેળવી હતી. હવે તેને મદ્રેસામાં જતા
ડર લાગતો હતો. પણ આ રૂબારૂ સાંભળીને જ્યારે તેને લાગ્યું કે
હું પરખાઈ ગયો છું, ત્યાર તરત અદર આસ્યો ગયો.

આ કિસ્સાનું મૂલ્ય એક કટાક્ષથી વિશેષ કંઈ નથી અને
છતાં આ વસ્તુ પર કિલસફીમય ઇમારત ઊભી કરી દેવામાં આવી કે
“ તે પુનર્જન્મનો ચક્રલ પાળતો હતો.”^૧ જ્યારે કે તે પોતે

૧ 'તારીજે અલકી' જુઓ મુઝફ્ફરીયા, પૃષ્ઠ ૩૩૭ અને 'મખજનુલ-
મરાઈય' પૃષ્ઠ ૧૧૨, દારૂમુસન્નેશીન

શું કહે છે ?

“અરે ઝો માનવ, ચાર ધાતુ (તત્ત્વ) અને સાત અવગ્રંથ પરિણામ,

“જ્ઞાને આ સાત ચારની ભળ્યા ફસાઈ આટલો ગુસ્સામાં રહે છે !

“સરામ પી ! આ પૂર્વે હમર વેળા તને કશું કે,

“પાછા નથી ફરવાનું. એક વખત મયો તે મયો.”

“આ અકલ નેકળખતીના રસ્તા ઉપર ચાલે છે. તને જતાવે

“અને તને સેકડો વખત આ જ સમજાવે છે,

“કે, ગમ્ય તારા કાળની એકે એક ધડીને, કારણ કે,

“તું હોઠ નથી કે કાપી નાખવામાં આવે તે ફરી ગમી નીકળે.”

“નિશાનો અધકાર તારી ઉપર છવાઈ ભમ એ પહેલાં,

“તું સાકીને કુકમ કર કે, રંગીન સરામ લાવે.

“ઝો મૂખ ! તું સોનું નથી કે,

“એક વખત તને છાદીને લોહા ફરી ઝોદી મદરી.”

ન્યાયિક ખમ્યામ :

દક્ષિણાનિલ મહાદિવનો સર્જક જે દિ. સ. ૧૦૫૦માં હયાત હતો અને દારાશિક્ષાહતો સમ્રાટની હતો તેણે ‘દક્ષિણાન’માં પારસીઓના એક પક્ષ (ફિરકા) સમરાહીયાનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, જે તમામ હસ્તીઓ સહિત ખુદાને પણ “ભમ” (વહેમ) સમજતા હતા, અને મહમૂદ ગઝનીના યુગથી મુસ્લિમ પહેરવેશમાં રહેતા હતા. આ વિષયમાં તે કહે છે કે, ખમ્યામની આ ફસાઈ તેના સમર્થનમાં છે :

૧. ‘બદર ભાગરમી’ની એ ‘તેર’ રજાઈમાં જે દિ. સ. ૭૪૨માં ખમ્યામના મમ્મી હતારેલી છે તેમણી આ છે. જાણે, મમ્મીયાનીની છપાવેલી પ્રવર્ત ૩૫ ૧૬૭.

૨. બેઝાહીન પ્રત.

“ આ પુરાણા વિશ્વનો સર્જક એક માત્રીના વાસણ જેવો છે,

“ જે જોવામાં તો બરફ છે પણ હકીકતમાં પાણી છે.

“ આ શ્રદ્ધા ને ઈન્કારનો ખેલ આજકાલે હવાલે કર.

“ ને નીકળી જા એ ઝમકામાંથી, કે ખુદા પણ કંઈ છે.”

જેમણે ખચ્યામની શ્રુતિઓ વાંચી છે, તેઓ પળવાર પણ આ આરોપ સ્વીકારી લેશે : વળી આ ફાઈ પણ ખચ્યામના પ્રવર્તમાન સંપ્રદોમાં જોવા નથી મળતી. બદ્ધે, આથી ઊલટું તેની તમામ ક્રિતાઓ હક્કે તાલા (સનાતન સત્ય : ખુદા)ની ચર્ચા અને તેની પ્રચલિત બરીબરી છે. તેની ફાઈઓની જેટલી પ્રતો મળે છે તે બધીમાં તેના ઈલાહીયાત (ઈમે ઈલાહી યાગ)ના અનેક વિષયો છેકાપેલા જણાય છે, આથી આગળ આવતી ફાઈઓ તેની જુદી-જુદી પ્રતોમાં મોજૂદ છે. આમાંની જો કે અમુક ફાઈઓ અન્યની હોવાની જણાવવામાં આવ્યું છે, છતાં તેનો કેન્દ્રસ્થ ખ્યાલ આ પ્રકરણમાં એટલો તો સ્પષ્ટ છે કે તારા બદલવાથી બનિમાં જરાય ફરક પડતો નથી.

ખચ્યામનું હૃદય^૧

ખુદાના અસ્તિત્વ, અને તેનાં જાત ને ગુણો સંબંધી ખચ્યામના વિચારોની હજીવટ, તેનાં ‘રિસાલએ કૌન’ ના વિદગદ્યન અને તેના સંપ્રદાય ને પંથનાં પ્રકરણોમાં થઈ ચૂકી છે. જે વિચારસરણી તેનાં એ અરબી ગદ્યમાં છે એ જ વિચારસરણીનું પ્રતિબિંબ અહીં તેના ફારસી પદ્ય અને માળવજાની અદામીરીમાં ઝિદાયું છે : આનું સ્પષ્ટ તારણ નીચે મુજબ છે :

(૧) અદાદ તાલા કેવળ સદ અને નિરપેક્ષ ‘ફયા’ (રહેમત) છે.

(૨) બક્રોની બધી જ ક્રિયાઓ તેના નિર્બંધ અને બાબથી છે, જેમાં સેવકો સતત પરાવલંબી અને દયાપાત્ર છે.

૧. ‘હિસ્તાનિલ મજાદિલ’ મુબઈ પ્રાચીન, પૃષ્ઠ ૫૬

શું કહે છે-૧

“અરે ઓ માનવ, તાર ધાતુ (તારવ) અને સાત અવગ્રહનું
પરિણામ,

“જાને આ સાત ચારની ભળમાં ફસાઈ આટલો ગુસ્સામાં
રહે છે :

“ચરામ પી ! આ પૂર્વે હમાર વેળા તને કહ્યું કે,

“પાછા નથી ફરવાનું. એક વખત મર્યો તે મર્યો.”

“આ અકલ નેકળખતીના રસ્તા ઉપર ચાલે છે. તને બતાવે

“અને તને સેકડો વખત આ જ સમજાવે છે,

“કે, ગળુ તારા કાળની એકે એક ધડીને, કારણ કે,

“તું ટોક નથી કે કાપી નાખવામાં આવે તે ફરી ભ્રમી નીકળે.”

“નિશાનો અધકાર તારી ઉપર છાયાઈ ભવ એ પહેલાં,

“તું સાકીને કુકમ કર કે, રંગીન ચરામ લાવે.

“ઓ મૂખ ! તું સોનું નથી કે,

“એક વખત તને ફાટીને લોપ્પ ફરી બોલી મદરી.”

ન્યાસ્તિક ખખ્યામ :

ઈન્દિયાનિલ મજાદિયનો સર્જક જે દિ. સ. ૧૦૫૦માં ઉપાત
હતો અને દારાશિકોહનો સમકાલીન હતો તેણે ‘ઈન્દિયાન’માં
પારસીઓના એક પક્ષ (ફિરકા) સમરાદીયાનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, જે
તમામ હસ્તીઓ સહિત ખુદાને પણ “બ્રમ” (વહેમ) સમજતા હતા,
અને મહમૂદ ગઝનવીના યુગથી મુસ્લિમ પહેરવેશમાં રહેતા હતા. આ
વિષયમાં તે કહે છે કે, ખખ્યામની આ ફગાઈ તેના સમર્થનમાં છે.”

૧. ‘બદર નાનરમી’ની જે ‘તેર’ રજાઈઓ જે દિ. સ. ૭૪૨માં અમાનસ
ચામપી ઉતારેલી છે તેમાંની આ છે. જાણે, મઝીબાનીની કબાયેલી પ્રવર્ત
૩૫૫ ૧૮૭.

૨. બેમલીન પ્રત.

“ આ પુરાણા વિશ્વનો સર્જક એક માટીના વાસણ જેવો છે,

“ જે જેવામાં તો બરફ છે પણ હકીકતમાં પાણી છે.

“ આ શ્રદ્ધા ને ઈન્કારનો ખેલ બાળકોને હવાલે કર.

“ ને નીકળી જા એ ઝગઝગમાંથી, કે ખુદા પણ કંઈ છે.”

જેમણે અધ્યામની કૃતિઓ વાંચી છે, તેઓ પણવાર પણ આ આરોપ સ્વીકારી લેશે ! વળી આ રૂબારૂ પણ અધ્યામના પ્રવર્તમાન સંપ્રદાયોમાં જોવા નથી મળતી. બલકે, આથી ઊંચકું તેની તમામ ક્રિતાઓ હકે તાલા (સનાતન સત્ય : ખુદા)ની ચર્ચા અને તેની પ્રશસ્તિથી ભરીભરી છે. તેની રૂબારૂઓની જોટલી પ્રતો મળે છે તે બધીમાં તેના ઈલાહીયાત (ઈર્ષિયે ઈલાહી શાસ્ત્ર)ના અનેક વિષયો છંદાયેલા જણાય છે, આથી આગળ આવતી રૂબારૂઓ તેની જુદી-જુદી પ્રતોમાં મોબૂદ છે. આમાંની જો કે અમુક રૂબારૂઓ અન્યની હોવાની જણાવવામાં આવ્યું છે, છતાં તેનો કેન્દ્રસ્થ ખ્યાલ આ પ્રકરણમાં એટલો તો સ્પષ્ટ છે કે તારો બદલવાથી ખવનિમાં બરાબ ફરક પડતો નથી.

અધ્યામનું હૃદય^૧

ખુદાના અસ્તિત્વ, અને તેના જાતને ગુણો સંબંધી અધ્યામના વિચારોની હજીવટ, તેના ‘રિસાલએ કૌન’ ના વિદ્યમંદર્શન અને તેના સંપ્રદાય ને પંથના પ્રકરણોમાં ચર્ચ ચૂકી છે. જે વિચારસરણી તેના એ અરબી મઘમાં છે એ જ વિચારસરણીનું પ્રતિબિંબ અહીં તેના ફારસી પદ અને કાવ્યછટાની અદાગીરીમાં ઝિંદાયું છે : આનું સ્પષ્ટ તારણ નીચે મુજબ ■ :

(૧) અલાહ તાલા કેવળ સદ્ અને નિરપેક્ષ ‘કૃપા’ (રહેમત) છે.

(૨) લાકોની બધી જ ક્રિયાઓ તેના નિર્ણય અને બાબદથી છે, જેમાં સેરકો સતત પરાવલંબી અને દયાપાત્ર છે.

૧. * દલિસ્તાનિલ મમ્મદિન * મુંબઈ પ્રકાશન, ૫૪ પૃષ્ઠ

(૩) ખુદા તેના ગુનેગાર સેવકોને પણ તેની 'કૃપા' (રહેમત)થી હિંમત કરશે.

(૪) સેવકોની ગુનેગારી એટલા જ માટે છે, કે ખુદા તેના કૃપા, વારસત્ય, હિંમરતા અને વિપુલ પ્રુદ્દિની બળતા દેખાડે.

આ થોડાક વિચારોને સામે રાખી તેની આ કૃપાઈઓ, જે તેની જુદીજુદી પ્રતોભાથી ચૂટી કાઢેલો સમજ છે તેમાં એક નજર કરો અને જુઓ કે તેમાંની દરેક કૃપાઈમાં પ્રસ્થુત વિષયોમાંથી કોઈ ન કોઈ એક વિષય તરવરી રહ્યો છે કે નહિ. આ જ કારણ છે કે તેની મુતાબતો (બંદગી)માંથી ખાસ પ્રકારના રસ અને લાગણીનાં જીવનબિંદુ દર્શક છે :

૧

“એ સાકી લાવ એક સરાબનો પ્યાલો, દે, કે સર્વ કામતો કરનાર ખુદા છે

“અને ખુદા તેની કૃપા વડે બદાને નવાજનાર છે,

“વસંતની બહારના દિનોમાં સરાબ પી, અને બંદગીઓનો માંસરો ફળની કીમતે ન વેચ (ફળની આસાથી બંદગી ન કર.)

“કારણ કે ખુદાને તારી હિંમતો ને બક્ષિતની કથી જરૂર નથી.”

૨

“અપરાધને કારણે, ઓ ખખ્ખામ ! આ વિલાપ ને વસોવત છાતે !

“અને આ અફસોસ ને આફકથી ઝાઝોવતોએ ફાવો શે !

“અમર કાઈ નિર્દોષ છે તો માફીનો અધિકારો તે ક્યાં !

“ને માફી અપરાધને કારણે તો છે, પછી વિલાપ શે !”

૩

“સરાબદાર મારા સરાબપાનથી તો આબાદ છે,

“જે હજાર પ્રાચલિતભંજનો જાર પણ મારે માથે છે

“જો હું મુનો ન કરું તો તારી રહેમતનું શું ?

“રહેમતની શોધા તો મુનો કરવાથી છે.”

૪

“કેવળ પ્રુદાનું જ શાસન ચાલે છે એ નિઃશંક.

“જમતની એકે હસ્તી તેના હુકમથી પર નથી.

“દરેક વસ્તુ પોતપોતાને સ્થાને બરાબર છે,

“અને એકે વસ્તુ એવી નથી જે જેમ છે તે પ્રમાણે ન જોઈએ.”

૫

“ઓ પ્રુદા ! તું કરીમ છે અને તારું કરીમ હોવું પણ તારી કૃપાદૃષ્ટિ છે.

“તો આ કંઈ જાતની કૃપા કે પાપીને તેનાથી વંચિત રાખવામાં આવે ?

“અમર જાકિતાના સોદામાં ઉદાર બની જાવ તમાં શું ?”

“પણ પાપ કર્યો છતાં તું અને માણી કે તો જ એ તારી કૃપા છે.”

૬

“હાલે હું પાપી બંદો રહ્યો. કિંતુ તારી કલિબ્ધતા ક્યાં ?

“મારું હૃદયમંદિર અધકારમય છે, પણ હોવાથી તારું તેજ ક્યાં ?”

“અમર બંદગીના સોદામાં સ્વર્ગની બેઠકથી તું અમને આપે,

“તો એ તો મજૂરી મળી, કિંતુ તારી અમીદૃષ્ટિ ને કૃપા ક્યાં ?”

૭

“મારી બદબીથી તારી સન્મતનતમાં કંઈ ઉમેરા મયો ?

“અને મારી પાપતીવાથી તને કંઈ નુકસાન થયું ?”

“બસ તો પછી હોદી દે, હું સમજી ગયો છું,
 “કે તું લાભેમાળે પકડે છે અને પુરતમાં મૂકત કરી દે છે.”

૮

“દરેકના ભેદ અવકાશનો જાણનાર જાણે છે,
 “રજેરજ ને રજેરજથી તે વાકેફ છે,
 “હું માની લઉં કે દોષના સ્વાગમાં જગતને તું હેતરી શકે.
 “કિંતુ તેની ભેડે તું યું કરશે જો રજેરજથી વાકેફ છે
 અમે એકબેકને યોગ્ય છે.”

૯

“કહે છે કે, ક્યામતમાં દરેકની પૂજપરજ થશે,
 “અને એ પ્રિય દોસ્ત (પુદા) કાપાયમાન હશે.
 “કિંતુ એ કેળ સફાઈથી, સિવાય કે સદા, અન્ય કંઈ
 નીપજશે નહિ.
 “બસ ખુશ થાઓ ! આખરે સાચું જ હશે.”

૧૦

“ભે કે, તારી લકિતનાં મોતી અમારી જીવનમાળામાં કહી
 ન પડેખાં
 “અને ન તો કહી પાપરજ મોં ઉપરથી ઝાડી કાઢી;
 “છતાં પણ તારી ઉદારતાના દરબાર વિશે અને નિરાશ નથી,
 “કારણ કે, એ કહી તારી એકતાની અનેકતા કહી નથી.”

૧૧

“અમર શરાબખાનામાં જઈ તારા ભેદ ઉચ્ચારુ,
 “તો એ વધીને છે, કે તારા વિના અસ્થિદમાં જઈ નમાઝ પઢું !
 “એ આદિ ને અંત જ છે તે તું જ છે.
 “આહે જાણીને મને ખાખ કરી નાખ કે જગતની કૃપા-
 પમથી તરફ દોરી જા.

૧૨

“ એવા એ કયા ભેદો છે જે છું ન જાણી શકું, ન વાચી શકું ?

“ તારો કાય પ્રત્યેક લાચાર આત્માને દોરનાર છે.

“ એ ખુદા તું મને પ્રાર્થિત કરવાનું જળ આપ અને મારી માફીઓ સ્વીકાર.

“ તું જ ફરેકને પ્રાર્થિત જળ આપે છે ને તું જ ફરેકને બચાવ સાબળનાર છે.”

૧૩

“ મારો એક એક શુભ જો, અને ફસ ફસ શુના માફ કરી દે,

“ એ શુના કે જે મારાથી ઘર્ષ ગયા છે, તારી ઉદારતાથી બક્ષી દે.

“ કોષાવેશમાં કીનાનો આતશ ન પ્રગટાવ.

“ મને રસહુલ્લાહ (સ, અ, વ)ની ચરબુરજ પર માફી આપી દે.”

૧૪

“ સરાખ પી ! ન તો તારી વહારે અમલ આવશે કે ઈશ્મ,

“ પશુ હા ! કેવળ ખુદાની રહેમત માર્ગદર્શક નીવડશે.

“ અને જેઓ મૂર્ખ બની સરાખ નથી પીતા,

“ તેઓ ખરેખર જાનવર છે; બલકે એથી એ વિશેષ આડે રસ્તે ચડેલા છે.”

૧૫

“ સબંનહાર, માલક, દયાળુ ખુદાની બાનતમાં,

“ તું તારા બેશુમાર મહાન શુનાઓને કારણે નિરાશ ન થા.

“ આજ તું સરાખની ખુમારીમાં પડી બેખુદ નથી બઈશ,

“ તો કાલે આ દૈવિક અવશેષ મટી ગયા પછી પશુ તને તે માફી આપી દેશે ”

૧૬

“ જો કે પાટીરૂપી પૃથ્વી કરામ એટલા પાપો મેં કર્યા,

“છતાં એ દોષભૂમિ પર તારી કૃપાનાં તીર ફરી વળે
એટલો તો મને વિશ્વાસ છે,

“તેં વચન આપ્યું છે કે હું નિરાધાર ને લાચાર બનીશ
ત્યારે મારો હાથ ઝલીશ.

“આપી તો વધુ હું નિરાધાર ને લાચાર ક્યારે હોઈશ ?”

૧૭

“ઓ ખુદા ! અમર મે મેસુમાર પાપો ક્યાં છે,

“તો મે મારા મૌનસાગરનાં એળાં ઉછાળી મારાં જાન
અને જાત પર સુત્રમ ક્યોં છે.

“જ્યારે કે મને તારી કૃપાનો પૂરેપૂરો બરાસો છે, ”

“ભલાઈ તરફથી જરાઈ તરફ નયો. પ્રાવશિત મ્યું” ને અવશ
ફરી યુના ક્યાં.”

૧૮

“તારી રહેમત (કૃપા)ને કારણે હું મારાં પાપોની પરવા
કરતો નથી.

“મારા જીવનપ્રવાસમાં તારી કૃપાનું જાણું રંજની એ
રેખાએ જિપસવા દેતું નથી.

“જો તારી મહેરબાની હશે તો હું માન સાથે ભીંકીશ,

“પછી મને મારી જીવનપાટી પરના કાળા પ્રદેશની જરાએ
પરવા નથી ”

૧૯

“ઓ ખુદા ! યુનાની જાળમાં ફસાયેલા હૃદય પર ક્યા કર,

“અને મારા મમળીન દિલ પર રહેમત કર,

“સરાખખાના તરફ દોરી જનાર મારા પખતે મારી દે,

“અને સરાખનો પ્યાલો પકકનાર મારા હાથ પર રહેમત કર.”

૨૦

“જન્મનાં વીતકાથી મારા હૃદયનો બાર હળવો કરી દે,

“ અને મારાં કુટુંબો જન્મતની નજરથી ઢાંકી દે;

“ આજે તું મને જ્ઞાન્તિ આપ, પછી કાલે

“ તારી ઉદારતાના દરજ્જાને શોભે તેવું વર્તન કરજે.”

૨૧

“ ઓ ખુદા ! હું તારી કૃપાના પરિણામરૂપ જન્મતમાં પ્રકટ થયો છું.

“ હું લાકથી તારી કૃપામાં જોઈયો છું;

“ સો વર્ષ સુધી હું તારી કસોટી નોવા પાપ કરતો રહીશ,

“ પછી જાઉં છું, કે મારી પાપથીલા મેદાન સર કરે છે કે તારી કૃપાદૃષ્ટિ ? ”

૨૨

“ છે કાઈ આ જન્મતમાં જે નિર્દોષ હોય ?

“ અને છે, તો તે કાઈ રીતે જીવ્યો !

“ મારાથી કાંઈ અનિષ્ટ બને તો તું મારું અનિષ્ટ કરે.

“ તો પછી તારા ને મારામાં ફરક જ શો ? ”

૨૩

“ અફસોસ ! મિથ્યા વિવાદમાં જીવન વધી ગયું.

“ એકે એક કાળિયો હસમતો ખાધો ને હૃદયને મહિનતામાં તરબોળ રાખ્યું.

“ તારી આઘાપાલનના ઈન્કારમાં મારું મોં કાળું થયું.
(સરમિંદો થયો),

“ અફસોસ ! તારી આઘાથી પરનાં મારાં કર્ષો માટે. ”

૨૪

“ અને તારી રહેમતના આધાર પર છીએ,

“ બસ લાકિત અને પાપ બન્નેથી વિરક્ત થઈ ચૂક્યાં.

“ જેને તારી ‘મહેર’ નો બરોસો હોય તેને શી પરવા ?

“ પાપી નિષ્પાપી તારી કને સરખાં છે.”

૨૫

“ ફરેક હરતી અને નાસ્તીનો સજ્જક અને માર્ગદર્શક તું જ છે,
 “ આ પરેશાની ભર્યાં અવકાશની ધરી તું જ છે,
 “ અવસ્થા હું દુષ્ટ છું, પણ એ જૂરા માનવીનો માર્ગિક તું જ છે,
 “ કાઈનો એમાં શો વાંક જ્યારે કે ખેલનો મદારી તું જ છે ”

૨૬

“ ઓ ખુદા ! દાર ઉધાક કે તારી કને ચાલી છે,
 “ જીવનપથ બતાવ કે માર્ગદર્શક તું જ છે
 “ હું અન્મના હાથમાં હાથ મૂકતો નથી, સિવાય કે તારા,
 “ કારણ કે બધું જ નાશવત, સિવાય કે તું જ, છે ”

૨૭

“ ઓ બળતી ને અમારાં ઝરતી બળવાને લાયક,
 “ દોઝખની આગ તારાથી જ સકાવવા લાયક,
 “ ક્યાંસુધી કહેતી રહીશ ? ઉમર પર રહેમત કર,
 ઓ ખુદા !

“ તું કાણ તેને કૃપાનો પાઠ શીખવનારી ? ”

આ સત્તાવીસ ફગાઈઓમાંની બે અઠધી પણ ખમ્યામની
 છે તો, ‘ હમિસ્તાનુલ મસાદિખ’નાં આરોપખબર માટે તે પૂરતી છે

સુધારો વધારો

પૃષ્ઠ ૧૨—(પાઠદીપ પૃષ્ઠ ૧૨) પ્રેફેસર મોહમ્મદ
 યશીમ સાહેબ (ઓરિયન્ટલ કોલેજ, લાહોર)ના જે લેખનો ઉલ્લેખ
 આ પાઠદીપમાં કરવામાં આવ્યો છે તે આ અસલ ગ્રંથની ૪૬૪ પૃષ્ઠો
 છપાયા પછી ઇસ્લામિક કલેજર દેવાળાદ હખખણના ઓક્ટોબર ૪૯
 ૧૯૩૨ના અંકમાં છપાઈને પ્રસિદ્ધ થયો અને એપ્રિલ ૧૯૩૩ માં
 મારા જેવામાં આવ્યો. પ્રેફેસર સાહેબનો આ નિપુણ લેખ, જે

જે મારા જીવમાં આવ્યો હોત તો, આ આધાર (બૈદહી) માની સંતિઓના સંશોધન સંબંધી મારી ઘણી મહેનત મચી જતી.

પૃષ્ઠ ૧૧ માં : અને આ જ મુન્દાદ પર આ મંચની અમુક અન્ય વચ્ચામાં મેં મારો એવો ખ્યાલ જાહેર કર્યો છે કે, “કિફતી”માં મધ્યામનો જે પ્રસંગ પ્રાસયુક્ત ને લયબદ્ધ શૈલીમાં જીવનચિતાર તે ઇમાદ કાલિખના ‘ખરીદતુલ કસર’ ઉપરથી નકલ કરી હશે.” બિદ કાલિખના ‘ખરીદતુલ કસર’માં અધ્યામનો જે ઉલ્લેખ તેની નકલ પ્રેક્ષકર મોહમમદ શરીઅ સાહેબે તેમના ઉપયુક્ત લેખમાં ‘ખરીદ’ની એ હસ્ત પ્રત ઉપરથી લઈને ક્યું છે જે લેખકનના મથાલયમાં છે.

જે અધ્યામ આ છે :

“ઉમર અધ્યામ તેના યુગમાં અગ્રેક નજૂમ અને ફિલસૂફીમાં આદર્શરૂપ હતો તે તેના પ્રભાવો અપાય છે અને તેની શૈલી અરફાનમાં રહાય છે.”

(આ પછી એ અમુક અરબી શૈલી છે જે કિફતીમાં આલિખિત છે.)

‘ખરીદ’ની આ ઈમારત કિફતીની ઈમારતથી અલગ અને ટૂંકી છે અને એમાં એ પ્રસંગો નથી જે કિફતીમાં છે આ સંલોગોમાં જે આ અવતરણ ખરું છે, એટલે કે ‘ખરીદ’માં અધ્યામ સંબંધી આદર્શ જ છે તો, મારો કલ્પનાદોષ બન્યા છે છતાં પણ એ કલ્પનાને ઉકેલ બાકી રહી ગય છે કે, અધ્યામના લગભગ સો વર્ષ પછી કિફતીએ અધ્યામ વિશેના આ હબ્બ-પ્રસંગ વગેરે કયા આધાર વા મંચ પરથી લીધા છે અને કિફતીમાં અધ્યામના જીવનચિતારની એ ઈમારત, કિફતીની સામાન્ય શૈલીથી જિલટી આ રીતે તાલબદ્ધ, આદર્શની તે બનાવટના ઓપવાળી શા માટે !

પૃષ્ઠ ૧૨ : ઈમામ હદીરુદ્દીન અણુલહસન અલી બિન અબિલ-સન્નિમ એક બૈદહીએ તેના મંચ ‘મસારેયુત તબરિખ’માં પોતાનો

અહેવાલ પોતે જ આલેખ્યો છે, જેનો ચાકૂતે તેના મુખ્ય જમુલ ઉદનામ અસરકારક ઉતારો કર્યો છે. કુલતત તેઓ આરંભ અને હરિત મુદ્દેમાં સદાખીના વંચના હતા હિ. સ. ૪૯૯માં બૈદક ઇલાકામાં આવેલા સખ્તચારમાં જન્મ્યા. આથી હિ. સ. ૫૦૭માં જ્યારે તેમના પિતા જોડે ખખ્યામને મળ્યા હતા ત્યારે ૯ વર્ષના હતા. તાબુન થાં છે કે, તેમણે આટલી નાની વયે ખખ્યામના એક સાક્ષરી અને એક ગણિત (Mathematics) ના પ્રશ્નો સ્વસ્થ ઉત્તર આપ્યો તેમણે તેમના અહેવાલમાં હિ. સ. ૫૪૬ સુધીનાં સર્જનોના નામો ગણાવ્યાં છે તે આમાં તેમના 'તારીખુલ્લુકમાં' એટલે 'તતિખ્મજે સિવાનુલ્લ હકમત' નું નામ પણ વખ્યું છે, જેથી સાબિત થાય છે કે પ્રસ્તુત ગ્રંથ હિ. સ. ૫૪૬ પૂર્વે રચના પામી ચૂક્યો હશે. (મુઅજમુત ઉદનામે ચાકૂત હકમી ગ્રંથ ૫ મો પૃષ્ઠ ૨૧૧ મિખ) આપણા આ ગ્રંથના પૃષ્ઠ ૧૨ અને ૧૭ માં તેનાં સંપાદનનો શબ્દ હિ. સ. ૫૪૬ આપવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરની તારીખ છે એટલે આ વખતે એનું સંપાદન થઈ ચૂક્યું હશે.

એક વગર આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી છે કે, બૈદકીએ ખખ્યામ સાથેની હિ. સ. ૫૦૭ની પેતાની મુલાકાતનો ઉલ્લેખ કરે અને ત્યાર પછી હિ. સ. ૫૧૪ થી ૫૧૭ સુધી સિદ્ધિજુના સિલસિલામાં તેમણે નિયાપુરમાં નિવાસ કર્યો છે અને હિ. સ. ૫૨૨ માં ફરી નિયાપુર આવ્યા, (જુઓ ચાકૂત) કિંતુ આ હરખાન ફરી દોક મુલાકાતનો ઉલ્લેખ નથી. કદાચ આનું કારણ એમ પણ હોય કે આ હિ. સ. ૫૦૭ ની મુલાકાતનો ઉલ્લેખ ખાસ કરીને એટલા માટે કર્યો હોય, કે આ રીતે ખખ્યામના મુખે તેમના જાણપણના શુદ્ધિતેજની તારીફ વ્યક્ત કરે.

પૃષ્ઠ ૫૭-૫૮: ખાઝીનીએ હિ. સ. ૫૧૫ માં ગીઝનુલ્લ હકમતના નામથી જે કિતાબ લખી છે તેમાં ખખ્યામ અને તેના 'રિસાલએ મીઝાન' નો ઉલ્લેખ કર્યો છે આમાં ખખ્યામ નામને છેડે

‘રહેમતુલ્લા’ વ. શબ્દો ટાંક્યા નથી કે જે તેના મૃત્યુ પામી ચૂક્યાનો નિર્દોશ કરે.

ખ્યામે તેનો આ રિસાલો ખાંડિનીની પૂર્વે હિ. સ. ૫૧૫ સુધીમાં લખ્યો હતો.

પૃષ્ઠ ૭૧: ઉમર બિન ઇબ્રાહીમ ખ્યામીનું કુળનામ તમામ ચરિત્રનિરૂપકોએ અણુલ ફરક લખ્યું છે અને આ જ કુળનામ ખ્યામના રિસાલોએ કોઈ વ તકલીફ, (creation & chastening) રિસાલોએ વુજૂદ ફારસી અને રિસાલોએ જલ્લ વ મુકાબિલા’ બીજમથિતના આરંભમાં અને ખ્યામના ‘રિસાલોએ મીઝાનુલ હિકમત (Philosopher’s Balance) ની હાલના ગોથે (જર્મની)ના અંધાલમની પ્રતમાં લખેલું છે, કિંતુ મીઝાનુલ હિકમત ખાંડિનીની દેરાખાદી પ્રતમાં ખ્યામના ‘રિસાલોએ મીઝાનુલ હિકમત’ ના આરંભમાં અને ખાનીફની પ્રત મીઝાનુલ હિકમતના પાંચમાં પ્રકરણના પ્રસ્તાવમાં અણુલફસ લખ્યું છે. “અણુલફસ” કુળનામ, એવા અન્વયે કે તેના નામેરી હઝરત ઉમર ખતાબ (૨ અ.) તું કુળનામ પણ આ જ હતું,—મુનાસિબ લાગે છે. કદાચ તેના આ બંને કુળનામે હોય, કિંતુ સુપ્રસિદ્ધ ને સુવિદિત અણુલફસ છે.

પૃષ્ઠ ૮૬: કાઝી મોહમ્મદ બિન મનસૂર સરખસી પુરાસાનના કાઝી હતા. રાવિન્દ્રીએ ‘રાહગુસ સુદૂર’ (હિ. સ. ૫૯૬-૬૦૧) — માં તેમને સલજૂદી મુમના મહાન પદ્ધતિમાં ગણ્યા છે. (પૃષ્ઠ ૩૦) હજીમ સનાઈ સ્વ. હિ. સ. ૫૪૫ એ તેમની પ્રશંસામાં કેટલીક શેરો લખી છે, જેને પ્રોફેસર મોહમ્મદ ઈકબાલે (લાહોર) તેના રાહગુસ સુદૂરનિપુણની હાસિયા નોંધ (Comments) માં નકલ કરી છે. મારી સમક્ષ કુલિયાતે સનાઈ (Complete work of Sanā'ī) ખી મુદ્રિત પ્રત (હિ. સ. ૧૩૨૮ મુબઈ) છે. આમાં થોડીક વધુ શેરો મળે છે જેથી એ કાઝીના કેટલાક વધુ અહેવાલો જાણવા મળે છે એ શેરોના મથાળે લખ્યું છે :

“અણુલમુકાખર મોહમ્મદ બિન મનસૂર પુરાણાનના વા
કાઝીની પ્રસ્થિતમાં”

એ શ્રેયમાં કાઝી સાહેબની ઉદારતાનો વારંવાર ખુલાસો
છે જેથી સાબિત થાય છે કે, એ આ જ લાગણીની અસરમાં તેમની
તારીફ ખાય છે. આથી એ દાવો કે કાઝી સાહેબ સનાઈના
ઉસ્તાદ હતા, એનું ખરું યાદ છે.

કાઝી સાહેબના નામે નિર્દેશાયેલ બોધ અને નીનિશિક્ષણમાં
એકે અરબી અંથ ‘રિયાઝુલ ઉન્ન’ સિટિશ મ્યુઝિયમના મંથાલમાં
છે. આની પ્રસ્તાવનામાં છે: “શેખ, ઇમામ, સૈયદુલ અવહદ સફરે
ઈસ્લામ, ઇમાદુદ્દીન, સૈફુલ હકક મુકિતસ સરક વલ મરબ.....
અણુલ મુકાખર મોહમ્મદ બિન મનસૂર નૂરુલ્લાહ ઝરીફદુ કહે
છે.” (સિટિશ મ્યુઝિયમ લાઇબ્રેરીનો અરબી સૂચીપત્રનો વધારો
પૃષ્ઠ ૧૫૩ નં. ૨૭૬.)

કથકુશ્નુનમાં એ ‘મથના કતાનું’ નામ અખૂસઈફ હસન
બિન અલી અલ વાએઝ છે. લોયડન અને મ્યુનિકની પ્રતોમાં પણ
હસન બિન અલી જ નામ છે. (સિ. મ્યુ. લા. અરબી સૂચીપત્રનો
વધારો, પૃષ્ઠ ૧૫૩)

કાઝી મોહમ્મદ બિન મનસૂરના જન્મ મરણનો કાળ જાણવામાં
નથી, કિંતુ આ અંથમાં સનદરૂપે લેખકના એક શેખનું નામ
અખૂઅલી ઝાદિર બિન અહમદ આલિખિત છે અને આમનો ઉલ્લેખ
સિટિશ મ્યુઝિયમના સૂચીપત્ર તૈયાર કરનારે તારીખુલ ઈસ્લામ
(અહબી ?)માં જોયેલો છે, જ્યારે એ ‘અન્સામે સમઆનો’માં ‘સર-
ખસી’ના મથાળા નીચે અને ‘મુઅન્નમુલ હુલદાન વાકુત’માં
‘સરખસ’ના મથાળા નીચે તેનો ઉલ્લેખ વાંચેલો છે. તેમનો મૃત્યુકાલ
દિ. સ. ૩૮૯ છે. આ સંજોગમાં એ ભક્તિ જે સનાઈ (સ્વ: દિ. સ.
૫૪૫)નું પ્રસંસા પાત્ર હોય તે અખૂઝાદિર, બિન અહમદ સરખસ
(સ્વ: દિ. સ. ૩૮૯)ના સાનિદ ન હોઈ શકે. આથી આ પુરાવો, તે

અંચના કર્તા કાઝી મોહમ્મદ બિન મનસુર છે તો, સુધારો માગી લે છે.

ઝાહિર સરખસીના હેલ્થ યાજિદે ઈબ્નેમુન્નાહ છે. તેઓ ૫૪ હિ. સ. ૩૮૩માં જન્મ્યા છે અને હિ. સ. ૪૭૦માં તો દેહ ત્યાગ કરી ગયા છે. (તખકકતે ઈબ્ને રજ્જમ હમ્મલી, અસુલકાસિમ અબ્દુર રહેમાન ઈબ્ને મુન્દાહલુ શુવનચરિત્ર, અંચ ૧ લો)

આ ઉપરથી એ ૫૪ જાણી શકાય છે કે, કાઝી સાહેબના ખ્યામ ઉસ્તાદ હોય એ જો કે સકલ છે, કિંતુ એ દાવો પ્રમાણ્ય અને પુરાવો માગી લે છે.

‘૫૪ ૮૯ ને ૧૫૮: આ અંચના પાના ૮૯ ૧૫૨ સનાઈ તો મુત્યુકાળ હિ. સ. ૫૦૫ થા ૫૪૫ સાઝકે ગતાવ્યો છે જ્યારે ૧૫૮: ૫૨ હિ. સ. ૫૪૫ નિઃસકે આશેખવામાં આવ્યો છે:

મારી ખાતી એવી છે કે, હકીમ સનાઈએ તેમની મસ્નવી ‘હલીકાહ’ હિ. સ. ૫૨૫માં પૂરી કરી હતી અને આ વખતે તેમનું ‘વય ૬૦ વર્ષનું હતું. આથી તેમનો જન્મકાળ હિ. સ. ૪૬૫ હોઈ અને મુત્યુકાલ પ્રસ્તુત કથન પ્રમાણ્ય હિ. સ. ૫૪૫ બરાબર છે.

નફહાતુલ-ઉન્ન વગેરેમાં તેમનો મુત્યુકાળ હિ. સ. ૫૨ આશેખવામાં આવ્યો છે, કિંતુ આ સશ્લીલ તફ્ત ખોટું છે એ મઆરિફ (જાર્જ ઈ. સ. ૧૯૩૩)માં હકીમ “સનાઈ સિનીને કિશ” (હકીમ સનાઈની ઉમર) લેખ લખ્યો છે. જેએ કિશ જીતરવા ઇચ્છતા હોય તેઓ એ લેખ જોઈ જાય.

૫૭૬ ૧૦૯-૧૧૦: અબુતાહેર બિન અલકનો હક્કેશ, તખકકાતુ ઈબ્ને રજ્જમમાં અબુલુલકા ઈબ્ને અકાલ જમદાહીના શુવનચરિત્રન લેખમાં નીચે પ્રમાણ્ય છે :

“અને આ વર્ષમાં અબુતાહેર બિન અલકે અવસાન પામ્યું અને તેઓ સાફિયોના અગ્ર અને મોટા શ્રીમતોગ હતા. તેમની દફન કિયાર્ગ નિઝામુલ્ મુલક અને દરબારીઓ ૫૪૫માં

આવ્યા અને અલીઘરદાદા ધીરગ્રામીની કમર પાસે તેમને દુનાવામાં આવ્યા. તેમના દુન ૧૪ી સુલતાન તેમની કમર પર આવ્યો.”

આ ઉપરથી જણાયું કે, તેઓ શાફીઘોના અમ્ર અને સમકાલીન દોલતમદોમાં એક હતા અને એટલું જોડું સ્થાન ધરાવતા હતા કે, નિઝમુલ્લુલ્લુહ અને ઇરાખીઓ તેમના ‘જનાઝા’ (Funeral) ની સાથે પત્રપાળે આવ્યા અને ખુદ સુલતાન મલિકશાહ તેમની કમર પર હાજર થયો.

પૃષ્ઠ ૧૩૦ઃ મોહમ્મદ ખાજિનનું જીવન જો કે સ્વતંત્ર રીતે આલખાયેલું મળતું નથી, કિન્તુ અણુરૂપદા અબ્દુર રહેમાન ખાજિનીએ મિઝાનુલ્લુલ્લુહ દિકમત (મત. જમેઅ’ મરિજ્જહ મુબી)માં તેના આકા (Master) અલીના પિતાનું નામ મોહમ્મદ ખાજિની જણાવ્યું છે: “મારા આકા (Master) શેખુલ્ અમીદુલ માઝી અબિલ્લહસન અલી બિન મોહમ્મદ ખાજિની’ (ખુદાની તે બન્નેના ઉપર રહમત હો)” અણુલ્લુલ્લુહ ખાજિનીએ આ અંથ દિ. સ. ૫૧૫માં લખ્યો છે. આથી જણાયું કે આ વર્ષ પૂર્વે એ મોહમ્મદ ખાજિની અને તેનો પુત્ર અલી બન્ને ગુલરી ચૂક્યા હતા. શરરહુરી અને ભૈદહીમાં આ અલી અલ્ખાજિનીને મર્ગી લખવામાં આવ્યો છે જોયા એમ લાગે છે કે તે મર્ગના વતની હતો નિઝમુલ્લુલ્લુહ તુકી (પૃષ્ઠ ૪૬૬, કાનપુર) ના લેખક ન જાણે અણુલ્લુલ્લુહ ખાજિનીના આકા (Master)નું નામ મસ્કૈદ અબુઅલી ખાજિન મર્ગના વતની કેવી રીતે બતાવ્યું છે. એકદર શક્ય છે કે આ જ મોહમ્મદ ખાજિની મર્ગી મોહમ્મદ ખાજિન હોય.

૧૪૧૫-૧૫૭. મુઝ્ફરના મરજીનો કાલ દિ. સ. ૫૧૫ ૧૪ીનો સ્વીકારવામાં આવ્યો છે, કિન્તુ ખરું તો એ છે કે તેનો મૃત્યુકાળ દિ. સ. ૫૦૧ (જ્યારે નિઝમી ઉરૂગી તેને અને ખખામને મળ્યો હતો) અને દિ. સ. ૫૧૫ દરમિયાનનો છે, કારણ કે અબ્દુર રહેમાન ખાજિનીએ મિઝાનુલ્લુલ્લુહ દિકમતમાં (જેનું તેણે દિ. સ. ૫૧૫માં સબન કયું છે)

પ્રશ્ન છે કે, મુઝફ્ફરે તેની કિતાબ અપૂર્ણ છોડી દેહત્યાગ કર્યો.
 પ્રકરણ પાંચમું, ખાજિનીના 'મીઝનુલ હિકમત' ની પ્રસ્તાવના)
 પૃષ્ઠ ૧૮૪ : મસાદિરાતે ઉકલીદસ (પુકલીદના ઉપસિદ્ધિતિ), મુકલીદના
 પૃથકરણમાં ઈબ્ને હસીમ મિસરી (હમાત, હિ સ. ૪૪૧) નો
 મંથ છે જેનો ઉલ્લેખ કિફતીએ 'અખબારુલ-ઉલમામાં (પૃષ્ઠ ૪૭,
 મિસર) અને ઈબ્ને અબી હસમ મીયાએ 'તારીખુલ અતિખ્યા -
 માં (મંથ. ૨, ભા. ૧, પૃષ્ઠ ૬૭ મિસર) કર્યો છે. સદ્ગાએ આ મંથ
 આપના દેહના મસદ્દર 'રામપુર મંગાલય' ના ફોને રિમાઝી અરબી
 (અરબીમાં મજિતશાએ વિદ્વાના પુસ્તકોનો ભાગ) નં. ૫૫ માં
 'શરહુલ મસાદિરાત' ના નામથી મોજૂદ છે, જેનું દળ ૨૨૪
 પૃષ્ઠનું છે. બીજો મંથ આ જ વિષય પર ખવાલ નસીર વૂસી
 (સ્વ: હિ. સ. ૧૭૨) નો 'કિતાબુલ મસાદિરાત' ના નામથી આ જ
 મંગાલયના ફોને રિમાઝીના નં. ૬૩ માં હસ્તી ધરાવે છે. આનું દળ
 '૫૦' પૃષ્ઠનું છે.

મુઠ્ઠિકા વસીનો પણ આ વિષયમાં એક મંથ છે. આમાં
 તેણે તેની પ્રમેય રીત રજૂ કરતાં પહેલાં પૂર્વેના વિદ્વાનોના અભિ-
 પ્રાયો દર્શાવ્યા છે અને આમાં અપ્યામનો ઉલ્લેખ નીચેના શબ્દોમાં
 કર્યો છે : " તેઓમાંના એકે આની ઉપર દલીલ કાપમ કરી છે...
 ...અને તે હકીમુલખાલમ અણુલફરકે અલ અપ્યામી છે."
 (પ્રસ્તાવના)

મુઠ્ઠિકા વસીના સબ્દોનની આ પ્રત જે પ્રત પરથી નકલ છે.
 તે હિ. સ. ૭૦૯માં તબરીઝ નગરમાં લખામેલી છેઃ અને તેમાં
 મત્લુ ૫૭૧ ૩૭ વર્ષે,

આ હવાલાથી અપ્યામની રૂતિ " ફરકે આ અદાલત મિન
 મસાદિરાતે ઉકલીદસ " નું સમર્થન થાય છે અને ભરસાપાત્ર
 પુરાવો પણ હાથ લાગે છે.

પૃષ્ઠ ૧૯૧ ; મીઝાનુલ હિકમત, ખાઝિની. હિન્દુસ્તાનમાં આ મથલી જે પ્રતોનો અમતે પત્તો લાગ્યો છે તે ઉપરાંત એક પ્રતો પત્તો રૂથી પ્રાપ્ય થયેલ છે. ખાનીફૂ તખરીઝના રૂથી એવઝીએ અલ હસન બિન હસીમ છે જેને યુરોપિયન છટામાં અલ હઝીન (Alhazin) કહે છે કિંતુ આ બધો પરિશ્રમ નકામો છે અને આ બધું એ યુગનું સંશોધન કાર્ય છે કે જ્યારે યુરોપ અને અમેરિકામાં પૌરસ્ત્યગાનનો પાયો એટલો યુલંદ ન હતો.

અલહસન ઇબ્ને હસીમને 'અલહઝીન' બનાવી ખાઝિની સમજવું તો નરી હિમાકત છે, અલગત અલુગાંદર ખાઝિનનું નામ લઈ શકાય છે. કિંતુ એ તો બ્યક્ત છે કે એ ખખ્યામ વગેરેની ધણી પૂર્વે થઈ ગયો છે. એનું નામ ઇબ્ને નદીમના અંશ 'અલ' ફેહરિસ્ત'માં છે, જે હિ. સ. ૩૫૭ માં રચાયેલ છે. ઇબ્ને નદીમ પૃષ્ઠ ૪૭૧ ને ૩૯૩, મિસર) અને ખુદ ખખ્યામે તેના 'જલ્લ વ મુકાબિલા' (ખીજગાણત) માં પૂર્વેના વિદ્વાનોમાં તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. (પૃષ્ઠ ૨, પેરિસ) જ્યારે આ ખાઝિની સુલતાન સન્જર સલજુકી (હિ. સ. ૫૫૧-૫૫૨) નો સમકાલીન છે. કર્તાએ પોતાનું નામ પોતે દીનાયામાં આપી દીધું છે અને તે નીચે પ્રમાણે છે :

"અબ્દુરરહેમાનિલ ખાઝિની મવલય શૈખિલ અમીદિલ માઝી, અબિલહસન અલી બિન મોહમ્મદિલ ખાઝિની" (મુબઈની પ્રત)

આનો અહેવાલ બેહકીએ 'તતિમ્મા સિયાનુલ હિકમત' માં અને શહરુઝીએ 'રવજતુલ અફરાહ ફી તારીખિલ ફુકમા' માં આલેખ્યો છે.

ખાઝિનીના પચામ (ઝીય) ની પ્રત બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ લાઈબ્રેરીમાં મોજૂદ છે, કિંતુ આમાં અબ્દુરરહેમાન ખાઝિનીનું યુગનામ "અબુ મનસૂર" લખ્યું છે.^૧

૧. પ્રસ્તુત લાયબ્રેરીનું દેશ સ્વી-પત્ર, સપાંદક હિ. છ. એન. વાય. બેરોનોડક હિ. સ. ૧૯૧૨ પૃષ્ઠ ૩૬

ખાજિનીએ તેના આ મંથમાં આ “આખી તરાઝૂ” ના પૂર્વેના સંશોધકો ને સર્જકોનાં નામ ગણાવ્યા છે અને યૂનાનીએ પછી ઈસ્લામ યુગના પદ્ધિતોનાં નામો ઉલ્લેખ્યા છે, અને આમાં ખમ્યામ પણ છે.

આ પછીના પાંચમા પ્રકરણમાં ખાજિની તેનો પોતાનો ઉલ્લેખ કરે છે : “વ ખાઅદા જમીઓહુમ યહુલુલ ખાજિની...” (અને એ બધાની પછી ખાજિની કહે છે...) પછી તેના યુગના સુલતાન સન્જરનો ઉલ્લેખ કરે છે.